

2025⁴
(583)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

- Надтока Г., Горпинченко І.* Ватикан у його ставленні до російсько-української війни: історичне підґрунтя та сучасність 5
- Кудряченко А.* Особливості підтримки України Японією у ході російсько-української війни 22
- Коваль М., Сегеда С., Стасюк Ю.* Іноземні добровольці у складі Сил оборони України (від 2014 р.) 43

Історичні студії

- Чуткий А.* Повсякденне життя студентів-євреїв Києва на початку ХХ ст. 58

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

- Nadtoka H., Horpynchenko I.* Vatican's Stance on the Russo-Ukrainian War: Historical Background and Contemporary Situation 5
- Kudriachenko A.* Peculiarities of Japan's Support for Ukraine During the Russo-Ukrainian War 22
- Koval M., Sebeda S., Stasiuk Yu.* Foreign Volunteers in the Defense Forces of Ukraine (Since 2014) 43

Historical Articles

- Chutkyi A.* Everyday Life of Jewish Students in Kyiv at the Beginning of the 20th Century 58

<i>Тинченко Я.</i> Репресії в УРСР 1937—1938 рр. проти колишніх учасників антибільшовицької боротьби	79
<i>Заболотна Т.</i> Страта через повішення у системі терору нацистських окупантів: Київ 1941—1943 рр.	99
<i>Титаренко Д.</i> Злочин без кари: вбивство пацієнтів військового госпіталю у Харкові в березні 1943 р. у світлі розслідування німецької юстиції ...	119

Інтелектуальна біографія

<i>Шевченко А., Ясь О.</i> Поступ як світоглядна максима: європейська подорож 1870—1873 рр. в інтелектуальній біографії М. Драгоманова	141
--	-----

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

<i>Разиграєв О.</i> Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: суспільно-політичне життя	165
<i>Пиріг Р.</i> Спогади начальника штабу гетьмана Павла Скоропадського Б. Стеллецького як історичне джерело: спроба сучасної верифікації	182
<i>Споденець І.</i> Стінні газети Харківського фізико-технічного інституту 1940—1980-х рр.: джерелознавча характеристика та інформаційний потенціал	200

Безпекові студії

<i>Верменич Я.</i> Концептуалізація безпекового дискурсу регіоналістики в умовах мілітарних викликів сучасності ...	217
---	-----

Глобальна історія

<i>Колесник І.</i> XX століття з перспективи глобальної історії	235
---	-----

Повідомлення

<i>Щербак В.</i> Остання козацька твердиня Запорозжя (до 250-річчя руй-	
---	--

<i>Tynchenko Ya.</i> Repressions in Ukrainian SSR 1937—1938 Against Former Participants of the Anti-Bolshevik Struggle	79
<i>Zabolotna T.</i> Execution by Hanging in the Nazi Occupiers' System of Terror: Kyiv 1941—1943	99
<i>Tytarenko D.</i> A Crime without Punishment: the Murder of Patients at the Military Hospital in Kharkiv in March 1943 in the Light of the German Justice Investigation	119

Intellectual Biography

<i>Shevchenko A., Yas O.</i> Progress as a World-view Maxim: the European Journey of 1870—1873 in the Intellectual Biography of M. Drahomanov	141
---	-----

Methodology. Historiography. Source Studies

<i>Razyhrayev O.</i> Modern Historiography of Polish-Ukrainian Relations in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic: Socio-Political Life ...	165
<i>Pyrig R.</i> Memoirs of B. Stelletsnyi the Chief of Staff of Hetman Pavlo Skoropadskyi as a Historical Source: an Attempt at Modern Verification	182
<i>Spodenets I.</i> Wall Newspapers of the Kharkiv Institute of Physics and Technology 1940s—1980s: Source Study Characteristics and Information Potential	200

Security Studies

<i>Vermenych Ya.</i> Conceptualization of the Security Discourse of Regional Studies in the Conditions of Contemporary Military Challenges	217
--	-----

Global History

<i>Kolesnyk I.</i> The Twentieth Century from the Perspective of Global History	235
---	-----

Notices

<i>Shcherbak V.</i> The Last Cossack Stronghold of Zaporozhzhia (To the 250 th Anniver-	
--	--

нації Підпільненської Січі, так званої Нової) 251

Рецензії й огляди

Литвин М., Хахула Л. Радянсько-російські збройні експансії після Другої світової війни [Рец. на кн.: Klimecki M., Karpus Z. *Niewypowiedziane wojny i konflikty Związku Radzieckiego i Rosji w latach 1945—2022: Przegląd wydarzeń.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2023. 240 s.] 257

Морква В. Новітнє турецьке видання про Україну [Огляд вид.: Aydıngün İ. et c. (Eds.). *Ukrayna.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2024. 792 s.] 262

Хроніка

Гончаренко Н., Мельник С. Щорічна наукова українознавча конференція в Індіанському університеті у Блумінгтоні 266

sary of the Destruction of the Pidpilnenska Sich, the So-Called “New Sich”) 251

Book Reviews and Surveys

Lytvyn M., Khakhula L. Soviet-Russian Arms Expansions after World War II [Book review: Klimecki M., Karpus Z. *Undeclared Wars and Conflicts of the Soviet Union and Russia 1945—2022: A Review of Events.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2023. 240 p.] 257

Morkva V. The Latest Turkish Publication about Ukraine [Book review: Aydıngün İ. et c. (Eds.). *Ukraine.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2024. 792 p.] 262

Chronicles

Honcharenko N., Melnyk S. Annual Scientific Ukrainian Studies Conference at Indiana University Bloomington ... 266

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 26.06.2025 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел./факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: UHJ_2025@ukr.net

Редактори *В'ячеслав Григор'єв (укр.), Юлія Головка (укр.), Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 25.08.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 21,94. Обл.-вид. арк. 21,38. Тираж 155 прим. Зам. № 7758.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.005>
УДК 94(477)“2014/2025”:355.01(470+477):272(456.31)

Геннадій НАДТОКА

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
h.nadtoka@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6479-5469>

Інна ГОРПИНЧЕНКО

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
i.horpychenko@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5501-1669>

ВАТИКАН У ЙОГО СТАВЛЕННІ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Мета — на основі комплексного аналізу джерел і літератури з'ясувати сутність та історично обумовлену тяглість політики Ватикану щодо російсько-української війни. **Методологічна основа.** Автори реалізують концепцію методологічного синтезу, тобто логічного поєднання інструментальних здобутків відомих наукових шкіл. Задіяно, зокрема, цивілізаційний, антропологічний, ментальний підходи, загальнонаукові й історичні методи. **Наукова новизна.** Вперше комплексно представлено позицію Святого престолу в його ставленні до російсько-української війни, а звернення до глибшої історії сприяло відтворенню політичної

Цитування: Надтока Г., Горпинченко І. Ватикан у його ставленні до російсько-української війни: історичне підґрунтя та сучасність. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 5—21. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

реакції понтифіків на війни від середини XIX ст. до нашого часу. **Висновки.** В контексті історичної, історіософської, політологічної методології представлено еволюцію засобів впливу Ватикану на війни взагалі та на російсько-українську (від 2014 р.) зокрема. З'ясовано, що зовнішньополітична концепція Апостольської столиці у воєнному сегменті зазнала суттєвої трансформації впродовж модерної доби — з середини XIX ст. до сьогодення. Рівні причетності до запобігання чи врегулювання збройних конфліктів включали на різних етапах політику засудження воєн, вербального співчуття їх жертвам, а пізніше дієвої безпосередньої участі гуманітарними засобами, а також дипломатичним тиском і посередництвом у мирних переговорах. При цьому Ватикан уникав ідентифікації характеру війни та прямого визнання й засудження країни-агресорки, залишаючи за собою поле для впливу на ініціаторів воєн. Складовою представлено матеріалу виступає характеристика взаємин Ватикану з Російською православною, Українською православною Московського патріархату і Православною церквою України. Відзначено, зокрема, взаємодію РПЦ з державним апаратом РФ у контексті поєднання зусиль, спрямованих на реалізацію агресії проти України. Характеризуючи політику щодо війни папи Франциска, констатується факт використання ним значного арсеналу засобів впливу та дотримання модерної ватиканської традиції визнання справедливими національно-визвольних воєн. Серед історичних уроків політики Ватикану щодо війни відзначається неприйнятність будь-яких його спроб уникати ідентифікації агресора та відмови від з'ясування геополітичних причин конфлікту.

Ключові слова: *війна Росії проти України, Ватикан, римо-католицька церква, Московський патріархат, Православна церква України, дипломатія, гуманітарні акції.*

Попри мізерні площу та кількість населення, Ватикан¹ — одна з найавторитетніших країн сучасного світу, яка втілює у собі не тільки й не стільки державну, як церковну владу. Таке поєднання «Божого та кесаревого», з одного боку, вступає в певну суперечність із відповідним євангельським догматом, але з іншого, — дає подвійний інструментарій у здійсненні зовнішньої політики. Крім того, суверенний статус Ватикану створює надійне підґрунтя для збереження самостійності Апостольської столиці у церковних і державних справах, тобто повноцінної суб'єктності.

Ставлення Ватикану до російсько-української війни має в певному розумінні цивілізаційний вимір. Адже йдеться як про перманентний рух нашої країни до європейського ціннісного ареалу, так і про утвердження євразійської ідентичності нинішньої Росії з її архаїчною теорією «триєдиного російського народу». По суті війна відбувається в ідеологічних площинах, умовно розділених на світську та релігійно-культурну. Перша пов'язана зі спробами Москви реставрувати імперію в історично «оптимальних» масштабах; друга — з намаганнями Російської православної церкви максимально запровадити концепцію «російського світу» («русского мира»). З огляду на зазначене видається важливим з'ясування позицій Ватикану щодо оцінки закономірностей, характеру російсько-української війни, а також способів практичного впливу на її хід. Хронологічні межі статті охоплюють як період російської агресії проти України (з 2014 р.), упродовж якого викроста-

¹ Щодо подій до 1929 р., коли в результаті системи договорів між Італією та Святим престолом останній набув прав суверенної держави, ця назва використовується умовно — як позначення резиденції римських пап.

лізовувалася відповідна політика Святого престолу, так і, водночас, для повноцінного з'ясування історичних передумов цієї політики та об'єктивної обумовленості її нинішньої моделі, доцільним буде звернення до історії зовнішньополітичної діяльності Апостольської столиці від середини XIX ст.

В умовах, коли історичні процеси тривають, важливою особливістю історіографії традиційно виступає домінування науково-публіцистичної літератури та поступове «прирошення» знань у науковій. З огляду на багатогранність теми доречно визначити основні концептуальні підходи. Так, офіційна ватиканська ідеалістична концепція, яка сформувалася в контексті католицького догмату непогрішимості римських пап, визнає власну політику щодо воєн узагалі та російсько-української зокрема історично обумовленою, об'єктивною й цілісною [1—2]. Російська концептуальна оцінка заявлених історичних процесів формується переважно на засадах радянської антизахідної ідеології, розглядаючи Ватикан як ворожу політико-церковну інституцію, побіжно причетну до «розпалювання війни». Квінтесенцією тлумачення агресії проти України послужили для Кремля висновки В. Ільїна про те, що мирне життя — це «бич для Росії», це свідчить про її «згасання» [3, с. 762]. Натомість концепція «російського світу» відтворює культурно-релігійний образ відродження імперії в результаті війни [4]. Російські автори, які зосереджуються, зокрема, на миротворчій діяльності Святого престолу, старанно уникають теми рефлексії Ватикану на агресію РФ проти України [5, с. 217—237]. Західна ліберальна концепція розглядає Апостольську столицю як важливий фактор у зусиллях щодо запобігання та припинення поточних воєнних конфліктів. При цьому напад Росії на Україну тлумачиться як неспровокований і зумовлений винятково геополітичними інтересами Москви [6—7]. Українські ватиканознавці дотримуються концепції політичного реалізму. Системне бачення ставлення Ватикану до війни перебуває на стадії формування та переважно рефлексивне. При цьому Святий престол розглядається як один із потужних геополітичних і георелігійних акторів модерної доби, чий миротворчий потенціал залишається обмежено реалізованим [8—9]. Широкий спектр досліджень включає в тому числі взаємини між папою та московським патріархом у контексті війни [10]. Екзистенційний вияв війни представлений думками Ф. Шандора, котрий стверджує, що вона символізує зіткнення двох філософій — «західноєвропейської та східнокитайської»².

Ставлення християнства до війни надзвичайно суперечливе й навіть парадоксальне. З одного боку, воно не може відповідати злом на зло, все, що пов'язане з насиллям, сприймається як хибно спрямована свобода. З іншого боку, за Біблією, Христос приніс «не мир, але меч», що символізує необхідність поборення сил зла силами добра. Як на цій за зовнішніми ознаками розколотій ідеологічній платформі мають діяти церкви? Якою буде оптимальна модель поведінки церкви, щоб вона при цьому не втрачала опори на богословські постулати?

² «Ця війна — це також і протистояння філософій» — молодший сержант ЗСУ. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/my-ie-buly-y-budem-informatsiynny-maraton/tsia-viynatse-takozh-i-protystoiannia-filosofiy-molodshyy-serzhant-zsu>

Будь-яка церква стоїть перед дилемою руху у споглядальний бік релігії або ж у діяльний. Послідовні прихильники католицизму відмежовують себе від надмірної споглядальності, властивій східному християнству. Натомість західному відгалуженню важлива догма в її втіленні у життя, в її утвердженні діяльністю [11, с. 46].

Для обґрунтування дієвої реакції церкви на воєнний конфлікт має вагу визначення цієї інституцією ключового критерію в оцінці. Ще у працях Платона, які згодом стануть одним із потужних джерел християнського вчення, знаходимо тезу про те, що в розумінні війни й миру найважливішими поняттями виступають справедливість, яка породжує добро, та несправедливість, що породжує зло. Серед глибоких причин воєн філософ називав обман, утиски, позбавлення власника його майна тощо. Мислитель задавався також питанням: «чи з тим треба вступати у протиборство, з ким вигідніше?» [12, с. 14—16, 23, 27].

У певному розумінні поворот Апостольської столиці до визнання справедливості визвольних воєн розпочався за понтифікату Григорія XVI (1831—1846 рр.), котрий засудив усі форми рабства та відмовився від власної критичної оцінки Листопадового повстання 1830—1831 рр., гаслом якого було відновлення польської державності та католицького віросповідання³.

В умовах поступового зростання популярності ліберальних ідей загострювалось і питання «захисту пригноблених народів». Масштабне Січневе повстання 1863—1864 рр., після придушення якого відбувалося одержавлення церкви, закриття католицьких монастирів, викликало бурхливу реакцію. Пій IX (1846—1878 рр.) розірвав дипломатичні відносини з Росією, тож у 1866—1894 рр. при Святому престолі не було російського представника [13, с. 83]. Лише 1901 р. папа Лев XIII (1878—1903 рр.) висвятив єпископа Клопотовського на римо-католицького митрополита в Росії⁴. Це стало ознакою поновлення діалогу. Найбільш відомий цей понтифік виданням у 1891 р. енцикліки «*Regum vocatione*», якою започатковано формування соціальної доктрини католицизму. Документ містив заклик до союзу церкви й держави, в тому числі в міжнародних справах.

Новаторством для того часу можна вважати і причетність Лева XIII до вирішення нагальних політичних проблем, пов'язаних із російсько-турецькою війною 1877—1878 рр., яка точилася на Балканах. У той час активно викристалізовувалася східна політика Ватикану. За повідомленнями російської дипломатичної місії, Апостольська столиця всіляко демонструвала підтримку далекоюсяжних домагань Санкт-Петербурга в південнослов'янському регіоні, незважаючи на їх неприховано імперський характер. При цьому відкрито співчувала поневоленим турками християнським балканським народам. Означена політика Римської курії продовжилася й на етапі формування військово-політичних блоків європейських держав — Троїстого союзу та Антанти [14, с. 41—42].

³ Як народи Східної Європи намагалися цивілізувати один одного: Розмова з польською історикинею Е. Квечінською. *Спільне Commons*. 15.10.2024. URL: <https://commons.com.ua/ru/civilizacijni-misiyi/>

⁴ Санкт-Петербургские ведомости. 1901. 12 (25) апреля.

Епоху, що передувала Великій війні, завершив понтифікат Пія Х (1903—1914 рр.). Цей папа ввійшов в історію як реформатор курії (й, серед іншого, засновник українського екзархату у Вінніперу). Напередодні Першої світової він звернувся з посланням до очільників держав і до народів, закликавши не допустити війни⁵.

У 1914—1918 рр. національно-визвольні процеси в Європі прискорилися, увінчавшись розпадом Австро-Угорської, Німецької, Російської, Османської імперій, утворенням нових держав. Ключовою цивілізаційною особливістю європейського та євразійського простору у ХХ ст. стало протистояння двох ідеологій — лібералізму й тоталітаризму (в його комуністичній і фашистсько-нацистській модифікаціях). Зміст епохи визначав поведінку Римської курії у системі тогочасних воєнно-політичних процесів.

В енцикліці «Ad beatissimi Apostolorum» папа Бенедикт XV (1914—1922 рр.) наполегливо закликав до миру. Серед запропонованих способів припинення війни були переговори та одночасне згортання бойових дій і роззброєння. Причому ще на початку конфлікту він виступив ініціатором різдвяного перемир'я між німецькими та британськими військами. Втім після цього «даремне кровопролиття» відновилося⁶. Оскільки Перша світова не мала релігійного забарвлення (адже з обох сторін фронту були християни), ця обставина спонукала понтифіка до миротворчості на засадах «досконалого нейтралітету»⁷. Показовою стала діяльність Бенедикта XV у царині захисту інтересів новопосталих держав. Він, зокрема, активно сприяв установленню дипломатичних відносин з Українською Народною Республікою. Було узгоджено кандидатуру посла при папському престолі — ним став М. Тишкевич, котрий у травні 1919 р. зустрівся з понтифіком. Українська місія діяла в Апостольській столиці до 1920 р. [15, с. 170—171].

У період між двома світовими війнами, на який припав понтифікат Пія ХІ (1922—1939 рр.), Ватикан демонстрував розуміння небезпеки для миру, що походила від комуністичного, фашистських і нацистського режимів. Однак початкові сподівання на миротворчу співпрацю з німецьким урядом, надії на укладений із А. Гітлером у 1933 р. конкордат швидко розвіялися. Вже 1937 р. в папській енцикліці «Mit brennender Sorge» засуджувалася дискримінація за расовою, політичною, конфесійною ознаками. Тоді ж нацисти розірвали договір зі Святим престолом. Помітним антивоєнним кроком став дипломатичний демарш у травні 1938 р., коли на знак протесту проти візиту А. Гітлера до Італії та його переговорів із Б. Муссоліні папа тимчасово виїхав із Рима. У цьому ж ланцюжку подій тогорічне звернення понтифіка до очільників Німеччини, Італії, Великобританії, Франції з пропозицією розпочати переговорний процес, завершивши його справедливими домовленостями [16, с. 7].

⁵ Святий Пій Х, патрон нашого Братства. URL: <https://piusx.org.ua/main/fsspx-st-Pius-X.php>

⁶ Бенедикт XV і «даремне кровопролиття» Першої світової війни. URL: <https://rkc.org.ua/blog/2022/08/12/benedykt-xv-i-daremne-krovoprolyttya-pershoyi-svitovoyi-vijny/>

⁷ о. Фостик П. 100 років тому 22 січня 1922 року у Ватикані (Італія) помер Бенедикт XV, 258-й Папа Римський (1914—1922). URL: <https://cerkiew.net.pl/inne-informacje/100-rokiv-tomu-22-sichnia-1922-roku-u-vatikani-i/>

Під час Другої світової війни, зважаючи на її масштаби, реальну небезпеку перетворення Апостольської столиці на об'єкт агресії та пов'язану з цим втрату дипломатичних інструментів впливу на хід подій, папа Пій XII (1939—1958 рр.) проголосив нейтралітет Ватикану й послідовно дотримувався його впродовж конфлікту. За тиждень до німецького вторгнення в Польщу понтифік звернувся з посланням до керівників держав і до народів світу зі словами: «Ніщо не втрачається з миром, усе можна втратити з війною»⁸. Надіслане телеграфом папське співчуття очільникам країн Бенілюксу через окупацію їх агресором вплинуло не тільки на громадськість. Б. Муссоліні тоді, наприклад, погрожував зруйнувати Ватикан [16, с. 16]. Закликаючи у черговий раз до миру у своєму різдвяному посланні 1941 р., Пій XII ініціював розгортання масштабної гуманітарної акції з допомоги постраждалому цивільному населенню. Однак стійке мовчання щодо масового знищення нацистами єврейського населення породило навіть прізвисько «папа Гітлера». Відповідаючи на заклики відкрито засудити нарешті Голокост, понтифік застерігав: «Усі наші публічні висловлювання повинні бути ретельно зваженими в інтересах жертв, щоб ми не погіршили їхнього становища»⁹.

Понтифікат Іоанна XXIII (1958—1963 рр.) припав на час розгортання у світі «холодної війни», а також на оголошену ним політику «аджорнаменто», тобто нову стадію модернізації церкви й наближення її до сучасності. Продовжуючи лінію свого попередника, який спирався на партнерство з країнами Заходу, зокрема вітав створення Європейського економічного співтовариства як противагу радянським військовим (Варшавський договір) та економічним (Рада економічної взаємодопомоги) союзам, папа започаткував діалог із СРСР. Практичним досягненням стала його активна участь у врегулюванні радянсько-американської Карибської кризи 1962 р. Здійснюючи дипломатичні контакти з Москвою й Вашингтоном, понтифік суттєво посприяв переговорному процесу і зменшенню рівня напруги. Цю його роль оцінили як М. Хрущов, так і Дж. Кеннеді. Зокрема перший надіслав папі лист подяку [17, с. 157—158]. Іоанн XXIII зробив також внесок у розробку теорії міжнародних відносин. Його енцикліка 1963 р. «*Pacem in terris*» містила бажані принципи взаємин. Серед них рівність, «субсидіарність» (допомога більш розвинутих держав менш розвинутих), правда, справедливість, свобода вибору, загальне благо та, зокрема, запобігання війнам.

У схожих умовах розгорталася зовнішньополітична діяльність Ватикану за понтифікату Павла VI (1963—1978 рр.), який зберігав відданість ліберальним цінностям, зокрема мирному співіснуванню держав із різним соціальним устроєм. В енцикліці 1967 р. «*Populorum progressio*» стверджувалася екуменічна й водночас космополітична ідея закономірності руху людства до «ефективної світової влади». Її опертям мали стати «всесвітня братерська любов», церковна єдність,

⁸ о. Коцур Т. Пій XII, початок Другої світової війни і непочутий заклик схаменутися. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/pope/news/2022-09/papa-pij-xii-i-pochatok-drugoji-svitovoji-vijny.html>

⁹ Мерц О. Пій XII і Друга світова війна: чому мовчав Папа? URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2020/fruits-of-silence/pius-xii-and-wwii/>

мир і справедливість. Складним випробуванням для Апостольської столиці стала війна у В'єтнамі 1959—1975 рр. Після перемоги комуністів Ватикан призупинив відносини з цією країною (деякі контакти відбувалися у формі візитів церковних і світських діячів). Нормалізація відбулася лише 2007 р.¹⁰

Плани Іоанна Павла I, який очолював католицьку церкву впродовж лише 33 днів у 1978 р., стосувалися «заохочення миру й соціальної справедливості у світі» та згодом перейшли до ідеологічного арсеналу його наступника Іоанна Павла II (1978—2005 рр.). Поляк за національністю, він мав ґрунтовні знання щодо Центрально-Східноєвропейського регіону. Його успішна дипломатична діяльність під час кризи 1970—1980-х рр. у ПНР була забезпечена безперервним діалогом з обома сторонами — комуністичною владою й опозиційною профспілкою «Солідарність». Такий підхід дозволив уникнути розколу католицької церкви в Польщі та введення у цю країну радянських військ. Загалом східна політика Ватикану тоді орієнтувалася не на протистояння радянському режиму, а на його трансформацію у громадянське суспільство. У статусі «посланця миру» понтифік брав дієву участь у припиненні воєнних конфліктів на Близькому та Середньому Сході. Зокрема напередодні вторгнення в Ірак очолюваних США коаліційних сил і початку довголітньої війни у цій країні 2003—2011 рр. папа відправив своїх посланців у Багдад та Вашингтон. Утім через гостроту суперечностей запобігти бойовим діям тоді так і не вдалося. Натомість Ватикан зумів організувати діяльність католицької місії в контрольованому радянськими військами Афганістані, що функціонувала на території італійського посольства в Кабулі. Крім того, Святий престол набув нового ідеологічно наступального досвіду, коли підтримав американські бомбардування Афганістану у відповідь на теракт, здійснений «Аль-Каїдою» 11 жовтня 2001 р. При цьому Апостольська столиця апелювала до визнаного міжнародним співтовариством права на законну оборону, не застосовуючи насилля проти цивільних¹¹. Належить згадати також, що в рамках своєї східної політики Іоанн Павло II підтримав концепцію без'ядерного статусу України.

Німець за національністю та консерватор за світоглядом Бенедикт XVI (2005—2013 рр.) вбачав небезпеку в потенційному зіткненні ісламської і християнської цивілізацій. Піддаючи критиці войовничий сегмент ісламу, зокрема догмат «священної війни», папа закликав робити ставку не на зброю, а на політичний та культурний діалог. Автор трьох енциклік, у тому числі «*Spe salvi*», він стверджував, що навіть у війнах і конфліктах належить зберігати надію, яка дозволяє витерпіти мучеництво.

Отже проблеми війни й миру залишалися домінантними в діяльності римських пап із середини XIX ст. та до нашого часу. Аналіз засобів впливу Ватикану на воєнну політику переважно європейських держав свідчить про відсутність певного алгоритму в діях і посланнях очільників католицької церкви. Виокремлюється набір універсальних миротворчих акцій, серед яких:

- християнська молитва за мир, традиційне богослужіння (меса);

¹⁰ Святий Престол і В'єтнам на шляху до повної нормалізації відносин. URL: <https://catholicnews.org.ua/svyatii-prestol-i-vyetnam-na-shlyakhu-do-povnoyi-normalizats/>

¹¹ Ватикан підтримує бомбардування Афганістану. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/10/12/2984382/>

- послання й заклики до мирного врегулювання конфліктів;
- визнання справедливими національно-визвольних воєн (установлення дипломатичних відносин з Українською Народною Республікою 1919 р.);
- визнання справедливими воєн із правом на законну оборону (американське бомбардування Афганістану у відповідь на теракт 2001 р.);
- налагодження діалогу між сторонами (польська криза 1970—1980-х рр.);
- посередницька діяльність (Карибська криза 1962 р.);
- призупинення (замороження) дипломатичних відносин із країною, де утвердився комуністичний режим (В'єтнам 1975 р.);
- розрив дипломатичних відносин (із Російською імперією 1866 р.);
- політика умиротворення (конкордат із гітлерівською Німеччиною 1933 р.);
- дипломатичний демарш (виїзд понтифіка з папської резиденції на час візиту до Італії А. Гітлера в 1938 р.);
- проголошення нейтралітету Святого престолу у ході обох світових воєн (1914, 1939 рр.);
- номінальне союзництво / партнерство Ватикану з країнами, що ввійшли до одного з військово-політичних блоків, надання ідеологічної підтримки (Антанта 1907 р.);
- гуманітарно-допомогові акції;
- розробка оновлених принципів міжнародних відносин (1963 р.).

Кожен із цих заходів застосовувався ситуативно, під впливом обставин, а абсолютна більшість їх мали миротворчий дипломатичний характер і доповнювалися традиційною гуманітарною складовою. Найбільш радикальними спробами впливу було замороження чи розрив дипломатичних відносин, визнання права на законну оборону та ідеологічна підтримка оборонних зусиль. Водночас, за окремими винятками, римські папи послідовно уникали визначення характеру воєн та персоналізації агресора.

На період війни Росії проти України припав понтифікат вихідця з Аргентини Франциска (2013—2025 рр.), котрий став першим в історії папою, що належав до ордену єзуїтів. Не в останню чергу характер майбутнього очільника католицької церкви сформувався під впливом його вчителя з українського діаспорного середовища, пізніше долученого до лику блаженних, о. Степана Чміля¹².

Складність миротворчої місії Ватикану щодо російсько-української війни пов'язана передусім із необхідністю осягнення її феномена. Важливо було зрозуміти помилковість популярної серед частини європейського, зокрема й наукового, середовища думки про її невмотивованість. Понтифік від початку задіяв інституційний дипломатичний потенціал. Питаннями війни та миру опікувалися державний секретар Апостольської столиці кардинал П. Паролін, секретар щодо відносин із державами архієпископ П.Р. Галлагер, керівник спеціальної місії кардинал М. Дзуппі. Святий престол має посольства як у Києві, так і в Москві.

¹² УТКЦ: новий Папа — вихованець українського священика. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/03/130314_pope_ugkc_ko

Ідеологічні основи відносин України й Росії з Ватиканом формувалися, зокрема, у ході візитів найвищого рівня. Так, від 2014 р. на чотири візити президентів України до Апостольської столиці Москва відповіла двома. Показово також, що 2001 р. папа здійснив офіційну поїздку в Україну, тоді як відвідання Росії було відкладене.

На формування системної політики Ватикану щодо російсько-української війни впливали політичні групи. Найперше офіційна, очолювана папою Франциском, яка охоплювала переважну більшість високопоставлених представників Святого престолу. В її основі лежала формула налаштованості на діалог, дипломатію й «пастирську опіку страждених». Так, П.Р. Галлагер назвав хибною російську тезу про те, що війна — це «спосіб виживання Росії», а відкрите вторгнення в Україну в лютому 2022 р. він охарактеризував як жахливе та безпідставне. «Тут і повсюди, — заявив він, — ми будемо захищати суверенітет і територіальну цілісність України»¹³.

Однією з ключових фігур серед політиків із папської групи інтересів став кардинал М. Дзуппі, призначений на початку 2023 р. спеціальним представником Ватикану в рамках місії «мир — полонені — діти». Він здійснив візити до столиць України, РФ, США, КНР, однак згоди на посередництво в переговорах, зокрема від Києва, не отримав. Акцент залишився на гуманітарних акціях [18]. Українську сторону, зокрема, не влаштовували зв'язки М. Дзуппі з релігійною благодійницею Спільнотою св. Егідія, чії представники під прикриттям пацифізму нерідко озвучували проросійські ідеї, наполягаючи, наприклад, на проголошенні Києва «відкритим містом», залишеним завойовнику, але збереженим від руйнації. Також ідеться про несприйняття Києвом властивої Ватикану теорії про морально рівноцінні сторони війни [19].

Друга група інтересів латентна, неінституціалізована, опозиційна. Її ключовий представник — державний секретар Ватикану П. Паролін, головною розбіжністю в поглядах котрого з папою стало несприйняття притаманних ордену єзуїтів месіанських пріоритетів¹⁴. При цьому П. Паролін своєрідно доповнює папське бачення війни та миру, висловлюючись точніше й більш радикально. Очільник ватиканського уряду прямо засуджує російську агресію проти України. На Всеукраїнській раді церков та релігійних організацій у 2016 р. він назвав українців «народом-мучеником» і закликав росіян «просити в українців вибачення та спільно служити в ім'я людини»¹⁵. Відтворюючи властиву Ватикану оцінку війни, П. Паролін солідаризується з висновками лідерів більшості країн Євросоюзу про небезпеку її «ескалації».

Відкрито опозиційна й загалом проросійська третя група мала сильні позиції у Ватикані до лютого 2022 р., але з початком повномасштабної війни, за визнанням

¹³ Галлагер: Ми підтримуємо суверенітет і територіальну цілісність України. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/vatican-city/news/2023-02/arhyepyskop-gallagher-my-pidtrymuemo-suverenitet-ukrayiny.html>

¹⁴ Ватикан боїться ескалації через дозволи Україні бити по Росії західною зброєю. URL: https://lb.ua/society/2024/05/31/616243_vatikan_boitsya_eskalatsii_cherez.htm

¹⁵ Держсекретар Ватикану назвав українців народом-мучеником. URL: https://lb.ua/society/2016/06/20/338285_gossektetar_vatikana_nazval.html

українського дипломата А. Юраша, «потрапила в певну ізоляцію»¹⁶. Стурбованість росіян таким розвитком подій В. Чалий пов'язує не тільки з геополітичними втратами Росії через розв'язану нею війну, але й з імовірними фінансовими операціями, зокрема вкладками в Банку Ватикану¹⁷. Загалом у прагненні виправити ситуацію новий посол РФ у Ватикані І. Солтановський зайняв компліментарну позицію щодо Святого престолу, заявивши, що він «хоче миру для Росії та України»¹⁸. Підтвердженням проросійських настроїв частини ієрархів стала діяльність архієпископа К.М. Вігано — колишнього апостольського нунція у США, звинуваченого в розколі та відлученого від церкви у 2024 р. Відомо, що в одному зі своїх листів він засудив «намагання країн Заходу» «маргіналізувати Росію», натомість закликавши будувати з нею союз «заради реконструкції християнської цивілізації». Крім того, К.М. Вігано виправдовував дії Кремля та повторював твердження російської пропаганди щодо України [18]. Апостольський нунцій у Москві упродовж 2002—2010 рр. кардинал А. Менніні причини війни пояснює тим, що на 2022 р. Київ нібито був надто близьким до вступу в НАТО, натомість Росія, чи то царська, чи то комуністична, чи то нинішня, завжди розуміла свою безпеку через «отримання нових фізичних просторів» [18]. Причому ігнорується той факт, що Україна стала об'єктом агресії ще 2014 р., перебуваючи на той момент у позаблоковому статусі. І все ж, попри певні політичні диференціації, в питаннях війни антиукраїнський дискурс вочевидь відсутній. Натомість переважає емпатія до українців, налаштованість Святого престолу на активізацію свого миротворчого потенціалу.

У цьому контексті важливе місце належить діалогу з Російською православною, Українською православною Московського патріархату та Православною церквою України з питань, що стосуються війни. За результатами соціологічних опитувань¹⁹ православні конфесії в Україні й Росії охоплюють більшість населення — відповідно 55,4 % та 66 %, питома вага римо-католиків становить 1 % і 0,5 %. Ця обставина, а також домінуюча роль східного християнства в розбудові традиційних культур, попри фундаментальні відмінності між народами, дають підстави частині дослідників трактувати російсько-українську війну як протистояння православних держав.

Особливістю конфесійної ситуації в Україні залишається, зокрема, розкол православ'я, що негативно впливає на ідеологічне протиборство з Росією. Саме під час

¹⁶ Андрій Юраш, посол України у Ватикані: Найсерйознішим жестом Папи була відмова від зустрічі із патріархом Кирилом. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3666418-andrij-uras-posol-ukraini-u-vatikani.html>

¹⁷ Росія тримає гроші у Ватикані. Це давно не секрет — Валерій Чалий. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YS-_E2IV3d8

¹⁸ Посол РФ: Ватикан хочет мира для России и Украины. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/посол-рф-ватикан-хочет-мира-для-россии-и-украины/3136903>

¹⁹ Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної православної церкви та до закону про заборону окремих релігійних організацій. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&cid=1443&page=1>; На Росії стало на 13 мільйонів менше православних. URL: https://tisu.ua/u-rosiyi-stalo-na-13-miljoniv-menshe-pravoslavnih_n146993

війни рельєфніше постає організаційно-духовний зв'язок УПЦ з Москвою. Водночас 2019 р. відроджено автокефалію української церкви у складі Вселенського патріархату. Ватикан жодним чином не втручається в міжправославні взаємини, приймаючи реалії.

Проте міжнародне визнання Православної церкви України як ключової конфесії не завершено. Ця відносно молода інституція, скажімо, не брала участі в ініційованій католицькою Спільнотою св. Егідія міжрелігійній зустрічі восени 2022 р. під назвою «Заклик до миру». Крім папи Франциска до роботи пацифістського форуму долучилися представники Вселенського та Московського патріархатів, а також УПЦ МП²⁰.

У тісному союзі з державою російська церква виконує функцію головного мотиватора війни проти України, свідченням чого стало формування й активне поширення на пострадянському просторі новітньої імперської ідеології «російського світу». Проте Ватикан у питаннях, пов'язаних із Росією, перебуває в полоні ілюзій. Зокрема в поглибленні зв'язків із РПЦ убачається перспектива спільної участі в екуменічному русі. Натомість відомо, що з початку ХХ ст. ставлення російського духовенства до цього руху не змінилося. Як писав свого часу релігійний філософ С. Булгаков, у Росії залишається прагнення «оправославити весь християнський світ», і він не вбачав у цьому жодних ознак «церковного імперіалізму» [20, с. 227].

На першому етапі війни (2014—2022 рр.) РПЦ ще вдавалася до прикриття своїх агресивних устремлень. Так, під час зустрічі в Гавані в лютому 2016 р. папа Франциск і патріарх Кирило як «брати у християнській вірі» підписали спільну декларацію. Було заявлено про необхідність міжцерковного діалогу, викриття злочинів війни, евангелізацію. Підписанти також закликали церкви в Україні утриматися від протистояння²¹. Натомість під час повномасштабної війни (від 2022 р.) риторика церковних очільників набула максимальної жорсткості. Так, спілкуючись по відеозв'язку у 2022 р. Франциск порадив Кирилові використовувати у своїй діяльності «мову Ісуса, а не мову політики»²².

Апофеозом войовничості московського патріарха стала радикалізація створеного ним у 1993 р. Всесвітнього російського народного собору. У квітні 2024 р. він ухвалив документ під назвою «Сьогодення та майбутнє російського світу». Війна проти України («спеціальна воєнна операція») потрактована тут «новим етапом національно-визвольної боротьби російського народу» проти «злочинного київського режиму» та «колективного Заходу». Очільник російської церкви тлумачить її як «священну війну», де російський народ «захищає єдиний духовний простір святої Русі», виконує «місію протидії Заходу», охопленому «сатанізмом».

²⁰ І це вони називають миром. Плани Спільноти святого Егідія задля припинення війни в Україні під оплески Москви. URL: https://risu.ua/i-ce-voni-nazivayut-mirom-plani-silpoti-svyatogo-egidiya-zadlya-privinennya-vijni-v-ukrayini-pid-opleski-moskvi_n140654

²¹ Спільна декларація Папи Франциска і Кирила, Патріарха Московського і всієї Русі. URL: <https://credo.pro/2016/02/151894>

²² Позиція Католицької церкви щодо війни РФ проти України. URL: <https://culture.voice-crimea.com.ua/uk/pozytsiia-katolytskoi-tserkvy-shchodo-vijny-rf-proty-ukrainy/>

Отже війна прискорила налагодження міжконфесійного діалогу по лінії Ватикан — РПЦ. Однак Московський патріархат перевів його у конфронтаційне русло, блокуючи при цьому процес утвердження національно орієнтованої православної церкви не тільки в Україні, але й за її межами.

Аналіз спрямованих до суспільства промов, звернень, закликів Франциска актуалізує питання наявності в його ідеологічному арсеналі відносно цілісного бачення російсько-української війни. Така папська концепція, якщо прийняти ту обставину, що її складові представлені в розпорошеному вигляді й у різних джерелах, усе ж існує як початкова система / набір алгоритмів у відповідях на воєнні виклики. Ставка на дипломатію як «м'яку силу» обрана оптимальним інструментом політики. Але понтифік повсякчас вимагав від свого оточення саме превентивної дипломатії, оскільки запобігти війні легше, ніж зупинити її. Його політичні кроки загалом засвідчують несприйняття «реальної політики», коли так звані «великі держави» можуть жертвувати інтересами «малих», на власний розсуд облаштовуючи світ. Більш властивою Ватикану видається теорія політичного ідеалізму чи романтизму, згідно з якою акторами міжнародної політики мають бути не тільки держави, але й громадські інституції (в тому числі церква); за умови дієвості міжнародного права «великі» та «малі» держави можуть бути рівноправними; в основі світопорядку лежить пріоритет загальнолюдських цінностей; світове співтовариство здатне врегулювати конфлікти мирним шляхом; потреба в колективній безпеці й добровільному роззброєнні.

Але навіть діючи за оптимістичними постулатами теорії політичного ідеалізму та керуючись положеннями соціальної доктрини церкви, дипломатія Ватикану зберігала свій міжнародний вплив і статус однієї з найбільш гнучких у світі. У цьому контексті показові висловлювання понтифіка щодо війни, які подеколи видаються аж надто суперечливими.

Так, засуджуючи жорстоку, абсурдну, особливо після початку відкритого російського вторгнення війну, Франциск закликав до діалогу, примирення та деокупації українських територій. Водночас він висловив думку про те, що на поточний момент (ішлося про травень 2023 р.) Київ не дуже-то мріє про мирні переговори з Росією, оскільки, мовляв, разом із західними союзниками країна «має дуже велику силу»²³. Явна односторонність цього папського висновку розкривається стратегічним задумом Росії, кінцевий результат якого — не перемовини, а ліквідація української державності.

Хибними видаються пояснення Франциском причин війни. Зокрема про «торгівлю зброєю», від чого нібито «виграють передусім її виробники». Продавати озброєння й водночас виступати за мир, на його думку, «лицемірство» [18]. Причому автор цих тверджень унікав аналітичного розбору фундаментальних причин агресії Росії проти України в контексті геополітики та георелігії, що наближало б до розуміння природи досліджуваного явища. До того ж оцінюючи

²³ Папа Римський каже, що «деокупація України є політичною проблемою». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-papa-tymskyu-frantsysk-deokupatsiya-viyna/32429563.html>

масштаби російсько-українського протистояння й акцентуючи на понятті «війна» в контексті нагальності її припинення²⁴, понтифік використовував як синонімічні терміни «конфлікт» і «важка делікатна ситуація»²⁵.

Значний резонанс в Україні та світі викликали злочини, вчинені російською армією в Бучі на Київщині 2022 р. Франциск засудив убивства мирного населення. Проте невдовзі у відеозверненні до Всеросійського зібрання католицької молоді він прославляв імперську історію Росії, закликаючи аудиторію бути «гідними спадкоємцями» «тієї імперії... великої культури та великої людяності»²⁶. Панегірик Росії доповнили папські фантазії про «двоюрідне братерство українців і росіян»²⁷. При цьому, перебуваючи, очевидно, в полоні історичних ілюзій та не розуміючи до кінця екзистенційний характер російсько-української війни, понтифік залишався переконаним у можливості ухвалення Росією й Україною «справедливого братерського миру» шляхом діалогу. Подібне ідеологічне підґрунтя вбачається у тумаченні смерті російської пропагандистки Д. Дугіної, котра згоріла у власній автівці після того, як під нею спрацював вибуховий пристрій — Франциск назвав її «невинною жертвою війни»²⁸. Дійові особи організованих Ватиканом великодніх святкувань 2022—2023 рр., а йдеться про двох дівчат, а потім двох хлопчиків, які несли хрест на площі Св. Петра, нічим не символізували жертву та агресора²⁹. Керуючись, очевидно, власною тезою «війна — це завжди поразка», папа проголосив гасло про «відвагу білого прапора», фактично запропонувавши українцям визнати поразку й розпочати переговори. Водночас Франциск закликав світову християнську громадськість пам'ятати про «стражденну, мученицьку Україну»³⁰. Нерозуміння з боку української громадськості викликав виступ очільника католицької церкви проти заборони в Україні релігійних організацій, пов'язаних із Росією (серпень 2024 р., йшлося передусім про УПЦ Московського патріархату, яка брала дієву участь у поширенні ідеології «російського світу») ³¹. На цьому тлі безперечно конструктивними були заклики та дії понтифіка, зосереджені на поверненні додому вивезених у РФ українських дітей і військовополо-

²⁴ Папа Франциск закликав до переговорів про мир в Україні. Про «білий прапор» не говорив. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-papa-francysk-myг-v-ukrajini/32870538.html>

²⁵ Лебідь Н. Ватиканський шпигат. Війна в Україні: слова і діла Папи Римського. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/vatikanskij-shpahat-vijna-v-ukrajini-slova-i-dila-papi-rimskoho-1025226.html>

²⁶ Там само.

²⁷ «Українці і росіяни двоюрідні брати». Нова скандальна заява Папи Римського про війну. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cdr032yj18mo>

²⁸ Папа Римський у День Незалежності назвав Дугіну «невинною жертвою війни». В Україні відповіли. URL: <https://suspilne.media/274575-papa-rimskij-u-den-nezaleznosti-nazvav-duginu-nevinnou-zertvou-vijni-v-ukraini-vidpovili/>

²⁹ Див. прим. 25.

³⁰ Папа Римський закликав світ «не забувати про Україну, яка страждає через війну». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-papa-rymskyu-vijna-ukrayina-zayava/32914563.html>

³¹ Церкви не слід чіпати — Папа Римський про заборону Російської церкви в Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cx2y7zgd0zjo>

них. «З огляду на біль війни це для мене великий крок», — зазначав він [21]. Загалом наведені тези з виступів Франциска підтверджують як безальтернативне засудження ним війни, так і цілеспрямоване прагнення уникати тлумачення її характеру та персоніфікацій.

* * *

З'ясовано, що від середини XIX ст. й до сьогодні зовнішньополітична концепція Ватикану щодо війни зазнала суттєвої трансформації. Рівні причетності Святого престолу до запобігання чи врегулювання воєнних конфліктів не мали чіткого алгоритму і включали на різних етапах політику засудження воєн, вербального співчуття їх жертвам, а пізніше дієву безпосередню участь гуманітарними засобами, дипломатичний тиск, посередництво в мирних переговорах. При цьому Ватикан, визнаючи право на законну оборону, залишав за собою дипломатичне поле для прямого впливу на агресора. Під час війни у взаєминах між Ватиканом і Російською православною церквою проявилася тенденція посилення войовничості з боку Московського патріархату. Навіть у питанні зближення церков, тобто у справі реалізації екуменічної ідеології, РПЦ утвердилася на позиціях «церковного імперіалізму», прагнучи поширити ідеологію «російського світу» на всьому пострадянському просторі. В основі моделі ставлення Ватикану до збройних конфліктів і, зокрема, до російсько-української війни закладене прагнення діяти в руслі посередництва й миротворчості. Для папи Франциска, який поєднував у своїй особі церковну та державну владу, вочевидь було характерне релігійно-політичне світобачення, складники котрого закономірно перебували у стані єдності й суперечності: релігійний намагався встановити рамки для прагматично-політичного, останній натомість був націлений на обмеження догматичного, який стримував свободу політичної творчості. Таке поєднання форм свідомості частково пояснює, на наш погляд, причину певної незавершеності дієвої рефлексії понтифіка на поточну війну як суперечливе соціальне явище.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Napolitano, M. La Santa Sede e il problema della neutralità. L'Italia neutrale 1914—1915, Roma, 2016. 439-453 [in Italian].
2. Spadaro, A. Sette “quadri” sull’invasione dell’Ucraina: Il mondo non è una scacchiera. *La Civiltà Cattolica*. 2022. URL: <https://www.laciviltacattolica.it/articolo/sette-quadri-sull-invasione-dellucraina/> (дата звернення: 12.01.2025) [in Italian].
3. Ilin, V. *Filosofiya*. V 2 t. T. 1. Rostov n/D, 2006 [in Russian].
[Ильин В. *Философия*: В 2 т. Т. 1. Ростов-на-Дону, 2006. 832 с.]
4. Shchipkov, A. *Diskurs ortodoksii: Opisanie idejnogo prostranstva sovremennogo russkogo pravoslaviya*. Moscow, 2021 [in Russian].
[Щипков А. *Дискурс ортодоксии: Описание идейного пространства современного русского православия*. Москва: Изд-во Московской патриархии Русской православной церкви, 2021. 464 с.]
5. Shebalin, D. & Shebalina, K. *Publichnaya diplomatiya Svyatogo prestola. Publichnaya diplomatiya: Teoriya i praktika*. Moscow, 2017. 217-237 [in Russian].

- [Шебалін Д., Шебаліна К. Публичная дипломатия Святого престола. *Публичная дипломатия: Теория и практика*. Москва, 2017. С. 217—237].
6. Vaigel, D. Ignoruvaty ideolohiiu "russkoho mira" — tse nebezpechna durist, shcho nese zah-rozu svitovi. *Credo*. 11.04.2024. URL: <https://credo.pro/2024/04/365189> [in Ukrainian]. [Вайгель Д. Игнорувати ідеологію «русского мира» — це небезпечна дурість, що несе загрозу світові. *Credo*. 11.04.2024. URL: <https://credo.pro/2024/04/365189> (дата звернення: 12.01.2025)].
 7. Byrnes, T. Sovereignty, Supranationalism, and Soft Power: The Holy See in International Relations. *The Review of Faith & International Affairs*. 2017. DOI: <https://doi.org/10.1080/15570274.2017.1392140> (дата звернення: 18.01.2025).
 8. Baloh, P. Vatykan, vytoky skhidnoi polityky ta viina v Ukraini. *Istorychna pravda*. 16.06.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/06/16/161451/> [in Ukrainian]. [Балог П. Ватикан, витоки східної політики та війна в Україні. *Історична правда*. 16.06.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/06/16/161451/> (дата звернення: 18.01.2025)].
 9. Svereda, Z. Ukraina ta Vatykan: spilno do peremohy. *Ukrinform*. 24.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3856252-ukraina-ta-vatikan-spilno-do-peremogi.html> [in Ukrainian]. [Сверєда З. Україна та Ватикан: спільно до перемоги. *Укрінформ*. 24.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3856252-ukraina-ta-vatikan-spilno-do-peremogi.html> (дата звернення: 15.01.2025)].
 10. Topchii, O. Papa Rymskyi: patriarch Kyrylo z kartoiu v rukakh 20 khvylyn vypravdovuvav meni viinu. *UNIAN*. 03.05.2022. URL: <https://www.unian.ua/world/papa-rimskiy-patriarh-kirilo-z-kartoyu-v-rukah-20-hvilin-vipravdovuvav-meni-viynu-novini-svitu-11810976.html> [in Ukrainian]. [Топчій О. Папа Римський: патріарх Кирило з картою в руках 20 хвилин виправдовував мені війну. *УНІАН*. 03.05.2022. URL: <https://www.unian.ua/world/papa-rimskiy-patriarh-kirilo-z-kartoyu-v-rukah-20-hvilin-vipravdovuvav-meni-viynu-novini-svitu-11810976.html> (дата звернення: 15.01.2025)].
 11. Karsavin, L. *Katolichestvo*. Petrograd, 1918 [in Russian]. [Карсавин Л. Католичество. Петроград, 1918].
 12. Platon. *Dialogi*. Saint Petersburg, 2021 [in Russian]. [Платон. Диалоги. Санкт-Петербург, 2021].
 13. Nadtoka, H., Tarnavskiy, I. & Horpynchenko, I. "Polske pytannia" i Rymo-katolytska tserkva na ukraïnskykh zemliakh u skladı Rosiiskoi imperii (1864—1914). *Storinky istorii*. 2021. 53: 78-94. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248455> [in Ukrainian]. [Надтока Г., Тарнавський І., Горпинченко І. «Польське питання» і Римо-католицька церква на українських землях у складі Російської імперії (1864—1914). *Сторінки історії*. Вип. 53. Київ, 2021. С. 78—94].
 14. Bystrytska, E. Rosiia u Skhidnii politytsi Vatykanu: proekt papu Leva XIII. *Ukrainske religioznavstvo*. 2008. 45: 39-52 [in Ukrainian]. [Бистрицька Е. Росія у Східній політиці Ватикану: проєкт папи Лева XIII. *Українське релігієзнавство*. Вип. 45. Київ, 2008. С. 39—52].
 15. Hentosh, L. Dyplomatychni kontakty Ukraïnskoi Narodnoi Respubliky z Apostolskoiu stolytseiu v 1919—1921 rr. u konteksti skhidnoi polityky Rymskoi kurii. *Ukraina moderna*. 1999. 4-5: 163-186 [in Ukrainian]. [Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919—1921 рр. у контексті східної політики Римської курії. *Україна модерна*. Ч. 4-5. Київ, 1999. С. 163—186].

16. Sabol, S. Myr i viina ta Vatykan. New York, 1951 [in Ukrainian].
[Сабол С. Мир і війна та Ватикан. Нью-Йорк, 1951. 34 с.]
17. Danyliuk, I. Dyplomatiiia Sviatoho prestolu (Vatykanu) u vyrishenni Karybskoi kryzy. *Amerykanska istoriia ta polityka*. 2018. 5: 153-163 [in Ukrainian].
[Данилюк І. Дипломатія Святого престолу (Ватикану) у вирішенні Карибської кризи. *Американська історія та політика*. Вип. 5. Київ, 2018. С. 153—163].
18. Erman, H. Chomu papa Frantsysk robyt superechlyvi zaiavy pro viinu Rosii proty Ukrainy. *BBS News Україна*. 01.10.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c88eqvlgjqo> [in Ukrainian].
[Ерман Г. Чому папа Франциск робить суперечливі заяви про війну Росії проти України. *BBS News Україна*. 01.10.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c88eqvlgjqo> (дата звернення: 15.01.2025)].
19. Vaigel, D. Pro Ukrainu, spravedlyvu viinu i nebezpechnu pastku moralnoi symetrii. *Credo*. 10.08.2023. URL: <https://credo.pro/2023/08/354092> [in Ukrainian].
[Вайгель Д. Про Україну, справедливу війну і небезпечну пастку моральної симетрії. *Credo*. 10.08.2023. URL: <https://credo.pro/2023/08/354092> (дата звернення: 12.02.2025)].
20. Bulgakov, S. Pravoslavie: Ocherki ucheniya pravoslavnoj tserkvi. Kiev, 1991 [in Russian].
[Булгаков С. Православие: Очерки учения православной церкви. Киев: Лыбедь, 1991].
21. Kudryk, N. Khto dyktuie zovnishniu polityku Vatykanu? *Radio Svoboda*. 07.08.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/khto-dyktuie-zovnishnyu-polityku-vatykanu/32537902.html> [in Ukrainian].
[Кудрик Н. Хто диктує зовнішню політику Ватикану? *Радіо Свобода*. 07.08.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/khto-dyktuie-zovnishnyu-polityku-vatykanu/32537902.html> (дата звернення: 12.01.2025)].

Надійшла / Received 29.05.2025

Hennadii NADTOKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of the World History,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
h.nadtoka@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6479-5469>

Inna HORPYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of the World History,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
i.horpynchenko@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5501-1669>

VATICAN'S STANCE ON THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: HISTORICAL BACKGROUND AND CONTEMPORARY SITUATION

The purpose is to clarify the essence and historically conditioned continuity of Vatican policy regarding the Russo-Ukrainian war, based on a comprehensive analysis of sources and literature. **Methodological framework.** The authors apply the concept of methodological synthesis, which entails the logical integration of the instrumental achievements of well-known scientific schools. In particular, the study employs civilizational, anthropological, and mental approaches, as well as general scientific and historical methods. **The scientific novelty** lies in the initial holistic representation of the Vatican's position on the Russo-Ukrainian war. Additionally, a historical

exploration of the Roman Popes' political responses to wars during the era of modernization has contributed to the reconstruction of their stance on conflict. **Conclusions.** In the context of historical, historiographical, and political science methodologies, the article presents the evolution of the Vatican's means of influencing wars in general, and the Russo-Ukrainian war (from 2014) in particular. It is clarified that the Vatican's foreign policy concept in the context of war has undergone significant transformation throughout the modern era — from the mid-19th century to the present day. The levels of the Vatican's involvement in the prevention or resolution of military conflicts included, at various stages, policies of condemning wars, expressing verbal sympathy (empathy) for the victims of war, and later, active direct participation in conflicts through humanitarian efforts, as well as diplomatic pressure and mediation in peace negotiations. At the same time, the Vatican avoided identifying the nature of the war and refrained from directly recognizing or condemning the aggressor state, thereby maintaining diplomatic space for exerting actual influence on the instigator of the war. A key part of the presented material is the characterization of the Vatican's relationships with the Russian Orthodox Church, the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, and the Orthodox Church of Ukraine. In particular, the interaction between the Russian Orthodox Church and the Russian state apparatus is analyzed in the context of their combined efforts to implement a hybrid method of aggression against Ukraine. Describing the policy of Pope Francis regarding the war, the article notes the significant arsenal of means he has employed to influence the war, while adhering to the Vatican's modern historical tradition of recognizing national liberation wars as just. Among the historical lessons of Vatican policy on war, the unacceptability of any attempts to avoid identifying the aggressor and the refusal to clarify the geopolitical causes of the war are highlighted.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, Vatican, Roman Catholic Church, Moscow Patriarchate, Orthodox Church of Ukraine, diplomacy, humanitarian actions.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.022>
УДК 327.8+355.01(520+477)

Андрій КУДРЯЧЕНКО

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

директор Інституту всесвітньої історії НАН України (Київ, Україна)

kudani@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3833-989X>

ОСОБЛИВОСТІ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ ЯПОНІЄЮ У ХОДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Мета — розглянути особливості підтримки України Японією від 2014 р., з'ясувати її етапи, реальні масштаби як до, так і, особливо, після 24 лютого 2022 р. **Методологічну основу** становлять принцип історизму, комплексний підхід із використанням загальнонаукових і спеціальних історичних методів, зокрема проблемно-історичного, узагальнень. Оригінальність дослідження полягає в розкритті динаміки співпраці двох країн, що ґрунтується на усвідомленні імперативів спільного захисту норм міжнародного права, непорушності державних кордонів, демократичних цінностей і відповідає рівню особливого глобального партнерства. **Основні результати.** Розглянуто складові й головні вектори співробітництва України та Японії від 2014 р., з'ясовано особливості підтримки нашої країни з боку офіційного Токіо, виокремлено два її етапи (2014—2021 рр.; 2022 р. і донині). Аналіз співробітництва під час другого періоду доводить, що Японія надає Україні дипломатичну, фінансово-економічну, гуманітарну, а також максимально можливу військово-технічну допомогу. Показано механізми участі, широке задіяння японських інституцій і структур, що дозволяє нашій країні отримувати необхідні технології й ресурси для відновлення, модернізації, ефективності. З'ясовано підходи та можливості взаємодії, допомоги Японії в повоєнній відбудові України, перспективи у визначених сферах. Проведене дослідження відкриває

Цитування: Кудряченко А. Особливості підтримки України Японією у ході російсько-української війни. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 22—42. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.022>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

можливості для різнопланового подальшого використання матеріалів, положень і висновків, а також продовження роботи у зазначеному напрямі.

Ключові слова: війна Росії проти України, Японія, порушення міжнародного права, санкційна політика, особливе глобальне партнерство, стратегічне партнерство.

Вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. стало актом відвертого геополітичного та гео економічного імперіалізму, що вплинув на міжнародну обстановку, започаткувавши відкрите протиборство двох груп держав. До першої належать ті, які сповідують цінності демократії й верховенства права, а до іншої — країни з авторитарними режимами та експансіоністською зовнішньою політикою. Для України, яка у своїй боротьбі спирається на широку підтримку держав першої групи, надзвичайно важливими стали відносини з Японією.

Аналіз джерел і літератури свідчить, що питаннями, пов'язаними з розвитком українсько-японських відносин, займаються чимало дослідників. Стан співпраці між Україною та Японією висвітлювався у працях В. Алексеєвої, О. Великої, А. Гетьманчук, Л. Гордієнко, В. Лисак і Т. Іванець, С. Пронь, С. Шергіна, В. Удовік. Примітно, що основні напрями співпраці аналізували послы України в Японії М. Дашкевич [1], Ю. Костенко [2], М. Кулінич [3], С. Корсунський [4], як і, відповідно, їхні японські колеги.

Існують розвідки щодо окремих аспектів двосторонніх відносин, серед яких співробітництво в політичному вимірі [5], роль культурної дипломатії [6] та ін. Інститут всесвітньої історії НАН України опублікував збірник, присвячений ролі Японії у сучасному світі [7]. В Інституті історії України НАН України 2023 р. побачила світ монографія С. Віднянського й А. Мартинова, один із розділів якої присвячено провідним країнам Азійського ареалу та, зокрема, політиці Японії, котра «відкрито й послідовно стала на бік України в російсько-українській війні» [8]. Аналітичний центр «Українська призма» представив студію А. Поліщук, де аналізується лідерство Токіо у Групі семи, пов'язані з цим можливості, дилеми, виклики [9].

Проблеми підтримки України Японією під час російсько-української війни розглядали різні автори. М. Белесков проаналізував стан двосторонніх відносин на момент публікації (2016 р.), наголосивши, що Японія була єдиною азійською країною, яка наклала санкції на Росію через захоплення Криму [10]. В. Удовік розглянула праці японських дослідників у кримському контексті, а також відносини у трикутнику Україна — Японія — Росія й намагання уряду Ш. Абе збалансувати свої геополітичні інтереси [11]. В іншому матеріалі йдеться про співпрацю між Україною та Японією до 2018 р. в безпековому аспекті, про можливості оборонної кооперації [12]. М. Кулінич одним із перших проаналізував взаємодію обох країн після початку воєнних дій у Донецькій і Луганській областях у 2014 р. [13]. О. Велика розкрила основні напрями японських інвестицій в українську економіку (транспортну, енергетичну інфраструктури, аграрний сектор) [14]. Стаття О. Великої та Ю. Майстренко зосереджується на особливостях українсько-японських відносин у 2017—2021 рр., на висвітленні основних сфер співпраці [15].

В аналітичній записці А. Гриценко досліджено можливі перспективи взаємодії та запропоновано рекомендації органам державної влади. Експертка зазначила, що Україна входить до групи демократичних країн, яким Японія готова надавати політико-економічну допомогу з метою посилення власного впливу у світі відповідно до зовнішньополітичної концепції [16]. А. Мошко розглядає двосторонню взаємодію станом на 2020 р., стверджуючи, що вже у 2011 р. вона вийшла на глобальний рівень [17]. Є. Тихомирова аналізує основні напрями співпраці обох країн у перші два роки повномасштабної війни, окремо розглядаючи оцінки та погляди Токіо на ці події, спрямованість японської санкційної політики, зазначаючи, що на надану Києву допомогу впливають традиції цієї країни [18].

Інтерес становлять праці японських й інших авторів, що стосуються сучасної системи міжнародних відносин. Так, Ш. Гіроакі аналізує роль стратегії офіційної допомоги в реалізації сучасного зовнішньополітичного курсу Токіо [19]. Й. Окабе, відновлюючи історію японсько-українських відносин, у діалозі з вітчизняними дослідниками О. Квасницею та Ю. Дзябко зважено й зацікавлено коментує їх сучасний стан [20]. У монографії «Зовнішня політика Японії у ХХІ ст.: спадкоємність і зміни» висвітлено підходи японської дипломатії до різних регіонів світу [21].

Окремо варто згадати наявні у вільному доступі аналітичні матеріали чотирьох українсько-японських форумів, які проводив Центр «Нова Європа» в Києві з 2021 р. за підтримки посольств обох країн. Серед іншого тут проаналізовано ставлення громадян Японії до російського вторгнення в Україну [22]; виведено головні уроки для міжнародного співтовариства з подій війни; підкреслено, що слабка реакція на дії РФ 2014 р., цілком можливо, заохотила Москву до відкритого вторгнення [23]; зазначено, що поточна війна — це протистояння індустріальних націй нашого часу, тож в Україні є чого повчитися, зокрема нестандартних рішень і способів боротьби [24].

У праці Н. Хоми й М. Ніколаєвої досліджено взаємовпливи у відносинах між Японією, Україною, Росією, а також те, як вони детермінують формування зовнішньої політики трьох держав. Стверджується, що Японія зацікавлена в підтримці України з метою стримування Росії та через невирішену проблему статусу островів Курильської гряди [25]. В іншій публікації Н. Хома вказує, що відкрите вторгнення Росії в Україну підштовхнуло Токіо до перегляду власної оборонної стратегії [26].

З аналізу становлення та розвитку відносин між обома державами виразніше можна з'ясувати їх особливості й динаміку. Для України пріоритети зовнішньої політики, яка зосереджена, перш за все, на відносинах із широким колом країн в основному Євроатлантичного регіону, налагодження відносин із державами Євразії завжди було своєрідним викликом. Тож для Києва напрочуд позитивним явищем стало встановлення в 1992 р. дипломатичних відносин з Японією та їх подальший розвиток [27].

З огляду на певні коливання у зовнішньополітичних підходах того чи іншого очільника держави між Україною та Японією тривав часом непростий процес визначення сфери спільних інтересів і пошуку нових можливостей для розвитку перспективних напрямів співробітництва. Так, у роки президентства В. Ющен-

ка та В. Януковича траплялися певні проблеми з питань використання коштів, отриманих від японської сторони, щодо залучення відповідних «зелених квот», належної реалізації досягнутих домовленостей. Договірніо-правова база українсько-японських відносин із кожним роком неухильно розширювалася, станом на кінець 2013 р. налічуючи 45 документів різного рівня [28].

Війна, яку Росія розв'язала проти України у 2014 р., стала не лише викликом для зовнішньої політики Токію, але вона, з іншого боку, справила й неочікувано позитивний вплив на весь спектр українсько-японських відносин. Проблеми попередніх років відійшли в минуле, натомість гору взяли конструктивізм та усвідомлення спільних підходів Києва й Токію до викликів і загроз. Взаємодію можна розподілити на два етапи: від захоплення в лютому 2014 р. Криму до 2021 р. і з 24 лютого 2022 р. до сьогодні. Відповідно, виникає завдання охарактеризувати відносини, виявити стимули до співпраці на кожному з цих етапів, а також проаналізувати обсяг і зміст допомоги з боку Токію та з максимальною вірогідністю визначити рівень українсько-японських взаємовідносин, який вони можуть мати в осяжній перспективі.

В основі трактування офіційним Токію російської агресії проти України лежить стратегічна визначеність щодо допомоги нашій країні як жертві нападу, наявність спільних засад стосовно вирішення нагальних міжнародних питань. А це дозволяє досягти більш відчутної політичної близькості обох країн і народів, навіть попри значну географічну віддаленість [29].

Вельми показовим стало інтенсивне розширення договірніо-правової бази українсько-японських відносин. Від 2014 р. кількість відповідних документів зросла і станом на початок 2025 р. становила 80 [28]. Спонукальний позитивний вплив розв'язаної Росією проти України війни на динаміку відносин відчутно простежується. Це стосується активної та принципової позиції Японії щодо засудження російської агресії. Свою солідарність із Києвом Токію продемонстрував і постійно підтверджує у формі політичної позиції на міжнародних форумах, в організаціях, на двосторонньому рівні, а також шляхом санкцій, обмежувальних заходів проти Москви. Впродовж усього часу російської агресії проти нашої країни постійно зміцнювався політичний спектр відносин, зростала соціально-економічна співпраця між Японією й Україною.

Важливо, що характер відносин почали визначати ще події 2014 р. Проблема Кримського півострова стала особливо тривожним сигналом для Японії, адже в Токію побачили чітку аналогію між захопленням частини української території й можливими агресивними діями Китаю щодо японського архіпелагу Сенкаку у Східно-Китайському морі. Слід також додати, що на розуміння Японією кримської проблеми впливала ситуація з власними Північними територіями, які багато десятиліть знаходяться під окупацією — спочатку СРСР, а тепер Росії. Тож Країна Вранішнього Сонця підтримала резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 р., яка підтверджувала територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах. Ба більше, Японія належала до числа держав, які стали співавторками тексту цього документа [30].

Токіо відчутно підтримував Київ і в рамках своїх відносин із Росією. Так, 19 березня 2014 р. прем'єр-міністр Ш. Абе заявив, що визнання Москвою результатів кримського «референдуму» та приєднання півострова до Росії порушує суверенітет і територіальну цілісність України. Він також відзначив, що Японія рішуче засуджує спроби силою змінити статус-кво [31].

Важливо підкреслити, що Японія стала єдиною азійською державою, яка засуджує дії Росії проти України та запроваджує проти неї економічні санкції. Вона послідовно голосує за резолюції Генеральної Асамблеї ООН із питань територіальної цілісності України, щодо ситуації з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, а також їх милітаризації. Звичайно, на той час японському уряду було доволі непросто ухвалювати рішення про засудження агресії РФ, адже тодішній прем'єр-міністр Ш. Абе мав добрі стосунки з В. Путіним і прагнув зберегти дружні відносини з Росією з перспективою підписання мирного договору й вирішення суперечки щодо Північних територій.

У цьому контексті досить вагоме не лише економічне та політичне значення, але й ширші наслідки, які мали обмежувальні заходи Японії щодо Росії. Так, лише впродовж 2014 р.

- призупинено переговори з РФ щодо спрощення процедури видачі віз, укладання інвестиційних, а також угод стосовно мирного використання космосу, запобігання небезпечній військовій діяльності;

- припинено видачу віз для в'їзду на територію Японії декільком десяткам громадян Росії, в тому числі державним службовцям, включаючи високопосадовців, відповідальних за проведення на Кримському півострові «референдуму»;

- заморожено активи 40 осіб і 2 кримських компаній;

- зупинено фінансову допомогу РФ у рамках програми Європейського банку реконструкції та розвитку;

- обмежено імпорт продукції кримського походження;

- посилено обмеження на експорт до Росії японського озброєння й обладнання;

- заборонено обіг цінних паперів п'яти найбільших російських банків;

- відбулося приєднання Токіо до антиросійських санкцій Групи семи (G7) та Євросоюзу.

Тим самим Японія стала єдиною країною Азії, яка запровадила санкції проти Росії за Крим і дії на Донеччині й Луганщині. Причому список цих обмежень постійно розширюється [13, с. 33—34]. Тому навряд чи можна погодитися з твердженнями окремих українських дослідників (Т. Лахманюк, В. Константинова та О. Гриценко), котрі вважають, що на захоплення Кримського півострова Росією Японія переважно відреагувала «символічними санкціями».

Після потрясінь рубежу 2013—2014 рр. надзвичайно важливою для України стала відповідна підтримка з боку Країни Вранішнього Сонця. Саме так сприймався робочий візит очільника її зовнішньополітичного відомства Ф. Кішиди 17 липня 2014 р. Під час зустрічей з українським керівництвом детально обговорювалися соціально-економічна ситуація, актуальні питання двосторонніх відносин, поточні події на сході України, шляхи стабілізації, необхідність залучення

додаткової допомоги іноземних партнерів для відновлення постраждалих від воєнних дій областей. Під час зустрічі в МЗС України було підписано угоду про позику на втілення політики розвитку [32].

Від 2014 р. діалог між Україною та Японією посилювався, зростала кількість, рівень і результативність візитів. Важливим було й те, що у 2014—2015 рр. Японія через ОБСЄ направляла в Україну спостерігачів на вибори президента (травень 2014 р.), Верховної Ради (жовтень 2014 р.), органів місцевого самоврядування всіх рівнів (жовтень 2015 р.), підтверджуючи їх відповідність міжнародним стандартам [33].

Свою солідарність із Києвом Токіо демонстрував у формі активної політичної позиції. Це підтвердив і перший у двосторонній історії офіційний візит прем'єр-міністра Японії Ш. Абе 5—6 червня 2015 р. Як наголошував президент України П. Порошенко, цей візит мав не лише символічне, а й історичне значення, відкривши нову сторінку в українсько-японських відносинах. Переговори показали, що сторони поділяють позицію про «неприпустимість змін міжнародно визнаних кордонів силою та порушення загально визнаних принципів міжнародного права». Проявом солідарності й дієвої допомоги у складний для України час стало надання Японією кредитних гарантій на 1,5 млрд дол. США, що дозволило Києву забезпечити стабільність фінансової системи [34].

5—7 квітня 2016 р. президент України П. Порошенко відвідав із робочим візитом Японію. Дві держави підтверджували активну і принципову позицію щодо протидії агресії РФ, розширювали санкції та обмежувальні заходи. Під час головування Японії у Групі семи 2016 р. вона докладала зусиль для врегулювання ситуації на сході України, підтримки реформ. Так, у резолюції саміту цього об'єднання, що відбувся у травні в японському місті Шима, містився заклик до Москви припинити агресію, підкреслювалась одностайна позиція лідерів, що санкції проти РФ можуть бути скасовані тільки після виконання нею ухвалених у Мінську домовленостей та ін. [35].

Важливим стало проведення з нагоди 25-ї річниці встановлення дипломатичних відносин Року Японії в Україні, урочисте відкриття якого відбулося 26 січня 2017 р. в Дипломатичній академії України. У церемонії взяли участь представники українського уряду, дипломатичного корпусу, міжнародних і наукових організацій, культурних кіл, японського бізнесу [36]. Упродовж року було проведено близько 1 тис. заходів у Києві та в регіонах [37].

Столицю України відвідала делегація Японської федерації бізнесу «Кейданрен», також відбулося відкриття в Києві офісу Агентства міжнародного співробітництва, а з 1 січня 2018 р. запроваджено спрощення візового режиму для громадян України. Офіційний Токіо виступив як один із найбільших надавачів фінансової та матеріальної допомоги, декларуючи, що зацікавлений у розвитку демократії й ринкової економіки в нашій державі. З 2007 р. така політика щодо України стала частиною спільної стратегії формування в Євразії «Поясу свободи та процвітання» як одного із загальних принципів зовнішньої політики Японії [19].

Окрім обмежувальних заходів і санкцій щодо Росії, Токіо максимально підтримує Україну на різних рівнях. Так, 24 березня 2014 р. уряд Японії оголо-

сив про надання пакета економічної й технічної допомоги на суму 150 млрд єн (1,8 млрд дол. США). А загальна допомога нашій країні з боку Японії станом на 2021 р. перевищила 3,2 млрд дол. [38].

Від 24 лютого 2022 р. Японія, на відміну від більшості країн Азії, які продемонстрували невизначену позицію щодо відкритої російської агресії, стала першою державою Азійсько-Тихоокеанського регіону, котра однозначно засудила дії Кремля. Токіо почав надавати значну підтримку нашій країні за максимально можливим спектром взаємодії. Вже в перший день вторгнення міністр закордонних справ Японії у своїй заяві оцінив агресію РФ проти України як «обурливу спробу в односторонньому порядку змінити статус-кво шляхом сили, що порушує всі основи міжнародного порядку не лише в Європі, а й в Азії», абсолютно неприйнятне «серйозне порушення міжнародного права» [39].

Слід узяти до уваги, що, як зазначав керівник японської секції Українського інформаційного агентства Т. Гірано, з одного боку, «в японському суспільстві майже ніколи не панували проросійські настрої», але, з іншого — на початок відкритого російського вторгнення фактом було те, що «люди загалом мало знають Україну» [22]. Тому важливо, як не лише політики, а й засоби масової інформації та громадянське суспільство реагували на повідомлення про агресію. Так, Демократична партія Японії оприлюднила свій офіційний коментар, в якому засудила вторгнення Росії в Україну та зажадала від Москви негайно його припинити [40]. Очільник Комуністичної партії Японії заявив, що дії Росії порушують Статут ООН і міжнародне право. Він також наголосив, що залякування Кремлем країн світу ядерною зброєю неприйнятне [41]. Парламент Японії 1 березня 2022 р. закликав Росію негайно вивести війська з України, а нижня палата ухвалила резолюцію, яка рішуче засуджувала російське вторгнення, що може «похитнути фундамент порядку не тільки в Європі, а й у ширшому міжнародному масштабі, включаючи Азію» [42].

Експертне середовище в Японії глибоко аналізувало російсько-українські відносини 2014 — початку 2022 рр. Так, військовий аналітик Ю. Коїдзумі відстежував пересування російської армії поблизу українських кордонів і робив висновок про те, що Японія має бути готова рішуче відреагувати на цілком імовірне вторгнення [43]. А експерт з європейської політики доцент Цукубського університету А. Гігашино та фахівець із питань НАТО з Університету Нішогакуша Ц. Гороку стверджували, що безпека Європи та Східної Азії пов'язані, принцип неприйнятності спроб змінити статус-кво за допомогою військової сили стосується як України, так і Тайванської протоки, а отже Японія не може бути байдужою до російсько-українського загострення та має реагувати в разі вторгнення Росії в Україну [44]. Провідні медіа закликали уряд належним чином відповісти на дії Москви. Японське суспільство з великим занепокоєнням стежило за подіями, рішуче ставши на бік жертви агресії [45]. За інформацією С. Корсунського, рівень підтримки нашої країни за останні два роки перед російським вторгненням не був нижчим за 75 %. За результатами опитувань населення, Японія тут абсолютний лідер у світі [46].

Помітною подією став онлайн-виступ 23 березня 2022 р. президента України В. Зеленського перед членами обох палат найвищого законодавчого органу Країни Вранішнього Сонця. Вперше в історії японського парламентаризму лідер іноземної держави звернувся до керівництва Японії та законодавців [47]. Як зазначив професор Університету Кобе Такуїн україніст Й. Окабе, виступ українського очільника «викликав відчуття солідарності не лише серед уряду Японії, а й японського народу». А стиль його промови «відрізнявся від виступів перед парламентами інших країн і був позитивно сприйнятий японцями». Наприклад, слова «люди повинні повернутися туди, де вони жили... Я впевнений, ви розумієте це почуття» за оцінкою Й. Окабе «неодмінно набули резонансу серед людей, які згадали про те, що під час Другої світової війни сотні тисяч японців були примусово вивезені Радянським Союзом у концтабори Сибіру» [48].

Важливим фактором зміцнення взаєморозуміння та партнерства двох держав став указ президента В. Зеленського № 692/2022, яким «Україна підтвердила свою повагу до суверенітету та територіальної цілісності Японії, включаючи її Північні території, які поки що знаходяться під російською окупацією» [49]. Також було ухвалено відповідну заяву Верховної Ради, в якій зазначається, що згадані території продовжують перебувати під окупацією РФ, тож український парламент закликає міжнародне співтовариство вживати всіх можливих заходів для договірно-правового оформлення статусу Північних територій Японії [50].

Отже у відносинах обох держав із Росією є певні подібності, що сприяє більшому взаєморозумінню між японським та українським суспільствами, об'єктивно поглиблює співпрацю урядів. Суперечка Токіо й Москви про належність Північних територій (як називають острови Ітуруп, Кунашир, Шикотан та архіпелаг Габомаї в Японії) / Південних Курил (як кажуть у РФ) не врегульована з часу закінчення Другої світової війни. Площа цих земель становить 5 тис. кв. км, а разом із морською акваторією сягає близько 200 тис. кв. км [29, с. 90]. Київ однозначно став на бік Токіо, а японська сторона підтримує територіальну цілісність нашої країни в міжнародно визнаних кордонах.

Відкрите російське вторгнення спричинило безпрецедентне зростання симпатій до України та українців із боку японського суспільства. Серед політичних еліт зникли застереження щодо того, як та чи інша політика відносно Києва може вплинути на діалог Токіо з Москвою у вирішенні проблеми Північних територій. Тож Країна Вранішнього Сонця не тільки закріпила за собою статус безумовного лідера в Азії в питанні підтримки України, а й наблизилася за низкою напрямів до рівня країн Групи семи (насамперед це стосується санкційної політики).

Водночас в арсеналі офіційного Токіо з'явилися не лише оперативне гостре засудження агресії Москви, а й дієва підтримка нашої держави та громадян. Так, упродовж двох тижнів від початку повномасштабної війни було розроблено програму прийому українців — близько 2300 осіб отримали житло, медичне страхування, кошти. Цим займалися центральний уряд, муніципалітети, різні організації. 80 японських університетів безкоштовно прийняли на навчання майже 400 українських студентів [51].

Показовим став публічний протест понад 100 японських ректорів проти оприлюдненої 2 березня 2022 р. декларації їхніх російських колег, котрі виступили з повною підтримкою дій Кремля й так званої «спеціальної воєнної операції». Більшість вишів Японії припинили співпрацю з російськими закладами, а на знак солідарності з Україною почали відкривати українські студії [48]. Підтвердженням цього став і відповідний спільний науково-дослідний проєкт Інституту всесвітньої історії НАН України та афілійованого з Університетом Госей (Токіо) Інституту соціальних досліджень ім. М. Огари.

Порівняно з першим періодом російсько-української війни визначальною рисою підходу Японії стала як однозначна підтримка жертви агресії, так і більш масштабна допомога, використання різних форм та широкого спектра заходів реагування на дії Кремля. Офіційний Токіо голосував за всі резолюції на підтримку України в Генеральній Асамблеї ООН, виступив за виключення її зі складу Ради ООН із прав людини, японський уряд підтримав усі економічні санкції Групи семи та Євросоюзу проти Москви. Лише станом на травень 2023 р. у списку санкцій Країни Вранішнього Сонця значилися 700 фізичних осіб і 207 організацій із РФ, 311 колабораціоністів на тимчасово окупованих територіях України [52]. Травневий 2023 р. саміт неформального об'єднання семи високорозвинених держав світу, який відбувся в м. Гірошіма, знову зажадав від Росії негайного та безумовного виведення військ й озброєння з території України. У рамках форуму президент В. Зеленський і прем'єр-міністр Ф. Кішида обговорили подальші кроки щодо допомоги з боку Японії, зокрема посилення матеріально-технічних можливостей української армії. Надзвичайний та повноважний посол Японії в Україні М. Кунінорі на бізнес-форумі «Зроблено в Україні», що відбувся у жовтні 2024 р. в Києві, підтвердив, що його країна «реалізувала допомогу на суму понад 12 млрд дол. США і надалі надаватиме бюджетну, а також гуманітарну та енергетичну підтримку Україні» [53].

Дуже важливо, що Японія надає сприяння як у традиційних формах, так й у нових вимірах. Після Другої світової війни острівна країна має пацифістський устрій, де замість класичної армії існують сили самооборони [54]. Однак Токіо в рамках можливого максимально пішов на розширення допомоги Україні як жертві нападу та на посилення співпраці в різних сферах.

Відбулася концептуалізація стратегічного глобального партнерства між обома державами. Агресія Росії стала стимулом важливих змін як у безпековій політиці Японії, так і в контексті її підходів до відносин із РФ та Україною. Офіційно японські керівники не оголошували (на відміну від, скажімо, канцлера Німеччини О. Шольца), «поворотного моменту», що мало б означати відмову від багаторічної політики пацифізму та перехід до нарощування оборонних витрат. Однак збільшення суттєвих змін простежується саме в діях японського уряду. Причому такі елементи проявилися на початку збройного протистояння та стосувалися допомоги Україні. Країна Вранішнього Сонця вперше від часів Другої світової надала іншій державі, що перебуває у стані війни, нелетальну військову підтримку цільового призначення в досить широкому обсязі (бронежилети, шоломи, каме-

ри нічного бачення, зимовий одяг і взуття, польові ліжка, оптику, медичні намети). Ця допомога здійснювалася в рамках перегляду базових принципів щодо експорту Японією озброєнь.

Під час саміту в Києві 21 березня 2023 р. президент України В. Зеленський і прем'єр-міністр Японії Ф. Кішида підтвердили непохитну солідарність між державами та предметно обговорили широке коло питань, вивівши двосторонні відносини на рівень особливого глобального партнерства [55]. У своєму виступі очільник японського уряду, зокрема, наголошував на безумовній підтримці суверенітету й територіальної цілісності України, на поглибленні, розширенні співпраці [56].

Слід зазначити, що глобальне партнерство між Україною та Японією вперше декларувалося ще у січні 2011 р., коли відповідну заяву в Токіо підписали президент України В. Янукович і прем'єр-міністр Японії М. Кана. Однак тодішня українська влада пішла на такий крок, щоб залучити якнайбільше японських інвестицій та кредитів під обіцянки реформ, що так і залишилися невиконаними. Натомість заява про особливе глобальне партнерство 2023 р. постає документом високого рівня й має принципово важливий зміст, де вперше викладено бачення міжнародної ситуації обома країнами, висловлено загальне ставлення до загроз безпеці у світі — не лише в Європі, а й в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Уряд Ф. Кішиди у відповідь на агресію Росії проти України та продовжуючи реформи, започатковані його попередником Ш. Абе, у 2022 р. ухвалив два важливі рішення: було змінено японську політику щодо РФ; запроваджено зміни в політиці безпеки Японії. Враховуючи те, що Країна Вранішнього Сонця — єдина представниця Азії у Групі семи, участь Токіо у заходах протидії російській агресії перевела боротьбу України з трансатлантичного у глобальний контекст. Знаковими стали ухвалені вперше за останні 50 років рішення збільшити витрати на оборону до 2 % від поточного ВВП. У грудні 2022 р. в Японії затверджено нові стратегії національної безпеки, а також національної оборони держави.

Зміни в безпековій політиці спонукають офіційний Токіо поступово не тільки збільшувати витрати на оборону, а й передбачати «п'ятирічні інвестиції в розмірі 7 млрд американських доларів у кібербезпеку, 7 млрд в освоєння космосу й 6 млрд в об'єднану програму розробки винищувачів шостого покоління» [57]. Експерти вважають, що «широкий п'ятирічний план, який колись був немислимим для пацифістської острівної держави», підніме Японію з нинішнього 9-го місця у світі за видатками на оборону відразу на 3-тє — після США та КНР [58].

Розпочатий у 2014 р. перегляд принципів, на яких базується японський експорт озброєнь, у грудні 2023 р. було завершено. Також тривають дискусії щодо зміни ст. 9 Конституції Японії. І хоч політики мають великі сумніви стосовно корекції пацифістського курсу в найближчій перспективі, однак російське вторгнення в Україну й відверті прояви агресивності з боку Китаю стають спонукальними чинниками відходу Країни Вранішнього Сонця від артикульованої політики «стримування» до політики «реального стримування» [59].

Підходи до нарощування взаєморозуміння та подальшої концептуалізації відносин було зафіксовано у спеціальній безпековій угоді [60], підписаній під час

червневого саміту Групи семи в Італії 2024 р. У документі констатується, що сторони «спільно вирішили зміцнювати своє двостороннє довгострокове співробітництво», а також узяли зобов'язання й досягли домовленості в «таких сферах, як безпека, оборона, гуманітарна допомога, відновлення та реконструкція». В документі, розрахованому на десятирічну перспективу, наголошується, що Японія продовжить надавати підтримку нашій країні «відповідно до своїх конституційних і правових вимог та положень, оскільки Україна захищає свій суверенітет і територіальну цілісність від агресії, що триває». Слід особливо наголосити, що це перша безпекова угода, укладена нашою країною на виконання відповідної декларації Групи семи, ухваленої 12 липня 2023 р. в рамках саміту НАТО у Вільнюсі, з державою Тихоокеанського регіону, яка не є учасницею Північноатлантичного альянсу. Для Японії такий тип угоди та рівень підтримки жертви агресії — безпрецедентні. В Україні також упевнені, що в перспективі можливо підписати ще й договір про стратегічне партнерство [61].

Варта уваги у цьому контексті позиція прем'єр-міністра Японії Ш. Ішиби, котрий у своїй програмній промові в парламенті 4 жовтня 2024 р. заявив про продовження підтримки України та про дальші санкції проти Росії, адже її агресія триває. Токіо, спираючись на альянс зі США, збільшуватиме кількість дружніх країн для підтримки миру і стабільності в регіоні та світі через дипломатію, засновану на реальних національних інтересах [62]. Це принципові підходи очільника японського уряду як щодо відносин з Україною, так і в контексті подальшої концептуалізації глобального партнерства між обома державами.

Більшість напрямів підтримки Японією України мають великі перспективи. Це й, зокрема, зростання інвестицій в українську економіку, максимально можлива військово-технічна допомога, в тому числі у сфері ядерної безпеки, широкі відновлювальні заходи та ін. Вельми показовою стала партія військової допомоги влітку 2024 р., коли вперше в повоєнній історії Японії армії країни, що воює, було передано понад 100 одиниць транспортних засобів. А у жовтні того року міністр оборони Г. Накатані анонсував додаткове постачання техніки Збройним силам України [63].

Важливим для Української держави має бути розуміння того, що саме співпраця й допомога Японії мають стати джерелом модернізаційних перетворень, адже Країна Вранішнього Сонця — одна з найбільш технологічно розвинених у світі, посідає лідерські позиції за багатьма напрямками, вона здатна надати інвестиції та сприяти впровадженню передових технологій, прогресивної практики ведення бізнесу, організації роботи відповідних інституцій. Вже є механізми, які дозволяють Україні отримувати необхідні технології й ресурси для модернізації. Важливими ланками у цій сфері виступають такі структури, як Офіційна допомога з розвитку, Японське агентство міжнародного співробітництва, Японська організація зовнішньої торгівлі, Японський банк міжнародного співробітництва, Японське державне експортно-кредитне агентство та ін. Із березня 2022 р. Японія надала Україні допомоги на понад 12 млрд дол. США, у 2024 р. — на 4,5 млрд, і відповідно до підписаних домовленостей продовжуватиме це робити в десятирічний термін дії документа [60].

Доцільно відзначити як нинішню, так і майбутню співпрацю в повоєнному відновленні нашої країни. На цьому наголошувала міністерка закордонних справ Японії Й. Камікава в інтерв'ю агентству NHK напередодні лютневої 2024 р. конференції з відновлення України, яка проходила в Токіо. За її словами, відповідна діяльність охоплюватиме різні сектори, в тому числі приватний [64]. В рамках заходу підписано 56 документів щодо двостороннього співробітництва, серед яких міжурядові угоди, меморандуми між представниками бізнесу та місцевої влади, домовленості з Японським агентством міжнародного співробітництва, Японською організацією зовнішньої торгівлі, Японським державним експортно-кредитним агентством, Японським банком міжнародного співробітництва, грантові угоди щодо реалізації програм відновлення, міжурядовий меморандум про співпрацю у сфері освіти й технологій та ін. Підписану в рамках форуму конвенцію про уникнення подвійного оподаткування вже 5 червня 2024 р. ратифікувала Верховна Рада України [65].

Органи влади обох держав докладають зусиль, щоб ухвалені домовленості втілювалися у життя навіть за умов воєнного стану. Український уряд, зокрема, на початку жовтня 2024 р. розподілив кошти з отриманого від Японії гранту, які пішли на програми екстреного відновлення за напрямками енергетичного обслуговування, транспортного сполучення, обладнання для гуманітарного розмінування тощо [66].

10 жовтня 2024 р. Україна підписала меморандум про співпрацю з Японською організацією зовнішньої торгівлі. Того ж дня в Києві відкрився офіс цієї структури. Посол острівної країни К. Мацуда, який завершував дипломатичну місію в Україні, підкреслив, що «в умовах затяжної війни виникає потреба у залученні до надання допомоги ... японського приватного сектору» [67]. Бізнес оперативно реагує на виклики оновлення України й уже виявив зацікавленість інвестувати у сільське господарство, енергетику, металургію, кібербезпеку, будівництво.

Японія як учасниця Групи семи тісно співпрацює з іншими партнерами та донорами України у сприянні реконструкції нашої країни, розвитку критично важливої інфраструктури, зокрема в енергетичному секторі, прискоренні економічного зростання, підтримці соціальної стійкості, а також упровадженні пріоритетних реформ. Імовірно, що найперспективнішим є співробітництво в галузі ядерної безпеки. І якщо раніше воно визначалося трагічними подіями Чорнобиля та Фукусими, то зараз — російським шантажем щодо нашої держави та країн Заходу. В Японії, яка єдина в людській історії зазнала американського атомного бомбардування 1945 р., ця тема знаходить живий відгук.

Вона особливо активізувалася за прем'єрства Ф. Кішиди — вихідця з Гірошими. Те, що саме згадане місто стало місцем проведення саміту Групи семи під головуванням Японії у 2023 р., лише підкреслило важливість зазначеного питання для уряду Країни Вранішнього Сонця та символізм, який вкладає Токіо у цю важливу подію. Особиста участь у форумі президента України В. Зеленського посилила ці підходи, а також рішучі застереження щодо неповторення в майбутньому подібних трагедій [68].

Ще один важливий напрям підтримки — медична допомога з червня 2023 р. українським військовикам. Саме тоді острівна країна прийняла двох бійців Збройних сил України, що стало першим випадком лікування в Японії поранених іно-

земних солдатів. Свої двері відкрили Центральний госпіталь Сил самооборони, госпіталь (із березня 2025 р.) Національного військово-медичного коледжу Міністерства оборони Японії [69].

Також дуже актуальні питання відбудови України, які мають практичний характер. Дієвим чинником цих процесів виступає участь Японії в розмінуванні територій (Токіо напрацював понад 20-річний досвід у Камбоджі). Показово, що процес співпраці у сфері розмінування вже розпочався [70]. Перші 15 фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій за сприяння японського уряду пройшли курс підготовки в Камбоджі та відвідали Японію. Наприкінці 2023 р. нашій країні передано 40 спецавтомобілів, 50 металодетекторів та ін. [71]. Ця техніка й обладнання для розмінування, яке свого часу використовувалося в Камбоджі, дуже потрібні нині на українських теренах.

* * *

Аналіз взаємовідносин України та Японії окресленого періоду доводить їх потужний розвиток по висхідній. Двостороння співпраця базується на широкій політико-правовій базі, що налічує десятки документів різного рівня, та у воєнні роки відбувається за широким спектром: від дипломатичної підтримки на різних міжнародних майданчиках до гуманітарного, економічного, військового співробітництва. Будучи складовою чітко окресленої політичної лінії, інтенсивність і масштаби співпраці різняться відповідно до періодів: 2014—2021 рр.; від 24 лютого 2022 р. до сьогодні. Концептуалізація й конкретна практика взаємодії України та Японії в роки широкомасштабної російської агресії дозволили задіяти весь арсенал співробітництва офіційних Києва й Токіо, вивівши його на формат особливого глобального партнерства. Такий ступінь співпраці спонукає до розгортання якісно нового, вищого рівня двосторонніх відносин — не лише між керівниками держав, а й серед усіх причетних до взаємодії структур, організацій. Незважаючи на значну географічну віддаленість, Україна та Японія — це політично близькі партнери з великими резервами кооперації, причому не лише на поточному етапі, а й у майбутньому.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Dashkevych, M. *Dovhyi shliakh do dyplomatychnoho Olimpu (zapysky posla)*. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Дашкевич М. Довгий шлях до дипломатичного Олімпу (записки посла). Київ, 2016. 224 с. (Україна дипломатична; вип. 14)].
2. Kostenko, Yu. *Ukraine — Yaponiia: mezhi spivrobitnytstva. Polityka i chas*. 2004. 9: 3-11 [in Ukrainian].
[Костенко Ю. Україна — Японія: межі співробітництва. *Політика і час*. 2004. № 9. С. 3—11].
3. Kulynych, M. *Ukraine ta Yaponiia: hlobalne partnerstvo ta efektyvna dvostoronna vzaemodiia. Zovnishni spravy*. 2011. 1: 54-58 [in Ukrainian].
[Кулінич М. Україна та Японія: глобальне партнерство та ефективна двостороння взаємодія. *Зовнішні справи*. 2011. № 1. С. 54—58].

4. Korsunskyi, S. Kraina “stratehichnoho myslennia”. *Dzerkalo tyzhnia*. 2021. URL: <https://zn.ua/international/strana-stratehicheskoho-myshlenija.html> [in Ukrainian].
[Корсунський С. Країна «стратегічного мислення». *Дзеркало тижня*. 2021. URL: <https://zn.ua/international/strana-stratehicheskoho-myshlenija.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
5. Lakhmaniuk, T. Spivpratsia mizh Ukrainoiu ta Yaponiieiu u politychnomu vymiri (1991—2011). *Ukraina — Yevropa — Svit*. 2013. 12: 73-77 [in Ukrainian].
[Лакхманюк Т. Співпраця між Україною та Японією у політичному вимірі (1991—2011 рр.). *Україна — Європа — Світ*. 2013. Вип. 12. С. 73—77].
6. Udovik, V. Kulturna dyplomatiia yak “komunikatyvnyi mist” mizh Ukrainoiu ta Yaponiieiu. *Publichna dyplomatiia*. 2020. 12 (72): 834—855 [in Ukrainian].
[Удовік В. Культурна дипломатія як «комунікативний міст» між Україною та Японією. *Публічна дипломатія*. 2020. № 12 (72). С. 834—855].
7. Shved, V. (Ed.) Rol Yaponii u suchasnomu sviti. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Роль Японії у сучасному світі. За заг. ред. канд. іст. наук., доц. В.О. Шведа. Київ, 2022. 240 с.].
8. Vidnians'kyi, S., & Martynov, A. Rosiis'ko-ukrains'ka viina ta mizhnarodne spivtovarystvo. Kyiv, 2023 [In Ukrainian].
[Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство. Київ, 2023. 264 с.].
9. Polishchuk, A. Liderstvo Yaponii u G-7: mozhlyvosti, dylemy, vyklyky. *Ukrainska pryзма*. 19.09.2023. URL: https://prismua.org/japan_in_g7/ [in Ukrainian].
[Поліщук А. Лідерство Японії у G-7: можливості, дилеми, виклики. *Українська призма*. 19.09.2023. URL: https://prismua.org/japan_in_g7/ (дата звернення: 10.03.2025)].
10. Bielestov, M. Audyt zovnishnoi polityky Ukrainy. *Ukraina — Yaponiia — partnerstvo za yadernym neshchastiam. Yevropeiska pravda*. 28.12.2016. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2016/12/28/7059444/> [in Ukrainian].
[Белесков М. Аудит зовнішньої політики України. Україна — Японія — партнерство за ядерним нещастям. *Європейська правда*. 28.12.2016. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2016/12/28/7059444/> (дата звернення: 10.03.2025)].
11. Udovik, V.V. Ukrainko-yaponski vidnosyny kriz pryзму okupatsii Krymu Rosiieiu 2014 r. *Hileia*. 2016. 113 (10): 406-411 [in Ukrainian].
[Удовік В.В. Українсько-японські відносини крізь призму окупації Криму Росією 2014 р. *Гілея*. 2016. Вип. 113 (10). С. 406—411].
12. Udovik, V. The Ukraine-Japan Security Dialogue as an Important Contribution to International Peace and Security. *Journal of Inter-Regional Studies: Regional and Global Perspectives* (JIRS). 2020. 3: 26-32.
13. Kulnych, N. Ukraina — Yaponiia: vidnosyny hlobalnoho partnerstva v umovakh vyprovubuvan. *Zovnishni spravy*. 2014. 9: 32-34 [in Ukrainian].
[Кулінич Н. Україна — Японія: відносини глобального партнерства в умовах випробувань. *Зовнішні справи*. 2014. № 9. С. 32—34].
14. Velyka, O.V. Ukraino-yaponski vidnosyny u konteksti priorytetnykh napriamiv zovnishnoi polityky Yaponii. *Politychne zhyttia*. 2020. 1: 90—95 [in Ukrainian].
[Велика О.В. Україно-японські відносини у контексті пріоритетних напрямів зовнішньої політики Японії. *Політичне життя*. 2020. № 1. С. 90—95].
15. Velyka, O.V. & Maistrenko, Yu.I. Osoblyvosti ukrainsko-yaponskykh vidnosyn u 2017—2021 rr. *Politikus*. 2022. 5: 111-115 [in Ukrainian].
[Велика О.В., Майстренко Ю.І. Особливості українсько-японських відносин у 2017—2021 рр. *Політікус*. 2022. № 5. С. 111—115].

16. Hrytsenko, A. Ukraina — Yaponiia: kontury perspektyvnoi spivpratsi. *Natsionalnyi instytut stratezhichnykh doslidzhen*. 2022. 1-4 [in Ukrainian].
[Гриценко А. Україна — Японія: контури перспективної співпраці. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2022. С. 1—4].
17. Moshko, O.V. Ukrainsko-yaponski vidnosyny na suchasnomu etapi. *Naukovi zapysky studentiv ta aspirantiv: Mizhnarodni vidnosyny*. 2020. 5: 242-251 [in Ukrainian].
[Мошко О.В. Українсько-японські відносини на сучасному етапі. *Наукові записки студентів та аспірантів. Серія «Міжнародні відносини»*. 2020. Вип. 5. С. 242—251].
18. Tykhomyrova, Ye. Partnerstvo Ukrainy ta Yaponii v konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*. 2023. 2 (16): 196-212 [in Ukrainian].
[Тихомирова Є. Партнерство України та Японії в контексті російсько-української війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2023. № 2 (16). С. 196—212].
19. Hiroaki, Sh. Kishida's Realism Diplomacy. Japan's Official Development Assistance Strategy. *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*. June 8, 2023. URL: <https://www.csis.org/analysis/kishidas-realism-diplomacy-japans-official-development-assistance-strategy>
20. Kvasnytsia, O. & Dziabko, Yu. Rekonstruktsiia yaponsko-ukrainskykh vzaiemyn. *Den*. 07.12.2021. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-planety/rekonstruktsiya-yaponsko-ukrayinskykh-vzayemyn> [in Ukrainian].
[Квасниця О., Дзябко Ю. Реконструкція японсько-українських взаємин. *День*. 07.12.2021. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-planety/rekonstruktsiya-yaponsko-ukrayinskykh-vzayemyn> (дата звернення: 10.03.2025)].
21. Japan's Foreign Policy in the Twenty-First Century: Continuity and Change. Ed. by Lam Peng Er and Puznenzda Jain. Lanham; Boulder; New York; London: Lexington Books, 2020. XXIV. 376 p.
22. Khirano, T. Yak Yaponiia spryimaie viinu Rosii proty Ukrainy? *Tsentr "Nova Yevropa"*. 2022. URL: https://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2022/03/Jap_Hirano_ukr_new_web-1.pdf [in Ukrainian].
[Хірано Т. Як Японія сприймає війну Росії проти України? *Центр «Нова Європа»*. 2022. URL: https://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2022/03/Jap_Hirano_ukr_new_web-1.pdf (дата звернення: 10.03.2025)].
23. Kliuchovi mesydzhi spikeriv pid chas I panelnoi dyskusii IV Forumu Ukraina — Yaponiia. *Tsentr "Nova Yevropa"*. 23.03.2024. URL: <https://neweurope.org.ua/klyuchovi-mesydzhi-spikeriv-pid-chas-i-panelnoyi-dyskusiyi-iv-forumu-ukrayina-yaponiya/> [in Ukrainian].
[Ключові месиджі спікерів під час I панельної дискусії IV Форуму Україна — Японія. *Центр «Нова Європа»*. 23.03.2024. URL: <https://neweurope.org.ua/klyuchovi-mesydzhi-spikeriv-pid-chas-i-panelnoyi-dyskusiyi-iv-forumu-ukrayina-yaponiya/> (дата звернення: 10.03.2025)].
24. Gustav Gressel, Senior Analyst, European Council on Foreign Relations. URL: <https://neweurope.org.ua/en/klyuchovi-mesydzhi-spikeriv-pid-chas-i-panelnoyi-dyskusiyi-iv-forumu-ukrayina-yaponiya/>
25. Khoma, N. & Nikolaieva, M. Japanese-Russian-Ukrainian geopolitical triangle: mutual influences the parties. *Journal of Liberty and International Affairs*. 2023. 9 (1): 374-385.
26. Khoma, N. Zminy u politytsi bezpeky ta oborony Yaponii 2022—2023 rr.: analiz zmistu ta chynnykiv. *Mizhnarodni vidnosyny, bromadski komunikatsii ta rehionalni studii*. 2023. 1 (15): 44-60 [in Ukrainian].

- [Хома Н. Зміни у політиці безпеки та оборони Японії 2022—2023 рр.: аналіз змісту та чинників. *Міжнародні відносини, громадські комунікації та регіональні студії*. 2023. № 1 (15). С. 44—60].
27. Posolstvo Ukrainy u Yaponii. Politychni vidnosyny mizh Ukrainoiu ta Yaponiieiu. URL: <https://japan.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/256-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-japonijeju> [in Ukrainian].
[Посольство України у Японії. Політичні відносини між Україною та Японією. URL: <https://japan.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/256-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-japonijeju> (дата звернення: 10.03.2025)].
28. Posolstvo Ukrainy u Yaponii. Dohovirno-pravova baza vidnosyn mizh Ukrainoiu ta Yaponiieiu. URL: <https://japan.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/255-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-japonijeju> [in Ukrainian].
[Посольство України у Японії. Договірно-правова база відносин між Україною та Японією. URL: <https://japan.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/255-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-japonijeju> (дата звернення: 10.03.2025)].
29. Kudriachenko, A. Pidtrymka z boku Yaponii u konteksti rosiisko-ukrainskoi ahresii. *Istoriia, kultura, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektivu: Mat. V mizhmar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 24 travnia 2024.)*. Kyiv, 2024. 86-90 [in Ukrainian].
[Кудряченко А. Підтримка з боку Японії у контексті російсько-української агресії. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: Мат. V міжмар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 травня 2024.)*. Київ, 2024. С. 86—90].
30. Henasambleia OON pidtrymala terytorialnu tsilisnist Ukrainy. *Ukrainska pravda*. 27.03.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/> [in Ukrainian].
[Генасамблея ООН підтримала територіальну цілісність України. *Українська правда*. 27.03.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/> (дата звернення: 10.03.2025)].
31. Speeches and Statements by the Prime Minister. *Prime Minister of Japan and His Cabinet*. March 20, 2014. URL: https://japan.kantei.go.jp/96_abe/statement/201403/0320kaiken.html
32. Zustrich ministra zakordonnykh sprav Ukrainy Pavla Klimkina z ministrom zakordonnykh sprav Yaponii Fumio Kisidoiu. *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. 17.07.2014. URL: <https://mfa.gov.ua/news/25592-vidbulasy-zustrich-ministra-zakordonnih-sprav-ukrajini-pavla-klimkina-z-ministrom-zakordonnih-sprav-japoniji-fumio-kisidoju> [in Ukrainian].
[Зустріч міністра закордонних справ України Павла Клімкіна з міністром закордонних справ Японії Фуміо Кісідією. *Міністерство закордонних справ України*. 17.07.2014. URL: <https://mfa.gov.ua/news/25592-vidbulasy-zustrich-ministra-zakordonnih-sprav-ukrajini-pavla-klimkina-z-ministrom-zakordonnih-sprav-japoniji-fumio-kisidoju> (дата звернення: 10.03.2025)].
33. 対ウクライナ支援 2018年2月. 在ウクライナ日本国大使館. URL: https://www.ua.emb-japan.go.jp/jpn/bi_ua/oda/180205_assistance_jp.pdf
34. Yaponiia pidtrymuie terytorialnu tsilisnist Ukrainy — Sindzo Abe. *Radio Svoboda*. 06.06.2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27056803.html> [in Ukrainian].
[Японія підтримує територіальну цілісність України — Сіндзо Абе. *Радіо Свобода*. 06.06.2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27056803.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
35. G7 Ise-Shima Leaders' Declaration. G7 Ise-Shima Summit, 26—27 May 2016. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/000160266.pdf>
36. Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy ta posolstvo Yaponii v Ukraini spilno prove-ly tseremoniiu vidkryttia Roku Yaponii v Ukraini z nahody 25-i richnytsi vstanovlen-

- nia dyplomatychnykh vidnosyn. URL: https://www.ua.emb-japan.go.jp/itprtop_uk/00_000631.html [in Ukrainian].
[Міністерство закордонних справ України та посольство Японії в Україні спільно провели церемонію відкриття Року Японії в Україні з нагоди 25-ї річниці встановлення дипломатичних відносин. URL: https://www.ua.emb-japan.go.jp/itprtop_uk/00_000631.html (дата звернення: 10.03.2025)].
37. Vitalne slovo nadzvychainoho i povnovazhnoho posla Yaponii v Ukraini Shiheki Sumi z nahody zavershennia Roku Yaponii v Ukraini. 2017. URL: https://www.ua.emb-japan.go.jp/itprtop_uk/00_001007.html [in Ukrainian].
[Вітальне слово надзвичайного і повноважного посла Японії в Україні Шігекі Сумі з нагоди завершення Року Японії в Україні. 2017. URL: https://www.ua.emb-japan.go.jp/itprtop_uk/00_001007.html (дата звернення: 10.03.2025)].
38. Infographics: Ukraine — Japan. *New Europe Center*. March 24, 2021. URL: <https://new-europe.org.ua/en/visual-materials/infografika-ukrayina-yaponiya/>
39. Diplomatic bluebook 2022. Japanese Diplomacy and International Situation in 2021. URL: https://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/2022/pdf/pdfs/2022_all.pdf
40. Comments on the Russian Invasion of Ukraine. Democratic Party for the People. February 24, 2022. URL: https://web.archive.org/web/20220225170330/https://new-kokumin.jp/news/statement/2022_0224_3
41. ウクライナ侵略を断固糾弾する ロシアは軍事作戦を直ちに中止せよ. Japanese Communist Party. February 24, 2022. URL: https://web.archive.org/web/20220224075833/https://www.jcp.or.jp/web_policy/2022/02/post-906.html
42. Parlament Yaponii zaklykav Rosiiu nechajno vyvesty viiska z Ukrainy. *Ukrinform*. 01.03.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3416686-parlament-aponii-zaklikav-rosiu-negajno-vivesti-vijska-z-ukraini.html> [in Ukrainian].
[Парламент Японії закликав Росію негайно вивести війська з України. *Укрінформ*. 01.03.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3416686-parlament-aponii-zaklikav-rosiu-negajno-vivesti-vijska-z-ukraini.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
43. 「심층 NEWS」 우크라이나 상황 "이슬이 본격적인 전쟁 준 갖고 있는 것은 틀림없다. 19.01.2022. URL: <https://www.yomiuri.co.jp/world/20220119-OYT1T50329/>
44. 우크라이나 위기를 欧州 책임과 전략 Diplomacy (外交), vol. 71 Jan. / Feb.
45. Korsunskiy, S. & Panchenko, Yu. Yak rosiisko-ukrainska viina zmusyla Yaponiiu vidnovyty konflikt z RF. *Yevropeiska pravda*. 21.05.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/05/21/7139786/> [in Ukrainian].
[Корсунський С., Панченко Ю. Як російсько-українська війна змусила Японію відновити конфлікт з РФ. *Європейська правда*. 21.05.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/05/21/7139786/> (дата звернення: 10.03.2025)].
46. Riven pidtrymky Ukrainy v Yaponii za ostanni dva roky ne padav nyzhche 75 % — posol. *Ukrinform*. 02.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3821802-riven-pidtrimki-ukraini-v-aponii-za-ostanni-dva-roki-ne-padav-nizce-75-posol.html> [in Ukrainian].
[Рівень підтримки України в Японії за останні два роки не падав нижче 75 % — посол. *Укрінформ*. 02.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3821802-riven-pidtrimki-ukraini-v-aponii-za-ostanni-dva-roki-ne-padav-nizce-75-posol.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
47. Promova Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho v parlamenti Yaponii. 23.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamenti-73769> [in Ukrainian].
[Промова Президента України Володимира Зеленського в парламенті Японії. 23.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamenti-73769> (дата звернення: 10.03.2025)].

48. Zdobutky Ukrainy na informatsiinomu fronti v Yaponii. *Den*. 08.05.2022. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-planetu/zdobutky-ukrayiny-na-informatsiynomu-fronti-v-yaponiyi> [in Ukrainian].
[Здобутки України на інформаційному фронті в Японії. *День*. 08.05.2022. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-planetu/zdobutky-ukrayiny-na-informatsiynomu-fronti-v-yaponiyi> (дата звернення: 10.03.2025)].
49. Zelenskyi: Kurylski ostrovy — tse Yaponiia. *Ukrainska pravda*. 07.10.2022. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/10/7/7370841/> [in Ukrainian].
[Зеленський: Курильські острови — це Японія. *Українська правда*. 07.10.2022. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/10/7/7370841/> (дата звернення: 10.03.2025)].
50. Verkhovna Rada Ukrainy pryiniala postanovu pro zvernennia do mizhnarodnoho spivtovarystva shchodo Pivnichnykh terytorii Yaponii. 07.10.2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/228949.html> [in Ukrainian].
[Верховна Рада України прийняла постанову про звернення до міжнародного співтовариства щодо Північних територій Японії. 07.10.2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/228949.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
51. Posol Ukrainy v Yaponii pospilkuvavsiz z NHK naperedodni samitu. *NHK World Japan*. Mai 17, 2023. URL: <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/uk/information/202305180600/> [in Ukrainian].
[Посол України в Японії поспілкувався з NHK напередодні саміту. *NHK World Japan*. 17.05.2023. URL: <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/uk/information/202305180600/> (дата звернення: 10.03.2025)].
52. Yaponiia oholosyla chervoviy paket sanktsii proty Rosii. *Ukrinform*. 26.05.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/gubric-world/3714307-aponia-ogolosila-cergovij-paket-sankcij-proti-rosii.html> [in Ukrainian].
[Японія оголосила черговий пакет санкцій проти Росії. *Укрінформ*. 26.05.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/gubric-world/3714307-aponia-ogolosila-cergovij-paket-sankcij-proti-rosii.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
53. U Kyievi startuvav naibilshiy biznes-zakhid oseni — dvodennyi biznes-forum “Zrobleno v Ukraini”. *Uriadovyi portal*. 11.10.2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-kyievi-startuvav-naibilshiy-biznes-zakhid-oseni-dvodennyi-biznes-forum-zrobleno-v-ukraini> [in Ukrainian].
[У Києві стартував найбільший бізнес-захід осені — дводенний бізнес-форум «Зроблено в Україні». *Урядовий портал*. 11.10.2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-kyievi-startuvav-naibilshiy-biznes-zakhid-oseni-dvodennyi-biznes-forum-zrobleno-v-ukraini> (дата звернення: 10.03.2025)].
54. The Constitution of Japan. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/2637> (дата звернення: 10.03.2025).
55. Spilna zaiava pro osoblyve hlobalne partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Yaponiieiu. *Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezidenta Ukrainy*. 21.03.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-pro-osoblive-globalne-partnerstvo-mizh-ukrayin-81717> [in Ukrainian].
[Спільна заява про особливе глобальне партнерство між Україною та Японією. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 21.03.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-pro-osoblive-globalne-partnerstvo-mizh-ukrayin-81717> (дата звернення: 10.03.2025)].
56. Yaponiia vydilyt \$ 30 mln na neletalne ozbroiennia dlia Ukrainy. Pidsumky vizytu Fumio Kishidy do Kyieva. *Suspilne: Novyny*. 21.03.2023. URL: <https://suspilne.media/421293-aponia-vidilyt-30-mln-na-neletalne-ozbroenna-dla-ukraini-pidsumki-vizytu-fumio-kishi-do-kieva/> [in Ukrainian].

- [Японія виділить \$ 30 млн на нестальне озброєння для України. Підсумки візиту Фуміо Кішида до Києва. *Суспільне: Новини*. 21.03.2023. URL: <https://suspilne.media/421293-aponia-vidilit-30-mln-na-neletalne-ozbroenna-dla-ukraini-pidsumki-vizitu-fumio-kisidi-do-kieva/> (дата звернення: 10.03.2025)].
57. Japan's decisions at history's turning point. Policy Speech by Prime Minister Kishida Fumio at the Johns Hopkins University School of Advanced International Studies (SAIS). January 13, 2023. URL: https://japan.kantei.go.jp/101_kishida/statement/202301/_00005.html
58. Pacifist Japan unveils biggest military build-up since World War Two. *Reuters*. December 16, 2022. URL: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/pacifist-japan-unveils-unprecedented-320-bln-military-build-up-2022-12-16/>
59. War in Ukraine has bolstered Japan's support for a stronger army. *The Economist*. September 15, 2022. URL: <https://www.economist.com/asia/2022/09/15/war-in-ukraine-has-bolstered-japans-support-for-a-stronger-army>
60. Uгода pro pidtrymku Ukrainy ta spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta uriadom Yaponii. *Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezidenta Ukrainy*. 13.06.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-pidtrimku-ukrayini-ta-spivrobitnictvo-mizh-ukrayin-91481> [in Ukrainian].
- [Угода про підтримку України та співробітництво між Україною та урядом Японії. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 13.06.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-pidtrimku-ukrayini-ta-spivrobitnictvo-mizh-ukrayin-91481> (дата звернення: 10.03.2025)].
61. V OP spodivaiutsia, shcho Ukraina nevdovzi pidpyshe z Yaponiieiu uhodu pro stratehichne partnerstvo. *Ukrinform*. 15.03.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3840294-v-op-spodivautsa-so-ukraina-nevdovzi-pidpise-z-aponieiu-ugodu-pro-strategicne-partnerstvo.html> [in Ukrainian].
- [В ОП сподіваються, що Україна недовзі підпише з Японією угоду про стратегічне партнерство. *Укрінформ*. 15.03.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3840294-v-op-spodivautsa-so-ukraina-nevdovzi-pidpise-z-aponieiu-ugodu-pro-strategicne-partnerstvo.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
62. 第214回国会における石破内閣総理大臣所信表明演説. 2024年10月4日. URL: <https://www.jimin.jp/news/policy/209152.html>
63. Yaponiia anonsovala postachannia dodatkovoi tekhniki dlia ZSU. *RBC-Ukraina*. 18.10.2024. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/poniya-anonsovala-postachannya-dodatkovoyi-1729239275.html> [in Ukrainian].
- [Японія аносувала постачання додаткової техніки для ЗСУ. *РБК-Україна*. 18.10.2024. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/poniya-anonsovala-postachannya-dodatkovoyi-1729239275.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
64. Yaponiia planuie dlia pidtrymku Ukrainy zaluchytu pryvatnyi sektor. *Korespondent.net*. 19.02.2024. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4664584-yaponiia-planuie-dlia-pidtrymku-ukrainy-zaluchytu-pryvatnyi-sektor> [in Ukrainian].
- [Японія планує для підтримки України залучити приватний сектор. *Кореспондент.net*. 19.02.2024. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4664584-yaponiia-planuie-dlia-pidtrymku-ukrainy-zaluchytu-pryvatnyi-sektor> (дата звернення: 10.03.2025)].
65. Ukraina ta Yaponiia pidpysali 56 dokumentiv pro spivpratsiu ta vidbudovu — Shmyhal. *Ukrinform*. 19.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3829085-ukraina-ta-aponia-pidpisali-56-dokumentiv-pro-spivpracu-ta-vidbudovu-smihal.html> [in Ukrainian].
- [Україна та Японія підписали 56 документів про співпрацю та відбудову — Шмигаль. *Укрінформ*. 19.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3829085-ukraina-ta-aponia-pidpisali-56-dokumentiv-pro-spivpracu-ta-vidbudovu-smihal.html>

- ukraina-ta-aponia-pidpisali-56-dokumentiv-pro-spivpracu-ta-vidbudovu-smigal.html (дата звернення: 10.03.2025)].
66. Na vidnovlennia enerhetyky, infrastruktury ta rozminuvannia spriamuvaly € 2,5 miliar-da hrantu vid Yaponii. *Ukrinform*. 01.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3911632-na-vidnovlenna-energetiki-infrastrukturi-ta-rozminuvanna-spramuvai-25-milarda-grantu-vid-apo> [in Ukrainian].
[На відновлення енергетики, інфраструктури та розмінування спрямували € 2,5 мільяр-да гранту від Японії. *Укрінформ*. 01.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3911632-na-vidnovlenna-energetiki-infrastrukturi-ta-rozminuvanna-spramuvai-25-milarda-grantu-vid-apo> (дата звернення: 10.03.2025)].
67. Posol Yaponii: Vidkryttia u Kyievi ofisu JETRO sprostyt spivpratsiu biznesmenam obokh krain. *Ukrinform*. 08.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3914117-posol-aponii-vidkrytta-u-kiievi-ofisu-jetro-sprostyt-spivpracu-biznesmenam-oboh> [in Ukrainian].
[Посол Японії: Відкриття у Києві офісу JETRO спростить співпрацю бізнесменам обох країн. *Укрінформ*. 08.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3914117-posol-aponii-vidkrytta-u-kiievi-ofisu-jetro-sprostyt-spivpracu-biznesmenam-oboh> (дата звернення: 10.03.2025)].
68. Zelenskiy u Khirosimi vshanuvav pamiat zhertv atomnoho bombarduvannia. *Ukrinform*. 21.05.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3712216-zelenskij-u-hirosimi-vsanuvav-pamat-zertv-atomnogo-bombarduvanna.html> [in Ukrainian].
[Зеленський у Хіросімі вшанував пам'ять жертв атомного бомбардування. *Укрінформ*. 21.05.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3712216-zelenskij-u-hirosimi-vsanuvav-pamat-zertv-atomnogo-bombarduvanna.html> (дата звернення: 10.03.2025)].
69. Yaponiia rozshyryla prohramu z likuvannia poranenykh ukrainskykh viiskovykh. *Militarnyi*. 21.12.2025. URL: <https://militarnyi.com/uk/news/yaponiya-rozshyryla-programu-z-likuvannya-poranenyh-ukrayinskyh-vijskovykh/> [in Ukrainian].
[Японія розширила програму з лікування поранених українських військових. *Мілітарний*. 21.12.2025. URL: <https://militarnyi.com/uk/news/yaponiya-rozshyryla-programu-z-likuvannya-poranenyh-ukrayinskyh-vijskovykh/> (дата звернення: 10.03.2025)].
70. Strengthening Ukraine's capacity in Humanitarian Demining. *Japan International Cooperation Agency*. January 24, 2023. URL: <https://www.jica.go.jp/ukraine/english/office/topics/230124.html>
71. Yaponiia peredala MVS 40 avtomobiliv ta obladnannia dlia rozminuvannia. *Interfaks-Ukraina*. 20.11.2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/948866.html> [in Ukrainian].
[Японія передала МВС 40 автомобілів та обладнання для розмінування. *Інтерфакс-Україна*. 20.11.2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/948866.html> (дата звернення: 10.03.2025)].

Надійшла / Received 03.06.2025

Andrii KUDRIACHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Director of the Institute of World History of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
kudani@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3833-989X>

PECULIARITIES OF JAPAN'S SUPPORT FOR UKRAINE DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

The goal is to examine the specifics of Japan's support for Ukraine during the Russo-Ukrainian war, to clarify its stages and real scope before and after February 24, 2022. **The methodological basis** is the principle of historicism, a comprehensive approach using general scientific and special historical methods, problem-historical and generalizations in particular. **The originality of the study** lies in revealing the dynamics of cooperation between the two states during the Russo-Ukrainian war, which is based on the awareness of the imperatives of joint protection of norms of international law, and the inviolability of state borders, democratic values, and corresponds to the level of a special global bilateral partnership. **Main results.** The components and main vectors of cooperation between Ukraine and Japan during the Russo-Ukrainian war from 2014 and the features of support for our country from the island state are clarified. Two corresponding stages are singled out, the first 2014—2021, and the second 2022—2025, which the author examines in the context of increasing intensity and the spectrum range of interaction. The analysis of cooperation of the second period proves that Tokyo provides Kyiv with constant diplomatic, powerful financial and economic, humanitarian, as well as the maximum possible military and technical assistance, taking into account Japanese traditions and foreign policy. The author analyzes the mechanisms, involvement of Japanese structures and institutions that allow our country to obtain the necessary technologies and resources for modernization, and the effectiveness of its development. The approaches and possibilities of bilateral interaction and assistance from Japan in the post-war reconstruction of Ukraine, and the prospects for cooperation in certain areas, are clarified. The study opens up opportunities for the diverse further use of materials, provisions, and conclusions, as well as for continuing work in this direction.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, Japan, violation of international law, sanctions policy, special global partnership, strategic partnership.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.043>
УДК 355.2-054.6:(355.01:(470+477))“2014/2025”

Михайло КОВАЛЬ

доктор військових наук,
начальник Національного університету оборони України (Київ, Україна)
info@nuou.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-2130-2548>

Сергій СЕГЕДА

доктор історичних наук, професор,
заступник начальника навчально-наукового інституту воєнної історії,
Національний університет оборони України (Київ, Україна)
voyen_ist@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Юрій СТАСЮК

кандидат історичних наук,
начальник науково-дослідної лабораторії проблем воєнної історії України,
Національний університет оборони України (Київ, Україна)
yura240475@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3832-4353>

ІНОЗЕМНІ ДОБРОВОЛЬЦІ У СКЛАДІ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ (ВІД 2014 р.)

Мета — висвітлення питання участі іноземних добровольців у складі підрозділів Сил оборони України від 2014 р., визначення їх внеску, ролі у відсічі російській агресії. **Методологічною основою** стали принципи історизму, неупередженості. Використано загальнонаукові (наукового аналізу, синтезу, періодизації, класифікації, типологічний) та спеціальні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний) методи дослідження. Застосовано міждисциплінарний дослідницький інструментарій на стику історії, по-

Цитування: Коваль М., Сегеда С., Стасюк Ю. Іноземні добровольці у складі Сил оборони України (від 2014 р.). *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 43—57. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.043>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

літології, правознавства, державного управління, військової справи. **Наукова новизна.** З'ясовано умови створення, встановлено класифікацію добровольчих формувань з участю іноземців та періодизацію їх функціонування від 2014 р., проаналізовано правові підстави для залучення іноземців із бойовим досвідом до військової служби в нашій країні. Охарактеризовано основні добровольчі формування, які брали участь у відбитті російської збройної агресії, зроблено спробу класифікувати мотивацію іноземців долучатися до Сил оборони України. **Висновки.** Від 2014 р. охочі іноземці залучалися до складу офіційних збройних формувань України, створювалися військові частини та підрозділи, укомплектовані переважно добровольцями з інших країн. Постійно вдосконалювалася нормативно-правова база щодо легалізації їх участі у відсічі збройній агресії РФ. Установлено основне призначення добровольчих формувань з участю іноземців — забезпечення надходження до Сил оборони України мотивованих людських ресурсів із бойовим досвідом і фаховою підготовкою. Впродовж зазначеного періоду чисельність добровольчих формувань, що складаються з іноземців, та кількість добровольців-громадян інших держав суттєво зросла й має тенденцію до збільшення.

***Ключові слова:** війна Росії проти України, Сили оборони України, інтернаціональні добровольчі формування, іноземці-добровольці.*

Від 2014 р., після початку агресії з боку РФ, Україна отримувала широкий спектр допомоги, в тому числі техніку, озброєння, гуманітарні вантажі. Важливою підтримкою стала й участь у бойових діях іноземців-добровольців [1]. У 2015 р. проходження військової служби іноземцями та особами без громадянства було легалізовано [2]. Етнічний і національний склад відповідних підрозділів із часом міг змінюватися чи залишатися відносно сталим [3—4].

Масштабність воєнних дій, які розгорнулися після 24 лютого 2022 р., вимагала від України задіяння величезних ресурсів. Фактично з перших днів відкритого російського вторгнення чимало іноземців-добровольців виявили бажання стати на захист нашої держави. Вже 27 лютого було створено Інтернаціональний легіон територіальної оборони України [5]. 7 березня засновано Міжнародний легіон¹ при Головному управлінні розвідки Міністерства оборони України [6—7]. Кількість охочих вступити до згаданих формувань перевершувала штатні можливості, тож наприкінці 2022 р. керівництво держави ухвалило рішення про створення 2-го Інтернаціонального легіону оборони України у складі Сухопутних військ ЗС України².

3 березня 2022 р. у засобах масової інформації названо кількість іноземців-добровольців — 16 тис.³ У серпні у відкритих джерелах чисельність особового складу Інтернаціонального легіону оцінювалася у приблизно 20 тис. осіб, його вояки представляли 52 країни. Проте офіційної інформації щодо цього не надходило [8—9; 10, с. 23], тож наведені дані потребують верифікації.

¹ Кто командует иностранными добровольцами в Украине. URL: <http://surl.li/odraej>

² 2-й Інтернаціональний легіон шукає військового зі знанням іспанської мови: опис вакансії. URL: <http://surl.li/qcbygy>

³ До України прибули перші з 16 тисяч іноземних добровольців для боротьби з окупантом. URL: <http://surl.li/zvahqv>

Російсько-українська війна стала предметом уваги наукових студій. Так, в «Українському історичному журналі» опубліковано результати фахової дискусії [11]. У цьому ж виданні започатковано спеціальну рубрику, де розміщено статті, присвячені основним подіям, операціям, подано спроби різноаспектного осмислення воєнного сьогодення [12—14]. О. Ясь у своїй праці, що вийшла в рамках серії «Сучасна російсько-українська війна у координатах історії», зазначає: ця війна в багатьох аспектах є «запізнілою (відкладеною) війною за незалежність України» [15, с. 8]. О. Лисенко в поточних подіях убачає елементи тотальної війни (мобілізація, створення з 2014 р. добровольчих формувань, а з 2022 р. підрозділів територіальної оборони, активний волонтерський рух) і підкреслює, що «до властивостей тотальної війни належать саме надмірні, критичні витрати ресурсів та енергії» [11, с. 7—8]. Дослідники відзначають масштабність протистояння порівняно з періодом 2014—2021 рр., задіяння великих мас військ, відчутні матеріальні втрати [12—14].

На сьогодні вже побачили світ студії, присвячені добровольчим формуванням 2014—2015 рр. [16—17]. Серед іншого в них міститься й матеріал щодо участі іноземців-добровольців у російсько-українському збройному протистоянні. Привертає увагу дисертаційне дослідження Ю. Стасюка, в якому дотично розглянуто означену тему [18]. Д. Слободинський проаналізував участь бійців із Грузії та Ічкерії у відбитті «гібридної агресії» РФ у 2014—2016 рр. [19]. А. Богдалов висвітлив діяльність відповідних формувань на основі аналізу музейних матеріалів [20]. Певну інформацію можна отримати з публікацій у ЗМІ. Вона стосується переважно причин і мотивів, містить розповіді про життєвий шлях добровольців, їхні спогади про участь у бойових діях та ін. [21—25]. Оприлюднено окремі факти участі в боях, проте без детального розкриття діяльності, чисельності формувань тощо [26]. Подається також юридична складова укладання контрактів та проходження іноземними добровольцями військової служби в Україні [27]. Заслугове на увагу публікація, де аналізується роль укомплектованих вихідцями з інших країн підрозділів, висвітлюються проблеми їх функціонування [28]. Проте наукові дослідження, присвячені національним добровольчим формуванням, висвітленню участі їх у відсічі збройній агресії РФ проти України, особливо з 2022 р., у відкритому доступі практично відсутні.

Поряд із публікаціями становлять інтерес матеріали Національного музею історії України у Другій світовій війні. Так, авторам тематичної виставки⁴ вдалося зібрати ексклюзивну інформацію про бойовий шлях іноземців-добровольців. За результатами проведеного серед них опитування можна зрозуміти мотивацію більшості: бажання захистити свободу України та всієї Європи, розуміння важливості цього рішення для утвердження демократичних цінностей у світі. Дехто з них навіть не мав бойового досвіду й ніколи не служив в армії. Прибувши з гуманітарною місією, вони були вражені жорстокістю російських військ щодо мирного населення та вирішили воювати на боці України. Хоча переважна більшість іноземців-добро-

⁴ For Freedom 28.02.2025. URL: <https://warmuseum.kyiv.ua/exhibitions/diuci/show/for-freedom>

вольців — це все ж таки фахово підготовлені люди. Було також опрацьовано спогади, фотоколекції й ін. Представлений в експозиції лист від Головного управління Національної гвардії України слугує підтвердженням легальної участі іноземних громадян у воєнних діях. Робота з матеріалами виставки дозволила уточнити факти, місця участі іноземців та осіб без громадянства у виконанні бойових завдань. Важливим джерелом стала довідка, надана однією з військових частин, про Міжнародний легіон ГУР МО України, що містить інформацію про дату його заснування (7 березня 2022 р.), мету створення, національний склад тощо.

У цій статті розглядатимуться матеріали, що належать до предмету дослідження та перебувають у відкритому доступі. В основному це інформація від державних і міжнародних організацій, офіційні сайти військових формувань, громадських об'єднань народів, які підтримали Україну та надавали допомогу у створенні підрозділів. Використано також публікації, мемуари, усноїсторичні джерела, дотичні до теми. Так, опитування іноземців-добровольців дало змогу виявити шляхи формування мотивації щодо участі в російсько-українській війні: інформування через медіа, особисті враження від відвідин нашої країни, розповіді очевидців та ін. Зокрема американець Лео (ім'я змінено) — колишній морський піхотинець. Після виходу на пенсію кілька років приїздив у літні табори для навчання підлітків англійської мови. Про початок широкомасштабної агресії РФ отримав інформацію від друзів-українців та, роздавши подарунки на згадку й попрощавшись із родичами, прибув в Україну, щоб стати на її захист. Церковна громада допомогла придбати військове спорядження, підтримує його молитовно, надсилає допомогу його підрозділу. Лео захищав Київ, воював на Харківщині. Своїм попереднім бойовим досвідом з Іраку та набутими вже в Україні навичками ділиться з товаришами по зброї⁵.

Аналіз відкритих матеріалів стосовно теми дослідження свідчить, що з початком повномасштабного вторгнення РФ було враховано попередній досвід щодо залучення іноземних громадян у військові структури України. У 2014—2015 рр. провідна роль в укомплектуванні відповідних добровольчих формувань належала закордонним національним громадським об'єднанням, від яких в основному і приїздили добровольці. Вони мали досвід служби в арміях своїх країн, в тому числі у зонах збройних конфліктів. Ці ж громадські об'єднання опікувалися й підготовкою до сучасних бойових дій (медичною, спеціальною та ін.). Ця особливість також притаманна і добровольчим формуванням за участю іноземців, створеним від лютого 2022 р.

Починаючи з 2014 р. представники української громадськості та самі іноземці-добровольці неодноразово порушували перед органами влади нашої держави питання легалізації. Тож Верховна Рада України ухвалила відповідний закон, що набув чинності 12 листопада 2015 р. [29]. Відтепер військова служба іноземців та осіб без громадянства у ЗС України можлива в добровільному порядку за контрактом на посадах рядового, сержантського, старшинського складу, а після трьох років доброволець зможе отримати українське громадянство.

⁵ Особистий аудіоархів С. Сегеди.

На початку відкритого вторгнення РФ для спрощення оформлення процесу перебування в Україні іноземних добровольців було видано президентський указ № 82/2022 від 28 лютого 2022 р. «Про тимчасове запровадження безвізового режиму», за яким для цих осіб із 1 березня набував чинності відповідний режим — тимчасово, на період дії воєнного стану⁶.

Президентський указ № 545/2022 від 1 серпня 2022 р. вносив зміни в Положення про проходження військової служби у ЗС України іноземцями та особами без громадянства. Віднині їм надавалася можливість продовжувати контракт на термін до 10 років, гарантувалася щорічна основна відпустка зі збереженням грошового, матеріального забезпечення, допомога на оздоровлення в розмірі місячного утримання⁷.

З 11 жовтня 2024 р. Збройним силам України, Національній гвардії України, Державній спеціальній службі транспорту дозволено укладати контракти з іноземцями-добровольцями для проходження служби на офіцерських посадах [30]. За словами міністра оборони України Р. Умерова, «раніше вони могли служити лише на рядових та сержантських посадах, але новий закон посилює кадровий потенціал нашого війська»⁸.

На прикладі громадян Колумбії розглянемо основні мотиви відставних професійних військовиків із цієї країни, які добровільно поповнюють лави Сил оборони України. Варто зауважити, що, здобувши досвід збройної боротьби з приватними арміями наркокартелів та різноманітними повстанськими загонами, з початку 2000-х рр. вони активно підписують контракти на охорону важливих об'єктів і виконання бойових завдань у зарубіжних країнах. Неабияке значення має також фінансове забезпечення. Наприклад, якщо мінімальна платня бійця рядового складу в Колумбії може складати еквівалент 350 амер. дол., то в Україні, перебуваючи на лінії зіткнення, він отримує сукупне грошове забезпечення, еквівалентне 3000 амер. дол. Також на добровольців-іноземців поширюється відповідний соціальний захист — рідним і членам сім'ї загиблого військовослужбовця належить грошова компенсація в розмірі 15 млн грн⁹. Колумбійці, зокрема, воювали в Луганській (Красногорівка, Серебрянський ліс), Донецькій (Бахмут, Авдіївка) областях, на інших напрямках.

Шляхом аналізу інтерв'ю з іноземцями-добровольцями з'ясовано мотивацію приєднання їх до Сил оборони України. Тут можна виокремити три категорії. До першої зараховуємо тих, хто керується ідейно-моральними переконаннями для участі у збройній боротьбі на боці України, засуджують агресію РФ, прагнуть справедливості. Це переважно вихідці із західних країн, виховані на демократичних засадах. Для другої категорії добровольців мотивацією слугує бажання випробу-

⁶ URL: <https://www.president.gov.ua/documents/822022-41441>

⁷ URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5452022-43505>

⁸ URL: <https://is.gd/MEhKaS>

⁹ Сотні колишніх колумбійських військових воюють на боці ЗСУ проти РФ — AP. URL: <https://bukvy.org/sotni-kolyshnih-kolumbijskyh-vijskovyih-voyuuyut-na-boczi-zsu-proty-rf-ap/>

вати себе в екстремальних умовах, самоствердитися, самореалізуватися. Ці іноземці зазвичай уже мають бойовий досвід та прагнуть його закріпити і примножити. До третьої належать ті, для кого визначальну роль відіграє фінансовий бік справи. Здебільшого це громадяни економічно слабких держав. Їх також приваблюють соціальні програми, можливості отримати український паспорт. Видання «The New York Times» присвятило спеціальний матеріал темі колумбійських добровольців в Україні. На першому місці для багатьох стоять саме фінансові вигоди¹⁰.

В. Новородський розглянув проблему статусу іноземних бійців, висвітлив поняття «найманець» і «доброволець» [31]. На підставі національного законодавства, положень Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. та Додаткових протоколів до них 1977 р. обґрунтував поширення правового статусу комбатантів на іноземців-добровольців — військовослужбовців Сил оборони України. Такі особи, зокрема, потрапивши до рук ворога мають трактуватися як військовополонені. Це важлива проблема участі іноземців-добровольців у російсько-українській війні. Відома історія британців Е. Асліна, Ш. Піннера, марокканця Б. Саадунна, які у 2022 р. захищали Маріуполь та згодом опинилися в полоні. Завдяки тиску міжнародної спільноти й за посередництва Саудівської Аравії їм удалося визволити у процесі обміну військовополонених¹¹.

Слід зауважити, що у складі Сил оборони України є як підрозділи, укомплектовані іноземцями-добровольцями з різних країн, так і ті, в яких служать переважно іноземці-співвітчизники¹². Як приклад, можна згадати про Норманську бригаду, сформовану здебільшого з ветеранів із Данії, Норвегії, Німеччини, Сполученого Королівства, Франції, країн Латинської Америки, Австралії, а також бригаду «Омега», до якої належать в основному громадяни США [25].

Серед низки добровольчих формувань з участю іноземців виділимо ті, які активно створювалися військовими підрозділами України. На основі аналізу джерел запропоновано умовно розподілити їх на дві групи, взявши за критерій час участі в бойових діях. До першої зараховуємо ті, які розпочали своє активне функціонування у ході антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил 2014—2022 рр.

- Укомплектовані переважно вихідцями з Чечні та етнічними чеченцями батальйони ім. Джохара Дудаєва (восени 2014 р. брав участь у боях [18, с. 28]), ім. Шейха Мансура (сформований восени 2014 р., у січні 2015 р. виконував операції спільно з Добровольчим українським корпусом [18, с. 28]), «Шалена зграя»» (у 2014 р. як однойменний розвідувальний взвод у складі 34-го окремого мотопіхотного батальйону, відтак у 57-й окремій мотопіхотній бригаді).

- Білоруські формування, укомплектовані громадянами Республіки Білорусь та етнічними білорусами з України й інших країн: загін «Погоня» (у липні

¹⁰ Mercenaries or Volunteers? Economic Pain Pushes Colombian Veterans to Ukraine. URL: <https://is.gd/deuKqZ>

¹¹ Били електрошокером і різали ножом. Британець розповів про полон у росіян. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63475784>

¹² 14 березня — День українського добровольця: відродження історичної традиції. URL: <http://surl.li/bdaxqz>

2014 р. взаємодіяв із батальйоном «Донбас», згодом із полком «Азов»), тактична група «Білорусь» (заснована 8 серпня 2015 р. у складі Добровольчого українського корпусу «Правий сектор» [18, с. 127, 270]).

- Грузинський національний легіон, що складався з громадян Грузії та етнічних грузинів з інших країн (наприкінці весни 2014 р. окремі бійці цього формування брали участь у боях на сході України; з лютого 2016 р. інтегрувався з 25-м батальйоном «Київська Русь» 54-ї окремої механізованої бригади¹³).

- Рота «Руян» із громадян РФ та етнічних росіян (формувалася наприкінці 2014 — на початку 2015 рр., однак на той час чисельність особового складу була незначною [18, с. 270], інформація про функціонування цього підрозділу відсутня).

Зауважимо, що чимало іноземців, котрі брали участь в антитерористичній операції 2014—2018 рр. у складі добровольчих формувань після їх реорганізації воювали в лавах ЗС України. Так, білорус О. Скобля у 2015 р. служив у Добровольчому українському корпусі «Правий сектор», 2016 р. вступив до 8-го полку Сил спеціальних операцій, у березні 2022 р. захищав Київ і загинув, прикриваючи відхід своєї групи, яка потрапила у засідку. Інший білорус О. Вещевалов у 2014 р. став бійцем добровольчого батальйону ОУН, згодом підписав контракт зі Збройними силами України, проходив службу у 72-й окремій механізованій бригаді ім. Чорних запорожців. Після звільнення повернувся додому та через переслідування був змушений покинути Білорусь. Навесні 2022 р. в Україні записався до територіальної оборони. У вересні того ж року поліг на Бахмутщині. Загалом за період проведення АТО / ООС відомо про загибель до 20 іноземців. Добровольці з інших країн воювали у 24-му батальйоні територіальної оборони «Айдар», батальйоні спецпризначення «Азов», у резервному батальйоні оперативного призначення «Донбас» Національної гвардії України, батальйоні МВС спеціального призначення «Свята Марія», 42-му окремому мотопіхотному батальйоні «Рух опору», в Добровольчому українському корпусі, у 24-й і 72-й окремих механізованих, 57-й окремій мотопіхотній, 128-й окремій гірсько-штурмовій бригадах, а також у 35-й окремій бригаді морської піхоти¹⁴.

До другої групи відносимо добровольчі формування з участю іноземців, які активно функціонують після 24 лютого 2022 р.

- Батальйон ім. Хамзата Гелаєва, що складається переважно з етнічних чеченців¹⁵, постав на початку широкомасштабної агресії РФ проти України, а вже влітку 2022 р. брав участь у боях. У липні того року з бійців-чеченців зі складу

¹³ На початку 2018 р. штаб легіону заявив про вихід зі складу 54-ї омбр, натомість її командування відповіло на це, що він і не входив до її складу (див.: «Грузинский легион» заявил о выходе из состава 54-й бригады: ВСУ ответили. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/hruzynskiy-lehyon-zaiavyl-o-vykhode-yz-sostava-54-i-bryhady-vsuo-otvetyly>).

¹⁴ Іноземці, які стали на захист України: хто воював та загинув у боротьбі з російським загарбником. URL: <https://ua.news.ua/war-vs-rf/ynostrantsy-kotorye-staly-na-zashhytu-ukrayny-kto-voeval-y-pogyb-v-borbe-s-rossyjskym-zahvatchykom>

¹⁵ International Legion. URL: <https://militaryland.net/ukraine/international-legion/>

ЗС України, а також добровольців було сформовано окремий батальйон особливого призначення Міністерства оборони Чеченської Республіки Ічкерія¹⁶.

- Батальйон ім. імама Шаміля створено та укомплектовано переважно з дагестанців восени 2022 р. [3].

- Кавказький мусульманський корпус складається з громадян України — представників народів Кавказу, які сповідують іслам [4].

- Російський добровольчий корпус укомплектований здебільшого громадянами РФ, зокрема представниками правих рухів. Від серпня 2022 р. діє у складі Сил територіальної оборони ЗС України¹⁷.

- Легіон «Свобода Росії» почав формуватися в березні 2022 р. на базі роти військовослужбовців РФ, які перейшли на бік України [32]. В подальшому його чисельність зростала.

- Батальйон «Сибір» створено з представників малих (корінних) народів Сибіру. Особливістю його комплектування став набір із жовтня 2023 р. добровольців серед полонених військовослужбовців РФ¹⁸. З березня 2024 р. бере участь у боях¹⁹.

- Рота «Башкорт» сформована з етнічних башкортів (башкирів) у грудні 2022 р.²⁰ З літа 2023 р. її бійці активно діють на передовій²¹.

- У січні 2023 р. оголошено про створення у складі Інтернаціонального легіону територіальної оборони ЗС України Карельського національного батальйону з етнічних карелів, прибічників національного руху²². Утім у відкритих джерелах свідчень щодо бойової діяльності цього формування не виявлено.

- Вірменський національний легіон з етнічних вірмен, які проживають в Україні, створено у червні 2023 р.²³

- 9 березня 2022 р. представники білоруських громадських об'єднань «Білий легіон», «Молодий фронт» та інші активісти згуртувалися навколо тактичної групи «Білорусь» — у результаті було створено батальйон ім. Кастуся Калиновського, який 25 березня ввійшов до складу Сил оборони України [33]. 21 травня

¹⁶ Відродження збройних сил Чеченської республіки Ічкерія у складі ЗС України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mZAIviusGxY>; Чеченські добровольці України показали своє озброєння. URL: <http://surl.li/tuqprb>; «Головний ворог — Путін»: Репортаж з лінії фронту про чеченців, які воюють на боці України. URL: <http://surl.li/twprfvw>

¹⁷ Итоги года. URL: <https://telegra.ph/Itoqi-goda-01-02-2>; «РДК» і «Свобода Росії» заявили про звільнення двох населених пунктів на Белгородщині. URL: <http://surl.li/bgrpxbg>

¹⁸ Ukraine's Army Enlists Russians Eager to Fight and Defeat Putin. URL: <http://surl.li/mrrpah>

¹⁹ Ukraine's defense intelligence on volunteer troops breaking through Russian border. URL: <http://surl.li/canfvcv>

²⁰ В составе ВСУ появилось башкирское воинское подразделение. URL: <https://www.idelreal.org/a/32159081.html>

²¹ Рота «Башкорт» — работа операторов БПЛА. URL: <https://is.gd/jqa9pd>; Работа снайперской группы «Өрэк» роты Башкорт. URL: <https://is.gd/OV2Lh2>

²² Карельський національний батальйон у складі ЗСУ створили активісти. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/188/172585>

²³ «Армянский легион» поможет Украине защищаться от российских захватчиков: создано новое подразделение. URL: https://www.dialog.ua/war/275684_1686920928

того ж року підрозділ реорганізовано в полк (доєдналися ще два батальйони). Структурно він входить до Міжнародного легіону Головного управління розвідки Міністерства оборони України²⁴. Громадяни Республіки Білорусь та етнічні білоруси-добровольці, які на той час уже служили у ЗС України, у грудні 2023 р. проголосили створення Білоруського добровольчого корпусу²⁵.

- Добровольці-громадяни ФРН об'єдналися в Німецький добровольчий корпус. Улітку 2023 р. було анонсовано участь у боях на боці України²⁶.

- В лютому 2023 р. постав Польський добровольчий корпус. Як зазначають у цьому військовому формуванні, воно підпорядковується безпосередньо Міністерству оборони України [9].

- Із представників тюркомовних етнічних груп Кавказу, Центральної Азії, РФ та уйгурів у листопаді 2022 р. було створено батальйон «Туран»²⁷. Улітку 2024 р. в Єдиному державному реєстрі судових рішень опубліковано вирок одного з районних судів Кропивницького від 11 липня того року щодо групи осіб, котрі організували схему ухилення від мобілізації, продаючи «членство» у фальшивому «двійнику» цього підрозділу²⁸. Згаданий випадок засвідчує, що злочинці з корисливих інтересів можуть дискредитувати добровольчий рух, спотворювати його сприйняття серед української та міжнародної спільноти.

До першої групи добровольчих формувань з участю іноземців (2014—2022 рр.) належать переважно представники етносів, які проживають у державах, що утворилися після розпаду СРСР. Ці народи зазнавали колоніальних утисків за російсько-імперських часів, за радянського періоду, зазнають їх і нині з боку РФ. Отриманий досвід створення та участі згаданих формувань у допомозі Україні протистояти російській агресії 2014—2022 рр. не минув даремно.

Друга група військових формувань також має низку характеристик. Кількість їх, порівняно з першою, збільшилася вдвічі. Чисельність особового складу окремих уже на березень 2022 р. суттєво зростає. Найактивнішими щодо створення проукраїнських національних підрозділів виявилися народи РФ, зокрема росіяни, чеченці та інші жителі Північного Кавказу, башкири, якути, карели тощо. Також характерний приріст чисельності добровольців серед білорусів. Від 2022 р. виявляють активність і народи Центральної Азії й Південного Кавказу (зокрема вірмени). До творення добровольчих формувань долучилися представники країн Європейського Союзу.

²⁴ How Belarusian Fighters in Ukraine Evolved Into Prominent Force Against Russian Invasion. URL: <http://surl.li/ovnenk>

²⁵ Игорь «Янки» объяснил причину создания Белорусского добровольческого корпуса. URL: <https://nashaniva.com/ru/306339>

²⁶ An der alten Ostfront Das »Deutsche Freiwilligen-Korps« sieht sich in der Tradition der Naziwehrmacht — und kämpft an Kiew Seite. URL: <http://surl.li/bmrndw>

²⁷ «Будемо кошмарити», — перший в Україні тюркський батальйон «Туран» записав звернення до Путіна та Кадірова. URL: <https://is.gd/CW9bfJ>; Таємні агенти для Києва. Мотивовані ненавистю до РФ етнічні батальйони виконують ризиковані операції та диверсії в тилу росіян. URL: <http://surl.li/ufvpsu>

²⁸ URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120344166>

Міжнародна підтримка полягала в наданні Силам оборони України фахової допомоги підготовленими іноземцями-добровольцями. Збройні формування активно брали участь в очищенні від ворога Херсонщини, Харківщини, Київщини, а також в операціях у Курській, Белгородській областях РФ [26].

У 2022 р., коли була особливо складна ситуація, першими в боротьбу проти російських загарбників включилися громадяни Грузії, США, Білорусі, Азербайджану. З 2023 р. приєдналися добровольці з Колумбії, а також зі Сполученого Королівства, Франції, РФ. Відомо, що станом на червень 2025 р. при виконанні бойових завдань віддали своє життя представники 61 країни світу, в тому числі Колумбії, США, Грузії, Білорусі, РФ, Британії, Азербайджану, Франції, Польщі, Бразилії, Німеччини, Канади, Фінляндії, Швеції та ін.²⁹ Збільшення кількості втрат серед іноземців пов'язане з їх участю у складних операціях на найнебезпечніших ділянках. Ця самопожертва має бути належно вшанована суспільством. Так, 2023 р. на сайті електронних петицій Київської міської ради було запропоновано увічнити пам'ять бійців Інтернаціонального легіону в назві однієї з вулиць столиці. Однак зазначена петиція не набрала необхідної кількості голосів. Роботу зі вшанування іноземців-добровольців варто продовжувати. Крім найменувань об'єктів топоніміки це можуть бути публікації в медіа, тематичні виставки, різнопланові заходи тощо.

Представники тих народів, які зазнавали свого часу утисків із боку Російської імперії та СРСР, найбільш активні серед добровольців-учасників російсько-української війни. Не відстають від них громадяни країн Європейського Союзу, зокрема Німеччини, Польщі, самоорганізуючись у національні формування.

Попри активну підтримку керівництвом Республіки Білорусь широкомасштабної російської агресії проти України, чисельність добровольчих формувань та їх бійців-етнічних білорусів не зменшилася, а навіть збільшилася. Варто звернути увагу й на той факт, що росіяни у 2014—2022 рр. майже не мали таких формувань у Силах оборони України — лише окремі представники та невеликі групи воювали в «Азові», чие командування активно працювало з націоналістичними й ультраправими антипутінськими силами РФ. У 2022 р. сформовано Російський добровольчий корпус і легіон «Свобода Росії», які позитивно зарекомендували себе в бойовій обстановці [32].

Завуальована політика подвійних стандартів, яку проводять у РФ останніми десятиріччями стосовно прихильників ісламу, має свої наслідки³⁰. В тому числі й у вигляді збільшення кількості добровольців із мусульманських народів. Це помітно при порівнянні другої групи збройних формувань (що діють від 2022 р.) з першою (з 2014 р.). Зустрічаючись 19 травня 2023 р. з принцом Саудівської Аравії Могаммедом бін Салманом Аль Саудом президент України В. Зеленський звернув увагу на утиски Москвою мусульман у Лівії, Сирії, деяких інших країнах Африки, в

²⁹ URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_іноземних_добровольців,_загиблих_під_час_російського_вторгнення_в_Україну_\(Україна\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_іноземних_добровольців,_загиблих_під_час_російського_вторгнення_в_Україну_(Україна))

³⁰ Russia: Recent cases of persecution of Muslims for the exercise of their religious freedom. URL: <http://surl.li/rvirwl>

Емені, Афганістані, а також у самій РФ³¹. Це спонукає прибічників ісламу до спротиву, особливо тих, що знаходяться в еміграції чи проживають на території України.

Світські та релігійні інституції країни-агресорки поширюють негатив проти мусульман. Непоодинокі випадки, коли вони, перебуваючи у складі російських окупаційних військ, здаються в полон і в подальшому приєднуються до добровольчих формувань. Можна зробити висновок, що політика Москви спричинила збільшення кількості добровольців і добровольчих підрозділів із мусульманських народів Росії.

* * *

За весь час російської агресії чисельність іноземних добровольців у лавах Сил оборони України суттєво зросла й має тенденцію до збільшення. За періодом функціонування відповідних підрозділів їх можна віднести до двох груп: 2014—2022 рр., з 24 лютого 2022 р. до сьогодні. У другій групі чітко простежується збільшення чисельності національних формувань із мусульман РФ (найперше народів Північного Кавказу). Причина цього полягає у тривалих утисках за релігійною ознакою в минулому та в теперішній час. Якщо до першої групи належали добровольчі формування з представників народів колишнього СРСР, то у другій окрім збільшення чисельності вже наявних створено й підрозділи з громадян країн Європейського Союзу. Поява у другій групі з 2022 р. формувань, укомплектованих росіянами, а також вихідцями з корінних народів РФ свідчить про активізацію певного прошарку громадян держави-агресорки та їх представників в еміграції у протистоянні путінському режиму. В Україні триває вдосконалення нормативно-правової бази стосовно іноземців-добровольців, що свідчить про гнучку політику військово-політичного керівництва в питаннях залучення кваліфікованих людських ресурсів для боротьби з російською агресією. Залежно від мотивації участі у війні на українському боці, добровольців з інших країн можна поділити на три категорії: ті, хто керується ідейно-моральними переконаннями; ті, хто прагне перевірити себе в екстремальних ситуаціях; ті, ким рухають здебільшого фінансові міркування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Profesiini viiskovi ta novobrantsi — Mizhnarodnyi lehiion HUR formuie nadiinu komandu. 07.08.2024. URL: <http://surl.li/maiefi> [in Ukrainian].
[Професійні військові та новобранці — Міжнародний легіон ГУР формує надійну команду. 07.08.2024. URL: <http://surl.li/maiefi> (дата звернення: 08.05.2025)].
2. Ukaz Prezidenta Ukrainy “Pro Polozhennia pro prokhodzhennia viiskovoi sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy inozemtsiamy ta osobamy bez hromadianstva”, 10 chervnia 2016 r., № 248/2016. URL: <https://is.gd/IwK1ea> [in Ukrainian].
[Указ Президента України «Про Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства», 10 червня 2016 р., № 248/2016. URL: <https://is.gd/IwK1ea> (дата звернення: 08.05.2025)].
3. V Ukraini stvoreno dahestanskyi batalion. 29.10.2022. URL: <https://fakty.ua/409910-v-ukraine-sozdan-dagestanskij-batalon> [in Ukrainian].

³¹ Saudi, Islam, Russia. URL: <https://is.gd/5aZXoh>

- [В Україні створено дагестанський батальйон. 29.10.2022. URL: <https://fakty.ua/409910-v-ukraine-sozdan-dagestanskij-batalon> (дата звернення: 08.05.2025)].
4. V Ukraine sozdan Kavkazskij musulmanskiy korpus. 13.05.2022. URL: <http://surl.li/ekuifu> [in Russian].
[В Україні создан Кавказский мусульманский корпус. 13.05.2022. URL: <http://surl.li/ekuifu> (дата звернення: 08.05.2025)].
 5. Zvernennia do hromadian inozemnykh derzhav, yaki prahnut dopomohty Ukraini u yii borotbi proty rosiiskoi ahresii. 27.02.2022. URL: <https://is.gd/sln8O6> [in Ukrainian].
[Звернення до громадян іноземних держав, які прагнуть допомогти Україні у її боротьбі проти російської агресії. 27.02.2022. URL: <https://is.gd/sln8O6> (дата звернення: 08.05.2025)].
 6. Stvoreno spetspidrozdil Internatsionalnoho lehionu pry HUR MO Ukrainy, vin vzhe vykonuie boiovi zavdannia. 07.03.2022. URL: <http://surl.li/xpscvn> [in Ukrainian].
[Створено спецпідрозділ Інтернаціонального легіону при ГУР МО України, він вже виконує бойові завдання. 07.03.2022. URL: <http://surl.li/xpscvn> (дата звернення: 08.05.2025)].
 7. HUR opublikuvav dokumentalku “Internatsionalnyi lehion. Volia bez kordoniv” pro spetspidrozdil inozemtsiv, yaki voiuut za Ukrainu. 22.03.2023. URL: <https://kontrakty.ua/article/214511> [in Ukrainian].
[ГУР опублікував документалку «Інтернаціональний легіон. Воля без кордонів» про спецпідрозділ іноземців, які воюють за Україну. 22.03.2023. URL: <https://kontrakty.ua/article/214511> (дата звернення: 08.05.2025)].
 8. Suicide missions, abuse, physical threats: International Legion fighters speak out against leadership’s misconduct. 17.08.2022. URL: <http://surl.li/wyclqh> (дата звернення: 08.05.2025).
 9. Ukraina stvoriuie Polskyi dobrovolchyi lehion. “Z poliakamy nabahato lehshe”. 17.02.2023. URL: <http://surl.li/vdxjju> [in Ukrainian].
[Україна створює Польський добровольчий легіон. «З поляками набагато легше». 17.02.2023. URL: <http://surl.li/vdxjju> (дата звернення: 18.02.2023)].
 10. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (kviten 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Военно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 148 с.].
 11. Lysenko, O., Maievskiy, O. & Nakhmanovych, V. Panelna diskusiiia “Viina Rosii proty Ukrainy 2014—2022 rr.: istorychna retrospektyva i sprobny naukovoi refleksii” (19—20 travnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 4: 4-54 [in Ukrainian].
[Лисенко О., Маєвський О., Нахманович В. Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014—2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19—20 травня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2024. № 4. С. 4—54].
 12. Hrytsiuk, V. & Lysenko, O. Viina Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: voiennyi, mizhnarodno-pravovyi, heopolitychnyi ta ekonomichnyi vymiry. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 2: 5-33. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005> [in Ukrainian].
[Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2. С. 5—33].
 13. Koval, M., Shchypanskyi, P., Kydon, V. & Hrytsiuk, V. Stratehichni kharakter Kyivskoi oboronnoi operatsii (24 liutoho — 2 kvitnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 3: 5-29. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.005> [in Ukrainian].
[Коваль М., Щипанський П., Кидонь В., Грицюк В. Стратегічний характер Київської оборонної операції (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 3. С. 5—29].

14. Konopka, V. & Taranets, S. Countermeasures of the Defence Forces of Ukraine against Means of Air Attack of the Russian Federation (February 24, 2022 — February 28, 2023). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 3: 5—28. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.005>
[Konopka, V. & Taranets, S. Countermeasures of the Defence Forces of Ukraine against Means of Air Attack of the Russian Federation (February 24, 2022 — February 28, 2023). *Український історичний журнал*. 2024. № 3. С. 5—28. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.005>].
15. Yas, O. Na zlamakh istorychnoho chasu, abo Temporalni obrazy suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny: lektsiia. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Ясь О. На зламах історичного часу, або Темпоральні образи сучасної російсько-української війни: лекція. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 68 с.].
16. Hural'ska, A. Zvit: Dobrovolchi bataliony. Vynyknennia, diialnist, superechnosti. URL: <http://surl.li/findan> [in Ukrainian].
[Гуральська А. Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності. URL: <http://surl.li/findan> (дата звернення: 08.05.2025)].
17. Hladka, K., Hromakov, D., Myronova, V., Pluzhnyk, O. & Pokalchuk, O. Dobrobaty. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian].
[Гладка К., Громаков Д., Миронова В., Плужник О., Покальчук О. Добробати. Харків, 2016. 570 с.].
18. Stasiuk, Yu.M. Ukrainski dobrovolchi formuvannia: stvorennia ta funktsionuvannia (2014—2015 rr.): Candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2018 [in Ukrainian].
[Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2018. 281 с.].
19. Slobodynskiy, D. Ukrainski dobrovoltsi — biitsi Hruzii ta Ichkerii v zoni provedennia antyterrorystychnoi operatsii. Viina na Donbasi. 2014—2016 rr.: *Mat. II Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf. (Kyiv, 20 kvitnia 2017 r.)*. Kyiv, 2017. 116-123 [in Ukrainian].
[Слободинський Д. Українські добровольці — бійці Грузії та Ічкерії в зоні проведення антитерористичної операції. Війна на Донбасі. 2014—2016 рр.: *Мат. II Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 20 квітня 2017 р.)*. Київ: Нац. військ.-іст. муз. України, 2017. С. 116—123].
20. Bohdalov, A. Uchast inozemnykh dobrovolchkykh formuvan u khodi provedennia antyterrorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (na materialakh kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). *Eminak*. 2016. 3: 72-76 [in Ukrainian].
[Богдалов А. Участь іноземних добровольчих формувань у ході проведення антитерористичної операції на сході України (на матеріалах колекції Національного музею історії України). *Емінак*. 2016. № 3. С. 72—76].
21. Inozemtsi-uchasnyky ATO zachekalys na ukrainskyi pasport. 11.09.2015. URL: <https://www.dw.com/uk/іноземці-учасники-ато-зачекались-на-український-паспорт/a-18710169> [in Ukrainian].
[Іноземці-учасники АТО зачекалися на український паспорт. 11.09.2015. URL: <https://www.dw.com/uk/іноземці-учасники-ато-зачекались-на-український-паспорт/a-18710169> (дата звернення: 08.05.2025)].
22. Imia yim — Lehion: yak inozemtsi za Ukrainu voiuui. 06.02.2024. URL: <http://surl.li/efhdbt> [in Ukrainian].
[Ім'я їм — Легіон: як іноземці за Україну воюють. 06.02.2024. URL: <http://surl.li/efhdbt> (дата звернення: 08.05.2025)].
23. "Vsi skazaly, shcho ya zbzhhevolyv". Yak lehion inozemtsiv voiuie v Ukraini. 29.04.2022. URL: <https://is.gd/gjRZRl> [in Ukrainian].
[«Всі сказали, що я збожеволів». Як легіон іноземців воює в Україні. 29.04.2022. URL: <https://is.gd/gjRZRl> (дата звернення: 08.05.2025)].

24. “Ya ne ukrainets. Ya liudyna”. Yak kanadets yide na front v Ukrainu. 01.03.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60570537> [in Ukrainian].
[«Я не українець. Я людина». Як канадець їде на фронт в Україну. 01.03.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60570537> (дата звернення: 08.05.2025)].
25. Koly my shturmuvaly Novozlatopil, ya spilkuvavsia z bilshistiu ukrainciv zhestamy — komandyr “Normanskoï bryhady”. 29.09.2023. URL: <http://surl.li/hpzvok/> [in Ukrainian].
[Коли ми штурмували Новозлатопіль, я спілкувався з більшістю українців жестами — командир «Норманської бригади». 29.09.2023. URL: <http://surl.li/hpzvok/> (дата звернення: 08.05.2025)].
26. Komandyr okremoho batalionu spetspryznachennia III Internatsionalnogo lehionu pid polkovnyk Anatolii Marchuk: “Biemo ‘vahneriv’ pid Kharkovom!”. 24.08.2024. URL: <http://surl.li/lglxsm> [in Ukrainian].
[Командир окремого батальйону спецпризначення III Інтернаціонального легіону підполковник Анатолій Марчук: “Б’ємо «вагнерів» під Харковом!”. 24.08.2024. URL: <http://surl.li/lglxsm> (дата звернення: 08.05.2025)].
27. Yak vstupyty do Internatsionalnogo lehionu oborony Ukrainy: detalna instruktssiia dlia inozemtsiv. 05.05.2023. URL: <http://surl.li/zwquxn> [in Ukrainian].
[Як вступити до Інтернаціонального легіону оборони України: детальна інструкція для іноземців. 05.05.2023. URL: <http://surl.li/zwquxn> (дата звернення: 08.05.2025)].
28. Rol ta mistse inozemtsiv v ukrainciv armii. 26.12.2023. URL: <http://surl.li/ulyxxj> [in Ukrainian].
[Роль та місце іноземців в українській армії. 26.12.2023. URL: <http://surl.li/ulyxxj> (дата звернення: 08.05.2025)].
29. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin u deiakı zakonodavchi akty vidnosno prokhozhdennia viiskovoï sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy inozemtsiamy ta osobamy bez hromadianstva” vid 06.10.2015 № 716-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/716-19> [in Ukrainian].
[Закон України «Про внесення змін у деякі законодавчі акти відносно проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства» від 06.10.2015 № 716-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/716-19>].
30. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do deiakıkh zakoniv Ukrainy shchodo poriadku pryiniattia na viiskovu sluzhbu ta prokhozhdennia viiskovoï sluzhby za kontraktom inozemtsiamy ta osobamy bez hromadianstva u Zbroinykh Sylakh Ukrainy, Derzhavnii spetsialnii sluzhbi transportu ta Natsionalnii hvardii Ukrainy” vid 10.10.2024 № 4019-IX. URL: <https://is.gd/1K1s5S> [in Ukrainian].
[Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку прийняття на військову службу та проходження військової служби за контрактом іноземцями та особами без громадянства у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та Національній гвардії України» від 10.10.2024 № 4019-IX. URL: <https://is.gd/1K1s5S>].
31. Novorodskiy, V.V. Status inozemnykh dobrovoltsiv v Ukraini (2014—2018): politykopravove zabezpechennia. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2018. 3-4 (94-95): 254-271 [in Ukrainian].
[Новгородський В.В. Статус іноземних добровольців в Україні (2014—2018): політико-правове забезпечення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 3-4 (94-95). Київ, 2018. С. 254—271].
32. RDK, “Svoboda Rosii”, Sybirskiy batalion. Shcho vidomo pro rosiiskiy dobrovoltsiv na botsi Ukrainy. 12.03.2024. URL: <http://surl.li/iluisu> [in Ukrainian].
[РАДК, «Свобода Росії», Сибірський батальйон. Що відомо про російський добровольців на боці України. 12.03.2024. URL: <http://surl.li/iluisu> (дата звернення: 08.05.2025)].
33. Polk Kalynovskoho: dva roky borotby za Ukrainu i Bilorus. 08.03.2024. URL: <http://surl.li/whkanf> [in Ukrainian].
[Полк Калиновського: два роки боротьби за Україну і Білорусь. 08.03.2024. URL: <http://surl.li/whkanf> (дата звернення: 08.05.2025)].

Надійшла / Received 23.06.2025

Mykhailo KOVAL

Doctor of Military Sciences (Dr. Hab. in Military),
Head of the National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
info@nuou.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-2130-2548>

Serhii SEHEDA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Deputy Head of the Educational and Scientific Institute of War History,
National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
voyen_ist@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Yurii STASIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Research Laboratory of Problems of War History of Ukraine,
National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
yura240475@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3832-4353>

FOREIGN VOLUNTEERS IN THE DEFENSE FORCES OF UKRAINE (SINCE 2014)

The purpose of the article is to highlight the activities of foreign volunteers in the Defence Forces of Ukraine since 2014, to determine their characteristics, role, and contribution to strengthening Ukraine's defence capabilities in repelling Russian armed aggression. **The methodological basis** of the study was the principles of historicism, impartiality. The use of a number of general scientific (scientific analysis and synthesis, periodisation and classification, typological method) and special (problematic-chronological and historical-comparative) research methods. Interdisciplinary research tools at the intersection of history, political science, jurisprudence, public administration, and military affairs were also used. **The scientific novelty** lies in establishing the inseparability of the process of creation and functioning of volunteer formations with the participation of foreigners since 2014, analysing the legal grounds for engaging foreigners with military (combat) experience in military service in the Defence Forces of Ukraine. The authors of the article describe the main volunteer formations with the participation of foreigners that took part in repelling Russian armed aggression against Ukraine and make an attempt to classify foreign volunteers according to the motivation for participation in the Russo-Ukrainian war on the side of Ukraine. **Conclusions.** Since 2014, Ukraine attracted foreign volunteers to legitimate armed formations of Ukraine and created military units and subunits staffed mainly by foreign volunteers. The regulatory framework for legitimising their participation in repelling the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine was constantly improved. The main purpose of volunteer formations with the participation of foreigners was established — to provide the Defence Forces of Ukraine with motivated human resources with combat experience and professional training. During the armed struggle of Ukraine against the aggressor, the number of volunteer units consisting of foreigners and the number of foreign volunteers in the ranks of the Defence Forces of Ukraine have increased significantly and tend to increase.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, Defence Forces of Ukraine, international volunteer formations, foreign volunteers.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.058>
УДК (477-25)94(477)“1906/1916”

Андрій ЧУТКИЙ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
andr32_ukr@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ-ЄВРЕЇВ КИЄВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мета — виявити і проаналізувати складові повсякденного життя представників єврейської національності серед студентства Києва напередодні й на початку Першої світової війни задля встановлення спільних тенденцій та їх підтвердження персоніфікованими прикладами. **Методологія** базується на комплексі загальних і спеціальних методів, а саме аналогії, дедукції, індукції, структурно-системному, порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, міждисциплінарному. **Наукова новизна.** До наукового обігу вводиться масив архівних джерел, що раніше не використовувалися дослідниками. Це допомагає наповнити узагальнення реальним фактажем, при цьому з'ясовуються невідомі аспекти життя студентів Києва (наприклад, поїздки за кордон на лікування). **Висновки.** Персоніфікована інформація, що була досліджена, підтверджується узагальнюючими статистичними даними та доводить, що повсякденне життя студента-єврея в Києві напередодні й під час Першої світової війни характеризувалося поганими умовами проживання та харчування, що змушувало витратити чимало часу на підробітки, їх пошуки. Також нестатки призводили до тривалих хвороб, перерв у навчанні. Все це було характерним і для представників інших національностей серед студентства Києва початку ХХ ст. Однак у випадку євреїв ще додавалися етноконфесійні обмеження й дискримінація. Також вияв-

Цитування: Чуткий А. Повсякденне життя студентів-євреїв Києва на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 58—78. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.058>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

лено інші особливості їхнього повсякденного життя, в тому числі значний ступінь консолідації, дотримання традицій, вищий, порівняно з представниками інших національностей, відсоток вступу у шлюб. Спільними ж з етнічними групами тогочасного студентства рисами було проведено вільного часу в екскурсіях, участь у різноманітних гуртках за інтересами та ін.

Ключові слова: студенти-євреї, студентство, Київський комерційний інститут, Університет св. Володимира, історія повсякдення, історія вищої школи.

Історія повсякдення посідає важливе місце в історичній науці, адже вона пояснює як передумови певних змін, так і розкриває життя загалу в усій його повноті. Особливе значення має вивчення історії повсякдення напередодні переломних періодів (як-от Перша світова війна), зокрема й повсякденного життя студентів-євреїв Києва.

Наше дослідження ґрунтується на особових справах вихованців Київського комерційного інституту, які вперше вводяться до наукового обігу¹. Також використано публікації архівних матеріалів з історії Київського університету [1—2], спогади сучасників [3—6]. Ці джерела мають підтвердити чи спростувати статистичні дані щодо згаданої групи, а також виявити нові деталі її повсякденного життя при встановленні відповідності або невідповідності повсякденню студентів, котрі представляли інші етноси Російської імперії. У статті використано тогочасні статистичні дослідження студентів-євреїв Києва [7—8], а також українців².

У плані історіографії акцент зроблено на працях щодо реконструкції повсякденного життя студентства підросійської України початку ХХ ст. [9—16], ролі студентських організацій у ньому [17—25]. Використано єдине на сьогодні синтетичне дослідження з історії студентів-євреїв початку ХХ ст. [26] та розвідки, присвячені єврейській громаді зазначеного періоду [27—33], а для порівняння — студії щодо польської молоді [34—35]. Залучено новітні розробки з історії окремих закладів вищої освіти Києва й інших міст [36—39]. Оскільки заторкнуто період Першої світової, то для підтвердження персоніфікованої інформації узагальнюючими даними звертаємося до фундаментального дослідження впливу тієї війни на всі сфери життя [40—41].

Особові справи окремих студентів-євреїв Київського комерційного інституту (ККІ) відібрані за принципом відображення типових рис щодо загальної кількості досліджених архівних матеріалів із цієї теми. Згаданий заклад був приватним, тому на початку мінімально контролювався владою. Втім від 1912 р. втручання її у життя вишу суттєво посилилося, що дозволяє побачити сутність і наслідки офіційної політики стосовно студентів-євреїв. Також ступінь залучення єврейської молоді до навчання у цьому інституті дає можливість робити висновки відносно місця й ролі єврейської громади в економічному житті (адже це був перший виш економічного профілю на українських землях Російської імперії).

Представники єврейської національності відразу стали найбільшою етнічною групою в Київському комерційному інституті, що саме по собі явище неординарне для Росії, позаяк у вищій школі діяла жорстка квота на прийом євреїв. Так, 1907 р., тобто наприкінці першого року існування закладу (ще як вищих комерційних кур-

¹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). Ф. 153, 229.

² Там само. Ф. 153. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66.

сів) останні становили 186 із загальної кількості 299 студентів; у 1908 р. — 182 з 404; у 1910 р. — 1014 із 2051³. На другому місці за чисельністю значилися «православні» (тобто українці, молдавани, білоруси, росіяни), потім ішли римо-католики (переважно поляки), протестанти, вірмено-григоріани, караїми⁴.

Від моменту заснування Київського комерційного інституту й до 1912 р. євреї становили найбільшу етноконфесійну групу серед студентів. Такій ситуації сприяло невтручання держави у життя закладу та ліберальна політика його керівництва, що проявлялась у тому числі в толерантності щодо всіх національностей [16, 42]. Так само, як, наприклад, на Київських вищих жіночих курсах [39]. Варто зазначити, що така ж ситуація була й у комерційних училищах «українських губерній», де станом на 1909 р. євреї становили 57,5 % загальної кількості учнівського контингенту⁵, тоді як розпорядженнями уряду Російської імперії від 22 серпня 1909 та 16 вересня 1908 рр. частка євреїв встановлювалась в 15 % у середній школі й 10 % — у вищій у межах смуги осілості [43, с. 723; 44, с. 720]. Всі ці суттєві відхилення від офіційної політики щодо євреїв характеризували саме українські землі та натомість були незанимаючими для власне російських теренів імперії. Після впровадження нового статуту 1912 р., що посилював контроль із боку влади, чисельність студентів-євреїв у ККІ знизилася з 1444 у 1912 р. до 180 осіб у 1913 р.⁶

Ще одна унікальність Київського комерційного інституту серед тогочасних вишів полягала в тому, що сюди приймали на навчання як чоловіків, так і жінок. У наборі 1906 р., наприклад, було 113 абітурієнок проти 116 абітурієнтів⁷, а 1907 р. ці показники становили 163 та 241⁸. Проте з 1908 р. частка жіноцтва в інституті почала зменшуватися. На це могло впливати відкриття нових закладів освіти, зокрема відновлення вищих жіночих курсів у Києві [39, с. 101, 134], котрі також були приватним вишем, що створювало сприятливі можливості для вступу представників пригноблених імперією національностей. Та ще більшою мірою це пов'язане з набуттям чинності згаданим статутом комерційного інституту 1912 р., який посилював контроль влади за дотриманням норми на прийом євреїв.

Репресивний щодо єврейства характер офіційної політики став одним із факторів їх консолідації та поширення антиурядових настроїв, що в подальшому спричинить значну частку єврейської молоді серед різних опозиційних політичних сил [28]. У цьому контексті зазначимо, що сучасна історіографія проводить тезу і про прагнення правоконсервативних кіл Російської імперії об'єднати єврейський та український національні рухи як спільного ворога [31, с. 122]. Це, судячи з жорсткої лінії уряду щодо них обох, теж дозволяє вести мову про певну тотожність становища представників згаданих національностей у Росії.

³ Там само. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 59, 72—73; Записка о Киевском коммерческом институте. Киев, 1910. С. 37.

⁴ Записка о Киевском коммерческом институте. С. 42.

⁵ ДАК. Ф. 94. Оп. 1. Ч. III. Спр. 2856. Арк. 15.

⁶ Там само. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 891. Арк. 11 зв.

⁷ Записка о Киевском коммерческом институте. С. 6.

⁸ ДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 52 зв.

Антисемітська політика офіційних структур засвідчується й тим, що єдине об'єднання студентів, яке забороняло долучення до своїх лав євреям, — академісти (його членами могли бути лише «християни») ⁹ — належало до провладного табору. Також євреїв не було серед членів земляцтв, які представляли власне російські губернії. Це вказувало як на відповідні настрої серед студентів-росіян, так і на вплив законодавства про смугу осілости [29, 32—33]. Останнє підтверджується виявленими особовими справами студентів-євреїв, які засвідчують, що вони походили з Молдавії ¹⁰, Литви й Латвії ¹¹, Польщі ¹², Білорусії ¹³. Та найбільше таких було з українських регіонів: Волинь, Поділля, Лівобережжя ¹⁴, особливо Київ і Київщина ¹⁵. При цьому студент Київського комерційного інституту Б. Волкенштейн писав в автобіографії, що був засновником, а також головою, бухгалтером і бібліотекарем гуртка киян, який діяв при виші ¹⁶. Таке значне єврейське представництво Києва свідчить, що навіть в умовах бездержавності українські землі тяжіли до цього міста — провідного економічного центру, куди стікалися капітали та підприємці з усієї імперії [45, с. 52—53, 56; 46; с. 350, 396, 399, 551]. Відповідно, тут відкривалися більші можливості для подальшої кар'єри.

Зазначимо, що чимало євреїв з України, котрі навчалися в Київському комерційному інституті, вступали до своїх земляцтв (Волинського, Київського, Подільського тощо), де взаємодіяли з українцями для спільної користі. Це підтверджують спогади сучасників, в яких констатується гуртування в першу чергу за політичною орієнтацією та не зазначається про існування національних антагонізмів [3, с. 42—82; 5, с. 88—116]. Наприклад, професор Університету св. Володимира Є. Спекторський відносив міжетнічні протистояння у вищій школі до періоду перед 1880-ми рр., тоді як для пізнішого часу застосовував градацію студентів саме за політичною ознакою [6, с. 52—54, 84—90]. М. Ковалевський пояснював такий стан справ переходом багатьох українців до лав усеросійських ліворадикальних сил [4, с. 77—156].

Загалом можна стверджувати про відсутність у вишах Києва таких гострих національних конфліктів, як, наприклад, у Львові. Натомість було протистояння на політичному ґрунті (між академістами та прибічниками лівих партій). При цьому представники пригноблених російським самодержавством народів кооперувались, як це було під час демонстрацій лютого 1914 р. у зв'язку із заборонаю вшанування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка [1, с. 620—621].

Студенти різних національностей співпрацювали також і в повсякденному житті. Наприклад, виходець із Могилева-Подільського Ш. Грінгольц весь період

⁹ Там само. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 4.

¹⁰ Там само. Оп. 3. Спр. 2628; Оп. 7. Спр. 289, 491.

¹¹ Там само. Оп. 3. Спр. 606.

¹² Там само. Спр. 729, 2840, 2982; Оп. 7. Спр. 574, 855, 2284.

¹³ Там само. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 741, 2268, 2627, 2685, 3046; Оп. 4. Спр. 215; Оп. 7. Спр. 204, 221, 360, 456, 1056, 2041, 2074.

¹⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 94, 118; Оп. 3. Спр. 966, 1171, 1582, 2629, 3048, 3645, 4114—4116; Оп. 4. Спр. 604, 6450; Оп. 7. Спр. 134, 139, 316, 380, 443, 1137, 1957, 2129.

¹⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 740; Оп. 5. Спр. 299; Оп. 7. Спр. 309, 425, 563, 1002.

¹⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 309. Арк. 25.

навчання в Київському комерційному інституті був членом Подільського земляцтва, що тут функціонувало¹⁷. Так само й Ш. Немировський¹⁸. Загалом у цій організації гуртувалися як українці, так і євреї [23, 25]. Зазначимо, що серед студентів вишу родом із Поділля був і майбутній поет В. Свідзінський¹⁹. А з Чернігівщини походив П. Тичина, котрий навчався в той самий час²⁰. Тоді ж тут студював у подальшому відомий єврейський письменник І. Бабель²¹.

У Київському комерційному інституті діяли французький літературний гурток, осередок есперантистів, ветеринарне товариство. При цьому спільність позааудиторних захоплень та інтересів студентів, котрі належали до різних національностей, виявлялася й на міському рівні (наприклад, під час долучення до роботи студентської ідальні або участі у Вегетаріанському товаристві студентів Києва).

Варто наголосити, що Київський комерційний інститут зібрав у своїх стінах чимало тих, хто в подальшому не пов'язуватиме своє життя з економічною сферою. Це теж свідчить, що заклад обирали через лояльніші умови щодо вступу та навчання. Також на відповідні рішення могла впливати особа засновника й першого директора — М. Довнара-Запольського, котрий як історик сприяв насиченню програм вишу предметами гуманітарного профілю, зокрема мовами [16, с. 106, 117—119, 121—123], і навіть планував відкрити історико-філологічні курси²².

До того ж захоплення літературною творчістю в перші десятиліття ХХ ст. стало доволі популярним серед молоді, слугуючи своєрідною відповіддю на глобальні потрясіння. Наукові об'єднання в Київському комерційному інституті були представлені філософським гуртком і товариством економістів²³. Усе це можна розглядати як потяг до спільного проведення вільного часу, що свідчило про налагодження дружніх відносин, групування за інтересами. У цьому ж ряду й організація екскурсій²⁴. Ці заходи відбувалися як у період навчання, так і влітку, збираючи чимало охочих.

Об'єднанню студентів мали сприяти певні спільні «вихідні дані». У випадку євреїв це переважання серед них вихідців із міст, а у соціальному відношенні — з купців (в основному 2-ї гільдії), ремісників і торговців, технічних працівників, представників інших «інтелігентних» професій (учителів та ін.). Траплялися й діти купців 1-ї гільдії — як-от студент А. Едельман²⁵. Утім їх поодинокість свідчила про доволі незначний відсоток дуже заможних осіб в єврейській громаді України — всупереч твердженням російської імперської історіографії про нібито «багатіння за рахунок експлуатації християн» [31, с. 114—118].

¹⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 443.

¹⁸ Там само. Спр. 1362.

¹⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 1166.

²⁰ Там само. Оп. 5. Спр. 8080.

²¹ Там само. Оп. 7. Спр. 239.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 658. Спр. 176. Арк. 12.

²³ ДАК. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 148, 1314.

²⁴ Там само. Оп. 8 (див. відповідні справи).

²⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 4114. Арк. 12—12 зв.

Іншою об'єднуючою рисою, характерною для представників єврейської національності на момент вступу до вишів, було дотримання традиційної релігії. Так, у статистиці по студентах Київського комерційного інституту кількість належних до категорій «Юдеї» та «Євреї» була стабільно тотожною, нагадуючи ситуацію зі студентами-поляками, котрі трималися католицизму. Траплялися випадки зміни релігії, що радше ставало наслідком відповідних репресивних заходів російської влади. Наприклад, випускник ККІ Я.-Б. Вайнман 1916 р. перейшов у православ'я, змінивши ім'я на Борис²⁶. Щоправда, часом це була проста формальність, що насправді не означала відходу від батьківської віри, як у випадку одного зі студентів-євреїв Університету св. Володимира [1, с. 435—436]. В умовах Першої світової такий крок міг бути способом уникнути антисемітських упереджень [41, с. 387].

Сприяла спільності у студентські роки й подібність умов життя в батьківських сім'ях (в атмосфері дотримання традицій), а також здобуття початкової освіти вдома та у хедері²⁷. І те, що ця освіта зводилася до вивчення єврейської мови, основ юдаїзму сприяло зміцненню релігійних почуттів серед молоді. Наприклад, І. Барац в автобіографії прямо зазначав, що «як будь-який єврейський хлопчик я почав вчитися єврейської мови у хедері»²⁸. Інший студент Київського комерційного інституту І. Ашкеназі у своєму життєписі повідомляє: «Здобув початкову освіту в домі моїх батьків. З семирічного віку я почав вивчати мови: єврейську, французьку, німецьку, для чого запрошувались у село спеціальні вчителі»²⁹. Отже у справі початкової освіти все залежало від рівня особистого розвитку та матеріальних можливостей батьків, що було типовим і для інших етноконфесійних груп.

Іноді здобуття домашньої освіти розтягувалося на тривалий термін. Так сталося, для прикладу, з вихідцем із Подільської губернії Ш. Грінгольцом, котрий «до 12 років навчався головню єврейської мови», причому відбувалося це вдома, а вчителем був батько³⁰. Зазначимо, що свою автобіографію він почав із чіткої самоідентифікації: «Я єврей»³¹. Уродженець Могильовської губернії І.-А. Гінзбург аж «до 14 років здобував домашню освіту», і лише потім вступив до землеробського училища за місцем проживання³².

Можна припускати, що така ситуація з початковою освітою у середовищі єврейської громади зумовлювалася двома чинниками: найперше прагненням ортодоксів уберегти своїх дітей від зовнішніх впливів (наприклад, серед ліберальніших вихідців з Одеси подібна тенденція проявлялася меншою мірою); а ще міркуваннями безпеки, аби діти не стали жертвами погромників-антисемітів. Саме цим можна пояснити факти раптової зміни місця проживання. Так, батьки

²⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 380. Арк. 9.

²⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 9; Оп. 7. Спр. 1362. Арк. 13.

²⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 134. Арк. 49.

²⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 299. Арк. 50.

³⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 26.

³¹ Там само.

³² Там само. Спр. 456. Арк. 32.

вихідця з Білорусії З. Безсмертного перебрався аж у Баку³³. І це не випадково, адже Гомель, звідки вони виїхали, стане епіцентром масштабного єврейського погрому [47, с. 666—667].

Доволі типовою проблемою для студентства початку ХХ ст. були нестатки, на чому наголошує історіографія [10; 11, с. 107—183; 14; 36, с. 225—229, 301—302; 39], і що визнавали сучасники. Наприклад, за висновком ректора Університету св. Володимира в 1880-х рр. «86 % студентів жили у скрутних матеріальних умовах» [36, с. 226]. Із початком нового століття процес зuboжіння посилювався: економічна криза доповнилася стрімким ростом цін в університетських містах (а Київ належав до категорії «дорогих» академічних центрів) [26, с. 88]; відсутність індексації стипендій та зменшення числа тих, хто їх отримував (у деяких вишах Росії втричі) [16, с. 100]; зростання вартості навчання на тлі демократизації учнівського контингенту. Матеріальна скрута, характеризуючи значну частину студентства початку ХХ ст., диктувала особливості повсякдення.

Вирішення життєвих питань забирало значну частину часу. Саме бідність спонукала молодь гуртуватися у земляцтва — як у вишах Києва, так й інших міст. Про це явище відомо, зокрема, у випадку харківських студентів, і саме воно було головною спонукою об'єднання їх у земляцтва [37, с. 75, 385—386]. У цьому контексті національні відмінності нівелювалися рівністю в нестатках. Наприклад, у Київському комерційному інституті діяли десятки студентських земляцтв, головним завданням яких була матеріальна допомога своїм членам [15, 42], часто без уваги на етнічну належність. Ректор Університету св. Володимира в поясненні попечителеві Київського навчального округу наголошував: «У студентів є й інші цілком законні інтереси, окрім навчальних. Як-от взаємодопомога, товариське спілкування. Більшість наших студентів належать до незаможних станів [...] У всіх цих справах діяльність студентських земляцтв може бути корисною» [1, с. 579]. Отже керівництво закладу визнавало, що студентське повсякдення — це не лише навчальний процес. А ще розуміємо, що в найбільш «аристократичному» виші міста більшість студентів належала до розряду незаможних.

Пошук джерел для існування був важливою складовою повсякдення студентства. Отримуваних від здебільшого й так не надто заможних батьків чи від рідні коштів студентам-євреям не вистачало. Тож вони мусили заробляти. Подібну ситуацію джерела фіксують і щодо молоді інших національностей. Так, серед студентів-українців Києва, котрі проходили анкетування в 1913 р., 20 % єдиним джерелом своїх доходів назвали «власні заробітки» та ще стільки ж — поєднання їх з іншими надходженнями³⁴. Близькою була ситуація й у середовищі поляків. Товариство допомоги студентам-полякам Університету св. Володимира лише за перший рік своєї діяльності надало 250 субсидій [34, с. 408]. Аналогічно польський гурток слухачів Київського комерційного інституту зосереджувався над вирішенням пріоритетних питань матеріального характеру, як ішлося в § 1 його ста-

³³ Там само. Спр. 204. Арк. 26.

³⁴ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

туту³⁵. Решта польських організацій, що діяли в Києві [34, с. 67—73, 411—414] й в інших містах [35, с. 130—135], переймалися тим самим. Наданням допомоги опікувалося також Грецьке благодійне товариство [48, с. 259], Еллінське земляцтво студентів ККІ³⁶, інші подібні осередки.

Отже студенти-євреї цілковито вписувались у загальну палітру студентського життя Києва початку ХХ ст. Проте у випадку Київського комерційного інституту слід пам'ятати, що з огляду на приватний статус цього закладу його вихованці не мали доступу до державних стипендій. А у студентів-євреїв, крім того, не було доступу й до затверджених владою як іменних, так і стипендій різних організацій. Тож це додатково стимулювало шукати підробітки.

Найчастіше гроші давало репетиторство, яке в документах фігурує під терміном «уроки»³⁷. Цей вид підробітків був типовим явищем для студентства початку ХХ ст. [10, с. 18—19; 26, с. 93]. У випадку євреїв Києва репетиторство забирало у середньому три години на день [8, с. 17]. А ще ж треба було підготуватися до занять, добратися до місць їх проведення. Тож у підсумку на все це йшло чимало часу. Закономірно, що це ускладнювало здобуття вищої освіти, а на додачу зазвичай не покривало навіть прожиткового мінімуму. Наприклад, із подання на отримання пільги у сплаті за навчання студента Київського комерційного інституту Й. Франкфурта за 1912 р. довідуємося, що в нього було два «уроки» на місяць: «один у 8 руб. та інший у 6 руб.»³⁸. І. Барац у вересні 1913 р. повідомляв, що мав «один урок за 10 руб.»³⁹. Інший студент писав про «копійчані уроки»⁴⁰.

Наявність двох таких «уроків» могла покрити лише мінімальні потреби в їжі та житлі. Але ще потрібно було оплачувати навчання: 1912 р. в Київському комерційному інституті 104 руб. за рік на економічному відділенні, 114 руб. — на комерційному⁴¹. І це без урахування плати за користування бібліотекою, лабораторіями. В університетах вартість навчання була вдвічі більшою [36, с. 225].

Переважало проведення «уроків» у канікулярну пору⁴², оскільки саме тоді відбувалася підготовка до вступних іспитів у гімназії та виші. І водночас це дозволяло студентам-репетиторам заробляти, не шкодячи власному навчанню. Проте все диктувалося конкретними обставинами.

Чимало єврейських юнаків починали давати «уроки» ще навіть під час здобуття середньої освіти, що дозволяє характеризувати їх як більш освічену частину молоді (або як більш нужденну). Так робив, наприклад, Ш. Грінгольц, котрий давав «приватні уроки» з 1907 р., тоді як іспити на атестат зрілості він сам склав

³⁵ Там само. Оп. 8. Спр. 147. Арк. 18.

³⁶ Там само. Спр. 480.

³⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 2284. Арк. 22—22 зв.

³⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 3645. Арк. 18.

³⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 134. Арк. 125.

⁴⁰ Там само. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 9.

⁴¹ Там само. Оп. 8. Спр. 538. Арк. 14 зв.

⁴² Там само. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

лише 1909 р.⁴³ Або ж С. Фрідман, який почав займатися репетиторством у рідному містечку на Київщині з 12-річного віку⁴⁴.

Загалом понад 36 % студентів-євреїв Києва під час опитування 1909 р. назвали головним своїм джерелом існування власні заробітки [8, с. 16]. Порівняння анкетних даних по київському єврейському студентству в 1909 та 1910 рр. показало певні зміни: 1909 р. надходження від рідних були джерелом коштів для 36,7 % (а 1910 р. — вже для 51,7 %), особисті підробітки — для 36,5 % (у 1910 р. цей показник знизився до 21 %); поєднання цих двох джерел мало місце у випадку 26,8 % студентів-євреїв Києва в 1909 р. та 26,3 % — у 1910 р. [8, с. 10]. Зменшення долі тих, хто отримував засоби для існування лише від підробітків, стало як результатом проблем з їх пошуком, так і зниження рівня оплати, на що впливала значна пропозиція таких послуг через зростання чисельності студентства в місті. Наприклад, вихованець Київського комерційного інституту Є. Осипов, подаючи 1912 р. прохання про звільнення його від оплати за навчання, зазначав: «Знайти в Києві уроки, які забезпечили б мене, я не мав можливості за відсутності знайомств та через сильну конкуренцію»⁴⁵.

З аналізу особових справ студентів-євреїв Київського комерційного інституту випливає, що лише одна особа не вказала наявність підробітків, тоді як у всіх інших таким джерелом були «уроки». Це спростовує твердження російського історика А. Іванова, що нібито контингент цього закладу мав меншу потребу в підробітках [26, с. 95]. Аналогічною була ситуація й щодо інших національностей. Наприклад, майбутній прем'єр-міністр УНР С. Остапенко у студентські роки мусив економити на харчуванні, теж інколи не міг знайти підробітків, а тому кілька разів клопотав про звільнення від оплати за навчання⁴⁶. Так само, як і студент-грузин М. Зірахов, котрий нарікав на скруту, на те, що не отримує «нізвідки допомоги»⁴⁷. А його земляка Г. Наморадзе зрештою відрахували через невнесення коштів за навчання⁴⁸.

Щодо головних статей витрат, то це були оренда житла й харчування — звичай найдешевші. Так, згідно з квартирним переписом Києва 1909 р., витрати на винаймання житла складали третину студентського бюджету [7], що відповідає й даним по студентах-євреях Київського комерційного інституту. Згаданий вище Й. Франкфурт платив за оренду квартири 7 руб. на місяць і ще 6 руб. витрачав на обіди в їдальні Товариства швидкої допомоги студентам⁴⁹. Задля економії практикувалося спільне винаймання житла⁵⁰. Це дозволяло розподілити витрати й орендувати квартиру. Також частим явищем було винаймання «кутків», тобто кімнат чи навіть їх частин. Така оренда обходилася у 4—6 руб. Натомість «окремої квар-

⁴³ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 26.

⁴⁴ Там само. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 9 зв.

⁴⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 40.

⁴⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 1390. Арк. 14—15, 18.

⁴⁷ Там само. Спр. 742. Арк. 24.

⁴⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 899.

⁴⁹ Там само. Оп. 3. Спр. 3645. Арк. 18.

⁵⁰ Там само. Арк. 20; Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

тири» — в 11 руб.⁵¹ Але, як показав перепис студентів-євреїв Києва 1909 р., понад 54 % опитаних мешкали по кілька осіб в одній кімнаті та часто мусили змінювати місце проживання [8; 26, с. 98]. Умови для життя в таких приміщеннях зазвичай були незадовільними [11, с. 151]. Тож їх в основному використовували для сну, тоді як решту часу студент проводив поза межами орендованого помешкання.

Витрати на харчування студентів-євреїв Київського комерційного інституту коливалися в діапазоні від 4,5 руб. до 8 руб. на місяць⁵². Узагальнююча статистика за 1909 р. свідчить, що вони складали 7,5 руб. для 35 % опитаних, ще 52 % витрачали до 10 руб. місячно [8, с. 16]. Під поняттям «обід», яке фігурувало у студентських анкетах щодо обґрунтування звільнення чи відтермінування оплати за навчання, слід розуміти один повноцінний прийом їжі на день. Це підтверджується, зокрема, правилами харчування вихованців Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька: «Порядок [...] передбачав: о 7.30 та о 18.00 — чай із булкою, об 11.30 — краєць хліба з сіллю, о 14.00 — обід із трьох страв, о 21.00 — вечеря з однієї страви» [38, с. 162].

Серед місць харчування київських учнів вищої школи переважала їдальня Товариства швидкої допомоги студентам на вул. Фундуклеївській, де обіди обходилися у 6 руб. на місяць за умови щоденного харчування тут⁵³. Подібною була ціна й в інших містах. Для прикладу, обід із двох страв у студентській їдальні у Харкові наприкінці 1905 р., за спогадами сучасника, коштував 28 коп. [37, с. 386]. Іноді зустрічаються вказівки на вповоловину меншу суму — «у середньому 13 коп.»⁵⁴. Інші дослідники також оцінюють вартість харчування київських студентів у цьому ж діапазоні [12, с. 178—179, 181]. Зрозуміло, що дешеве харчування (як і дешеве житло) не було якісним [26, с. 102].

Сумарні місячні витрати становили у студентів-євреїв до 30 руб. Ця сума, згідно з анкетою 1913 р., була характерною і для більшості студентів-українців Києва: про таке заявили 72 % з-поміж них⁵⁵. Аналогічною була ситуація з київським квартирним переписом 1909 р. [7]. Не відрізнявся розмір місячного бюджету й у значного числа вихованців Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька [38, с. 162]. Ці гроші не покривали мінімального прожиткового мінімуму. Додатковим чинником, який поглиблював матеріальну скруту київських студентів, була вже згадана належність міста до категорії дорогих академічних центрів [26, с. 88]. Тож бюджет у розмірі до 30 руб. уважався ознакою «неімущих», натомість для більш-менш нормального життя потрібно було витрачати понад 40 руб. на місяць [8, с. 11].

У випадку єврейського студентства Києва бачимо аналогічну картину: переважання бідних. Певну відмінність зафіксувало опитування студентів-євреїв Київського політехнічного інституту 1909 р., яке показало їх розподіл на три категорії з відповідним сукупним місячним бюджетом: 1) «ті, що мали вищий за середній

⁵¹ Там само. Оп. 7. Спр. 839. Арк. 17.

⁵² Там само. Арк. 17, 74, 76; Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

⁵³ Там само. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

⁵⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 99.

⁵⁵ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

рівень», становили понад 20 % і витрачали 40—50 руб. на місяць; 2) «середньо-забезпечені» складали понад 40 %, витрачаючи 30—40 руб.; 3) «незможних» і «нужденних» було 35 %, їхні витрати до 29 руб. [8, с. 11—13]. Тож «добробут» студентів-євреїв політехніки був дещо вищим.

У Київському комерційному інституті фіксувалися відхилення від середньої місячної суми витрат студентів-євреїв — зокрема 15 руб., що не дотягувало до прожиткового мінімуму⁵⁶. У випадку студентів-українців витрати в розмірі до 20 руб. характеризували 20 % опитаних у 1913 р.⁵⁷, це дозволяє стверджувати про тотожність умов життя представників обох національностей. Також це засвідчує суттєву різницю між професорсько-викладацькими кадрами та студентами за рівнем доходів. Адже ординарний професор наприкінці XIX ст. отримував 3000 руб. на рік [49, с. 542].

Через матеріальну скруту студенти часто не мали можливості здобути повну вищу освіту та відраховувалися. Це відбувалось як у перший рік навчання (наприклад, І. Кенін був змушений кинути студіювання лише за рік після вступу⁵⁸), так і згодом. Траплялися випадки, коли студент кілька разів відраховувався через неоплачене навчання, але потім поновлювався. Так, А.-Н. Дранков після кількох перерв навесні 1914 р. остаточно покинув Київський комерційний інститут і почав викладати в єврейському училищі Могилева-Подільського⁵⁹. Але траплялися й винятки. Ш. Грінгольц вступив до ККІ 1910 р., вже через рік був відрахований через прострочення оплати за навчання, але незабаром, знайшовши кошти, відновився⁶⁰. У заяві щодо поновлення він зазначав: «Позбавлення мене можливості бути прийнятим назад матиме для мене особливо сумні наслідки: втрату 2-х років при моєму 28-річному віці; відсутність додаткових засобів позбавляє мене можливості вступити до інших навчальних закладів (за кордоном). З іншого ж боку, важко залишити науки, які вивчаєш упродовж двох років; також дуже важливо те, що отримання незакінченої освіти позбавляє мене можливості прилаштуватися у житті»⁶¹. Попри проблеми з оплатою за навчання він усе-таки зміг закінчити курс⁶².

Загалом бідність була явищем, характерним для багатьох студентів Київського комерційного інституту, і не лише єврейської національності. Це проявлялось у поданні прохань про звільнення від оплати за навчання, про її відтермінування або зменшення. Наприклад, Й. Франкфурт став автором шести таких прохань⁶³, тобто майже кожного семестру.

Керівництво вишів і відповідні студентські організації (земляцтва, Товариство допомоги нужденним студентам) намагалися виправити ситуацію шляхом звільнення учнів від оплати за навчання або надання їм субсидій, а також через пошук

⁵⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 99.

⁵⁷ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

⁵⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 1582. Арк. 5.

⁵⁹ Там само. Спр. 1171. Арк. 5.

⁶⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 4, 6.

⁶¹ Там само. Арк. 12—12 зв.

⁶² Там само. Арк. 14, 20—25.

⁶³ Там само. Оп. 3. Спр. 3645. Арк. 18 зв.

вакансій, кредитування тощо. Для цього в Київському комерційному інституті існувала процедура подання відповідних заяв, чим студенти активно користувалися⁶⁴. Це підтверджується й дослідженнями по інших закладах вищої освіти [10, с. 16—17; 11; 17—19].

Надання матеріальної допомоги своїм членам було головним завданням студентських земляцтв, що забезпечило їх легалізацію [20, с. 139; 22]. Адаже за університетським статутом 1884 р. студенти визначалися як «окремі відвідувачі університету» [2, с. 291], тому їхні організації не допускались [2, с. 292], оскільки вони мали опозиційну політичну спрямованість. Такий їх характер цілком зрозумілий: у міру погіршення матеріального становища студенти як представники молоді, що прагнула досягти «всього та негайно», лише дедалі зміцнювалися в антиурядових настроях. Це яскраво проявилось з початком Першої світової війни, коли представники пригноблених російським царатом народів намагалися уникнути мобілізації [24]. Але водночас маємо факти прагнення студентів вступити до армії. Наприклад, грек В. Папа-Михайлов 1912 р. був не проти вирушити у Грецію для участі в I Балканській війні⁶⁵. А болгарин із Київського комерційного інституту К. Ніколов того ж року виїхав до Болгарії, де приєднався до війська⁶⁶. Натомість серед відомих прикладів вступу добровольцями до російської армії в Першу світову — головно росіяни (як-от студент Університету св. Володимира В. Голубев [50, с. 188]).

Повертаючись до матеріального аспекту життя студентів-євреїв, треба зазначити, що після переведення в 1912 р. більшості з них до розряду вільних слухачів вони втратили можливість отримувати звільнення чи розстрочки на оплату за навчання, адже ця допомога поширювалася на дійсних слухачів. Як результат, відсоток відрахованих із Київського комерційного інституту студентів-євреїв різко зріс, що підтверджує висновок про переважання серед них матеріально незабезпечених осіб.

Нерегулярне харчування незадовільної якості ставало причиною підвищення рівня захворюваності. Так, відповідно до даних опитування студентів-євреїв Києва 1909 р., 68 % із-поміж них мали проблеми зі здоров'ям (шлунково-кишкові, неврологічні, очні, застудні) [8]. Це явище відображається й в особових справах студентів-євреїв Київського комерційного інституту⁶⁷. Хвороби часто мали тривалий характер, супроводжувалися ускладненнями. Загострення зазвичай наступало в осінньо-зимовий період, що зумовлювалося фізичним виснаженням, дефіцитом унаслідок поганого харчування поживних речовин і вітамінів. Так, І. Каган слабував упродовж січня — лютого 1913 р.⁶⁸ І. Ашкеназі в лютому — березні 1913 р. нездужав на інфлюенцу «з ускладненням у легенях»⁶⁹. Я.-Б. Вайнман майже весь

⁶⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 14—26; Оп. 7. Спр. 134. Арк. 34; Спр. 204. Арк. 77—78; Спр. 316. Арк. 37; Спр. 456. Арк. 11; Спр. 563. Арк. 32, 34.

⁶⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 1444. Арк. 39—39 зв., 42.

⁶⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 906. Арк. 16.

⁶⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 357. Арк. 39; Спр. 563. Арк. 36; Спр. 839. Арк. 49; Оп. 3. Спр. 1171. Арк. 51.

⁶⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 839. Арк. 49.

⁶⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 299. Арк. 29.

1911—1912 навч. р. прохворів на малярію⁷⁰, а А. Бершадська цілий семестр — на скарлатину⁷¹. Д. Каплан після затяжної недуги, що супроводжувалася запаленням легень, отримав від лікаря рекомендацію «поїхати на пів року в теплі краї та посилено харчуватися»⁷².

Факт поїздок на лікування за кордон зустрічається в особових справах студентів-євреїв Київського комерційного інституту, в тому числі й бідних. Це дозволяє припускати їх відносну доступність. Наприклад, виходець із Волині В. Вайсберг, котрий вступив до вишу 1909 р., хворів упродовж листопада 1910 — січня 1911 рр., тож прохав дозволити йому виїзд за кордон для лікування⁷³. Аналогічно зробив І. Бабель у січні 1914 р.⁷⁴ Прохання про отримання паспорта та дозволу на закордонні поїздки (найчастіше в літній період) зустрічаються в особових справах інших студентів⁷⁵. Такі випадки свідчили про можливість іноземної медицини, розвиток курортної справи на початку ХХ ст.

Трапляються згадки і про навчання студентів з українських земель за кордоном або наміри щодо цього. Приміром, випускник Київського комерційного інституту Д. Каплан в автобіографії зазначав, що спочатку «планував по закінченню училища поїхати в Лондон, у Вищу школу комерційних знань. Однак через слабе здоров'я вирішив залишитися». Проте далі він писав, що кілька разів таки побував за рубежем: 1905—1906 рр. в Австрії, а зиму 1907—1908 рр. після перенесеного плевриту й запалення легень провів в Італії та Франції⁷⁶.

Суттєві корективи в повсякденне життя молоді вносили шлюби⁷⁷, додатково ускладнюючи й так незадовільне матеріальне становище. Згідно з переписом студентів-євреїв Києва 1909 р., понад 20 % заявили себе як одружені [8, с. 4], що майже вдвічі перевищувало загальний показник по тогочасному студентству [26, с. 106]. Для порівняння: відповідно до студентського анкетування 1913 р. (проведеного серед українців) лише 9,3 % серед них заявили, що перебувають у шлюбі та ще 0,2 % назвали себе вдівцями⁷⁸. Така суттєва різниця свідчила про більше тяжіння студентів-євреїв до традицій і релігійних норм.

Часті випадки одружень засвідчуються на прикладі студентів-євреїв Київського комерційного інституту. Наприклад, уже за кілька місяців після початку навчання І. Барац звертався до директора вишу з проханням надати дозвіл «на вступ у законний шлюб»⁷⁹. А у самий переддень Першої світової київський рабин скріпив шлюб студента ККІ «Якова Самуїловича Уліцького, неодруженого, двадцяти трьох

⁷⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 380. Арк. 66.

⁷¹ Там само. Спр. 139. Арк. 20.

⁷² Там само. Спр. 1002. Арк. 70.

⁷³ Там само. Спр. 316. Арк. 15—20.

⁷⁴ Там само. Спр. 239. Арк. 8, 73.

⁷⁵ Там само. Спр. 316. Арк. 15; Спр. 1056. Арк. 16—17 та ін.

⁷⁶ Там само. Спр. 1002. Арк. 22.

⁷⁷ Там само. Спр. 357. Арк. 34 зв.

⁷⁸ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 5.

⁷⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 134. Арк. 24.

років, з дівчиною житомирською міщанкою Естер Пейсах Беровою Гальперіною, двадцяти шести років»⁸⁰. Студенти-євреї продовжували одружуватися й під час війни. Так, І. Ашкеназі 10 липня 1915 р. звернувся до директора Київського комерційного інституту по відповідний дозвіл, успішно отримавши його⁸¹. Втім після цього він не зміг вирушити разом із вишем в евакуацію до Саратова, пояснюючи це «необхідністю добувати засоби для існування для себе та своєї родини»⁸².

Сама практика укладання шлюбів студентами була доволі новим явищем: імперська влада зняла відповідні обмеження лише 1906 р. [13, с. 48]. Стрімке їх поширення свідчило про актуальність у студентському середовищі ідеї створення сім'ї. Та водночас це збільшувало матеріальні витрати, а отже дещо стримувало темпи шлюбівання [13, с. 50] й опосередковано зумовлювало падіння моралі серед молоді (що проявлялося в непорядкованому статевому житті). З початком Першої світової війни ця тенденція прискорилося [40, с. 468—476; 41, с. 464—465].

Матеріальне становище сімейних було справді значно гіршим, ніж їхніх неодружених ровесників. Це засвідчив перепис студентів єврейської національності Університету св. Володимира та Київського політехнічного інституту, проведений 1909 р.: 56 % одружених належали до категорії незаможних, тоді як серед холостих цей показник складав 35 % [8, с. 14—15]. До того ж студентські шлюби укладалися винятково в рамках єврейської громади, що свідчить про високий ступінь її консолідації. Водночас інші мотиви (меркантильного, сексуального характеру) на наявному архівному матеріалі не простежуються (хоча й не виключені).

Згуртованість та консерватизм єврейської громади початку ХХ ст. проявлялися також у значній ролі батьків у житті своїх дітей [26, с. 94]. Це обов'язкове релігійне виховання (вдома чи у хедері) й лише потім — здобуття звичайної світської освіти. Роль батьків була вирішальною також і в інших ситуаціях. В. Вайсберг згадував, що саме батьки наполягли, аби він вступив на медичний факультет Женевського університету⁸³. Лише за рік, не відчуваючи потягу до майбутнього фаху, він реалізував своє початкове бажання — вступив до Київського комерційного інституту, який і закінчив 1913 р. У цьому контексті навчання в ліберальній Швейцарії можна розглядати як пояснення того, що юнак зміг позбутися надмірної батьківської опіки та сам заходився вирішувати власну долю. Подеколи батьки прагнули контролювати чи коригувати життя дітей навіть на етапі навчання. Так, батько студента третього курсу ККІ Я. Уліцького восени 1913 р. двічі звертався листом до директора інституту з проханням про поновлення сина⁸⁴.

⁸⁰ Там само. Спр. 1957. Арк. 15.

⁸¹ Там само. Оп. 5. Спр. 299. Арк. 33—35.

⁸² Там само. Арк. 37.

⁸³ Там само. Оп. 7. Спр. 316. Арк. 1.

⁸⁴ Там само. Спр. 1957. Арк. 38—39 зв.

* * *

Персоніфіковані та узагальнюючі статистичні дані дозволяють робити висновки (прямого й опосередкованого характеру) щодо повсякденного життя представників єврейської громади серед студентів київських вишів напередодні та під час Першої світової війни: мобільність й активне включення єврейської громади в економічне життя; зосередження (як і представників інших національностей) у Києві; антисемітська офіційна політика, що проявлялося в переслідуваннях за національною ознакою (люди були змушені змінювати свої імена, по батькові, конфесійну належність), перешкоди у здобутті освіти (як вищої, так навіть і середньої), опосередкованим проявом чого можна вважати переважаання серед студентів-євреїв незаможної категорії.

Способом боротьби з бідністю й нестатками стало створення земляцтв. Гроші можна було отримувати також від рідні, або з підробітків, головно репетиторства («уроків»), що, втім, забирало суттєву частину позааудиторного часу. Також є свідчення про складності з пошуком цих підробітків у Києві.

Як й у випадку понад 70 % студентів-українців, у студентів-євреїв середньомісячний дохід не перевищував 30 руб., натомість для мінімального прожиткового рівня потрібно було принаймні 40 руб. Тож частим явищем ставали хвороби, проблеми зі здоров'ям. Цікаво, що, попри бідність, дехто зі студентів виїздив на лікування за кордон, що становить перспективний напрям подальших досліджень історії повсякдення студентства Києва початку ХХ ст.

Практично всі зароблені кошти, окрім оплати за навчання, витрачалися на харчування та житло. Столові витрати, зокрема, становили від 7,5 руб. до 10 руб. на місяць, чого не вистачало на повноцінний раціон. Тож студент часто мав лише один більш-менш пристойний прийом їжі на день («обід»). А оренда житла зазвичай не перевищувала 11 руб. на місяць. Задля економії винаймали найдешевше (чи то окремі кімнати, чи навіть їх частини — «кутки»). Також практикувалася оренда у складчину (про такий варіант 1911 р. свідчили 54 % опитаних студентів-євреїв).

Бідність зумовлювала неможливість здобуття повної вищої освіти. У випадку студентів-євреїв додавалося ще наростання антисемітської складової в імперській політиці: на прикладі посилення з 1912 р. державного контролю за Київським комерційним інститутом бачимо різке (в понад вісім разів) зменшення частки студентів-євреїв у цьому закладі.

Також бідність як найбільш характерна ознака студентства початку ХХ ст. мала наслідком політизацію значної частини молоді. Після початку Першої світової війни ця тенденція тільки посилювалася. Тож участь у найрізноманітніших політичних рухах ставала невід'ємним атрибутом життя.

Студенти спільно проводили вільний від навчання час, групуючись за інтересами в різноманітні гуртки, вирушаючи на екскурсії. Це посилювало консолідацію, сприяло встановленню дружніх зв'язків. У студентському середовищі Києва напередодні Першої світової не фіксувалося зіткнень на етнічному ґрунті, а виразну антисемітську позицію займали лише провладні гуртки академістів.

Водночас євреї відрізнялися особливою національною згуртованістю (що проявлялося в дотримуванні традиційної релігії, здобутті початкової освіти вдо-

ма чи у хедерах), високою часткою шлюбів (двічі перевищувала показник по студентству загалом), початком трудової діяльності у формі репетиторства ще на етапі здобуття середньої освіти.

Опосередковані факти повсякденного життя єврейського студентства Києва початку ХХ ст. вказують на зростання опозиційних настроїв, молодь звинувачувала владу як у своєму незадовільному матеріальному становищі, так й у відсутності ефективних заходів щодо його поліпшення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Korotkyi, V. & Ulianovskiy, V. (Comps.). *Alma mater: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainiskoi revoliutsii. 1917—1920: Materialy, dokumenty, spohady*. Кн. 2. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Короткий В., Ульяновський В. (упоряд.). *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917—1920: Матеріали, документи, спогади*. Кн. 2. Київ, 2001. 703 с.].
2. Korotkyi, V.A. (Comp.). *Universytet sviatoho Volodymyra: studentske zhyttia 1834—1917: Zbirnyk dokumentiv*. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Короткий В.А. (упоряд.). *Університет святого Володимира: студентське життя 1834—1917: Збірник документів*. Київ, 2014. 416 с.].
3. Doroshenko, D. *Moї spomyny pro davnie mynule (1901—1914 rr.)*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 рр.)*. Київ, 2007. 272 с.].
4. Kovalevskiy, M. *Przy dzherelakh borotby*. Innsbruck, 1960 [in Ukrainian].
[Ковалевський М. *При джерелах боротьби*. Інсбрук, 1960. 717 с.].
5. Chykalenko, Ye. *Spohady (1861—1907)*. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. *Спогади (1861—1907)*. Київ, 2003. 416 с.].
6. Spektorskij, E.V. *Stoletie Kievskogo universiteta sv. Vladimira*. Kiev, 2007 [in Russian].
[Спекторский Е.В. *Столетие Киевского университета св. Владимира*. Киев, 2007. 104 с.].
7. Aleksandrov, D. *Studencheskie kvartiry v Kieve. Izvestiya Kievskogo kommercheskogo instituta*. 1910. VI: 1-77 [in Russian].
[Александров Д. *Студенческие квартиры в Киеве. Известия Киевского коммерческого института*. 1910. Кн. VI. С. 1—77].
8. Shejnis, D.I. *Evrejskoe studenchestvo v tsifrah (Po dannym perepisi 1909 g. v Kievskom universitete i politekhnicheskome institute)*. Kiev, 1911 [in Russian].
[Шейнис Д.И. *Еврейское студенчество в цифрах (По данным переписи 1909 г. в Киевском университете и политехническом институте)*. Киев, 1911. 73 с.].
9. Hrytsyk, L. *Povsiakdennist studentstva Naddniproshchyny druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. v ukrainiskii istoriohrafii. Naukovi zapysky z istorii Ukrainy*. 2015. 37: 149-155 [in Ukrainian].
[Грицик Л. *Повсякденність студентства Наддніпрянщини другої половини XIX — початку ХХ ст. в українській історіографії. Наукові записки з історії України*. Вип. 37. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 149—155].
10. Kruhliak, M. *Materialne stanovishche studentiv pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. *Istorychna panorama*. 2011. 13: 7-31 [in Ukrainian].
[Кругляк М. *Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX — початок ХХ ст.)*. *Історична панорама*. Вип. 13. Чернівці, 2011. С. 7—31].

11. Kruhliak, M. Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX — rochatku XX st. Zhytomyr, 2015 [in Ukrainian].
[Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. Житомир, 2015. 464 с.].
12. Kruhliak, M. Pobut kyivskoho studentstva druhoi polovyny XIX st. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*. 2008. 175-184 [in Ukrainian].
[Кругляк М. Побут київського студентства другої половини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, 2008. С. 175—184].
13. Kruhliak, M. Shliub i sim'я v zhytti studentiv pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX — rochatku XX st. *Mandrivets*. 2012. 5: 45-52 [in Ukrainian].
[Кругляк М. Шлюб і сім'я в житті студентів підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. *Мандрівець*. Вип. 5. Тернопіль, 2012. С. 45—52].
14. Posokhov, I.S. Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX — rochatku XIX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury. Kharkiv, 2013 [in Ukrainian].
[Посохов І.С. Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків, 2013. 276 с.].
15. Chutkyi, A.I. Samoorganizatsiia studentstva Kyivskoho komertsiiinoho instytutu yak odna iz skladovykh istorii zarozhennia profspilkovoho rukhu v Ukraini. *Hileia*. 2011. 51 (9): 40-46 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні. *Гілея*. 2011. Вип. 51 (9). С. 40—46].
16. Chutkyi, A.I. Kyivskiy komertsiiinyi instytut: vytoky ta istorychnyi postup (1906—1920 rr.). Nizhyn, 2013 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906—1920 рр.). Ніжин, 2013. 524 с.].
17. Babii, I. Zemliatstva yak efektyvna forma studentskykh samovriadnykh orhanizatsii v Ukraini (druha polovyna XIX st.). *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*. 2014. 9 (Ch. 2): 231-237 [in Ukrainian].
[Бабій І. Земляцтва як ефективна форма студентських самоврядних організацій в Україні (друга половина XIX ст.). *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Вип. 9 (ч. 2). Умань, 2014. С. 231—237].
18. Honcharova, N.O. Zemliatski orhanizatsii vuzivskoi molodi na Naddniproianshchyni naprykintsii XIX — na rochatku XX st. *Materialy V Bukovynskoi mizhnar. ist.-kraiezn. konf., prysviachenoï 130-richchiu zasnuvannia Chernivetskoho natsionalnoho universytetu im. Yu. Fedkovycha, 29 veresnia 2005 r.* 2005. Ch. 1: 112-116 [in Ukrainian].
[Гончарова Н.О. Земляцькі організації вузівської молоді на Наддніпрянщині наприкінці XIX — на початку XX ст. *Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, 29 вересня 2005 р.* Ч. 1. Чернівці, 2005. С. 112—116].
19. Hryhorieva, M.V. Studentski zemliatstva Kharkivskoho universytetu (druha polovyna XIX — rochatok XX st.). *Kharkiv — bahatonatsionalnyi*. Kharkiv, 2007. 21-28 [in Ukrainian].
[Григор'єва М.В. Студентські земляцтва Харківського університету (друга половина XIX — початок XX ст.). *Харків — багатонаціональний*. Харків, 2007. С. 21—28].
20. Ivanov, A. Studencheskie zemlyachestva v Rossii (konets XIX — nachalo XX v.). *Rossiia i sovremenniy mir*. 2001. 3: 138-149 [in Russian].
[Иванов А. Студенческие землячества в России (конец XIX — начало XX в.). *Россия и современный мир*. Вип. 3. Москва, 2001. С. 138—149].

21. Mokliak, V. Zemliatstva yak odna iz form studentskoho samovriaduvannya universyitetiv Ukrainy (druha polovyna XIX st.). *Pedahohichni nauky*. 2012. 54: 118-121 [in Ukrainian]. [Мокляк В. Земляцтва як одна із форм студентського самоврядування університетів України (друга половина XIX ст.). *Педагогічні науки*. Вип. 54. Полтава, 2012. С. 118—121].
22. Ivanov, A. Studencheskaya korporatsiya Rossii v kontse XIX — nachale XX v.: opyt kulturnoj i politicheskoy samoorganizatsii. Moscow, 2004 [in Russian]. [Иванов А. Студенческая корпорация России в конце XIX — начале XX в.: опыт культурной и политической самоорганизации. Москва, 2004. 407 с.].
23. Chutkyi, A.I. Vykhidtsi z Podillia v stinakh Kyivskoho komertsiiinoho instytutu (novi materialy do istorii Podillia pochatku XX st.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*. 2015. 25: 380-391 [in Ukrainian]. [Чуткий А.І. Вихідці з Поділля в стінах Київського комерційного інституту (нові матеріали до історії Поділля початку ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*. Т. 25. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 380—391].
24. Chutkyi, A.I. Vyshcha shkola Kyieva v umovakh Pershoi svitovoi viiny: stavlennia studentiv do mobilizatsii yak indyikator loialnosti do imperii. *Hileia*. 2018. 136 (9): 120-126 [in Ukrainian]. [Чуткий А.І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії. *Гілея*. Вип. 136 (9). Київ, 2018. С. 120—126].
25. Chutkyi, A.I. Studenty-podoliany Kyivskoho komertsiiinoho instytutu: prodovzhennia arkhivnykh poshukiv. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: Seriia istorychna*. 2020. 16: 142-158 [in Ukrainian]. [Чуткий А.І. Студенти-подоляни Київського комерційного інституту: продовження архівних пошуків. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Серія історична*. Вип. XVI. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 142—158].
26. Ivanov, A.Ye. Yevreiskoe studenchestvo v vysshei shkole Rossiiskoi imperii nachala XX v. Kakim ono bylo? Opyt sotsiokulturnogo portretirovaniya. Moscow, 2007 [in Russian]. [Иванов А.Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX в. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва, 2007. 436 с.].
27. Bezarov, O.T. Yevreiske pytannia v Rosiiskii imperii u 1881—1894 rr.: evoliutsiia derzhavnoi polityky. Chernivtsi, 2010 [in Ukrainian]. [Безаров О.Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881—1894 рр.: еволюція державної політики. Чернівці, 2010. 320 с.].
28. Bezarov, O.T. Yevreyskiy chynnyk u revoliutsiinomu rusi v Rosiiskii imperii (1861—1917 rr.). Chernivtsi, 2018 [in Ukrainian]. [Безаров О.Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861—1917 рр.). Чернівці, 2018. 440 с.].
29. Bliokh, I.S. Svrnvenie materialnogo byta i npravstvennogo sostoyaniya naseleniya v cherte osedlosti yevreev i vne yee (T. 3). VI, IV. Saint Petersburg, 1891 [in Russian]. [Блиох И.С. Сравнение материального быта и нравственного состояния населения в черте оседлости евреев и вне её. (Т. 3). VI, IV. Санкт-Петербург, 1891. 323 с.].
30. Venherska, V.O. Yevreiske pytannia v Rosiiskii imperii yak element natsionalnoi polityky naperedodni ta v roky Velykoi viiny. *Istorychni uroky Holokostu ta mizhmatsionalni vidnosyny: mater. Mizhmar. nauk.-prakt. konf. dlia vykladachiv ta studentiv*. 2010. 25—32 [in Ukrainian]. [Венгерська В.О. Єврейське питання в Російській імперії як елемент національної політики напередодні та в роки Великої війни. *Історичні уроки Голокосту та міжна-*

- ціональні відносини: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. для викладачів та студентів. 2010. С. 25—32].
31. Naukhman, M. "Kryvi dzerkala": dyskursy antysemityzmu v hromadskomu zhytti Rossiiskoi imperii 1903—1914 rr. (na prykladі Pravoberezhnoi Ukrainy). *Judaica Ukrainica*. 2012. 1: 111-141 [in Ukrainian].
[Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903—1914 рр. (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica*. Вип. 1. Київ, 2012. С. 111—141].
 32. Gessen, Yu. Zakon i zhizn: Kak sozidalis ogranichitelnye zakony o zhitelstve yevreev v Rossii. Saint Petersburg, 1911 [in Russian].
[Гессен Ю. Закон и жизнь: Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России. Санкт-Петербург, 1911. 193 с.].
 33. Mysh, M.I. (Comp.). Rukovodstvo k russkim zakonom o yevreyakh. Saint Petersburg, 1914 [in Russian].
[Мыш М.И. (упоряд.). Руководство к русским законам о евреях. Санкт-Петербург, 1914. XXI+652 с.].
 34. Kozhenovskiy, M. Za Zolotymy voritmy: Suspilno-kulturna diialnist poliakiiv u Kyievi v 1905—1920 rr. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Коженьовський М. За Золотими ворітьми: Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905—1920 рр. Київ, 2015. 664 с.].
 35. Mondzik, M. Poliaky v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini u 1832—1921 rr. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832—1921 рр. Київ, 2017. 288 с.].
 36. Huberskyi, L.V., Patryliak, I.K., Kolesnyk, V.F. & Chutkyi, A.I. (Eds.). Istoriiia Kyivskoho universytetu. T. 1. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Губерський Л.В., Патриляк І.К., Колесник В.Ф., Чуткий А.І. (ред.). Історія Київського університету. Т. 1. Київ, 2019. 716 с.].
 37. Zaitsev, V.P., Ivashchenko, V.Yu., Kadieiev, V.I., Kudelko, S.M., Myhal, B.K. & Posokhov, S.I. (Eds.). Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX st. u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv. T. 2. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Зайцев В.П., Івашченко В.Ю., Кадієєв В.І., Куделко С.М., Мигаль Б.К., Посохов С.І. (упоряд.). Харківський університет XIX — початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців. Т. 2. Харків, 2010. 550 с.].
 38. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii. Nizhyn, 2005 [in Ukrainian].
[Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.].
 39. Kobchenko, K.A. "Zhinochyi universytet Sviatoi Olhy": istoriia Kyivskykh vyshchykh zhinochykh kursiv. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ, 2007. 271 с.].
 40. Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina. Kn. 1. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. Кн. 1. Київ, 2014. 784 с.].
 41. Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina. Kn. 2. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. Кн. 2. Київ, 2015. 800 с.].
 42. Chutkyi, A.I. Etnichniy sklad studentskoho kontynhentu ta natsionalne pytannia v Kyivskomu komertsiiomu instytuti. *Literatura ta kultura Polissia*. 2011. 65: 126—138 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті. *Література та культура Полісся*. Вип. 65. Ніжин, 2011. С. 126—138].

43. Полное собрание zakonov Rossiiskoi imperii (Sobr. 3). Т. XXIX. Ch. 1. Saint Petersburg, 1912 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 3-е). Т. XXIX. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1912. 1053 с.].
44. Полное собрание zakonov Rossiiskoi imperii (Sobr. 3). Т. XXVIII. Ch. 1. Saint Petersburg, 1911 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 3-е). Т. XXVIII. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1911. 1041 с.].
45. Ekonomichna istoriia: istoryko-ekonomichne doslidzhennia. Т. 2. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Економічна історія: історико-економічне дослідження. Т. 2. Київ, 2011. 608 с.].
46. Chutkyi, A.I. Narysy z ekonomichnoi istorii Ukrainy (kinets XVIII — rochatok XX st.): na shliakhu do drugoho utverzhennia kapitalizmu. Nizhyn, 2024 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України (кінець XVIII — початок ХХ ст.): на шляху до другого утвердження капіталізму. Ніжин, 2024. 616 с.].
47. Gomelskij protsess. *Evrejskaya entsiklopediya*. Т. 6. Saint Petersburg, 1910. 666-667 [in Russian].
[Гомельський процес. *Єврейська енциклопедія*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1910. С. 666—667].
48. Terentieva, N. & Balabanov, K. Hreky v Ukraini: istoriia ta suchasnist. Ch. I. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Терентьєва Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Ч. I. Київ, 2008. 352 с.].
49. Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva narodnogo prosveshcheniya 1893—1894 uch. g. Saint Petersburg, 1893 [in Russian].
[Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения 1893—1894 уч. г. Санкт-Петербург, 1893].
50. Ulianovskiy, V.I. Dvichi profesor: Stepan Holubiev v universytetskomu ta akademichnomu kontekstakh. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Ульяновський В.І. Двічі професор: Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах. Київ, 2007. 360 с.].

Надійшла / Received 25.05.2025

Andrii CHUTKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

andr32_ukr@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

EVERYDAY LIFE OF JEWISH STUDENTS IN KYIV AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The purpose is to identify and analyze the components of the everyday life of representatives of Jewish nationality among Kyiv students on the eve and at the beginning of World War I to establish common trends and confirm them with personalized examples. **The methodology** is based on a complex of general and special scientific methods. Among them, the key role belongs to the methods of analogy, deduction, induction, structural-systemic, comparative-historical, problem-chronological, and interdisciplinary. **The scientific novelty** is based on the introduction into scientific circulation of a significant set of archival sources that were not previously used by scientists, and which help fill dry generalizations with real facts, enriching the macro-historical discourse and at the same time making historical material more understandable to the general public. Thus, the

social relevance and clarity of historical studies increase. At the same time, previously unknown aspects of the life of Kyiv students on the eve of World War I are being clarified. For example, trips abroad for treatment. And this means prospects for continuing this area of research. **Conclusions.** The personalized information that was researched is confirmed by generalizing statistical data and proves that the everyday life of a Jewish student in Kyiv on the eve and during the World War I was characterized by the prevalence of deprivation. This resulted in poor living conditions and diet, which forced them to spend a lot of time looking for and doing part-time jobs. It also led to long periods of illness. And it also forced them to stop studying. All this was also typical for representatives of other nationalities among the students of Kyiv at the beginning of the 20th century, especially Ukrainian students. However, in the case of Jewish students, this was complemented by restrictions on their admission to universities based on their ethno-confessional affiliation and further discrimination. Other differences in their everyday lives were also identified — a significant degree of consolidation and adherence to traditions; and a significantly higher percentage of marriage compared to representatives of other nationalities. As for common features with other ethnic groups among the students of that time, in addition to poverty and the results it generated, this was spending free time together during excursions or participating in various interest groups.

Keywords: Jewish students, students, Kyiv Commercial Institute, St. Volodymyr's University, history of everyday life, history of higher education.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.079>
УДК 316.063.7:323.4(477)“1937/1938”

Ярослав ТИНЧЕНКО

кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи,
Національний військово-історичний музей України (Київ, Україна)
lemberg_landwer@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

РЕПРЕСІЇ В УРСР 1937—1938 рр. ПРОТИ КОЛИШНІХ УЧАСНИКІВ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОЇ БОРОТЬБИ

Мета — проаналізувати документальні свідчення про репресії в УРСР під час Великого терору 1937—1938 рр. проти в минулому активних учасників збройної боротьби з радянською владою. На підставі виявлених матеріалів здійснено орієнтовний підрахунок заарештованих і засуджених до страти колишніх вояків УНР, білогвардійців, офіцерів російської імператорської армії. **Методологія** ґрунтується на принципах науковості, історизму, всебічного дослідження архівних джерел. Застосовано проблемний, хронологічний, порівняльний, пошуково-генеалогічний методи. **Наукова новизна.** Попри значну кількість видань та публікацій щодо періоду репресій 1937—1938 рр., немає комплексного дослідження про цілеспрямоване знищення в той час колишніх активних учасників збройної антибільшовицької боротьби. **Висновки.** Органи держбезпеки проводили цілеспрямовану політику з обліку, репресування й фізичного знищення колишніх вояків різноманітних антирадянських і повстанських формувань. Цей процес набув своєї кульмінації в роки Великого терору. Збережені в архівах звіти про діяльність НКВС по областях УРСР (зокрема по Вінницькій, Житомирській, Полтавській та ін.) свідчать про те, що серед загального числа заарештованих колишні учасники ворожих більшовицькій владі армій становили

Цитування: Тинченко Я. Репресії в УРСР 1937—1938 рр. проти колишніх учасників антибільшовицької боротьби. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 79—98. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.079>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

не менше 10 %, а серед засуджених до страти — 15 %. За неповними даними, впродовж 1937—1938 рр. репресовано колишніх офіцерів, рядових білогвардійців, реемігрантів, співробітників дореволюційної поліції (9339 осіб); вояків Армії УНР, гетьманців, повстанців, представників національного підпілля (8353); махновців (581); польських легіонерів (100). Період Великого терору став завершальним після репресій 1921—1922, 1930—1931 рр. етапом знищення активних у минулому супротивників радянської влади, зокрема й борців за незалежність України.

Ключові слова: Великий терор, репресії, «справа Російського загальновійськового союзу», Армія УНР, офіцерський корпус, повстанський рух.

Період Великого терору, започаткований наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. та завершений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., відзначався масштабними фальсифікаціями «справ» проти представників різних верств населення. Жертвами репресій, поряд із партійно-державними діячами, радянськими функціонерами, стало багато звичайних громадян. Значний відсоток засуджених за 1-ю категорією (тобто страчених) становили реальні в минулому вороги більшовиків, а саме генерали, офіцери, рядові різноманітних білогвардійських і національних армій, члени повстанських загонів, збройного підпілля, які після завершення активної фази боротьби з різних причин залишилися на Батьківщині. Цілеспрямоване знищення цієї категорії людей було одним із головних завдань Великого терору.

Ті роки досліджені чи не найбільше з усього радянського періоду історії України. Станом на сьогодні видано узагальнюючі фахові праці, збірники документів і матеріалів, чимало науково-популярних і публіцистичних розвідок. Описано перебіг репресивної кампанії, кількість жертв по регіонах, проаналізовано терор радянської влади проти окремих верств населення, національностей, колишніх членів різноманітних політичних партій тощо. З'явилися студії про організаційну структуру органів НКВС УРСР, їхніх керівників і співробітників. За роки незалежності України проведено велику роботу з меморіалізації та вшанування жертв політичних репресій.

Утім зазвичай автори досліджень на тему Великого терору не згадують окремо ані «справу Російського загальновійськового союзу» (РЗВС; рос. «Русский общевойсковой союз», «РОВС»), ані «петлюрівців», ані «колишніх офіцерів». Маючи за мету розповісти, скажімо, про репресії проти селянства або проти якоїсь із національностей, вони не зважають на інші справи та формулювання, що містяться в документах. Навіть у загальних працях про період 1937—1938 рр. ці справи, відповідні терміни не фігурують. Так, з назви статті В. Нікольського 2005 р. випливає, що в ній мали б бути згадані й колишні офіцери, й учасники збройного спротиву радянській владі. Але у цій розвідці натомість є визначення «колишні люди», до якого автор робить примітку: «До цієї категорії було віднесено колишніх поміщиків, дворян, офіцерів, жандармів та торговців тощо» [1, с. 142, 161]. Водночас «колишніх офіцерів» чи, наприклад, «петлюрівців» тут немає. Якщо детальніше розбиратися з тим, хто ж такі були в очах більшовиків «колишні люди», побачимо, що їх визначали за різними ознаками, в тому числі за соціальним походжен-

ням (дворяни, священнослужителі, купці), за матеріальним станом (землевласники, заводчики, фабриканти), за професійною ознакою (офіцери, юнкери, цивільні та військові урядовці, поліціанти, жандарми). Натомість торговці, яких згадає дослідник, до «колишніх людей» не належали.

У статті 2008 р. В. Нікольський, намагаючись проаналізувати кількість заарештованих і засуджених «за політичним забарвленням», просто об'єднує кілька понять, які траплялися у статистичних документах НКВС та видалися дослідникові подібними, в одне. В результаті активні учасники боротьби з радянською владою змішалися з більш молодим поколінням засуджених за подібними звинуваченнями. Наприклад, історик оперує поняттями «учасники контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій», «повстанська контрреволюційна діяльність» [2, с. 57, 67].

Згадки про «справу РЗВС» та «колишніх петлюрівців» як окрему категорію заарештованих можна зустріти або в біографічних нарисах, або в публікаціях документів періоду Великого терору. Так, С. Білокінь видав працю про воєначальника часів Російської імперії, а за радянської доби — діяча культури та керівника Українського музейного містечка П. Потоцького. Він був засуджений до «вищої міри покарання» в 1938 р. саме за «справу РЗВС». Але С. Білокінь не мав ніяких матеріалів про цю справу, тому обмежився лише короткою згадкою про сам цей факт [3].

Цікава та змістовна інформація міститься в документальних публікаціях видання «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ». Передусім це статті О. Лошицького з уміщеними протоколами допитів колишніх слідчих НКВС, які займалися фальсифікаціями у «справі РЗВС» на Вінниччині та Полтавщині [4—5], а також С. Кокіна і О. Пшеннікова [6]. В оприлюднених документах міститься чимало інформації про належність заарештованих командирів Червоної армії — а в минулому офіцерів, до так званої «Військово-офіцерської організації», або до Армії УНР («петлюрівці»).

Автор цих рядків тривалий час працює над темою репресування в 1937—1938 рр. колишніх активних учасників антибільшовицької боротьби, зокрема вперше в історіографії Великого терору здійснив спробу узагальнити всю відому інформацію про «справу РЗВС» та інші подібні репресивні заходи у всесоюзному масштабі [7].

У зв'язку з тим, що в опублікованих працях міститься порівняно незначна інформація з окресленого питання, головними джерелами у цій статті слугують виявлені автором архівні матеріали, а також науково-документальна серія «Рєабілітовані історією».

Таблиця 1

	Усього заарештовано	Усього «приведено» (затримано без ордерів)	Із них засуджено	У тому числі до страти
01.10—31.12.1936 р.	4 453	266	2 783	44
01.01—31.12.1937 р.	159 573	396	130 980	67 777
01.01—01.07.1938 р.	89 025	61	64 094	54 390
Разом	253 051	723	197 857	122 211

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігаються дані (див. табл. 1) про загальну кількість заарештованих і засуджених за політичними мотивами на території УРСР упродовж кінця 1936 — початку липня 1938 рр.¹

Навколо остаточної цифри репресованих у період Великого терору ще точаться дискусії, що не є тут об'єктом нашої уваги. Тому наведені в табл. 1 цифри, як досить близькі до реальних, даються для порівняння та подальшого аналізу щодо кількості репресованих колишніх офіцерів, вояків Армії УНР, білогвардійців, учасників повстанського руху тощо.

Однією зі сфабрикованих у загальносоюзному масштабі великих репресивних операцій НКВС стала так звана «справа Російського загальновійськового союзу», в рамках якої передусім заарештовували командирів і рядових різних антибільшовицьких військових формувань 1917—1921 рр., колишніх офіцерів імператорської армії, повстанців, а також членів їхніх родин.

РЗВС — реальна організація, створена в еміграції 1 вересня 1924 р. останнім білогвардійським командувачем П. Врангелем. До її складу входили як колишні учасники боротьби, так і молодь, вихована вже в умовах вигнання в антирадянському й імперському дусі. У 1920—1930-х рр. союз відіграв провідну роль серед російських емігрантських кіл, намагався здійснювати терористичну діяльність проти більшовицьких очільників, перекидав на територію СРСР бойові групи. Прагнути розбудувати у «країні Рад» власну таємну мережу, керівництво РЗВС потенційними агентами розглядало колишніх офіцерів, юнкерів, кадетів, узагалі активних у минулому учасників збройної боротьби, зокрема й реемігрантів. Ці зусилля здебільшого виявилися марними завдяки роботі органів держбезпеки. Втім така активність білоемігрантського осередку дала підстави керівництву НКВС інспірувати «справу білогвардійського підпілля».

На території УРСР арешти проводилися не тільки за звинуваченням «колишній білогвардієць», а ще й «колишній петлюрівець». Хоча доволі часто учасників боротьби за незалежність України у звітах також зараховували до «справи РЗВС». Схоже, слідчим було байдуже, під якими прапорами воювали «вороги». На ці метаморфози звертали увагу хіба що самі заарештовані.

У спогадах учителя Костя Туркала, який активно підтримував УНР, залишився на Батьківщині й у подальшому неодноразово зазнавав гонінь, знаходимо цікаві свідчення. Так, його вчергове заарештували на початку 1931 р. у «справі Спілки визволення України». Але оскільки в 1923—1924 рр. він викладав українську мову в Київській школі міліції, де також були й колишні офіцери, слідчі органи вирішили поєднати «СВУ» з такою ж інспірованою «справою контрреволюційної офіцерської організації “Весна”». Ось як сам К. Туркало згадував про очну ставку з помічником начальника школи міліції, а в минулому полковником Іллею Сумбатовим:

«Слідчий сказав мені сісти і, звертаючись до Сумбатова, запитався його, чи він знає мене? Сумбатов, не позичаючи в сірка очей, так і відрізав, що, мовляв, знає, що я такий і

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 5—6, 8—9, 27—28.

такий, назвавши моє прізвище, ім'я й по батькові, що він одного разу оповів мені за свою організацію, і що я висловив йому свою згоду співпрацювати, тобто взяти участь в його російській (білогвардійській) контрреволюційній організації.

— Что вы на это скажете? — звернувся тоді до мене слідчий.

— Громадянин Сумбатов бреше — відповів я. Сумбатов закрутився на стільці і з обуренням поскаржився:

— Он меня оскорбляет.

— Вы говорите правду? — запитав слідчий мене.

Скарга Сумбатова мене ще більше обурила і я зворушенням тоном відповів літерально так:

— Я не такої породи, як Сумбатов, і не звик брехати. Громадянин уповноважений, перед вами, — показавши пальцем на Сумбатова, — сидить колишній старший офіцер царської армії. Він очевидно забув, як він за найменшу дурницю колись «оберегал честь офіцерского мундира», а тепер, забувши ту «честь мундира», і свою власну моральну гідність, дійшов до такого ганебного занепаду, що бреше, як пес на ярмарку. Тільки ваша присутність не дозволяє мені запустити оцей каламар, — і вказав на розкішний каламар на столі, — йому в фізіономію за його брехню. Я взагалі вважав би для себе за негідне заводити якусь справу з цією людиною. Та зрештою ми навіть не віталися один із одним, коли бувало зустрічалися після ліквідації школи міліції, то як він міг завербувати мене до своєї організації?

Я спинився. Слідчий мовчав. І Сумбатов не обзивався, хоч нервово посмикувався на стільці. Скориставшись з цього, я повів далі:

— По-друге, — кажу, — ви недавно судили мене як члена української організації Співки визволення України (СВУ) і закидали мені вороже ставлення до Росії, то невже ви припускаєте, що я міг так зразу перескочити до російської та ще й білогвардійської організації?

— А как же? В этом удивительного ничего нет. Вы же знаете, что буржуазия разных национальностей, имея общие интересы, находит и общий язык, — відповів слідчий на моє останнє запитання.

— Так, але я не належу до буржуазії і в мене не може бути отого «общего языка», тим більше з цією людиною, — повівши оком на Сумбатова, — відповів я» [8, с. 93—95].

В архівно-кримінальній справі І. Сумбатова дійсно містяться його свідчення про службу в Київській окружній школі комскладу міліції. Із викладачів, яких можна було віднести до «колишніх», серед генералів, офіцерів та прокурорів він назвав і вчителя української мови К. Туркала². Незабаром І. Сумбатов був засуджений до «вищої міри покарання» із заміною на 10 років позбавлення волі. Подальша його доля невідома.

У 1931 р. ОДПУ не вдалося «виявити зв'язок» між двома непримиренними колами — колишніми білогвардійцями та прихильниками УНР. Тому фігуранти сфабрикованих справ «СВУ» й «Весна», за винятком, подібним до таких, як із К. Туркалом, не отримували додаткових звинувачень у «співробітництві» один з одним. Але 1937 та особливо 1938 рр. у НКВС уже сміливо поєднували вчорашніх реальних й ідеологічних супротивників в рамках однієї «справи».

У 1937 р. масові арешти «по лінії РЗВС» відбувалися переважно на території РРФСР — усього було затримано понад 45 тис. «білогвардійців». Натомість

² Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67093. Т. 634. Арк. 49.

в УРСР, на переконання союзного центру, репресивна кампанія рухалася незадовільними темпами. Тож у Київ відправили спеціальну комісію НКВС СРСР, яка в лютому 1938 р. підготувала проєкт наказу про «вади» в республіці «під час проведення масових операцій». В документі, серед іншого, наголошувалося:

«Неприпустимо узагальнено також облік колишніх петлюрівців, гетьманців, махновців, політбандитів, учасників антирадянських повстань, колишніх білих. За цими контингентами передусім мають бути обліковані та репресовані колишні офіцери, командний склад, отамани, організатори й керівники банд і повстань, добровольці антирадянських армій, підобліковані, які мають зв'язок із закордоном, особи, на яких є компрометуючі матеріали, реємігранти, карателі, гетьманські, петлюрівські й білі урядовці. Весь інший хід операції та репресії рядової маси цих категорій має вирішити якість слідства у справах репресованого в першу чергу активу. Абсолютно неприпустимо, аби з метою швидкого й формального виконання "лімітів" удар було завдано лише й без розбору по всій рядовій масі колишніх петлюрівців і третьоступеневих учасників банд та повстань. Цю рядову масу необхідно твердо й повністю врахувати, належно висвітлювати, але заарештовувати (якщо вони не куркулі) лише на підставі свідчень, агентурних чи інших матеріалів, що викривають їх в антирадянській діяльності» [9, с. 53—54].

У зв'язку з цим керівництву НКВС УРСР серед іншого рекомендувалося:

«Встановлені відповідно до наказу № 00447 ліміти використовувати винятково для репресій таких категорій: а) офіцерський і командний склад та добровольці білої, петлюрівської й гетьманської армій; б) отамани, керівники, організатори банд, повстанських організацій та антирадянських повстань; в) реємігранти; г) представники царської, петлюрівської, гетьманської й білої адміністрації; д) колишні активні учасники українських націоналістичних організацій; е) особи, пов'язані з закордонними українськими націоналістичними організаціями та діячами, і за відсутності перспективи їх агентурного використання» [9, с. 55].

Як наслідок приїзду до Києва комісії з центру відбулась активізація арештів серед колишніх офіцерів та загалом «білогвардійців». В основу проведення репресивних заходів ліг масив інформації, впорядкований 1931 р. у вигляді 4-томника під грифом «Для службового користування» («Книги учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины») [10].

Також у лютому 1938 р. на ім'я керівництва НКВС УРСР було підготовлено службову записку, в якій на підставі згаданого масиву даних від 1931 р. подавався попередній аналіз кількості потенційних жертв репресій: 21 тис. колишніх офіцерів, котрі служили в різноманітних антирадянських арміях та нині проживали в республіці. Було здійснено вибірккову перевірку по Києву, яка виявила, що станом на початок 1938 р. у столиці радянської України продовжували мешкати 132 колишніх підполковників, полковників, генералів. Дехто з них фігурував у різноманітних агентурних матеріалах. Співробітників НКВС (у тому числі негласних) було «мобілізовано на систематичне поповнення обліків»³. Іншими словами — пошук будь-якої інформації проти цих людей, що могла б стати у пригоді з метою подальшого їх репресування.

³ Там само. Ф. 16. Оп. 31. Спр. 100. Арк. 1—3.

Оскільки московське керівництво вимагало швидких результатів, саме дані 1931 р. лягли в основу постанов про арешт в УРСР колишніх офіцерів. Усі відповідні документи стандартизовані, змінювалися лише прізвища. Ось, наприклад, довідка, яка відкриває одну з архівно-кримінальних справ, — на її підставі виписано ордер про арешт і складено постанову про початок слідства: «Котульський у минулому полковник денікінської армії. Брав активну участь у денікінській армії в боях проти червоних. Підозрюється в належності до антирадянської військово-офіцерської повстанської організації “РЗВС”. На підставі викладеного Котульський К.М. підлягає арешту»⁴.

Після того, як затримання колишніх офіцерів набули масового характеру, довідки й постанови склалися за спрощеною формою: «Домонтович М.І. колишній підполковник старої армії. В період громадянської війни мешкав на території, зайнятій білими. Підозрюється у шпигунській діяльності на користь Польщі. Контрреволюційно налаштована особа. Вважаємо за необхідне Домонтовича М.І. заарештувати»⁵.

Абсолютна більшість ув'язнених «колишніх білих» були людьми у віці від 40 до 70 років (траплялись і старші), мали проблеми зі здоров'ям. Використовуючи передусім фізичні «методи впливу», а також моральні тортури й погрози (в тому числі заарештувати дружину, інших членів родини), слідчі НКВС досить швидко отримували від них «визнання» в «належності до РЗВС» або іншої «контрреволюційної білогвардійської організації». Крім того, особам, які перебували під слідством, давались обіцянки, нібито щойно вони «визнають провину», їх засудять до мінімального або й умовного терміну. Насправді майже всіх, хто «зізнавався», чекала страта. Лише окремим колишнім офіцерам випав шанс дожити до кінця 1938 р., коли масові арешти припинилися. В подальшому вони навіть свідчитимуть про незаконні «методи впливу» з боку слідчих органів.

Саме так пощастило, зокрема, колишньому штабс-капітанові Сергієві Клопотовському, який був заарештований 22 березня 1938 р. як «підозрюваний у причетності до контрреволюційної офіцерської організації». Перед цим він викладав військові дисципліни в Київському сільськогосподарському інституті. 13 травня «зізнався», що в 1928 р. був «завербований» своїм колишнім колегою на прізвище Гайко, який воював в армії О. Колчака. У 1931 р. через «справу “Весна”» С. Клопотовський буцімто «припинив роботу в організації», але 1934 р. «поновив» її. У чому саме полягала ця «робота» — в архівно-кримінальній справі не відображено. Після таких «зізнань» С. Клопотовського мали б розстріляти, але його життя було збережено завдяки справі іншого заарештованого за «контрреволюційну діяльність», де він проходив як свідок, — колишнього начальника 44-ї стрілецької дивізії Червоної армії орденоносця (а до революції штабс-капітана) Володимира Козка. Його скалічили під час «допитів», але він категорично відмовлявся «зізнаватися».

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українціки. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60930. Арк. 1.

⁵ Там само. Спр. 60867. Арк. 1.

Після того, як стало відомо про арешт наркома внутрішніх справ М. Єжова, С. Клопотовський подав скаргу на ім'я нового керівника НКВС Л. Берії, в якій зазначав:

«Винним себе ні в чому не визнаю. Я ніколи ні в якій контрреволюційній організації не перебував. Усе, що написано — брехня. Мене били й вимагали говорити те, чого не було. Мене сильно били та я став фантазувати. В той час били мене, били інших. Слідчий вимагав, аби я сказав, що мене завербував Гайко в 1928 році, мене лупцювали, зламали ребра, спину... Я казав неправду, обмовив себе та інших. Після цього мене не били. Винним себе я не визнаю, на попередньому слідстві не можна було розповідати, що мене б'ють. У той час я бачив, що прокуратура мені не допоможе»⁶.

На початку 1939 р. справу С. Клопотовського було передано для розгляду до Київського обласного суду. Зберігся протокол судового засідання (складений, до речі, українською мовою). Підсудному дали можливість виступити, тож на запит головуючого, чи розуміє він, у чому його звинувачують, С. Клопотовський заявив, що розуміє, але винним себе не визнає й бажає надати суду пояснення:

«Я ніколи ні в якій організації контрреволюційній не перебував, все, що написано в звинувачувальному висновкові, це я говорив, коли мене на попередньому слідстві били і примушували говорити те, чого не було.

Я нічого не знав про завербовку, але мене дуже били і став фантазувати. В той час як били мене, скрізь в приміщеннях били других і так я сказав прізвисько педагога, якого я знав по роботі, мене тероризували і я говорив прізвиська 2—3, але я це говорив тому, що мене били.

Слідчий вимагав, щоб я сказав, що мене завербував Гайко в 1928 році, мені загрозували поламати ребра, спину.

Але коли я й писав, мене все ж били. Акт з інституту прислали про моє шкідництво, я це розумію, що вони написали як “самостраховку”, бо я до всього вказаного не мав ніякого відношення.

Коли мене викликали вночі о 12 год., я сказав прізвисько Смірнов — офіцера, якого я знав, після повернення з Сибіру. На очній ставці Смірнова примусили підтвердити, що він мене знає. Я питав Смірнова, чи його били, він відповів, що били і обіцяли ще бити.

В початку VII місяця мене знов допитували, чому я служив в Червоній армії, а не у Денікіна, і я написав, що служив у Денікіна.

Потім після перерви мене викликали до другого слідчого — зі мною поводитись інакше, я хотів відмовитись, але мені сказали, що мені зараз невігідно відмовлятися від попередніх показаній — пройде багато часу для ведення другого слідства. Я спитав, коли буде суд, мені відповіли, що скоро.

Прошло до вересня, мене знов покликали на допит, по дорозі я чув “душероздираючіє” крики. Мені слідчий сказав: “своїми показами Ви звільняєте свою дружину, коли хочете, можете мати побачення” [...]

Моя дружина була заарештована, я це знав, коли був ув'язнений, слідчий мені сказав без прокурора: “Ви своїми показаннями освободили жону, но дальше все зависит от В[ашего] поведения”. В той час прийшов прокурор і я бачив, що він мені не допоможе»⁷.

20 березня 1939 р. на підставі постанови Київського обласного суду С. Клопотовський був звільнений з-під варті «за недоведеністю злочину». Пізніше його

⁶ Там само. Спр. 57953. Арк. 72.

⁷ Там само. Спр. 49179. Арк. 132—134.

Таблиця 2

	Загалом заарештовано з 01.10.1936 до 01.07.1938 рр.	У тому числі заарештовано та засуджено (збережено термінологію звітів обласних УНКВС)
Вінницька обл.	23 831	400 петлюрівських офіцерів, 41 офіцер царської армії. У справі РЗВС: у 1937 р. — 97 осіб (у т. ч. 59 засуджено до страти); у 1938 р. — 29 осіб (у т. ч. 26 засуджено до страти).
Дніпропетровська обл.	29 571	У 1937 р.: 320 білогвардійців, 968 петлюрівців, гетьманців, полігбандитів, 471 махновець. У 1938 р. у справі РЗВС заарештовано 597 білогвардійців.
Житомирська обл.	21 778	1117 петлюрівців, 177 царських офіцерів, 134 білих офіцерів, 24 рядових білогвардійців, 20 махновців. Із них безпосередньо у справі РЗВС заарештовано 373 особи (у т. ч. 203 засуджено до страти).
Київська обл.	33 843	279 білогвардійців.
Кам'янець-Подільська обл.	15 858	У 1937 р.: 37 царських офіцерів, 24 білих офіцерів, 71 рядових білих, 834 петлюрівців та гетьманців, 15 махновців, 45 польських легіонерів (тобто особи, які 1920 р. були мобілізовані до польської армії). У 1938 р.: 55 царських офіцерів, 24 білих офіцерів, 38 рядових білих, 806 петлюрівців і гетьманців, 43 махновця, 55 польських легіонерів.
Миколаївська обл.	9 088	У 1937 р.: 429 білогвардійців (у т. ч. 213 засуджено до страти). У 1938 р.: 40 білогвардійців (у т. ч. 20 засуджено до страти).
Одеська обл.	19 835	У 1937 р.: 77 білогвардійців, 41 гетьманець, 313 петлюрівців, 57 реемігрантів, 14 махновців. У 1938 р.: 237 петлюрівців, 21 реемігрант, 18 махновців, 15 колишніх військовополонених, 1109 «колишніх людей». Із них у справі РЗВС засуджено 817 білогвардійців (у т. ч. 697 до страти).
Полтавська обл.	12 469	692 білогвардійців (із них 488 засуджено до страти).
Сталінська обл.	38 006	Засуджено 1778 білогвардійців (у т. ч. 1621 до страти).
Харківська обл.	24 724	У 1936 р.: 3 білогвардійців. У 1937 р.: 1137 білогвардійців, 1842 петлюрівців, 235 гетьманців, 221 поліцейського. У 1938 р.: 1729 білогвардійців (у т. ч. 1562 у справі РЗВС), 1193 петлюрівців, 367 гетьманців, 88 поліцейських.

Закінчення таблиці 2

	Загалом заарештовано з 01.10.1936 до 01.07.1938 рр.	У тому числі заарештовано та засуджено (збережено термінологію звітів обласних УНКВС)
Чернігівська обл.	13 219	243 білогвардійців (у т. ч. 131 засуджено до страти).
Дорожньо- транспортний відділ Південно- Західної залізниці	5 197	У 1937 р.: 11 білогвардійців (у т. ч. 5 засуджено до страти). У 1938 р.: 10 білогвардійців.
Дорожньо- транспортний відділ Північно- Донецької залізниці	2 749	У 1937 р.: засуджено 90 білогвардійців (у т. ч. 44 до страти). У 1938 р.: 57 білогвардійців (у т. ч. 33 засуджено до страти).
Разом	250 168*	У тому числі: 9339 колишніх офіцерів, рядових білогвардійців, реемігрантів, членів РЗВС і поліцейських; 8353 петлюрівців, гетьманців, повстанців та представників українського національного підпілля; 581 махновець; 100 польських легіонерів; 15 колишніх військовополонених.

* Відмінність у цифрах цієї та поданої вище табл. 1 полягає в тому, що тут не відображено кількість заарештованих, які проходили по центральному апарату НКВС УРСР.

знову призвуть в армію, він викладатиме топографію у військових училищах. В. Козка на підставі «свідчень» страчених раніше військових фахівців РСЧА у жовтні 1939 р. засудили до 8 років ув'язнення. Своєї «провини» він так і не визнав⁸.

Докладний аналіз звітів обласних управлінь НКВС УРСР дає змогу визначити загальну кількість репресованих у 1936—1938 рр. «колишніх білих». Точні цифри заарештованих активних у минулому учасників антибільшовицької боротьби збереглися не по всіх областях республіки. Можна сказати, що подані в табл. 2 зведені дані відображають нижню межу оцінки кількості репресованих «колишніх»⁹.

Додаткові матеріали, опубліковані передусім у документальній серії «Реабілітовані історією», дають змогу більше дізнатися про те, як відбувалася репресивна кампанія проти «колишніх білих» по окремих областях УРСР.

Репресії періоду Великого терору, що проходили у Вінницькій обл., досліджено чи не найбільше. По-перше, саме тут у 1943 р. під час німецької окупації було здійснено ексгумацію жертв. Результати ретельно документувалися медичними

⁸ Там само. Спр. 66480. Арк. 150—233.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 29—43, 58—63, 85—98, 112, 123, 139—153, 167—175, 187—190, 206—216, 229, 249, 267, 297, 313.

експертами, закріплювалися свідченнями очевидців, документами, речами, знайденими в масових похованнях. Загалом тоді було екстумовано останки 9439 людей, 675 із них удалось ідентифікувати. В наші дні виявлено низку документів, які розкривають механізм проведення репресій на Вінниччині [4].

Всього, як свідчить офіційна довідка, складена керівництвом управління НКВС по Вінницькій обл., упродовж 1936—1939 рр. тут було страчено 11 892 особи. Тобто більше, ніж виявлено останків під час ексгумації 1943 р. [5, с. 177].

Згідно з оприлюдненою доповідною запискою «Про роботу трійки УНКВС по Вінницькій області за період із 26 березня по 10 травня 1938 р.», серед заарештованих і в подальшому засуджених до страти був великий відсоток колишніх офіцерів та рядових «повстанців». Повідомлялося, що за півтора місяці взято під варту «керівників й учасників» нібито наявних «повстанських формувань», за категоріями: «петлюрівський комсклад» — 386; колишні білогвардійські офіцери — 20; колишні офіцери царської армії — 46; «члени ровсівського підпілля» (тобто РЗВС) — 26. Разом 478 осіб. Серед засуджених до страти також були «рядові петлюрівці» — 1054 й «колишні політбандити» — 189. Співробітники управління НКВС по Вінницькій обл. навіть облікували репресованих за званнями та категоріями [4, с. 194—196] (див. табл. 3).

Судячи з наведених вище даних, велику кількість репресованих на Вінниччині становили нібито причетні до так званого «українського антирадянського підпілля». Згідно зі звітом заступника начальника УНКВС І. Морозова від 24 вересня 1937 р., всього з 15 червня до 15 вересня «по цій лінії» заарештовано 1280 осіб. Із них 338 були колишніми військовослужбовцями Армії УНР, 36 — учасниками повстанських загонів, 50 — «галичанами» (вояки УГА) [11, с. 267—268].

Якщо підсумувати всі дані, то виходить, що 15 % засуджених до страти у Вінницькій обл. становили люди, які в минулому брали активну участь в антибільшовицькій боротьбі, належали до категорії «колишніх офіцерів» або могли їм «співчувати».

Таблиця 3

	Колишні білі офіцери	Колишні царські офіцери	Підпілля РЗВС	Разом
Полковники	—	5	3	8
Підполковники	—	—	1	1
Капітани	1	4	3	8
Штабс-капітани	2	3	1	6
Поручики	8	8	11	27
Підпоручики	—	6	3	9
Прапорщики	6	10	2	18
Військові урядовці	3	10	2	15
Разом	20	46	26	92

Аналогічні цифри бачимо й по *Житомирщині*. Впродовж 1936—1938 рр. тут заарештовано 21 778 осіб, із них 2888 звинувачено у причетності до «української націоналістичної військово-повстанської організації» [12, с. 52—57]. У доповіді начальника УНКВС майора держбезпеки Вяткіна від 3 серпня 1938 р. містяться докладні дані саме про «ліквідацію» «справи РЗВС», за якою було заарештовано основну масу колишніх офіцерів:

«Ровсівська організація була створена генералом царської армії Волошиним-Петриченком у 1918 році та активно діяла до останнього часу. Через сина Волошина-Петриченка, який знаходиться в Парижі, ровсівська організація отримала керівні директиви. Володін надсилав на територію Радянського Союзу спеціальних ровсівських емісарів — полковника Лебедева, капітана Рождественського, які спрямовували контрреволюційну діяльність організації.

Ровсівська організація в 1921—1923 роках створювала банди для боротьби з радянською владою, було створено 2 банди, які керувались учасниками організації — офіцерами Врублевським та Івчуком. Ці банди тероризували й дезорганізовували місцеву владу у селах — вбивали представників партійного та радянського апарату.

Генерал Волошин-Петриченко створив штаб ровсівської організації, до якого належали, крім нього — генерал-майор Маленко, полковник Руднев, штабс-капітан Корнілов і полковник Латті. Організація підготувала повстанські кадри та захоплення влади в момент повстання в місті Житомирі. Для цієї мети було створено 9 повстанських загонів у кількості 373 людей.

У справі заарештовано: генерал-майорів — 1, полковників — 13, капітанів і штабс-капітанів — 34, інших офіцерів — 99, офіцерів білої армії — 95, приставів — 4, військових урядовців — 29, царських окружних прокурорів — 3, жандармів — 4, інших працівників каральних органів — 25, іншого монархічного елемента — 70 осіб»¹⁰.

Для фабрикації «справи РЗВС» було використано впорядковані в 1926—1927, 1930—1931 рр. облікові дані на колишніх офіцерів, оскільки у Житомирській обл. заарештували буквально всіх у минулому генералів та офіцерів (від штабс-капітана й вище).

Згадані у цитаті «2 банди» під орудою Врублевського та Івчука насправді ніколи не існували, а прізвища запозичили з матеріалів «справи “Весна”» 1931 р. Обидва колишні офіцери згадуються у протоколах допитів заарештованого в її рамках капітана Володимира Валицького. Спочатку, не витримавши фізичних «методів впливу», він обмовив себе та інших колишніх офіцерів, зокрема Врублевського й Івчука. Але потім заперечив свої слова, заявивши, що Івчук і ще кілька в минулому товаришів по зброї — люди «пропащі» й до жодних справ не придатні¹¹.

Особа Євгена Врублевського, колишнього підполковника та командира полку в Армії УНР, цікавила радянські слідчі органи ще в 1930—1931 рр. Тим більше, він доводився тестем одному з командирів РСЧА, заарештованому за «справою “Весна”». У 1920-х рр. працював у житомирському відділенні Селянського банку,

¹⁰ Там само. Арк. 97—98.

¹¹ Там само. Ф. 6. Спр. 67093. Т. 2594. Арк. 27.

але потім, за словами людей, які його знали, виїхав у Нижній Новгород. Віднайти Є. Врублевського органам ДПУ так і не вдалося¹².

Про репресії проти колишніх активних борців із радянською владою в *Києві та області* виявлено доповіді лише за 1937 р. Найперше начальника УНКВС майора Шарова від 8 жовтня 1937 р. Він повідомляв, що, згідно з оперативним наказом наркома М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р., для Київської обл. було отримано ліміт за 1-ю категорією — 2000, за 2-ю — 3500 осіб. Пізніше для 1-ї категорії надійшов додатковий ліміт у 900 осіб. Операція «з вилучення куркульського, кримінального та іншого к-р (контрреволюційного — Я. Т.) елементу» розпочалася 5 серпня 1937 р. У найбільших містах області (Київ, Житомир, Коростень, Новоград-Волинський, Умань, Черкаси, Біла Церква) було створено оперативно-слідчі групи. Станом на 5 жовтня ці групи заарештували 9554 людини, в тому числі в Києві — 1506. За 1-ю категорією засуджено 2249, за 2-ю — 3413 осіб. Страчено: «куркулів» — 1524, кримінальників — 265, «контрреволюційного елементу» — 460. Усіх заарештованих як «контрреволюційний елемент» також поділяли на групи: «політбандити» (в минулому учасники повстанських загонів) — 343; «петлюрівці» (вояки Армії УНР) — 272; «жандарми» (часів Російської імперії) — 112; «каратели» (завичай міліціонери різних антирадянських урядів) — 58; «колишні білі» (військи білогвардійських армій) — 86; «церковники й сектанти» — 185; колишні учасники «контрреволюційних формувань антирадянських партій» — 78 [13, с. 355—357].

Ще одна опублікована доповідна майора Шарова датована 25 грудня 1937 р. У ній зазначено, що з 1 червня того року в Київській обл. заарештовано 23 081 особу, крім того вислано з Києва членів родин репресованих — 1564. Із числа заарештованих засуджено за 1-ю категорією 9713, за 2-ю — 9450 людей. Найбільшу частку серед страчених становили звинувачені у «шпигунстві на користь Польщі» — 4718 [13, с. 351—352].

Напрочуд ретельно органи НКВС виявляли колишніх «політбандитів» наступного року. Наприклад, 25 квітня 1938 р. засуджено до страти 53 селян Обухівського р-ну, 34 з яких у 1919 р. належали до повстанських загонів отамана Зеленого (Д. Терпила), брали активну участь не лише в боях із червоними, а й у знищенні комсомольського загону з Києва (ця подія ввійшла до радянської історії як «Трипільська трагедія»). За висновком П. Бачинського, з Обухівського р-ну розстріляно 281, з с. Трипілья в 1938 р. — 103, з с. Халеп'я — 60 осіб, або понад 66 % від кількості страчених по району. Як помста за участь у національному русі 1919—1921 рр. [14, с. 553].

У доповідній записці начальника управління НКВС по *Миколаївській обл.* зазначалося, що тут «виявлено» «ровсівсько-есерівський» і «петлюрівський» «окружні штаби». Причому «штаб РЗВС» пов'язаний із «закордонним центром» через листування з «білоемігрантами»: колишніми генералом Березовським і капітаном імператорської гвардії Владимирським. Усього у «справі РЗВС» на Миколаївщині «виявлено» 477 учасників, із них репресовано в попередні роки 103, заарештовано в 1937—1938 рр. ще 97 осіб. Крім того, згадувалося і про «викриття» «військово-

¹² Там само. Т. 1652. Арк. 1—2.

фашистської змови» в Миколаївській школі морських льотчиків. На чолі «заколотників» поставили начальника закладу — в минулому полковника Данилова, а до складу групи «входили» викладачі морської тактики — колишні штабс-капітан Моржин і дворянин Рапопорт. Усього за цією справою заарештували 23 особи, із них 20 — «визналися»¹³.

У створеній у жовтні 1937 р. *Полтавській обл.* під час Великого терору репресували 12 469 осіб, з яких 5673 стратили. Спочатку були арешти в «українському середовищі». Згідно зі звітом УНКВС від 26 листопада 1937 р., «викрито» «Українську військову організацію». Головний фігурант справи — колишній старшина УГА та Армії УНР Григорій Дранчук, який разом із рідним братом Миколою 1926 р. з політичних мотивів покинув Польщу та перебрався в радянську Україну, до Полтави. Пізніше з Дранчуками затоваришували ветерани уенерівських військ Скрипник і Поставний, а також інші місцеві українські активісти, що було використано для інспірування справи про «контрреволюційну організацію». Всього «виявили» 203 осіб, у тому числі колишніх старшин Армії УНР — 9, рядових бійців — 14, повстанців — 10. Заарештовано з цієї кількості 79, страчено — 41 [13, с. 252—254]. Ще одну «українську контрреволюційну організацію» слідчі НКВС розбудували на основі капели бандуристів Йосипа Котелевця — активного учасника боротьби за УНР. У справі проходили 5 осіб: самі музиканти та дружина Й. Котелевця [15, с. 250—252].

В офіційних звітах управління НКВС по Полтавській обл. 1938 р. фігурують «ровівська операція» та «білогвардійська операція». За першою станом на 14 березня 1938 р. «розкрито 6 підпільних організацій, заарештовано 308 осіб». За другою на 5 березня затримано 114 людей, у тому числі 77 «офіцерів». Крім того, за «петлюрівською операцією» станом на 14 березня 1938 р. заарештовано 284 особи, які нібито входили до «8 повстанських організацій» [15, с. 263—264].

Згідно з доповіддю начальника УНКВС О. Волкова на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського від 3 квітня 1938 р., за звинуваченням у причетності до «українсько-націоналістичного повстанського підпілля» було заарештовано 1639 людей, у тому числі 218 колишніх офіцерів військ УНР, російської імператорської армії та ін. Цим «підпіллям» начебто керував «повстанком» у складі колишнього члена Центральної Ради та організатора вільного козацтва в Катеринославі Сторубля, начальника 75-ї стрілецької дивізії РСЧА (Лубни) Тищенко, активних учасників антибільшовицької боротьби 1917—1921 рр. Отченаша, Маловичка, Воронянського та ін. [15, с. 264—265].

Станом на 1 серпня 1938 р. за полтавським управлінням НКВС рахувалось уже 3176 «викритих» членів «Української військово-повстанської організації» та 201 учасник «білогвардійської контрреволюції» [5, с. 149, 175].

Докладні свідчення про методика фальсифікації «справи РЗВС» та інших подібних у Полтавській обл. дав заарештований 9 березня 1939 р. на той час уже колишній начальник УНКВС згаданий вище О. Волков. Він прямо заявив на до-

¹³ Там само. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 167—175.

питах, що дізнався від уже також колишнього наркома О. Успенського про фабрикацію в республіканських масштабах справи «білогвардійської повстанської організації». Тож першою, яку особисто інспірував О. Волков, стала «справа всеукраїнського націоналістичного підпілля, а другою — «справа РЗВС».

Передусім заарештували в минулому генералів і полковників російської імператорської армії Добрянського, Зембалецького, Яковлева, Толкушкіна, Капустяна, котрі мешкали в Полтаві й області та фігурували в облікових списках «колишніх білих» 1926—1931 рр. Всім цим людям було вже під 60 і більше років. Як зізнався О. Волков, за його наказом до всіх них застосовувати методи «фізичного впливу». Колишній генерал Добрянський, не витримавши катувань, «визнав», що створив на Полтавщині осередок «антирадянської організації РЗВС». Причому О. Волков власноруч склав протокол допиту, а Добрянський підписав його. Під примусом аналогічні папери підписали й інші заарештовані: колишні офіцери, а також «активні білогвардійці, карателі, поліцейські, урядовці царської адміністрації та куркулі». Для проведення арештів було створено міжрайонні опергрупи НКВС у Кременчуці й Лубнах. За словами О. Волкова, «в результаті утворилася фіктивна справа, за якою відбулися численні арешти. Всі заарештовані особи у цій справі у великій кількості були засуджені трійкою УНКВС. Частина з них до різних термінів у ВТТ (виправно-трудових таборах — *Я. Т.*), а більшість до розстрілу» [5, с. 135—137].

На тлі масштабних політичних репресій представники Полтавського обкому партії порушили перед ЦК КП(б)У питання про виселення «колишніх людей» із центральної частини міста. У клопотанні, датованому 24 вересня 1938 р., зазначалось:

«Основний житловий фонд у Полтаві, після перевірки, виявився заселеним колишніми дворянами та поміщиками, петлюрівцями й українськими буржуазними націоналістами, митрополитами, архієреями, есерами та іншими контрреволюційними елементами. Боротьба з правотроцькістськими зрадниками в Полтаві фактично не починалась, а вони займають кращі помешкання. Достатньо сказати, що в Полтаві спокійно мешкали й мали два власних будинки дві рідні сестри Симона Петлюри, його племінник — автокефальний піп, фрейліни двору “його імператорської величності” Остроградські, родина неповерненця Беседовського, родина петлюрівського міністра Чехівського, член ЦК есерів Простасинський та ін.» [15, с. 273].

Опубліковані нині матеріали про репресії в Полтавській обл. свідчать, що органи НКВС широко використовували арешти колишніх офіцерів та активних учасників боротьби з радянською владою для інспірування різноманітних «справ».

Чи не найбільші на території УРСР розправи з «колишніми» відбулися на *Харківщині*. З 24 724 заарештованих тут під час Великого терору 3035 були визначені «петлюрівцями», 2869 — «білогвардійцями», 602 — «гетьманцями», 309 — «поліцейськими». Іншими словами, під категорію «активних ворогів» підпадали 6815 заарештованих. Однак скільки з них насправді були дієвими учасниками антибільшовицької боротьби 1917—1921 рр. — достеменно невідомо.

У кн. 3 серії «Реабілітовані історією», присвяченій Харківській обл., опубліковано витяг зі звіту заступника начальника УНКВС Л. Рейхмана на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського станом на 10 січня 1938 р., де йшлося

про найбільш значні «справи» передусім проти колишніх політичних супротивників більшовиків (правих і лівих есерів, меншовиків, анархістів, сіоністів), представників церкви, а також «шпигунів», «контрреволюціонерів», «повстанців», «шкідників» та ін. Особливу увагу приділено «білій контрреволюції» [16, с. 39—48]. Через нібито належність до неї 10 січня 1938 р. заарештували 145 людей, із них 73 засудили до страти, 70 — до різних термінів ув'язнення. Всіх затриманих слідчі розподілили по категоріях: колишні білогвардійці, які залишилися на Батьківщині — 67; ті, хто емігрував, а після амністії повернулися — 26; ті, хто «мав зв'язки з терористами» — 12; члени РЗВС — 6; «біла контрреволюційна молодь» (діти колишніх білогвардійців) — 7; «контррозвідники» — 11; «карателі» — 14; інші — 2. За національною ознакою найбільше було українців — 89, далі йшли росіяни — 43, представники інших національностей — 13. Це свідчить про те, що частина тих, кого заарештували як «колишніх білогвардійців», насправді були ветеранами Армії УНР.

У звіті Л. Рейхмана також наводилася інформація про чотири «справи» «колишніх білогвардійців».

а) «Інкасатори». У центрі її — реемігрант П. Преображенський, який із рештками армії П. Врангеля опинився в еміграції в Туреччині (на півострові Галліполі) та після амністії повернувся. За кордоном «завербований» капітаном Фоссом. Крім того, у заарештованого залишився у Празі брат — член РЗВС. Згідно з матеріалами справи, П. Преображенський у 1924—1925 рр. створив у Харкові терористичну групу, до якої також увійшли колишні офіцери Гусаченко, Гурчинський, Калинко. Причому перші двоє були засуджені в 1929 р., а третій зник. У 1930 та 1934 рр. до П. Преображенського нелегально приїздив член РЗВС В. Радкевич, про якого у звіті зазначалося, що його розшукують. Жодних інших даних щодо «терористичної діяльності» П. Преображенського не подавалося.

б) «Марківець-капітан». Колишній офіцер білогвардійської армії С. Мальцев, який працював інженером Укрпроектбуду у Харкові, 1923 р. «створив контрреволюційну групу», яка «мала зв'язки» з «диверсантом» із Севастополя Крючковим, котрий утік за кордон «після підриву порохового складу». До групи належали брати Соколови та Ігнатов — «антирадянські налаштовані громадяни», чия «активна діяльність» виявилась у спробі втекти за кордон та у придбанні в 1931 р. шапірографа (найпростішого друкарського верстата) для виготовлення й подальшого поширення «контрреволюційної літератури».

в) «Техніки». У цій справі проходили діти колишніх учасників білогвардійських збройних формувань: технік теплоелектростанції Сіменсон, викладач Гаєвський, монтер Іванчук. До 1935 р. юнаки збирались у співробітника німецького консульства у Харкові Унгера, від котрого нібито отримували завдання «розповсюджувати фашистську літературу», «підірвати водонасосу станцію», а також «намічали методи боротьби з радянською владою».

г) Справа «колишнього білого офіцера та карателя» Прокуди, який «зізнався», що 1934 р., під час перебування у Сочі й Анапі, був «завербований» випадковим знайомим до «терористичної операції» та за його завданням разом із

«сином куркуля» Попком «планував замах» на секретаря ЦК ВКП(б) А. Андреева [16, с. 46—47].

Виявлені документи, пов'язані з фабрикацією «справи РЗВС» у Харківській обл., свідчать про те, що страчених в її рамках людей заарештовували на підставі попередніх обліків колишніх офіцерів. Так, 10 та 15 червня 1938 р. до розстрілу засудили 23 осіб. Наймолодший у списку — Костянтин Горчинський 1903 р. нар. (в минулому вихованець кадетського корпусу), найстарший — 72-річний колишній полковник Дмитро Малеев. У переліку страчених колишні офіцери, які стали військовими спеціалістами у Червоній армії, Анатолій Потьомкін і Петро Агапов-Кошовий, а також кілька активних учасників антибільшовицької боротьби [16, с. 63—64]. В реальному житті всі ці люди ніяк не були пов'язані між собою. Лише облікові дані із зазначенням «колишній офіцер» призвели до їх арешту та смертного вироку.

На *Чернігівщині* в 1937—1938 рр. проживало порівняно небагато колишніх учасників боротьби проти радянської влади. Переважну більшість із них уже репресували за «справою “Весна”» та іншими ще на початку 1930-х рр. Тепер надійшла черга тих, хто тоді уникнув переслідувань.

Упродовж другої половини 1937 р. співробітники 3-го відділу управління НКВС по Чернігівській обл. за звинуваченням у належності до «української націоналістичної контрреволюції» заарештували 322 людини: 1 інженера, по 2 агрономи й землеміри, 59 учителів, 63 радслужбовців, 8 ветеринарних лікарів, 5 осіб молодшого ветеринарного персоналу, по 1 лікарю та фельдшеру, 165 селян, 11 кустарів, 4 «інших». Абсолютну більшість із них (291) звинуватили в «повстанській діяльності». З їх числа 87 були ветеранами Армії УНР, 43 — повстанцями, 25 — колишніми офіцерами, а 2 інкримінувалося те, що вони доводяться ріднею С. Петлюрі. До кінця 1937 р. засуджено за 1-ю категорією 108, за 2-ю — 184 людини. Справи щодо 6 припинено, у ході слідства 8 осіб були завербовані, щодо 16 слідство тривало [9, с. 557; 14, с. 78—79].

В одному з опублікованих звітів управління НКВС по Чернігівській обл. згадувалося про «справу “Блакитні”», за якою в м. Конотоп заарештували 9 людей. Головним фігурантом став колишній старшина Армії УНР Петро Русаков, який у 1923 р. повернувся з еміграції з Польщі на Батьківщину. За версією слідства, перед від'їздом він «отримав вказівки» щодо проведення в подальшому «повстанської діяльності». До керівників організації вписали також колишнього уенерівського бійця вчителя Миколу Іващенко, який потонув у 1933 р. Лише 5 із заарештованих «визнали причетність до антирадянської діяльності». До страти засудили 2, а 7 — до різних термінів ув'язнення [17, с. 560; 18, с. 80].

Окремо слід згадати про так звану «справу червоних партизанів» — вояків Червоної армії, які приєдналися до неї в 1918—1919 рр. Організація була пов'язана з іменем керівника ніжинських радянських партизанів Миколи Крапивяньського — колишнього підполковника російської імператорської армії, який ще 1917 р. вступив до більшовицької партії. В 1920—1930-х рр. він був інспектором військ НКВС, прихильником Л. Троцького, через що й потрапив у поле зору своїх «колег». Усього у справі проходила 241 особа, з них заарештовано 122. Але оскільки фігуранта-

ми переважно були селяни, які мали заслуги перед радянською владою, крім того, арешти припали вже на кінець «ежовщини» (літо 1938 р.), тож справа зрештою розвалилася, а більшість заарештованих звільнили [17, с. 662—676].

Згідно з оприлюдненими на початку 2000-х рр. даними НКВС про кількість жертв Великого терору, з 1 жовтня 1936 до 1 липня 1938 рр. було заарештовано або «приведено» (затримано без ордерів на арешт) 1 435 608 людей. Із них 556 259 засудили до страти.

Відповідно до цих даних, за категорією «білогвардійці» на 1 липня 1938 р. заарештували 70 022 особи, в тому числі:

- з 1 січня 1935 до 1 жовтня 1936 рр. — 194;
- з 1 жовтня 1936 до 1 січня 1937 рр. — 404;
- з 1 січня 1937 до 1 січня 1938 рр. — 46 501;
- з 1 січня 1938 до 1 липня 1938 рр. — 22 923.

Окремо у зазначених даних фігурують засуджені за «справою РЗВС» станом на 1 березня 1938 р. Усього таких було 25 876, із них страчено 21 300 осіб [9, с. 156—157].

* * *

17 листопада 1938 р. внаслідок згаданої на початку статті постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) Великий терор було зупинено. Жертвами репресивної кампанії стали майже 1,5 млн людей, із них понад 0,5 млн розстріляли. На території УРСР до 1 вересня 1938 р. заарештували 253 051, засудили до «вищої міри покарання» 122 211 осіб.

Не менше 10 % заарештованих і 15 % засуджених до страти становили в минулому активні учасники антибільшовицької збройної боротьби, передусім старшини й козаки Армії УНР, білогвардійці, а також офіцери російської імператорської армії. Під час здійснення арештів співробітники НКВС зазвичай використовували облікові списки «колишніх білих», укладені в 1926 та 1930—1931 рр. Таким чином попередня діяльність цих людей ставала приводом для винесення смертних вироків. Можна також стверджувати, що знищення колишніх ворогів, які вже змирилися з радянською владою та залишилися на Батьківщині, було цілеспрямованою й послідовною політикою НКВС СРСР.

Матеріали архівно-кримінальних справ, інші документи, виявлені в архівах, свідчать про те, що колишніх супротивників червоних (уенерівців, білогвардійців, повстанців тощо) до останнього дня їхнього життя радянські каральні органи розглядали як потенційну «п'яту колону», адже ці люди мали бойовий досвід, здатність до самоорганізації, серед них траплялися авторитетні лідери, тож вони були спроможні за належних умов мобілізувати невдоволені владою верстви населення. Саме тому під час Великого терору переслідування колишніх активних учасників антибільшовицької боротьби мало масовий характер, охопивши цілу республіку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Nikolskyi, V.M. Sotsialnyi sklad represovanykh v Ukraini u 1937 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2005. 2: 141-161 [in Ukrainian].
[Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 141—161].
2. Nikolskyi, V.M. Obvynuvachennia represovanykh v Ukraini periodu “Velykoi chystky” 1937—1938 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. 2: 54-62 [in Ukrainian].
[Нікольський В.М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937—1938 рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 54—62].
3. Bilokin, S. “Muzei Ukrainy. Zbirka P. Pototskoho”: Doba, seredovyshche, zahybel. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Білокінь С. «Музей України. Збірка П. Потоцького»: Доба, середовище, загибель. Київ, 2002].
4. Loshytskyi, O. “Laboratoriia”: Novi dokumenty i svidchennia pro masovi represii 1937—38 rr. na Vynnychyni. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 1998. 1/2: 183-227 [in Ukrainian].
[Лошицький О. «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937—38 рр. на Вінниччині. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 1/2. Київ, 1998. С. 183—227].
5. Loshytskyi, O. “Laboratoriia-2”: Poltava. Dokumentalni materialy pro masovi represii v Poltavskii oblasti u 1937—1938 rr. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 2000. 2/4 [in Ukrainian].
[Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937—1938 рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 2/4. Київ, 2000].
6. Kokin, S. & Pshennikov, O. Bez stroku давности: “Vykruttya” orhanamy NKVD “Viyskovo-fashystskoi zmovy u Chervonii armii”. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 1997. 1/2; 1998. 1/2; 1999. 1/2; 2000. 2/4 [in Ukrainian].
[Кокін С., Пшеников О. Без строку давности: «Викриття» органами НКВД «Військово-фашистської змови у Червоній армії». *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 1/2. Київ, 1997; Вип. 1/2. Київ, 1998; Вип. 1/2. Київ, 1999; Вип. 2/4. Київ, 2000].
7. Tinchenko, Ya. “Delo ROVS” i drugiye represii protiv byvshikh ofitserov v 1937—1938 gg. Predislovie do pereizdaniya 3-go toma “Knigi ucheta lits, sostoyashchikh na osobom uchete byvshikh belykh ofitserov v organakh GPU Ukrainy”. Khar'kov, 2012. 3—42 [in Russian].
[Тинченко Я. «Дело РОВС» и другие репрессии против бывших офицеров в 1937—1938 гг. Предисловие до переиздания 3-го тома «Книги учета лиц, состоящих на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины». Харьков, 2012. С. 3—42].
8. Turkalo, K. Tortury. New York, 1963 [in Ukrainian].
[Туркало К. Тортурі. Нью-Йорк, 1963].
9. Tragediya sovetskoj derevni: Kollektivizatsiya i raskulachivaniye. 5, 2. Moscow, 2006 [in Russian].
[Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. Т. 5, кн.2. Москва, 2006].
10. Tynchenko, Ya. Osoblyvyi oblik kolyshnykh ofitseriv ta “kolyshnykh bilykh” v orhanakh ChK—OHRU na terytorii Ukrainy, 1919—1931. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 2023. 1: 101 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Особливий облік колишніх офіцерів та «колишніх білих» в органах ЧК—ОГПУ на території України, 1919—1931. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 1. Київ, 2023. С. 101].
11. Reabilitovani istoriieiu: Vynnytska oblast. 1. Vinnytsia, 2006 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Вінницька область. Кн. 1. Вінниця, 2006].

12. Reabilitovani istoriieiu: Zhytomyrska oblast. 7, 1. Zhytomyr, 2015 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Житомирська область. Кн. 7, ч. 1. Житомир, 2015].
13. Reabilitovani istoriieiu: Kyivska oblast. 3. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Київська область. Кн. 3. Київ, 2011].
14. Bachynskiyi, P. Slava i trahedii Trypillia. *Reabilitovani istoriieiu: Kyivska oblast.* 3. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Бачинський П. Слава і трагедії Трипілля. *Реабілітовані історією: Київська область.* Кн. 3. Київ, 2011].
15. Reabilitovani istoriieiu: Poltavaska oblast. 1. Kyiv; Poltava, 2009 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Полтавська область. Кн. 1. Київ; Полтава, 2009].
16. Reabilitovani istoriieiu: Kharkivska oblast. 3, 1. Kyiv; Kharkiv, 2015 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Харківська область. Кн. 3, ч. 1. Київ; Харків, 2015].
17. Reabilitovani istoriieiu: Chernihivska oblast. 1. Chernihiv, 2008 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Чернігівська область. Кн. 1. Чернігів, 2008].
18. Reabilitovani istoriieiu: Sumska oblast. 1. Sumy, 2005 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Сумська область. Кн. 1. Суми, 2005].

Надійшла / Received 20.06.2025

Yaroslav TYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Deputy Director on Scientific Work,
National Museum of Military History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

lemborg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

REPRESSIONS IN UKRAINIAN SSR 1937—1938 AGAINST FORMER PARTICIPANTS OF THE ANTI-BOLSHEVIK STRUGGLE

The goal is to study documented evidence of repressions in Ukrainian SSR during the Great Terror of 1937—1938 against former active participants in the armed struggle against soviet rule. Based on the discovered documents, we made an approximate count of former fighters of the UPR Army, White Guards, and officers of the Russian Imperial Army, arrested and sentenced to capital punishment. **The methodology** is based on the principles of scientificity, historicism, and comprehensive study of archival sources. During the research, problem-based, chronological, comparative, and genealogical methods were used. **Conclusions.** Despite a large number of studies and publications about The Great Terror — soviet repressions of 1937—1938, there is no complex study about the intentional elimination of the former active participants in armed struggle against soviet rule. Reports of the NKVD actions that survived in the archives in different regions of Ukrainian SSR, for example, Vinnytsia, Zhytomyr, and Poltava, show that, among those arrested, the ex-soldiers of armies hostile to soviet rule were around 10 %, 15 % among those sentenced to execution. There were officers and Cossacks of the UPR Army, the White Guards, and officers of the Russian imperial army among them. According to the incomplete data, in-between 1937—1938 the following number of people were repressed: 9,339 ex-officers, regular White Guard members, returning emigrants, ROVS members and policemen; 8,353 soldiers of the UPR Army, Hetmanites, rebels and representatives of the Ukrainian national underground; 581 Makhnovists; 100 polish legionaries. The Great Terror period came after repressions of 1921—1922 and 1930—1931 and was the last step in the destruction of the former active opponents of soviet rule, in particular, those who, weapons in hand, fought for Ukrainian independence, but were forced to stay in the home country or return from emigration.

Keywords: *Great Terror, repression, Russian All-Military Union (ROVS) process, UPR Army (Army of Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Army), officer corps, insurgent movement.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.099>
УДК 316.485.26:343.253(477.25)“1941/1943”

Тетяна ЗАБОЛОТНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
zabten@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

СТРАТА ЧЕРЕЗ ПОВІШЕННЯ У СИСТЕМІ ТЕРОРУ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ: КИЇВ 1941—1943 рр.

Мета — дослідити місце й роль такого виду смертної кари, як повішення, у системі нацистського терору під час окупації столиці УРСР. **Завдання** полягає у спробі проаналізувати генезу публічних покарань, практику застосування, встановити місця страт, соціальні категорії населення, які найчастіше ставали жертвами цього виду розправ, дослідити вплив публічних страт на психологічний стан киян. **Методологія**. Застосовано комплекс наукових методів: історико-порівняльного аналізу, проблемно-хронологічний і контент-аналіз документальних джерел. **Наукова новизна**. Здійснено одну з перших спроб аналізу використання окупантами публічних повішень у Києві як інструменту знищення місцевого населення. Розширено знання про систему нацистського терору на захоплених територіях та узагальнено інформацію про місця здійснення такого виду страт у столиці УРСР. **Висновки**. Доведено, що нацистська Німеччина почала застосовувати повішення як публічне покарання в окупованих українських містах, включаючи Київ, раніше, ніж на території самого Третього Райху. Київ став полігоном випробування найжорстокішої політики знищення цивільного населення й борців руху Опору. Нацисти використовували цей середньовічний спосіб позбавлення життя не лише щоб заподія-

Цитування: Заболотна Т. Страта через повішення у системі терору нацистських окупантів: Київ 1941—1943 рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 99—118. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.099>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

ти приреченому якомога більше страждань, а й з метою залякування населення. Обрані жертви часто були представниками різних соціальних груп, що мало символізувати невідворотність покарання для будь-кого, хто не підкорявся новій владі. Публічність таких страт мала глибокий психологічний вплив на киян, викликаючи страх, розпач і водночас ненависть до окупантів.

Ключові слова: Київ, нацистська окупація, окупаційна політика, терор, публічна страта, повішення, шибениця, жертви, Друга світова війна.

Ще донедавна тема терору, репресій, знищення окупаційними військами цивільного населення належала до суто історичної царини. Проте останніми роками ця проблематика знову стала актуальною... Новітні загарбники — росіяни, ступивши на українську землю продемонстрували світу приклади тортур і нелюдського поводження з цивільним населенням, спонукавши дослідників порівнювати нацистські та рашистські злочинні практики. Не маючи змоги в рамках однієї статті охопити всю проблематику злодіянь проти людяності, розглянемо історичні витоки, політико-юридичне підґрунтя, практику застосування одного з видів публічної страти — повішення.

* * *

У радянський період словосполучення «київські шибениці» для багатьох мешканців столиці УРСР асоціювалося передусім із процесом 1946 р. над німецькими воєнними злочинцями¹, що широко висвітлювався в тогочасній пресі. Натомість про самі ці пристосування для мученицької страти² в період нацистської окупації широкому загалу відомо менше, незважаючи на те, що подібні сюжети згадувалися в різних публікаціях [3—6], зокрема й присвячених винищенню цивільного населення, військовополонених, а також у контексті аналізу повсякденного життя в Києві [7—11]. У цих розвідках публічні страти розглядалися як елемент буден-

¹ Київський процес 1946 р. («київський Нюрнберг») став одним із перших судових процесів над нацистськими воєнними злочинцями у СРСР після Другої світової війни. Кримінальну справу розглядав військовий трибунал Київського військового округу у відкритому судовому засіданні впродовж одинадцяти днів — із 17 по 28 січня. На лаві підсудних опинилися 15 високопоставлених представників німецької військової адміністрації, СС, СД, гестапо, жандармерії. Публічна страта засуджених відбулася 29 січня о 17 год. в Києві на площі М. Калініна (нині майдан Незалежності), де на тлі руїн Хрещатика встановили шибеницю. Близько 200 тис. глядачів заповнили саму площу та прилеглі вулиці. З одного боку, цей процес мав важливе символічне значення, демонструючи невідворотність покарання за воєнні злочини. Крім того, було задокументовано численні злодіяння, скоєні нацистами під час окупації. З іншого ж, радянська влада перетворила страту нацистів на своєрідне дійство, метою якого було створення ілюзії справедливого покарання. Серед іншого, в такий спосіб партійна верхівка прагнула перекласти відповідальність за всі людські втрати та руйнування на ворога (докл. див. [1—2]).

² Шибениці складалися зазвичай із двох вертикальних стовпів і поперечини, до якої кріпилися мотузки із зашморгом. Здавна використовувалися для виконання смертних вироків, а також як ефективний фактор залякування «ненадійного» чи вороже налаштованого населення, потенційних злочинців, реальних або уявних опонентів влади тощо.

ної реальності, що формував поведінку, страхи і стратегії виживання містян. Хоча шибениці згадувалися побіжно, автори характеризували їх як один із найбільш жорстоких засобів придушення волі до опору. Дослідження окупаційного режиму та злочинів нацистів не обмежуються Києвом. Приклади Миколаєва, Одеси, Харкова доповнюють картину застосування повішення у системі терору, контекстуалізують київський досвід у ширшому вимірі, виявляють відмінності в масштабах публічних страт у різних регіонах.

Сучасна західноєвропейська історіографія, досліджуючи масове насильство на окупованих нацистами «східних територіях», активно деконструє міф про «чистий вермахт». Ключові у цьому напрямі праці А. Кея [12] та Д. Поля [13], котрі вивчають роль різних німецьких формувань у злочинах, підтверджуючи активну їх участь у публічних стратах. А. Кей використовує широку аналітичну рамку, показуючи, що такі кари були одним із багатьох інструментів масового знищення, застосованих гітлерівцями проти різних груп жертв у рамках загальної нацистської стратегії винищувальної війни. Д. Поль своєю чергою заглиблюється у специфіку Східного фронту, детально документуючи участь армії в окупаційній політиці, включно з конкретними випадками публічних страт, тим самим розширюючи наше розуміння кола відповідальних за ці злодіяння. В контексті нашого дослідження праці згаданих фахівців демонструють, що публічні страти були не випадковими, а системними, свідомими та ідеологічно вмотивованими актами терору.

Особливе місце належить польській історіографії, адже страту на шибениці нацисти активно застосовували з другої половини 1943 р. в рамках боротьби з рухом Опору. За даними В. Бартошевського [14] й Р. Доманської [15] так було вбито щонайменше 1200 людей. Публічні повішення розглядаються не просто як окремі акти насильства, а як ключовий елемент нацистської репресивної політики, спрямованої на придушення спротиву, на повне підкорення польського суспільства. Загалом сучасне вивчення тематики терору проти цивільного населення характеризується міждисциплінарним підходом, транснаціональним контекстом, використанням мікроісторії і глибоким аналізом пам'яті. Це дозволяє не лише реконструювати події, але зрозуміти їх глибокий вплив на суспільство та на індивідуальний досвід.

Фіксація фактів публічних повішень, які влаштовували окупанти у захопленій столиці УРСР, зустрічається у спогадах очевидців, у періодиці, меншою мірою в архівних матеріалах офіційного походження [16—25]. Фахівець із німецьких документальних джерел часів Другої світової війни Б. Гоппе у відповідь на наш запит констатував відсутність у протоколах допитів службовців німецької поліції та членів СС будь-яких згадок про застосування такого виду смертної кари в Києві. Ця обставина виглядає дивною, оскільки нацисти зазвичай детально описували страти, до того ж щодо інших окупованих регіонів подібні свідчення збереглися [5].

Принагідно, хоч і поза темою дослідження, видається доречним зауважити, що практики привселюдного повішення, до яких активно вдавалися представники радянської влади в рамках боротьби з повстанським рухом у західних областях УРСР, на відміну від історії з київськими шибеницями за німецької окупації, ви-

світлено в історіографії достатньо повно [26—27]. Радянські та нацистські страти схожі між собою тим, що обидва режими прагнули унаочнити невідворотність цього жорстокого виду покарання для широкого загалу. Обов'язковою складовою було залякування через примусове масове споглядання езекуції.

Повертаючись до проблеми використання шибениць на окупованій території СРСР, не зайвим буде нагадати і про те, що в описах злочинів нацистів радянська пропаганда зазвичай фокусувалася на тиражуванні прикладів позбавлення життя «канонізованих» членів партійних і комсомольських організацій, як-от З. Космодем'янської, інших представників партизанського руху та підпілля. Окремі приклади такого виду страти в Києві також побіжно згадувалися в тогочасних нарративах [28]. Проте не охоплюючи всього широкого кола застосування цього виду покарання, адже, окрім відомого місця навпроти Бессарабського ринку, були інші, де знищували не лише учасників підпілля, а й рядових киян.

* * *

Вторгнення військ нацистської Німеччини у СРСР 22 червня 1941 р. ознаменувало початок реалізації жорстокої окупаційної політики. На відміну від захоплених західних країн, де нова влада намагалася підтримувати принаймні видимість законності, на «східних територіях» панувала ідеологія расової переваги й безжального підкорення «неповноцінних» слов'янських народів [29]. Ця ідеологія стала фундаментом для розгортання широкомасштабного терору та інструментом виправдання найжорстокіших нацистських злодіянь.

Система покарань і репресій включала масові арешти, ув'язнення в концтаборах та гетто, примусові роботи, конфіскацію майна, спалення сіл, знищення в «газв'агенах»³. Масові й поодинокі «акції» — розстріли, повішення — відбувалися як у рамках організованих зусиль, за наказом вищого керівництва, так і в результаті спонтанних виявів насильства. Основні функції покладалися на спеціальні підрозділи СС (айнзатцгрупи, військові формування), поліцію. Вермахт також мав бути безпосередньо залучений до вбивств [31]. Згодом, уже по війні, багато армійських командирів намагалися применшити свою роль у знищенні цивільного населення, перекладаючи відповідальність на націонал-соціалістичну верхівку Третього Райху. Та деякі з них усе ж відкрито визнали свою причетність до цих злочинів. Наприклад, генерал-майор Е. фон Чаммер-унд-Остен зазначав, що німецькі офіцери усвідомлювали й підтримували політику нацистського режиму, спрямовану на завоювання «життєвого простору» та фізичне винищення населення, здатного проявляти непокору [32].

³ Від нім. «Gaswagen» («газовий автомобіль») — мобільна газова камера, замаскована під звичайну вантажівку. Вихлопні гази від двигуна, що працював, спрямовувалися в герметичний кузов, де були замкнені жертви, котрі помирали в муках від отруєння. Свого часу нацистська верхівка перейнялася мінімізацією руйнівного психологічного впливу, який справляла на вбивць їхня «робота». Райхсфюрер СС Г. Гімлер доручив очільникові айнзатцгрупи В. А. Небе знайти альтернативний метод масової ліквідації. Результатом експериментальних розробок і стало впровадження «душоубок» [30].

Привселюдні страти, зокрема через повішення, посідали особливе місце в розгалуженій системі терору, розгорнутій окупантами на захоплених територіях. На відміну від таємних арештів, розстрілів у Бабиному Яру чи вивезення до концтаборів, публічні повішення мали на меті не лише фізичне знищення «ворогів Райху», але й створення потужного психологічного впливу на широкі маси місцевого населення.

У рамках короткого екскурсу в історію легалізації такого виду страти нацистською Німеччиною, варто зауважити, що подібна практика сягала своїм корінням стародавніх часів [33, с. 104, 114, 129; 34]. Шибениці впродовж багатьох століть були одними з найпоширеніших інструментів публічної страти. Ці високі, помітні здалеку конструкції, зазвичай розміщені на центральних площах поселень, на пагорбах або вздовж важливих доріг для максимального привернення уваги, а також мученицька привселюдна смерть на них робили повішення дієвим інструментом державної влади та засобом залякування. Страти супроводжувалися певним ритуалом, а населення примусово зганялося на місце вбивства.

Із часом ставлення до публічних страт в Європі під впливом гуманістичних ідей змінювалося, що призвело до відмови від повішень у багатьох країнах. Розвиток пенітенціарної системи, поява інших, «гуманніших» способів позбавлення життя (зокрема розстріл) зменшили потребу в публічних езекуціях. Утім у деяких країнах страти через повішення практикуються й донині⁴.

Після приходу нацистів до влади, в Німеччині відновили застосування повішення як методу страти. Юридичною підставою для цього став закон «Про призначення та виконання смертної кари» від 29 березня 1933 р.⁵ Проте до кінця 1942 р. такі «акції» майже не практикувалися у центральній частині Райху, де смертні вироки військових судів виконувалися через розстріл, а цивільних осіб позбавляли життя на гільйотині. Ситуація змінилася у грудні 1942 р., коли за особистим наказом А. Гітлера повісили провідних членів антинацистської групи, очолюваної Г. Шульце-Бойзенем. Відтак смерть від удушення в петлі знову стала регулярним методом страти в Німеччині [36].

На окупованій території України публічні повішення застосовувалися від початку німецько-радянської війни. Проте на перших порах загарбники, попри схильність до педантизму, не афішували та ретельно не документували це. Лише згодом нацистські ідеологи усвідомили, що відповідну інформацію можна ефективно використовувати як із метою залякування, так і для пропаганди, тому почалася фіксація, зокрема й на фотоплівку.

Застосування нацистськими окупантами згаданого різновиду страти на «східних територіях» мало регіональні особливості, зумовлені інтенсивністю та характе-

⁴ Наприклад, станом на 2023 р. смертна кара існувала у законодавстві 55 держав, але лише у 20 із них реально виконувалися відповідні вироки. До п'ятірки країн із найбільшою кількістю страчених того ж 2023 р. ввійшли КНР, Іран, Саудівська Аравія, Сомалі, США. Нині повішення — єдиний метод смертної кари в Бангладеш, Японії; основний метод страти в Ірані, Йорданії [35].

⁵ URL: https://de.wikisource.org/wiki/Lex_van_der_Lubbe

ром опору, політикою місцевих адміністрацій, етнічним складом населення, загалом специфікою воєнно-стратегічної ситуації. Відмінності спостерігалися й у виборі місць для страт. В одних випадках удавалися до середньовічної практики ритуальних езекуцій на найвидніших точках, використовуючи балкони адміністративних чи громадських будівель, що дозволяло змусити спостерігати за виконанням вироку велику кількість людей. В інших спеціально зводилися шибениці, причому сам процес їх спорудження вже залякував місцеве населення, адже це свідчило про неминучість розправи. Траплялися ситуації, коли за браком часу на підготовку окупанти використовували підручні засоби — ліхтарі, стовпи, високі дерева.

Перший відомий нам задокументований випадок страти на шибениці на окупованій нацистами території України стався у Житомирі, де 7 серпня 1941 р. на Сінному майдані публічно повісили Мойсея Когана та Вольфа Кіпера, звинувачених у службі в радянських каральних органах [4, с. 213, 216]. У Києві першими жертвами спеціально збудованої шибениці стали двоє місцевих мешканців, яким окупаційна влада інкримінувала причетність до вибухів і пожеж на Хрещатику у вересні — жовтні 1941 р. [20, с. 314]. В Одесі 23 жовтня 1941 р. сотні містян були повішені на стовпах і деревах у помсту за знищення будівлі румунської комендатури [37, с. 144]. У Харкові на початку окупації 25 жовтня 1941 р. загарбники провели показову страту людини, символічно обравши для цього балкон будівлі обласного парткому. На грудях повішеного була табличка з написом «Партизан». Згодом у цьому ж місті використовували балкони будинків і телеграфні стовпи вздовж центральних вулиць, позбавивши життя 116 мешканців [38, с. 69—70]. У Миколаєві перша публічна страта відбулася 3 січня 1942 р. на Базарній площі, де встановили шибеницю. Тоді було вбито 10 заручників як відповідь на диверсійні акти радянського підпілля [5, с. 102—103].

Попри регіональні відмінності публічні повішення на окупованих «східних територіях» мали спільну мету — застрашити, придушити волю до опору, утвердити нацистську владу. Однак інтенсивність і частота їх застосування, категорії жертв варіювалися залежно від місцевих умов та політики окупаційної адміністрації.

* * *

Починаючи від жовтня 1941 р., після підризу Хрещатики, загарбники запровадили в Києві жорстокий режим терору — шибениці стали одним з його інструментів не лише як засіб фізичної ліквідації активних противників і цивільних громадян, а й символ окупаційної влади, наочне застереження для кожного киянина.

Начальник поліції порядку в Києві генерал-лейтенант поліції П. Шеєр чітко окреслив завдання нової влади, посилаючись на райхсфюрера Г. Гімлера, котрий обґрунтовував необхідність геноциду «історичним правом німецького народу на українські землі», впокорення місцевого населення шляхом масових арештів, страт, вивезення працездатних мешканців на примусові роботи в Райх [32, с. 132—133].

Основними елементами окупаційного режиму в Києві стали розгалужена система каральних органів, створення спеціальних місць позбавлення волі (в'язниць, концентраційних таборів), практика масових убивств цивільного населення та

військовополонених, знищення за расовою ознакою (євреї, роми), вбивства психічно хворих, система колективної відповідальності, використання «душоубок» тощо. Публічні страти у столиці УРСР, зокрема й через повішення, нацисти реалізовували в демонстративний спосіб.

Зазначений метод страти було обрано з кількох причин. Насамперед таким чином окупаційний режим демонстрував свою абсолютну владу та повну зневагу до місцевого населення. Повішення було особливо жорстоким способом позбавлення життя, завдавало фізичних страждань приреченим і моральних — тим, кого приневолювали на все це дивитись. Окрім того, заборона знімати вже мертві тіла означала подальшу наругу над жертвою. По-друге, публічне повішення «порушників режиму» мало посіяти страх серед мешканців, придушити опір підпілля, нав'язати загальну покору. По-третє, нацистські ідеологи наслідували середньовічні практики, де страта через повішення розглядалася як ганебне покарання, тоді як розстріл ще потрібно було «заслужити» [39].

Жертвами страт на шибеницях у Києві впродовж періоду окупації міста стали учасники опору, військовополонені, євреї, цивільні, котрі допомагали підпільникам та євреям тощо. Попри відсутність прямих законодавчих приписів щодо повішень, технології й інструменти знищення цивільного населення окупованих «східних територій» мало чим відрізнялися — за винятком хіба що інтенсивності страт.

У Києві, як і в інших населених пунктах, нацисти свідомо обирали для екзекуцій місця масового скупчення людей, щоб вплинути на максимально більшу їх кількість, посіявши страх, безпорадність, придушити у зародку здатність до непокори. Хоч офіційних документів, в яких фіксувалася б вичерпна географія розміщення шибениць, не виявлено, тогочасна періодика, спогади очевидців, окремі фотоматеріали дозволяють визначити ці місця.

Так, більшість джерел указують на «функціонування» найвідомішої шибениці⁶ — на розі бульвару Т. Шевченка та вул. Хрещатик навпроти Бессарабського ринку [20, с. 314; 24, с. 56; 40, с. 234]. Чимало киян неминуче проходили повз це місце страти. Тож попри намагання ігнорувати «вішалню», жахливі образи жертв слугували для мешканців постійним нагадуванням про неминучість розправи за будь-який прояв непокори.

Описи очевидців ілюструють терор завойовників. Так, Докія Гуменна писала: «Он на розі Хрещатика, Васильківської⁷, Бессарабки й бульвару Шевченка, де найбільший рух, три дні висять на ліхтарях два повішених із записками на грудях: “Українець”, “Жид”» [16, с. 292].

Мешканка Києва Олександра Шарандаченко, яка вимушено залишилася в місті, повідомляла: «23 січня 1942 р. [...] На Хрещатику знову повішено п'ятьох чоловіків і з ними двох жінок. Другий день висять коло плаката: “Це буде всім саботажникам та партизанам!”». Спогади про ці моторошні сцени довго не поли-

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 55663. Т. 20. Арк. 72.

⁷ Ідеться про вул. Велика Васильківська.

шали її: «Про вішалників не згадуємо, а вони в нас перед очима... Жену з-перед очей картину ночі на Хрещатику зараз, де вітер гойдає повішених. Всіх нас не перевішають!» [25, с. 71]. Цей фрагмент спогадів не лише фіксує факт публічної страти, але й передає атмосферу, яка панувала в окупованому місті, де страти стали зловісним елементом повсякденності.

Свідчення тих, хто це бачив, проливають світло на обставини трагічних подій. «23 лютого [1942 р.] на Бессарабці були повішені публічно три чоловіки з табличками “За підриг військової могутності й саботаж”; 30 березня знову повішені публічно три чоловіки з написом “За спекуляцію” на Бессарабці і, кажуть, ще й на Лук’янівським базарі» [20, с. 345]. Секретарка Залізничного райкому комсомолу Єфросинія Кашеєва стверджувала, що взимку (вочевидь 1941—1942 рр.) вона бачила страчених на Бессарабці з написом: «Цих трьох повішено наказом поліції за саботаж»⁸. Також свідком став Георгій Комендат, повідомивши, що на Бессарабській площі повісили єврея — за «зрив м’ясозаготівель», про що свідчила відповідна табличка⁹. Важливу інформацію щодо методів нацистського терору містить розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про ситуацію в окупованому місті за серпень 1942 р. Так, в одному з документів йшлося про вбивства в рамках боротьби нової влади зі «спекуляцією»: «У центрі міського базару влаштовано шибеницю, де було страчено трьох жінок за обмін своїх речей на продукти»¹⁰.

Киянка Ірина Хорошунова зафіксувала у своєму щоденнику 28 березня 1942 р.: «[...] коли я підійшла до кінця бульвару, побачила страшне нове видовище. На стовпах ліхтарів висіли тонкі обірвані мотузки, а в багнюці та в снігу — три трупи на землі. Кров із розбитих голів стікала разом із водою на бруківку Хрещатика. Вони знову, як і минулого разу, зірвались, і їх добили. [...] Двоє з них, мабуть, євреї. На одному з них німецька шинель. Безмовні люди стоять навколо. Ходить поліцейський. Він не дозволяє наближатися. Не знаю, чи можна впізнати вбитих. Хто вони? Що зробили? Чи встигли зробити щось для наших чи загинули ні за що?»¹¹.

Співробітниця міліції Марія Заровна, виконуючи спецзавдання зі збору розвідувальних даних в окупованому Києві, у своїх донесеннях зафіксувала використання стовпів на початку бульвару Т. Шевченка, навпроти Бессарабської площі, як імпровізованих шибениць: «Там щодня висіло 5, 10, 15 та 20 осіб. Вранці повісять петлі, а вдень підвозять людей вантажівкою, одягають на них петлі. Всі стоять у петлі вільно доти, доки одягнуть останньому, потім машина від’їжджає, люди зриваються з машини й одразу мотузка затягується»¹². Описані деталі дають змогу реконструювати послідовність дій катів та інтенсивність здійснюваних страт.

⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 7. Оп. 10. Спр. 287. Арк. 193—194.

⁹ Научный архив Института российской истории РАН (Москва; далі — НА ИРИ РАН). Ф. 2. Разд. VI. Оп. 10. Д. 10. Л. 5.

¹⁰ URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4798

¹¹ Хорошунова І. Второй год войны. 29 марта 1942 г. URL: <https://gordonua.com/speprojects/khoroshunova3.html>

¹² Твердження про використання стовпів видається сумнівним з огляду на одночасну доставку та виконання вироку щодо кількох жертв, а також фіксовану відстань між ци-

Про повіснених повідомляла також мешканка Києва Наталія Білокриницька, зазначаючи, що в лютому 1942 р. на цьому ж місці стратили чотирьох радянських громадян, а пізніше ще трьох¹³.

Киянин Юрій Чикирисов згадував про різноманіття написів, якими супроводжувалися злочини: «Обабіч Бессарабського ринку постійно виставляли шибениці з жертвами. На них були написи: “Злодій”, “Убивця” і далі додано: “Так буде з кожним”. На другий рік окупації стали з’являтися нові таблички: “Партизан”, “Підпільник”, “Він убив німця”» [24, с. 56]. Це були типові тогочасні формулювання звинувачень, що їх використовували окупанти для обґрунтування репресій проти нерідко зовсім невинних людей.

Спостереження очевидців щодо місця та способу здійснення страт у районі Бессарабки — Хрещатика різняться. Хтось указував на використання ліхтарних стовпів та опор як імпровізованих місць повішень, тоді як інші повідомляли про спеціально збудовані шибениці. Водночас існує розповідь про застосування ліхтарного стовпа як місця страти навпроти готелю «Палац», розташованого за квартал від Бессарабської площі¹⁴. Неузгодженість у спогадах киян може бути зумовлена кількома чинниками. По-перше, слід урахувувати потенційну неточність та обмеженість людської пам’яті, особливо у свідків літнього віку, що є природним процесом. По-друге, розбіжності можуть відображати факти різних епізодів страт у різних місцях. Крім того, існує небезпідставне припущення, що у зв’язку з можливими «технічними складнощами» повішення на стовпах окупанти могли ухвалити рішення про будівництво шибениці / шибениць для забезпечення «ефективності» публічних екзекуцій як інструменту терору.

Шибениці з’явилися й в інших районах Києва. На Подолі, зокрема, ця конструкція, нагадуючи про смертельну небезпеку, височіла на Червоній площі¹⁵. Подібне місце страти окупанти організували також і на Печерську — поблизу однойменного базару [40, с. 300].

Свідки нацистської окупації описували жахливі картини, які закарбувалися в їхній пам’яті. Так, Надія Лінка (Геппенер) пригадувала: «На Хрещатику, на Печерську та на Подолі стояли високі, довгі шибениці, на яких завжди гойдалося кілька трупів. Шибениці ставилися на видних, людних місцях, на страх і в настанову “тубільцям”. [...] Вішати та розстрілювати полонених гнали через місто, [вчиняючи розправу] зазвичай поблизу базарів» [40, с. 234]. І. Хорошунова фіксувала: «На Бессарабці два дні висять повішені. Висять також і на Печерську. Це “в покарання звільненим народам” вішають німці людей і пишуть, що за саботаж. До чого тут

ми стовпами. Швидше йшлося про повішення на шибениці. Описаний спосіб страти з допомогою автомобіля (URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4800.Dopovid_starshogo_inspektora_politviddilu_Kiyivskogo_oblasnogo_upravlinnya_militsiyi_NKVS_M_Zarovnoyi_pro_stanovishche_v_okupovanomu_n.html) унеможлиблював індивідуальне повішення на окремих стовпах.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 55663. Т. 16. Арк. 44—49.

¹⁴ НА ИРИ РАН. Ф. 2. Разд. VI. Оп. 10. Д. 10. Л. 5.

¹⁵ Нині Контрактова площа.

саботаж? Вішають наших людей за те, що вони проти німців. Вони борються проти німців. Ось і все. Але нам тільки страшно, і більш нічого. Що можна нам в наших умовах зробити щось істотне проти німців? Тільки зрада навколо. Так, мабуть, хтось видав тих, хто зараз висить другий день на Бессарабці й на Печерську»¹⁶.

Киянину В'ячеславу Сабалдиру запам'яталася страта на Подолі: «Я бачив [...] як німці на вантажівці привезли трьох чоловіків, накинули на шиї петлі. Машина від'їхала, вони повисли на мотузках. Німці розвернули машину, під'їхали під шибеницю — перерізали мотузки й повезли трупи. Все це тривало три — чотири хвилини. Навколо був натовп людей» [22, с. 38—39]. Аналізуючи цей епізод, можна виокремити кілька ключових аспектів, які допомагають розкрити механізм терору та його вплив на місцеве населення. Згадка про натовп вказує на публічний характер страти. Швидкість її виконання характеризувала нещадність окупаційної влади. Не було жодного судового процесу, жодних можливостей для приречених виправдатися. Рішення ухвалювалося оперативно, а його реалізація була блискавичною. Зняття тіл могло свідчити про підготовку до наступної екзекуції.

Автор роману-документа «Бабин Яр» киянин Анатолій Кузнецов переповідав глибоке враження, яке справив на його дідуся вигляд страченого: «Дід бачив на Володимирській гірці повішеного. Припорошений снігом, босий, він висів із вивернутою набік головою й чорним обличчям: чи його сильно били, чи почорнів після смерті. На дошці було написано, що він робив замах на німця» [19, с. 160].

Свідчення Анастасії Горбач містять згадки про ще два місця публічних страт у Печерському районі Києва. Перший епізод стосується Першотравневого парку¹⁷, де окупанти повісили кількох людей, яких назвали «партизанами», про що вказували таблички на тілах. Утім уночі хтось, ризикуючи життям, зірвав ці «вивіски», замінивши їх на «Жертви фашистського терору». Наступної ночі німці виставили охорону на місці страти. Другий епізод, описаний тією ж А. Горбач, пов'язаний із площею Верховної Ради¹⁸, де на каштанових деревах повісили трьох робітників заводу «Арсенал» за відмову співпрацювати. Водночас подальші свідчення згаданої особи викликають сумніви щодо їх достовірності. А саме твердження про нібито повішення на тих самих каштанах наступної ночі вже німецьких жандармів [28, с. 39]. Ці спогади опубліковано 1945 р., тож виникає підозра в імовірній тенденційності оповіді, у прагненні героїзувати підпільний рух або відповідати поширеним на той час суспільним настроям.

Аналогічні застереження викликають і повідомлення агента НКВС Гайового про те, що нібито під час страти двох комсомольців за «злочини» проти гітлерівського режиму один із них плакав, а інший, коли йому накинули зашморг на шию, вигукнув: «Хай живе Сталін!» [17, с. 558].

Додаткову інформацію про публічні страти виявлено у свідченнях підпільниці Діни Волевач, яка тоді працювала у фотоательє при Київському оперному теат-

¹⁶ Хорошунова І. Второй год войны. 25 февраля 1942 г. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html>

¹⁷ Нині Миський сад.

¹⁸ Нині площа Конституції.

рі, послугами котрого регулярно користувалася жандармерія. Серед численних світлин, замовлених окупантами, були й фотографії зі страт. Датовані 22 лютого і 28 березня 1942 р., вони свідчать про факт проведення в місті публічних повішень¹⁹. У пізнішому документі підпільниця вказала, що за підриг німецьких споруд трьох чоловіків було повішено 23 лютого 1942 р.²⁰

Точнішу інформацію про страти на шибеницях у Києві в лютому 1942 р. вдалося встановити з окупаційної преси. Так, в одному з повідомлень місцевої газети вказувалося: «23.ІІ.1942 р. в Києві прилюдно повішені три злочинці, які намагалися зруйнувати споруди німецьких збройних сил. З цього часу поліція безпеки вживатиме найжорстокіших заходів проти тих, хто займається подібними справами»²¹. Це сповіщення підтверджує, що страта, про яку йшлося вище, дійсно відбулася саме 23 лютого 1942 р.

Радянська преса на початку 1942 р. також повідомляла²² про розміщення шибениць у різних районах Києва, включаючи Першотравневий і Пушкінський²³ парки, Золотоворітський сквер, Печерський базар, площу М. Калініна. Водночас, слід зазначити, інформація щодо окремих місць не підтверджується іншими джерелами, що може свідчити про потенційну неточність наведених даних.

Завдяки збереженим німецьким документам видається можливим частково верифікувати свідчення киян. Obersturmführer СС А. Гефнер, учасник знищення євреїв у Бабиному Яру, повідомляв, що військовий комендант Києва генерал-майор К. Ебергард вимагав від підлеглих публічного повішення євреїв²⁴, схоплених як «підпалювачі» після початку пожеж на Хрещатику [4, с. 228].

У донесенні начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київській генеральній окрузі зафіксовано лише впродовж березня 1942 р. факт повішення 12 киян. Причому 6 із них звинуватили у «створенні загрози громадському здоров'ю на хлібній фабриці»; 3 — у «диверсії» (пошкодження військових кабелів); 3 — у «незаконній торгівлі» та «спекуляціях» на ринку. Важливим елементом для розуміння настроїв містян під час виконання покарань виступає фраза з документа: «Ці заходи справили сильне враження на населення й викликали співчуття» [18, с. 131]. Вона прямо засвідчує, що публічні страти досягли своєї мети у плані значного психологічного впливу. Не менш важлива і згадка про співчуття, адже попри очікувану окупантами реакцію страху, виникала солідарність із жертвами.

Наявна інформація не дозволяє з повною вірогідністю встановити всі місця розміщення шибениць у Києві. Хоч очевидці тих подій одноставно згадували про над-

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 10. Спр. 100. Арк. 23.

²⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 297. Арк. 142.

²¹ Командование полиции безопасности и службы безопасности в Киеве сообщает. *Последние новости*. 1942. 2 марта. № 11 (13). С. 1.

²² Пусть жажда мести движет вперед миллионы. *Советская Украина*. 1942. 28 января. №23 (1199). С. 1.

²³ Нині парк ім. І. Багряного.

²⁴ У розповіді А. Гефнера йшлося про 60, а в «Повідомленні про події у СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р. — про 20 євреїв, щодо публічної страти котрих клопотав міський комендант [4, с. 232].

звичайну жорстокість окупантів у застосуванні цього інструменту терору, конкретні місця страт інколи залишалися невідомими. Так, Наталія Ткаченко, очевидиця трагедії в Бабиному Яру, яка свідчила на Київському процесі 1946 р., розповіла про сцену, що закарбувалася в її пам'яті. Не вказуючи місця події, вона згадувала про те, як німецькі солдати розпалювали великі багаття у викопаних ямах, а над ними, на встановлених шибеницях, вішали немовля просто на очах матері, котра, намагаючись урятувати дитину, кинулась у вогонь і загинула. Окрім того, Н. Ткаченко наполягала, що на власні очі бачила, як на цих самих шибеницях страчували чоловіків і жінок, котрі згорали живцем [7, с. 262—263]. Це свідчення слугує прикладом свідомого демонстративного садизму, спрямованого на максимальне психологічне травмування населення.

Хоча деякі очевидці страт і були переконані, що найчастіше повішення застосовувалося саме до партизан²⁵, загальна картина злодіянь окупантів свідчить про те, що жертвами їхнього терору ставали звинувачені в найрізноманітніших «злочинах» представники різних соціальних груп.

Так, київська вчителька Ольга Гудзенко-Тишкова²⁶ стверджувала про реальність смерті на шибениці для тогочасних педагогів через використання радянських підручників²⁷. Це також загрожувало працівникам промислових підприємств Києва, зокрема за «несумлінне» виконання виробничих завдань, що окупаційна влада кваліфікувала як «саботаж»²⁸. Аналогічна санкція чекала обвинувачуваних у спробах «крадіжок майна». Показовий випадок із Василем Силаєвим, членом підпільної групи Віктора Хохлова, якому доручили роздобути певні деталі для автомашини. З цією метою він улаштувався на авторемонтний завод. Однак після передачі запчастин його затримав вартовий і доставив до директора. Останній розпорядився публічно стратити В. Силаєва. Але у вирішальний момент повішення замінили на двомісячні примусові безоплатні роботи на підприємстві²⁹.

На окуповану Україну поширювалася чинність німецького закону «Про призначення та виконання смертної кари» від 29 березня 1933 р. 17 лютого 1942 р. райхсміністр А. Розенберг видав спеціальне розпорядження, яке доповнювало карні приписи, значно розширивши перелік діянь, за які передбачалося застосування смертної кари³⁰. Хоч розстріл і залишався переважним типом страти, остаточний вибір методів був прерогативою поліції безпеки та СД.

Нерідко повішення застосовувалося паралельно з розстрілом як показова кара щодо мешканців Києва, які порушували окупаційний режим, а також стосовно

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 244. Арк. 22—22 зв.

²⁶ Під час окупації намагалася влаштуватися на роботу за спеціальністю, однак була визнана «ненадійною», адже її батько — член компартії. Згодом працювала бібліотекаркою та діловодкою у школі № 6 (вул. Вел. Підвальна; нині Ярославів Вал, 25а) (див.: ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 243. Арк. 45—46).

²⁷ Там само. Арк. 46.

²⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 347. Арк. 6.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68032 ФП. Т. 1. Арк. 95 зв.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 12—14.

«підозрілих осіб», котрі не мали документів на посвідчення особи встановленого зразка [17, с. 445—446]. Така ж розправа чекала й на тих військовозобов'язаних, хто не з'явився вчасно до комендагури³¹, на працездатних осіб за ухилення від реєстрації на біржі праці³². Крім того, повішення передбачалося за будь-які «злочини» проти німецьких військовослужбовців та їхньої власності [41, с. 232], за використання радіоприймачів, допомогу підпільникам і партизанам³³.

Агент НКВС Мацко у своєму звіті зазначав про практику застосування повішення й розстрілу як основних видів страт, зокрема за такі порушення окупаційного режиму, як переміщення між населеними пунктами без перепустки або надання притулку чи їжі особам без документів³⁴.

Учасниця київського підпілля Марія Гурська повідомляла про випадки публічних страт. За її свідченнями, німці вішали людей просто на стовпах на бульварі Т. Шевченка. Саме так убили трьох робітників кабельного заводу. Вона наполягала, що на власні вуха чула, як перед смертю ті вигукнули: «Сьогодні нас вішають, а завтра — вас! Ми гинемо за Батьківщину!». Наголошувала, що окупанти фотографували ці страти³⁵. Серед іншого, підпільниця зафіксувала у своєму донесенні реакцію місцевого населення, яка, за її словами, характеризувалася глибоким драматизмом. Із трьох приречених один зірвався з петлі. При спробі повісити повторно він зміг ударити у живіт одного з катів і той застрелив його. На місці страти встановили дощечку з написом «За саботаж, за підрив виробництва німецького військового озброєння»³⁶.

Трупи повішених довго залишалися на шибеницях. Заборона знімати тіла, за задумом німців, мала унаочнювати неминучість покарання не лише за реальний спротив, а навіть за відповідні наміри [43, с. 73]. Страх бути повішеним переслідував мешканців міста. Про це свідчить запис Л. Нартової у своєму щоденнику: «Вчора святкували іменини Гітлера. Біля університету був парад, стояла трибуна, а біля парку встановили високі стовпи. Усі з жахом думали, чи не шибениці? Виявилось, на 20 високих жердинах повісили фашистські прапори із чорними павуками»³⁷.

Жорстока політика окупантів викликала нерозуміння навіть серед деяких прихильників нової влади. «Знову троє повішених на ліхтарях... От! Казали, що то все брехню про них писали в наших газетах, а тепер бачимо, що то все правда».

³¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 4283. Арк. 114 зв.

³² Там само. Спр. 65175. Арк. 83 зв.

³³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 347. Арк. 21.

³⁴ Там само. Спр. 123. Арк. 113—124; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_9630.html#Matsko

³⁵ 12 листопада 1941 р. райхсфюрер СС Г. Гімлер своїм наказом заборонив фотографувати страти. А 16 квітня 1942 р. очільник Головного управління імперської безпеки Р. Гайдріх уточнив умови їх фотофіксації для службового використання [42, с. 87—90].

³⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 353. Арк. 85—106; URL: [https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_1611.Stenograma_besidi_z_Gurskoyu_Mariyeyu_Yakivnoyu_-_zv'yazkovoyu_Kiyivskogo_MK_KP\(b\)U.html](https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_1611.Stenograma_besidi_z_Gurskoyu_Mariyeyu_Yakivnoyu_-_zv'yazkovoyu_Kiyivskogo_MK_KP(b)U.html)

³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 357. Арк. 1—25; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_2006.Vityag_z_shchodennika_vchitelki_m_Kiyeva_L.Nartovoyi_pro_gittya_v_okupovanomu_Kiyevi.html

«Але як таке може бути?», адже «німці — народ культурний», — із розпачем зауважувала Д. Гуменна [16, с. 307]. Від початку захоплення міста вона та інші, хто пов'язував із приходом німців деякі надії, не могла повірити в нещадність гітлерівців. Проте публічні страти, що відбувалися в місті, переконливо доводили реальність нацистського терору.

Покарання на шибениці застосовувалося й у трудових таборах³⁸ та в місцях примусового тримання радянських військовополонених. Насамперед така страта передбачалася для схоплених утікачів. А у випадку успішних утеч окупаційна влада здійснювала «відплатні акції» не лише у формі розстрілів, а й підвищення заручників, обраних із-поміж в'язнів³⁹. У Сирецькому таборі для таких покарань спеціально збудували шибеницю [44, с. 175].

З архівних матеріалів відомі факти участі у страхах громадян, котрі перейшли на службу до окупантів. Так, у доповідній записці начальника УНКДБ УРСР по Київській обл. М. Бондаренка наркому держбезпеки республіки С. Савченку про наслідки окупації Києва зафіксовано, що поліцаї Іван Власенко, Яків Дігтяр, Сергій Пося доправили «комуніста Старостенка й активіста Тищенка до комендатури, де їх повісили». З цього ж джерела дізнаємося, що колабораціоністи Леонтій Костюк та Андрій Згура особисто брали участь у страті через підвищення комуністів Вакуленка, Черненка, Туровського, а також колишнього співробітника НКВС Шевченка [17, с. 636].

Радянські органи держбезпеки зафіксували й інші випадки. Так, бригадир і сотник Сирецького табору Володимир Бистров на допиті повідомив: «Я активно брав участь у розстрілах, повішеннях та вбивствах радянських громадян, які утримувалися в концтаборі, а також в їх тортурах і побиттях. [...] Крім цього, я повісив чотирьох людей. Для того, щоб заслужити прихильність німців, зокрема коменданта табору й виправдати його до мене довіру, я став катом і за вказівкою коменданта, а також за моєю власною ініціативою, хоча цього не потрібно було, бив, вішав, убивав і розстрілював ув'язнених, невинних радянських громадян, які перебували в таборі»⁴⁰. Інший сотник Сирецького табору Віктор Кондрат також особисто вішав ув'язнених⁴¹. Про це він свідчив згодом на слідстві. Зауважимо, що заарештовані після вигнання нацистів їхні поплічники в надії на пом'якшення вироку могли заявляти все, що відповідало очікуванням співробітників радянських каральних органів. Важливо також зазначити, що подібні показання, навіть якщо вони містять певні неточності в деталях, відображали загальну практику поводження з бранцями в німецьких концтаборах. Згадка про особисту ініціативу виконавців (як-от у випадку В. Бистрова) також показова щодо атмосфери безкарності й захоплення жорстокості з боку табірної адміністрації.

³⁸ ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 244. Арк. 8.

³⁹ Там само. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 377. Арк. 32—35; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_8113.Struktura_povnovagennya_rangi_diyalnist_nimetskoji_politsiyi_ta_slugbi_bezpeki_u_tomu_chisli_y_shchodo_znishchennya_tsivilnogo_naselenn.html

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 46839. Арк. 33—33 зв.; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_20.html

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 46772. Арк. 32 зв. Зустрічається також написання прізвища: Конрад [7, с. 177, 340].

Страти через повішення відбувалися навіть у тюремних камерах. Співробітниця канцелярії Святошинської районної поліції Віра Степанова повідомляла: «[...] восени 1942 року, приблизно у вересні — жовтні місяці одним з агентів поліції, прізвища не пам'ятаю, був спійманий і доставлений до поліції один радянський громадянин, єврей за національністю. Останній був заарештований, а наступного дня, тобто вночі в камері поліції Святошинського району його повісив комендант Арсеньєв. Я особисто бачила труп повішеного, коли він висів на мотузці в камері»⁴².

Із метою посилення психологічного впливу на киян окупаційна влада нагнітала відповідну атмосферу через повідомлення про страти у пресі. Зазвичай їх подавали на перших шпальтах⁴³. Як згадувала киянка О. Шарандаченко: «В сьогоднішній газеті (йшлося про “Нове українське слово” — Т. З.) на першій сторінці здоровенними літерами намагається злякати нас повідомлення про те⁴⁴, що на площі Богдана⁴⁵ повішено декількох “саботажників” за “комуністичний дух”, за “одверто виявлене небажання їхати до Великонімеччини” допомагати “визволителям”» [25, с. 102—103]. Для збільшення пропагандистського та шокуючого ефекту практикувалося фотографування страт. Ці фотоматеріали, ймовірно, слугували як для внутрішньої звітності, так і для візуального підкріплення терору. Втім прямих доказів публікації їх у київській пресі періоду нацистської окупації не виявлено.

* * *

Повішення завдавали глибоких психологічних травм тим, хто був їх свідком. Спогади очевидців підтверджують, що застосування цих середньовічних езекуцій стало потрясінням для рядових киян, серед натовпу вимушених глядачів нерідко траплялися істерики, жінки непритомніли⁴⁶. Публічне мученицьке позбавлення людини життя закарбовувалося в пам'яті, негативно впливаючи на морально-психологічний стан, викликаючи почуття безвиході, приреченості. Так, наприклад, особливо травматичним для Н. Лінки (Геппенер) видався перший зоровий «контакт» зі знаряддям страти: «Я підійшла до самого кінця бульвару [Шевченка] і остовпіла: тут стояла висока шибениця з довгою поперечиною. На ній висіло

⁴² Там само. Спр. 26748. Арк. 234 зв.

⁴³ Командування поліції безпеки і служби безпеки в Києві повідомляє. *Нове українське слово*. 1942. 24 лютого. № 42 (57). С. 1; Командование полиции безопасности и службы безопасности в Киеве сообщает. *Последние новости*. 1942. 2 марта. № 11 (13). С. 1; Покікнчити з жидівсько-большевицькою агентурою! *Нове українське слово*. 1942. 17 березня. № 60 (75). С. 1; Командування поліції безпеки і служби безпеки в Києві повідомляє. *Там само*. 29 березня. № 71 (86). С. 1.

⁴⁴ Зазначимо, що виявити це оголошення нам не вдалося.

⁴⁵ Мається на увазі Бессарабська площа, яка в 1869—1881 рр. носила ім'я Богдана Хмельницького — неофіційно ж кияни використовували цю назву фактично до 1944 р.

⁴⁶ URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4800.Dopovid_starshogo_inspektora_politviddil_u_Kiyivskogo_oblasnogo_upravlinnya_militsiyi_NKVS_M._Zarovnoyi_pro_stanovishche_v_okupovanomu_n.html

шість трупів, що тихо гойдалися при поривах вітру, сніг припорошив їхні тіла та обличчя. Фігури покійників здавалися дуже довгими, прямими, темними, на них тріпалося лахміття. [...] Раптом один повішений обірвався і впав у сніг. Я закричала та побігла. Ніхто не зупинявся біля цього страшного місця, багато хто хрестився і швидко йшов» [40, с. 235]. Місця страт, що з'явилися в міському просторі, руйнували й так майже відсутні відчуття стабільності та безпеки, а споглядання відкритого безкарного позбавлення людини життя зумовлювало зростання почуття вразливості, беззахисності перед окупаційною владою.

Аналізуючи публічні страти в допоміжному таборі Блехгаммер С. Барт стверджує, що подібна травма може призводити до фрагментації спогадів, які в результаті неможливо інтегрувати в історію життя. Часто виникає механізм придушення таких болючих згадок, що з часом може призвести до їх спотворення. Саме тому встановлення точної кількості страт, дат, імен жертв стає надзвичайно складним завданням. Травма також перешкоджає формуванню цілісної вербальної розповіді про пережитий досвід, заважаючи тим, хто вижив, стати повноцінними «свідками власної історії». Захисні механізми, такі як забування, заперечення, дереалізація, деперсоналізація тощо, можуть призводити до «відключення» травматичних епізодів від пам'яті. Крім того, свідки повішень часто мають почуття провини, самозвинувачення, що теж може ускладнювати відтворення травматичних спогадів [6, с. 144—145, 154, 164—165].

* * *

Попри очевидну мету окупантів, з'ясувати реальний вплив публічних страт на місцеве населення практично неможливо через відсутність відповідних досліджень і документів безсумнівної достовірності. Деякі свідчення вказують на неоднозначність впливу таких акцій. З одного боку, надмірна жорстокість, страти невинних викликали зворотну реакцію — посилювали ненависть до загарбників, спонукали приєднуватися до підпілля. З іншого ж, більшість пересічних мешканців намагалися дотримуватися встановлених окупаційною владою правил, аби не наражатися на смертельну небезпеку. Втім політика арештів, необґрунтованих звинувачень, практика колективної відповідальності та знищення заручників зводили нанівець ці спроби убезпечити себе. Реальний вплив страт через повішення на рівень опору залишається предметом дискусій.

Наявна джерельна база не дає можливості встановити точну кількість киян, чие життя скінчилося на шибеницях у роки нацистського правління. Однак є підстави стверджувати, що, наприклад, практика таких екзекуцій у зоні військової адміністрації була масштабнішою, ніж деінде [38, с. 69—70]. Поява шибениць у Києві стала елементом системної політики терору, метою котрої було придушення опору, залякування, встановлення абсолютного контролю над населенням. Сам акт повішення, агонія жертви негативно впливали на свідків публічних страт, а вигляд мертвих тіл мав паралізувати волю до спротиву та «промовляти» про неминучість розправи. Жертвами ставали не лише реальні супротивники нової влади, а й звичайні цивільні мешканці, зокрема євреї, заручники, «неблагонадійні» чи «підозрілі».

Дослідження практики привселюдних страт дає змогу суттєво розширити наші уявлення про систему нацистського терору. Спогади очевидців допомагають досягнути фізичний та емоційний стан жертв і свідків тих подій. Вивчення психологічних наслідків насилля може прислужитися для розробки ефективних підходів до опрацювання історичної травми.

Детальне студіювання зазначеної теми сприятиме всебічному й об'єктивному осмисленню масштабів і характеру нацистських злодіянь. Таке дослідження важливе не лише для відновлення історичної правди, але має значну актуальність для сучасного суспільства, сприяючи розумінню механізмів тоталітаризму, подоланню травматичного досвіду минулого.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Abramenko, L. (Comp.). *Kyivskiy protses: dokumenty ta materialy*. Kyiv: Lybid, 1995 [in Ukrainian].
[Київський процес: документи та матеріали. Упоряд. Л. Абраменко. Київ: Либідь, 1995. 208 с.]
2. Kasianenko, Yu. *Kyivskiy protses 1946. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Т. 4. Kyiv: Naukova dumka, 2007. 265 [in Ukrainian].
[Касяненко Ю. Київський процес 1946. *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка—Ком. Київ: Наукова думка, 2007. С. 265].
3. Berkhof, K. *Zhnyva rozpachu: Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011 [in Ukrainian].
[Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.]
4. Kruglov, A. & Umanskii, A. *Babii Yar: zhertvy, spasiteli, palachi*. Dnipro: Ukrainskii institut izucheniya Kholokosta “Tkuma”; Lira LTD, 2019 [in Russian].
[Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2019. 280 с.]
5. Pohorielov, A. *Oblychchia smerti: teror politsii bezpeky ta SD proty naselennia heneralnoi okruhy “Mykolaiv”*. *Problemy istorii Holokostu: ukraïnskyi vymir*. 2020. 11: 87-128 [in Ukrainian].
[Погорелов А. Обличчя смерті: терор поліції безпеки та СД проти населення генеральної округи «Миколаїв». *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Вип. 11. Дніпро, 2020. С. 87—128].
6. Barth, S. *From Schmelz Camp to “Little Auschwitz”*. Purdue University Press, 2025.
7. Yevstafeva, T. & Nakhmanovich, V. (Comps.). *Babii Yar: chelovek, vlast, istoriya: Dokumenty i materialy v 5 kn.* Кн. 1: *Istoricheskaya topografiya. Khronologiya sobytii*. Kiev, 2004 [in Russian].
[Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы в 5 кн. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев, 2004. 730 с.]
8. Vronska, T. *Okupatsiyni teror. Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 2012. 80-86 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Окупаційний терор. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ, 2012. С. 80—86].
9. Yevstafieva, T. *Znyshchennia myrnoho naselennia u roky nimetskoï okupatsii Kyieva. Kyiv i kyiany: Mat. sbchorichnoi nauk.-prakt. konf.* Kyiv, 2005. 5: 45-71 [in Ukrainian].

- [Євстаф'єва Т. Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва. *Київ і київці: Мат. щорічної наук.-практ. конф.* Вип. 5. Київ, 2005. С. 45—71].
10. Koval, M.V. *Ukraine v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939—1945)*. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945). Київ: ВД «Альтернативи», 1999. 336 с.].
 11. Kruglov, A. *Neevreiskie zhertvy natsizma v Kieve v 1941—1943 gg. Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vumir*. 2020. 12: 56-88 [in Russian].
[Круглов А. Нееврейские жертвы нацизма в Киеве в 1941—1943 гг. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Вип. 12. Дніпро, 2020. С. 56—88].
 12. Kay, A. *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. Yale University Press, 2021.
 13. Pohl, D. *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941—1944*. Munich, 2008 [in German].
 14. Bartoszewski, W. *Egzekucje publiczne w Warszawie w latach 1943 do 1944. Pisma wybrane 1942—2006. Vol. I*. Kraków, 2007 [in Polish].
 15. Domańska, R. *Pawiak — więzienie Gestapo: Kronika lat 1939—1944*. Warsaw: Książka i Wiedza, 1978 [in Polish].
 16. Humenna, D. *Khreshchatyi Yar: Roman-khronika*. New York, 1956 [in Ukrainian].
[Гуменна Д. Хрещатий Яр: Роман-хроніка. Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників «Слово», 1956. 485 с.].
 17. Vronska, T., Zabolotna, T., Kokin, S., Lysenko, O. & Pastushenko, T. (Comps.) *Kyiv: viina, vlada, suspilstvo: 1939—1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta nimetskoі okupatsiіnoі administratsiі*. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Київ: війна, влада, суспільство: 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та німецької окупаційної адміністрації. Ред. кол.: В.А. Смолій (гол.), О.В. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.Є. Лисенко (відп. ред.). Київ: Темпора, 2014. 864 с.].
 18. Lehasova, L.V. (Ed). *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. Л.В. Легасова (кер. проекту). Київ, 2012. 504 с.].
 19. Kuznetsov, A. *Babii Yar: Roman-dokument*. Kiev, 1991 [in Russian].
[Кузнецов А. Бабий Яр: Роман-документ. Киев, 1991. 352 с.].
 20. Lukianova, H. *Shchodennyk viiny. Ukraina: Nauka i kultura*. 2009. 35: 295-389 [in Ukrainian].
[Лук'янова Г. Щоденник війни. *Україна: Наука і культура*. Вип. 35. Київ, 2009. С. 295—389].
 21. Malakov, D. *Oti dva roky... U Kyievi pry nimtsiakh*. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ, 2002. 318 с.].
 22. Sabaldir, V. *Chto ya pomnyu o voine (Manuscript, Kyiv, 1997; T. Zabolotna's personal archive [in Russian]*.
[Сабалдир В. Что я помню о войне (рукопис, Київ, 1997 р., 134 с.; особистий архів Т. Заболотної)].
 23. Khudyakov, F.F. *Prozhitoe i perezhitoe*. Kiev, 2005 [in Russian].
[Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое. Киев, 2005. 472 с.].
 24. Shchukurysov, Yu. *Shpana z Yevbazu. Komunalka: Povisti*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Чикирисов Ю. Шпана з Євбазу. Комуналка: Повісті. Київ, 2011. 276 с.].
 25. Sharandachenko, O. *Reiestratorka ZAHSU (z shchodennyka kyianky)*. Kyiv: Radianskyi rystemnyk, 1960 [in Ukrainian].
[Шарандаченко О. Реєстраторка ЗАГСУ (з щоденника киянки). Київ: Радянський письменник, 1960. 362 с.].

26. Vronska, T. Nepevnyi kontyn[h]ent: deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy 1944—1953 rr., rezhymne povsiakdennia, povernennia. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944—1953 рр., режимне повсякдення, повернення. Київ: Дух і літера, 2022. 448 с.].
27. Zhyviuk, A. Odyn iz “perpetrators”: komendant UNKVD—UMGB—UKGB Petro Klymchuk. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 2019. 2 (52): 5-43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005> [in Ukrainian].
[Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД—УМГБ—УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 2 (52). Київ, 2019. С. 5—43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005>].
28. Dubina, K. Zlodeniya nemtsev v Kieve. Kiev: OGIZ Politizdat, 1945 [in Russian].
[Дубина К. Злоденія німців в Києве. Київ: ОГІЗ Політиздат, 1945. 47 с.].
29. Heiber, H. Der Generalplan Ost. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Dokumentation 6, 1958. 3: 299-305 [in German].
30. Rathert, R. Verbrechen und Verschwörung: Arthur Nebe: Der Kripochef des Dritten Reiches. Münster: Lit Verlag, 2001 [in German].
31. Reitlinger, G. The House built on sand. The Conflicts of German Policy in Russia, 1939—1945. New York: Viking Press, 1960. 459 p.
32. Shapovalova, L.D. (Ed.) Natsizm: Dokumentalnye svдетельstva prestuplenii: sbornik dokumentov. Moscow, 2022 [in Russian].
[Нацизм: Документальные свидетельства преступлений: сборник документов. Отв. ред. Л.Д. Шаповалова. Москва: Фонд «Историческая память», 2022].
33. Lohvynenko, Ye., & Lohvynenko, I. Pokarannia v pravi derzhav Starodavnoho svitu. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].
[Логвиненко Є., Логвиненко І. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків, 2019. 252 с.].
34. Ward, R. A Global History of Execution and the Criminal Corpse. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK379343/> (дата звернення: 18.04.2025).
35. Smertna kara protiahom 2023 roku — dopovid Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org.ua/smertna-kara-protyagom-2023-roku-dopovid-amnesty-international> [in Ukrainian].
[Смертна кара протягом 2023 року — доповідь Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org.ua/smertna-kara-protyagom-2023-roku-dopovid-amnesty-international> (дата звернення: 18.04.2025)].
36. Tuchel, J. Justizmorde bis zur letzten stunde hinrichtungen in Berlin-Plötzensee und in Brandenburg-Görden in den letzten monaten des zweiten weltkrieges. URL: https://www.gdw-berlin.de/fileadmin/bilder/publikationen/Beitraege-NeueFolge/Beitra_ge_zum_Widerstand_Nr_2-2020.pdf [in German].
37. Tarnavskiy, I. Okupatsiina polityka natsystskoi Nimechchyny ta yii soiuzykyiv v Ukraini 1941—1944 rr.: doctoral diss. of the hist. sci. Donetsk, 2013 [in Ukrainian].
[Тарнавський І. Окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників в Україні 1941—1944 рр.: дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2013. 555 с.].
38. Skorobohatov, A. Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941—1943). Kharkiv, 2004 [in Ukrainian].
[Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.].
39. Evans, R.J. Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600—1987. Oxford University Press, 1996.
40. Sebta, T.M., Kachan, R.I. (Comps.). Kyievo-Pecherska lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].

- [Киево-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи. Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. Київ, 2016. 1200 с.].
41. Shtepa, E.K. Iz vospominanii. Aleksandrov, K.M. (Comp.). *Pod nemtsami: Vospominaniya, svidetelstva, dokumenty: Istoriko-dokumentalniy sbornik*. Saint Petersburg, 2011 [in Russian]. [Штепа Э.К. Из воспоминаний. *Под немцами: Воспоминания, свидетельства, документы: Историко-документальный сборник*. Сост. К.М. Александров. Санкт-Петербург, 2011].
 42. Shevchenko, F. (Ed.). *Nimetsko-fashystskiy okupatsiyniy rezhym na Ukraini 1941—1944 rr.: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Derzhpolityvydav, 1951 [in Ukrainian]. [Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів і матеріалів. За ред. Ф. Шевченка. Київ: Держполітвидав, 1951. 412 с.].
 43. Fesenko, T. *Povest krivykh let*. New York, 1963 [in Russian]. [Фесенко Т. Повесть кривых лет. Нью-Йорк, 1963].
 44. Evstafeva, T. Syretskii kontsentratsionnyi lager. Evstafeva, T. & Nakhmanovich, V. (Comps.). *Babii Yar: chelovek, vlast, istoriya: Dokumenty i materialy v 5 kn. Kn. 1: Istoricheskaya topografiya. Khronologiya sobytii*. Kiev, 2004 [in Russian]. [Евстафьева Т. Сырецкий концентрационный лагерь. *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы в 5 кн. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий*. Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев, 2004. С. 171—186].

Надійшла / Received 29.05.2025

Tetiana ZABOLOTNA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
zabten@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

EXECUTION BY HANGING IN THE NAZI OCCUPIERS' SYSTEM OF TERROR: KYIV 1941—1943

The goal is to study the place and role of the death penalty by hanging in the system of Nazi terror during the occupation of the capital of the Ukrainian SSR. **The objectives** are to analyse the genesis of public punishment, the practice of its application, to establish the locations of execution sites, the social categories of the population that most often became victims of this type of execution; to study the impact of public executions on the psychological state of Kyiv residents. **Methodology.** Several scientific methods were used, including historical and comparative analysis, problematic and chronological method and content analysis of documentary sources. **Scientific novelty.** The article is one of the first attempts to analyse the use of public hangings in Kyiv by the occupiers as a tool for the annihilation of the local population. It expands our knowledge about the system of Nazi terror in the occupied territories and summarises information about the places where this type of execution was carried out in the capital of the Ukrainian SSR. **Conclusions.** It is proved that Nazi Germany began to use hanging as a public punishment in the occupied Ukrainian cities, including Kyiv, earlier than in the territory of the Third Reich itself. The capital of the Ukrainian SSR, along with other Ukrainian cities, became a testing ground for the most brutal policy of exterminating civilians and resistance fighters. The Nazis used this medieval method of execution not only to inflict as much suffering as possible on the victim, but also to intimidate involuntary witnesses. The selected victims often came from different social groups, the idea being to symbolise the inevitability of punishment for anyone who did not obey the new government. The publicity of these executions had a profound psychological impact on Kyiv residents, causing fear and despair and at the same time increasing hatred for the occupiers.

Keywords: *Kyiv, Nazi occupation, occupation policy, terror, public execution, hanging, gallows, victims, World War II.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.119>
УДК 94(477)“1943”

Дмитро ТИТАРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
науковий співробітник Історичного семінару,
Гайдельберзький університет (Гайдельберг, Німеччина)
titarenko_tit@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

ЗЛОЧИН БЕЗ КАРИ: ВБИВСТВО ПАЦІЄНТІВ ВІЙСЬКОВОГО ГОСПІТАЛЮ У ХАРКОВІ В БЕРЕЗНІ 1943 р. У СВІТЛІ РОЗСЛІДУВАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ЮСТИЦІЇ*

Мета — аналіз діяльності органів юстиції ФРН із розслідування вбивства в березні 1943 р. у Харкові кількох поранених червоноармійців, які перебували на лікуванні в армійському сортувальному госпіталі № 1. Зумовлені метою **завдання** полягають у наступному: висвітлити радянську версію подій; охарактеризувати дії німецької юстиції, пов'язані зі встановленням обставин злочину та відповідальних за нього; визначити фактори, які завадили успіху слідства; висвітлити спроби ідентифікації імен жертв нацистських убивств — червоноармійців і солдатів окремого чехословацького піхотного батальйону. **Методологія**. Використано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, біографічний методи. Вагому роль відведено джерелознавчим методам, зокрема виявлення, відбору джерел та формування джерельних комплексів, атрибуції, верифікації, визначення ступеня їх достовірності. **Наукова новизна** полягає в постановці питання про діяльність органів юстиції ФРН із розслідування воєнних злочинів, скоєних німецькими військами на Східному фронті; у висвітленні особливостей радянсько-німецької правової співпраці щодо кримінального переслідування воєнних злочин-

* Публікацію підготовлено в рамках наукового проекту, підтриманого Фондом Александра фон Гумбольдта (Німеччина).

Цитування: Титаренко Д. Злочин без кари: вбивство пацієнтів військового госпіталю у Харкові в березні 1943 р. у світлі розслідування німецької юстиції. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 119—140. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.119>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ців; у введенні до наукового обігу низки нових джерел з українських і закордонних архівів. **Висновки.** Німецьке слідство здійснило масштабні заходи, пов'язані з аналізом та оцінкою радянських архівних документів, що стосувалися злочину березня 1943 р. у Харкові, зі збором показань свідків й учасників подій — колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Успіху слідства завадили недостатня інформативність наданих радянською стороною матеріалів і, водночас, недооцінка перспектив подальшої правової співпраці радянської та німецької юстицій; смерть ключових свідків — командирів дивізії СС, що брали участь у боях за Харків; небажання колишніх військовослужбовців військ СС свідчити про скоєні злочини; маргіналізація в німецькому суспільстві теми злочинів проти радянських полонених. **Перспективи подальших досліджень** пов'язані з пошуком архівних матеріалів та встановленням фактів одиничних і масових убивств поранених радянських військовополонених на полі бою, в госпіталях, таборах, установах тих злочинів, які стали об'єктом розслідування німецької та / або радянської юстицій.

Ключові слова: воєнні злочини, Харків, військовий госпіталь, Червона армія, 1-ша танкова дивізія СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», Центральне відомство управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів.

«Будь-яка війна несе з собою спустошення, смерть і страждання. Однак ця війна була іншою. Вона була німецьким варварством. [...] Злочини, скоєні німцями у цій війні, лежать на нас тягарем. [...] Нас обтяжує те, що саме наші батьки, діди, прадіди вели цю війну й були причетними до цих злочинів. Нас обтяжує те, що занадто багато винних у найтяжчих злочинах не були притягнуті до відповідальності. Нас обтяжує те, що жертвам на сході нашого континенту ми занадто довго відмовляли у визнанні, також у визнанні через пам'ять» [1]. Ці слова були сказані федеральним президентом Німеччини Ф.-В. Штайнмаєром із приводу 80-ї річниці нападу нацистського Райху на СРСР та відкриття виставки «Масштаби одного злочину: Радянські військовополонені у Другій світовій війні» 18 червня 2021 р. в Берліні. Їх можна з повним правом віднести до одного з наймасштабніших злочинів, скоєних проти радянських військовополонених — убивства солдатами військ СС у березні 1943 р. у Харкові декількох сотень пацієнтів військового госпіталю.

Проблема трагічної долі радянських військовополонених, уперше комплексно висвітлена у праці німецького історика К. Штрайта [2], вже знайшла певне відображення у зарубіжній історіографії [3—7]. Суттєвий внесок у розробку теми в останні десятиліття зробили й українські дослідники [8—11], хоча у цілому ця проблема, з огляду на колосальні масштаби людських втрат, багатовимірність феномену полону, до сьогодні залишається маловивченою [12, с. 156—157]. На цьому тлі вбивство в березні 1943 р. у Харкові поранених солдатів та офіцерів Червоної армії, бійців 1-го чехословацького окремого піхотного батальйону, який воював проти нацистів у складі радянських військ, на перший погляд не є невідомим фактом. Про цю трагедію згадується в низці праць [13—22], документи, що висвітлюють ті події, опубліковано в кількох археографічних збірниках [23—31], свідчення про злочин містять щоденники і спогади людей, які пережили окупацію або були у Харкові в роки війни [32—35]. Про вбивство розповідалося в документальних фільмах, знятих під час війни [36—37]. Стрічки надійшли за кордон, де їх побачила широка публіка [38]. Певну увагу цьому трагічному епізоду Другої

світової війни було приділено й під час реалізації масштабного комеморативного проекту «Книга Пам'яті України» [39—43].

Водночас практично невідомо, що цей злочин привернув увагу німецьких органів юстиції, які й ініціювали проведення масштабних слідчих заходів. Структурою, котра координувала цю роботу, стало засноване 1958 р. Центральне відомство управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів (Людвігсбург; *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg*) [44—47]. До його компетенції входило розслідування нацистських злодіянь, скоєних за межами ФРН, зокрема встановлення їх обставин, виявлення кола підозрюваних. Вагома частина слідчих проваджень стосувалася вбивств на окупованій у роки Другої світової війни території Радянського Союзу. Значне місце в роботі відомства займала організація співробітництва зі слідчими органами СРСР щодо виявлення й переслідування нацистських злочинців, їхніх пособників. Правова співпраця здійснювалася шляхом передачі німецькій стороні протоколів показань потерпілих і свідків, актів Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам й установам СРСР, а також інших документальних матеріалів, відвідування СРСР представниками німецьких органів юстиції з метою збирання доказів та опитування свідків злочинів, виїзду радянських громадян за кордон для надання показань як свідки у судах [48, с. 206—207].

В Україні матеріали німецьких повоєнних розслідувань злочинів щодо радянських військовополонених лише з недавнього часу стали об'єктом вивчення [49—51]. Матеріали німецького слідства щодо факту вбивства поранених червоноармійців в армійському госпіталі у Харкові до наукового обігу не вводилися, що й визначає актуальність пропонованої розвідки. Якими були радянська та німецька версії цього злочину? Чим зумовлювалася специфіка діяльності німецької юстиції під час розслідування? Якими були обставини порушення кримінальної справи? Чи існували реальні можливості встановити винних і притягнути їх до відповідальності? З огляду на це, завдання публікації полягатимуть у тому, щоб на основі залучення матеріалів українських та зарубіжних архівів висвітлити історичний контекст трагічних подій березня 1943 р. у Харкові; визначити політико-правові засади діяльності німецької юстиції у справі про вбивство пацієнтів воєнного госпіталю; охарактеризувати заходи, вжиті співробітниками німецьких слідчих органів із метою розкриття цього злочину; з'ясувати причини, які не дозволили реалізувати поставлені перед слідством завдання¹.

¹ Автор висловлює щиру вдячність доцентці Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди Олені Дьяковій, співробітникам наукової редакції «Книга Пам'яті України» комунального підприємства «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради Євгенії Петренко й Тетяні Величко, керівництву та співробітникам Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини за низку наданих матеріалів, використаних у статті.

Злочин проти пацієнтів військового госпіталю у Харкові: радянська версія

Внаслідок успішного контрнаступу радянських військ під Сталінградом й оточення 6-ї армії вермахту стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті на початку 1943 р. змінилася на користь Червоної армії. У ході бойових дій було створено сприятливі умови для наступу, тож 16 лютого радянські підрозділи оволоділи Харковом. Водночас велися наступальні дії на Донбасі. При цьому радянські війська розтягнулися по фронту та у глибину, зазнали значних втрат. У цій ситуації німецьке командування, підтягнувши резерви і провівши перегрупування, почало 22 лютого контрнаступ [52, с. 26]. Завдавши на початку березня удару по частинах 69-ї і 3-ї танкової армій, танкові корпуси вермахту просувалися на харківському напрямку. З 11 по 15 березня частини радянської 3-ї танкової армії вели запеклі оборонні бої на ближніх підступах до Харкова й у самому місті проти підрозділів танкового корпусу СС², що робив обхідний маневр із заходу й півночі, та 48-го танкового корпусу, який наступав у східному напрямку південніше від Харкова. 15 березня німецьким військам удалося завершити маневр, змусивши радянські сили наступного дня залишити місто [53, с. 435]. Просування вермахту тривало до 27 березня [54, с. 36].

Саме під час боїв у Харкові відбулися події, що стануть предметом уваги повоєнної радянської та німецької юстиції. Згідно з актом Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам й установам СРСР (далі — НДК) від 7 вересня 1943 р., 13 березня того року до армійського сортувального госпіталю № 1 (відносився до 69-ї армії) прибув офіцер 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» Шульц, який наказав перевести поранених із підвалів і корпусу № 3 до корпусу № 8. У результаті у приміщенні було зібрано понад 300 людей. По обіді німецькі солдати забили вхідні двері й підпалили його. Всі червоноармійці загинули, включно з майже 30 з них, хто вистрибував із вікон, намагаючись урятуватися, і поліг від куль біля стін корпусу. Поранених з інших корпусів, після спалення 8-го, німці розстрілювали просто в палатах упродовж 14—17 березня. Загалом за чотири дні вбито понад 400 осіб³.

У вересні 1943 р., після остаточного вигнання німецьких військ із Харкова, свідків цього злочину — лікарів і медсестер госпіталю, а також декількох мешканців міста, було опитано. Судово-медична експертиза встановила, що у двох могилах знаходилися тіла близько 400 радянських бійців. Останки 43-х, досліджені комісією, мали давніші поранення зі слідами медичних маніпуляцій (пов'язки або шини на місцях переломів). Крім того було виявлено відносно нові вогнепальні

² До його складу входили танкові (танково-гренадерські) дивізії військ СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» (1-ша), «Райх» (2-га), «Мертва голова» (3-тя).

³ Bundesarchiv, Ludwigsburg (далі — BAL). В 162/8291. Bl. 16—18.

поранення, переважно в ділянці черепа, які стали безпосередньою причиною смерті. Комісія дійшла висновку, що це поранені червоноармійці, розстріляні німецькими солдатами в лазареті. Також було оглянуто залишки згорілого корпусу № 8, де серед попелу виявлено обвуглені людські останки. Обстеження місця злочину й показання свідків дозволило припустити, що у цій будівлі у вогні загинули близько 300 поранених⁴.

Складнощі під час з'ясування кількості жертв, їх ідентифікації за іменами зумовлювалися тим, що бійці, які перебували на лікуванні в госпіталях і були захоплені противником, у радянських донесеннях значилися серед санітарних втрат [55, с. 323]. В умовах украї напруженої ситуації лютого — березня 1943 р. на південній ділянці радянсько-німецького фронту облік санітарних і безповоротних втрат, та й узагалі збереження документації штабів військових частин і госпіталів, було справою дуже проблематичною⁵.

Цим почасти пояснюється те, що кількість жертв убивств березня 1943 р. у харківському госпіталі коливається в різних джерелах у діапазоні 600—800 осіб [14, с. 137; 34, с. 30] (мінімальну цифру у 200 осіб називав англійський журналіст А. Верт [35, с. 444]), а загальне число похованих на території медичної установи радянських солдатів визначають у діапазоні від 1100 до «понад 1912 осіб»⁶. У матеріалах НДК відповідальність за злочин у Харкові було покладено на командира 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» генерал-лейтенанта М. Зімона*, а також офіцера цього з'єднання Шульца.

Про скоєне в березні 1943 р. у Харкові масове вбивство широкому загалу стало відомо вже у грудні того року під час проведення Харківського процесу, що став першим в історії судом над нацистами та їхніми пособниками. Інформацію про цей злочин було включено до тексту вироку як преамбулу, хоча конкретно щодо нього чотирьом фігурантам нічого не інкримінувалося [23, с. 8, 19, 69—71, 92]. Розгляд безпосередніх епізодів, зокрема й убивства поранених радянських солдатів й офіцерів, перевів історію нацистських злодіянь із категорії абстрактного зла в категорію конкретних і, що найголовніше, задокументованих злочинів. Інформація про них ставала доступною широкій громадськості як у СРСР, так і за кордоном, формуючи відповідне ставлення до нацизму [56, с. 98].

⁴ Ibid. В 162/8294. Вл. 3—7.

⁵ За даними секретаря Харківського обкому КП(б)У А. Єпішева із загальної кількості поранених (6500 осіб), що знаходилися в госпіталях Харкова, з 6 по 10 березня було вивезено головним чином залізницею в напрямку Белгорода близько 4500, решту залишили в місті [18, с. 81]. За спогадами Г. Джинчвеладзе, який працював провідним хірургом госпіталю, поранених не змогли евакуювати через брак пального для автомашин [34, с. 29—30].

⁶ 3037-Ха Історична довідка. Братська могила радянських воїнів за адресою: м. Харків, вул. Данилевського, 4 (Трінклера, 5, Культури, 5) (див.: Поточний архів Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини); Архивная справка Государственного архива Российской Федерации на имя директора Черемшанского мемориального центра Государственного объединённого музея Республики Татарстан Н. Фролова от 01.04.2003 (див.: Поточний архів Харківської обласної редакції Книги Пам'яті України» (копія)). Також див. [42, с. 44].

* Докл. див. на с. 127 цієї статті.

Німецьке слідство щодо злочину у Харкові: політико-правові передумови, слідчі заходи

Інформація про встановлені та задокументовані зусиллями НДК нацистські злодіяння великою мірою визначила напрями діяльності радянської юстиції в повоєнний період. Водночас матеріали НДК могли впливати й на роботу німецької повоєнної юстиції. Про події у Харкові юристи ФРН дізналися, розслідуючи іншу справу. Так, у відповідь на прохання генеральної прокуратури у Франкфурті-на-Майні, яка вела справу проти Куно Каллсена та інших членів зондеркоманди 4а, винних у скоєнні масових убивств на території СРСР, радянська сторона в 1967 р. переслала завірені фотокопії протоколів допитів свідків та актів судово-медичної експертизи.

Серед документів були два протоколи НДК від 7 вересня 1943 р. (оригінали документів зберігалися у фонді 7021 ЦДАЖР СРСР, нині — Державний архів Російської Федерації⁷). Інформація, що містилася там, не мала відношення до злочинів зондеркоманди 4а. Водночас зазначені матеріали містили відомості звинувачувального характеру на адресу колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер»⁸.

Після того, як у лютому 1968 р. було розпочате попереднє слідство, співробітники Центрального відомства управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів зробили запити до Нюрнберзького міського архіву, а також Мюнхенського інституту сучасної історії з проханням надати копії матеріалів, використані під час судового процесу над воєнними злочинцями в Нюрнбергу⁹. Відомство також спрямувало запити до Федерального військового архіву у Фрайбургу з проханням надати бойову документацію підрозділів 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Слідчі провели роботу з виявлення документів, які стосувалися дій цього з'єднання у Харкові в березні 1943 р., встановлення потенційних учасників і свідків злодіяння¹⁰.

Специфіка дій згаданого відомства у справі розслідування нацистських злочинів полягала в тому, що після завершення попереднього розслідування всі зібрані матеріали мали бути передані прокуратурам у федеральних землях, які й вели справу далі. Тож улітку 1969 р. матеріали слідства передали прокуратурі при земельному суді в м. Ансбах¹¹. Прокуратура, розпочинаючи слідство, зазначила, що у зв'язку з давністю подій установити ступінь достовірності радянських доку-

⁷ VAL. В 162/8276. Bl. 1—2; United States Holocaust Memorial Museum Archives (далі — USHMM). RG-22.002 (Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 76. Д. 844. Л. 16—27). Автор висловлює щире вдячність науковому співробітнику Меморіального музею Голокосту у США (Вашингтон) д-ру Вадиму Альтскану за сприяння в отриманні доступу до цих матеріалів.

⁸ VAL. В 162/8291. Bl. 16—22; В 162/8285. Bl. 1957.

⁹ Ibid. В 162/8276. Bl. 38—39, 41.

¹⁰ Ibid. Bl. 100—101, 166—167.

¹¹ Ibid. Bl. 140.

ментів майже неможливо. Протоколи допитів були стислими, далеко не завжди можна було визначити, чи самі свідки пережили описані події, чи дізналися про них від третьої сторони. Суттєві зауваження викликала якість акта судово-медичної експертизи, який у «багатьох місцях містить припущення, насамперед про кількість жертв і причини смерті»¹². Німецькі слідчі звернули увагу на ймовірність займання будівель госпіталю, а отже й подальшої загибелі поранених безпосередньо внаслідок бойових дій. Допитаний колишній військовослужбовець Карл Маер повідомив навіть про факт обстрілу вірогідно з госпіталю та необхідність придушити опір за допомогою ручних гранат¹³.

Ухвалюючи рішення про відкриття слідчого провадження, німецька юстиція дотримувалася версії про розстріл значної кількості радянських поранених, які не брали участі в бойових діях. Із метою максимально точно встановити обставини цієї справи управління баварської земельної кримінальної поліції за дорученням прокуратури м. Ансбах здійснило слідчі дії, що тривали кілька років. Загалом було опитано 688 свідків, зокрема 675 колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Причому 285 із них брали участь у боях у Харкові в березні 1943 р.

Під час опитування ставилися запитання: «чи брав свідок участь у боях за Харків у березні 1943 р.?»; «чи знає свідок госпітальний комплекс у північній частині Харкова?»; «що відомо свідку про підпал будівлі госпіталю та розстріл

¹² Ibid. В 162/8285. Вл. 1960. Останніми роками деякі дослідники звертають увагу на те, що дані НДК у низці випадків могли бути перебільшені. Див., напр.: Sorokina M. People and Procedures. Towards a History of the investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika*. 2005. № 4. Р. 797—831; Бо Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів «по-совєтськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі*. Вип. 1 (5). Київ, 2009. С. 27—45.

¹³ ВЛ. В 162/8278. Вл. 594—595. У своєму щоденнику, у записі від 21 березня 1943 р., харківський учений А. Ніколаєв стосовно трагедії у військовому госпіталі зазначив: «Німці намагаються виправдати свої звірства нахабною брехнею. Учора дружина говорила з одним німецьким лікарем, спитала його, навіщо німці спалили військовий госпіталь. Лікар відповів, що вони це зробили після того, як один поранений вистрілив у німецького офіцера. По-перше, це — нахабна брехня: ніхто не стріляв у німців. А по-друге, навіть якщо б це було правдою, невже треба було за цей постріл спалити живцем 500 поранених червоноармійців?» (див.: ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 76. Д. 72. Л. 172). Під час проведеного влітку 2022 р. автором цієї статті телефонного інтерв'ю з активістом пошукового руху в Україні В. Старченком, останній розповів, посилаючись на одного з харківських краєзнавців, про випадок, який, за словами його співрозмовника, відбувся в березні 1943 р.: тоді хтось із поранених червоноармійців жбурнув із вікна госпітального корпусу № 8 у німецьких солдатів гранату, що й призвело до розправи. Визначити ступінь достовірності цієї інформації неможливо. Слід урахувувати, що випадки вбивств поранених радянських бійців на території госпіталю в березні 1943 р. відбувалися в різних корпусах упродовж декількох днів. Це дає підстави констатувати, що принаймні частина тих убивств (якщо не всі) мала спланований характер і не може бути пояснена ексцесами боезіткнень.

поранених російських¹⁴ солдатів у госпітальному комплексі в північній частині Харкова (короткі відомості про місце події, опис перебігу злочину, керівник акції)?»; «у своїх свідченнях свідок ґрунтується на власних враженнях чи на розповідях?»; «чи були задіяні ще інші підрозділи під час захоплення Харкова (відповідно, які)?»; «чи знає свідок офіцера СС Шульца?»¹⁵.

Лише четверо з опитаних 285-ти чули з розповідей інших осіб про вбивство радянських військовополонених. Так, колишній військовослужбовець штабної роти 1-го танкового полку, посилаючись на слова товаришів по службі, чув, «що під час вступу [до Харкова] в одному госпіталі сталася різанина»¹⁶. Свідок припустив, що йшлося про вбивство на вул. Трінклера, але докладнішу інформацію про суть розмови навести не зміг. Про події, що відбувалися у Харкові в березні 1943 р., деяким свідкам ставало відомо пізніше. Один із колишніх військовослужбовців Вільгельм Лауренцен засвідчив, що під час боїв біля Белгорода в липні 1943 р. в колі товаришів йшлося про «свинство у Харкові, яке сталося при очищенні приміщення госпіталю, зайнятого російськими пораненими солдатами. Говорили, що були розстріляні поранені росіяни»¹⁷. Пояснення, яке він тоді чув, мало «утилітарний» характер — приміщення нібито були потрібні для німецьких поранених. Ще один ветеран дивізії (проходив службу у 2-й санітарній роті) заявив, що після взяття Харкова йому розповіли про розстріл радянських полонених, які лікувалися в госпіталі. Однак жодних подробиць не лише про те, хто віддав наказ і брав участь у розправі, а й навіть про ту особу, від якої він дізнався про це, свідок повідомити не зміг¹⁸.

Більш інформативними були свідчення Бруно Вагнера, який служив у санітарному лазареті 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Він повідомив про циркулювання чуток щодо спалення німецьких поранених радянською або німецькою стороною під час другого оволодіння Харковом. Свідок також розповів відомі йому обставини злочину проти поранених червоноармійців: «[...] крім того, я знаю з розповідей, що також поранені російські солдати, які лежали в лазареті навпроти університетського блоку, були розстріляні німецькими солдатами. Я сам теж бачив трьох солдатів, які пішли з автоматами, гранатами і панцерфаусти¹⁹ у зайнятий росіянами лазарет. Пізніше я почув кілька пострілів, а також вибухи... Я дійшов висновку, що ці три солдати, це був один унтерофіцер і два ефрейтори [...], розстріляли поранених»²⁰.

¹⁴ У німецьких джерелах щодо населення окупованих територій СРСР, військовослужбовців Червоної армії найчастіше використовувалося узагальнене поняття «росіяни», хоча в деяких випадках стосовно населення радянських республік могли використовуватися й етнічні назви (зокрема «українці»).

¹⁵ ВАР. В 162/8276. Вл. 272.

¹⁶ Ibid. В 162/8282. Вл. 1386.

¹⁷ Ibid. В 162/8285. Вл. 1867.

¹⁸ Ibid. В 162/8280. Вл. 997.

¹⁹ Скоріш за все стосовно саме цього типу зброї свідок помилявся, адже панцерфаусти (ручні одноразові протитанкові гранатомети) надійшли на озброєння дещо пізніше.

²⁰ ВАР. В 162/8280. Вл. 988.

Оцінюючи зміст наведених свідчень, слідство констатувало, що ця «дуже розпливчата інформація» лише незначною мірою підкріплює пред'явлені радянською стороною обвинувачення. Це твердження пояснювалося тим, що свідки не бачили процесу скоєння злочину на власні очі, а також не могли назвати імена потенційних злочинців або інших осіб, які могли б, на їхню думку, надати детальнішу інформацію щодо суті справи²¹. Решта опитаних під час спілкування зі слідчими повідомили, що нічого не знали про ці вбивства. Вони не тільки відкидали власну участь у злочині, а й у принципі вважали за неможливе, щоб військовослужбовці їхньої дивізії вбили беззахисних поранених. Один з опитаних згадував про те, що в наказі по з'єднанню нібито наголошувалося на необхідності поводитися з радянськими полоненими та пораненими так само, як і з німецькими солдатами²².

На думку більшості свідків такий масовий злочин, якби він дійсно відбувся, не міг би залишитися непоміченим. Кілька осіб припустили, що радянських полонених могли розстріляти їхні ж співвітчизники, щоб не допустити потрапляння до рук німців. При цьому ці свідки апелювали до того, що під час війни були неодноразові випадки вбивств німецьких полонених і поранених²³. Так, колишній військовослужбовець 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» Вальдемар Шпанієр, який служив у 1-му танково-гренадерському полку, повідомив, що при відступі німецьких військ із Харкова в лютому 1943 р. в одному з госпіталів довелося залишити від 150 до 170 поранених вояків. Під час боїв за місто в березні 1943 р. цей госпіталь було підпалено, на верхньому поверсі одного з корпусів нібито знайдено вбитих німецьких солдатів²⁴. Найімовірніше, ці показання стосувалися епізоду, про який розповідав згаданий вище Б. Вагнер.

Відповідальні за злочин: спроби ідентифікації

Відповідно до матеріалів НДК відповідальність за скоєні щодо поранених червоноармійців злочини було покладено на «командира дивізії СС “Адольф Гітлер” генерал-лейтенанта Зімона та офіцера цієї дивізії Шульца»²⁵. Під час розслідування встановлено, що Макс Зімон, який помер в 1961 р., був командиром танкової дивізії СС «Мертва голова», яка в березні 1943 р. не діяла в місті. Командував 1-ю танковою дивізією СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» на той час генерал СС Зепп Дітріх. Проте смерть останнього у квітні 1966 р. не дала можливості отримати його свідчення щодо харківського епізоду²⁶.

Слід зазначити, що стосовно З. Дітріха раніше вже висувалися звинувачення у зв'язку з розстрілом у грудні 1944 р. поблизу населеного пункту Мальмеді

²¹ Ibid. В 162/8285. Вл. 1963.

²² Ibid. В 162/8277. Вл. 419.

²³ Ibid. В 162/8285. Вл. 1965—1968.

²⁴ Ibid. В 162/8277. Вл. 419.

²⁵ Ibid. В 162/8291. Вл. 21.

²⁶ Ibid. В 162/8285. Вл. 1959.

86 полонених американців. І хоча згодом було доведено, що З. Дітріх не знав про цю страту [57, с. 421—422], сам характер висунення обвинувачень щодо генерала СС за такий злочин давав змогу припустити його причетність і до масового вбивства радянських полонених.

При цьому були серйозні підстави припускати причетність особового складу 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» до вбивства радянських поранених у Харкові в березні 1943 року. Так, у серпні 1941 р. військовослужбовці цього з'єднання взяли участь у розстрілі на території України близько 4 тис. радянських бранців у відплату за вбивства німецьких військовополонених [58, с. 80]. Є дані про участь бійців дивізії в масових стратах радянських полонених у районі Таганрога [59, с. 77], у використанні їх як живого щита при проходженні через заміновані ділянки [60, с. 273]. Загалом же, беручи до уваги поширену практику масових убивств радянських полонених військовослужбовцями частин СС, злочини по відношенню до цивільного населення на окупованій території, рішення Нюрнберзького трибуналу про зарахування СС до числа злочинних організацій, можна з високою долею ймовірності припустити причетність З. Дітріха до вказаного злочину. Хоча його провину так і не встановлено у суді.

З огляду на це, слідство було порушено стосовно офіцера Шульца й інших невідомих злочинців. Одним із завдань кримінальної поліції стало виявлення цього колишнього офіцера 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Проте підозра щодо нього не мала достатньої доказової бази: «[...] цей офіцер СС Шульц дійсно наказав перевести радянських поранених, але самі російські свідки не стверджують, що він дав наказ про вбивство. Переведення поранених могло бути здійснене з інших причин»²⁷.

Зрештою поліцейське розслідування у цьому напрямі так і не дало значущих результатів. Свідок Шульце-Гаген, який був хірургом у санітарному батальйоні 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», на момент скоєння злочину перебував у відраджженні. Свідок Губерт Шульцер, у 1943 р. офіцер з адміністративних питань 2-го батальйону 1-го танково-гренадерського полку, зі своїм підрозділом не перебував у районі госпіталю. Свідок Фрітц Шульц служив у званні ротенфюрера СС в одному з обозів постачання. На думку слідства, враховуючи його звання, він не міг бути ідентифікований як «офіцер СС Шульц».

Доктор Герберт Шульце був військовим лікарем розвідувального батальйону дивізії. За його словами, він доглядав за німецькими пораненими в одній із будівель госпіталю²⁸ на площі Дзержинського (нині площа Свободи). Як зазначалося в постанові прокуратури Нюрнберг-Фюрт, «він заперечує відповідальність за злочин щодо радянських поранених і взагалі спростовує, що знав про подібні події»²⁹. Колишній

²⁷ Ibid. ВІ. 1968—1969. Слід зазначити, що в період окупації у Харкові траплялися випадки переведення поранених військовополонених до інших лікарень або приміщень, що їх використовували як госпіталі.

²⁸ Ідентифікувати її не вдалося.

²⁹ ВІ. В 162/8285. ВІ. 1969.

штурмбанфіюрер СС і, ймовірно, командир польового лазарету санітарного батальйону др. Рольф Шульц під час боїв у Харкові перебував у передмісті, доглядаючи за численними пораненими. Він увійшов зі своєю частиною до Харкова пізніше та, за його словами, нічого не чув про вбивство радянських поранених³⁰. Згідно з документами суду присяжних в Оснабрюку у кримінальній справі щодо Оскара Шульца, останній у березні 1943 р. перебував в юнкерській школі у Брауншвайгу. Його також було виключено з числа потенційних злочинців. Допитаний як свідок Ріхард Шульце, колишній майстер ремонтної роти розвідувального батальйону 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», не міг, на думку слідства, бути тим, кого розшукують, оскільки його підрозділ не діяв у районі госпіталю³¹.

Крім того, під час слідчих заходів встановлено та допитано трьох колишніх військовослужбовців на прізвище Шульц із 2-ї танкової дивізії СС «Райх». Усі трое свідків спростовували участь у злочині та факт того, що знали про нього. Ці свідчення було визнано правдоподібними, «оскільки, згідно з наявними документами», згадане з'єднання діяло в південній та західній, але не в північній частині Харкова. Крім того, вже 12 березня дивізію виведено з вуличних боїв і передислоковано з метою широкомасштабного наступу далі на схід³². У результаті слідчих заходів було також встановлено персональні дані колишнього оберштурмфіюрера СС Зігфріда Шульцта та унтерштурмфіюрера СС Гергарда Шульца, які служили в танковому корпусі СС. Однак перший загинув, а другий значився зниклим безвісти. Констатовалося, що «слідство поліції у цьому напрямі не мало жодного успіху»³³.

У зв'язку з подіями березня 1943 р. у Харкові виникають закономірні питання: чи могло статися подібне вбивство? якою була практика поводження з пораненими радянськими військовополоненими в окупованому Харкові?

Відомо, що нацистський пропагандистський апарат значну увагу приділяв формуванню в німецьких солдатів уявлень про ворога як про «недолюдей», про «варварський Схід», «єврейський більшовизм» [16, с. 15—16; 61, с. 94—124]. Загалом же поведінка німецьких військовослужбовців щодо противника, зокрема й поранених вояків ворога, визначалася не лише глибиною ідеологічної індоктринації, насаджуваними расистськими стереотипами, установками військового командування [62, с. 594], але й ситуативними факторами.

Очевидно, з огляду на запеклий характер протистояння на німецько-радянському фронті, геноцидальну політику, здійснювану щодо радянських військовополонених, злочини, подібні до вбивства у Харкові, мали місце й раніше. Крім матеріалів НДК [24, с. 231—242] вони відображалися в інших джерелах. Так, фронтовий кореспондент К. Симонов у своєму воєнному щоденнику зазначив, як у лютому 1943 р. у щойно очищеному від німців Краснодарі місцеві жителі розповіли йому, як у колишньому пологовому будинку окупанти спалили всіх по-

³⁰ Ibid. Bl. 1883.

³¹ Ibid. В 162/8281. Bl. 1185.

³² Ibid. В 162/8285. Bl. 1970.

³³ Ibid. Bl. 1969.

ранених військовополонених, при цьому загинули дві цивільні мешканки, котрі намагалися їх урятувати [63, с. 203].

Особливе місце в контексті сприйняття радянською стороною противника посідали підрозділи військ СС — як частини, що вирізнялися високою боєздатністю та водночас нещадністю³⁴. В пам'яті свідків, котрі пережили війну, доволі чітко диференціювалися й характеризувалися ті німці, що перебували у Харкові в період першої окупації міста, до лютого 1943 р., і ті, які ввійшли до міста в березні того року. Залишилося чимало спогадів місцевих жителів, де акцент робився на жорстокості військ СС. Як зазначала співробітниця Харківського обласного інституту вдосконалення вчителів Н. Пукалова, «коли прийшли вдруге німці — це не армія, просто звіри. Вони відкривали двері і стріляли, входили до квартири і якщо бачили чоловіка, виводили й розстрілювали»³⁵. Радянська актриса та співачка Л. Гурченко, яка дитиною пережила окупацію Харкова, не тільки наводила аналогічну характеристику «других німців», але й говорила про особливості їхнього ставлення до червоноармійців і партизан: «“Другі німці” йшли, тісно придулючись один до одного, шеренгою від тротуару до тротуару. Вони розряджали автомати на найменший звук, на рух, у вікна, у двері, вгору, в сторони... Це були добірні війська СС. Звук кованих чобіт, уривчасто гавкаюче мовлення, чорна форма й особливо викарбуване “гайль” — нічого схожого не було в “перших німців”... Німці забрали з нашої хати двох останніх літніх чоловіків. Вони дійсно всюди шукали партизан або поранених червоноармійців, які не встигли втекти» [64]. Загалом же вбивства місцевих мешканців і полонених радянських вояків під час другої німецької окупації Харкова мали масовий характер [40, с. 48].

Виявлення червоноармійців було цілеспрямованим та організованим. У своїх спогадах харківський професор-медик Л. Ніколаєв, зокрема, згадував про порятунок пораненого радянського бійця в умовах виданого 14 березня 1943 р. німецького наказу, що передбачав розстріл за це [65, с. 37]. Очевидно, такі спогади місцевих жителів засвідчують особливий (а надто в умовах запеклих боїв у Харкові в березні 1943 р.) характер ставлення військовослужбовців дивізій СС до полонених ворожих солдатів, зокрема поранених. Так, буквально за кілька сотень метрів від місця згаданого масового вбивства було розстріляно приблизно 250 червоноармійців³⁶. Відповідно до радянських джерел у Харкові в той час були й інші випадки масових та одиничних страт полонених³⁷.

Подібне ставлення до бранців засвідчують і спогади колишніх німецьких військовослужбовців. Йорн Вальтерс, який служив у 1-й танковій дивізії СС «Ляйб-

³⁴ Німецькі дослідники З. Найтцель і Г. Вельцер зазначають, що «в основних з'єднаннях військ СС був єдиний у своєму роді сплав расизму, старанності, культу самопожертви та жорстокості» [60, с. 278].

³⁵ Державний архів Харківської обл. Ф. П-2. Оп. 31. Спр. 17. Арк. 55.

³⁶ Телефонне інтерв'ю зі В. Старченком, керівником спеціалізованого підприємства «Воєнні меморіали “Схід”» (м. Кривий Ріг, 26.07.2022) (особистий аудіоархів автора).

³⁷ USHMM, RG-22.002 (ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 76. Д. 833. Л. 109—110, 214; Д. 838. Л. 5—8).

штандарт СС Адольф Гітлер», згадуючи про випадок розстрілу одним із бійців з'єднання під час боїв за Харків і Белгород у березні 1943 р. схопленого червоноармійця та про існування відомого особовому складу дивізії наказу не брати полонених, констатував, що «німецькі солдати взагалі не церемонилися з російськими полоненими» [66, с. 179—180]. Не виключено, що видання подібних наказів, численні прецеденти вбивств бранців, зокрема й поранених, пояснювалися з перспективи німецького командування запеклістю та жорстокістю боїв за Харків, адже втрати танкового корпусу СС тоді становили близько 11,5 тис. убитими й пораненими [67, с. 278], причому 1-ша танкова дивізія СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» недорахувалася 167 офіцерів і 4373 унтерофіцерів та рядових, що становило 44 % від складу діючих частин [17, с. 46].

У цілому ж, як зазначав американський історик Ч. Сіднор, війська СС вирізнялися не тільки високим бойовим духом і бойовою ефективністю при виконанні завдань на фронті, але й нещадністю та жорстокістю по відношенню до ворожих солдатів і цивільного населення [67, с. 314].

Результати німецького слідства

Слідчі дії у цій справі тривали кілька років, але зібрані матеріали так і не потрапили до суду. Постанова прокуратури про закриття слідства містила детальну характеристику факторів, які, на думку слідчих, заважали пошуку винних. Так, свідчення очевидців харківської трагедії містили недостатньо конкретні відомості, які могли б допомогти встановити злочинців. Було висловлено сумніви й в автентичності показань радянських свідків. Слідство припустило, що серед поранених могли бути значні втрати через те, що «територію госпіталю радянське командування включило в зону бойових дій»³⁸. У постанові вказувалася кількість опитаних із німецької сторони свідків. Зазначалося, що всі вони, навіть ті 285 осіб, які перебували у Харкові в березні 1943 р., спростовують, що брали участь у вбивстві радянських поранених або спостерігали за цим³⁹. Як чинники, котрі, на думку слідства, дозволяли піддавати сумніву версію радянської сторони, було названо свідчення колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» про нібито такий самий гарний догляд за радянськими полоненими, як і за німецькими, про контакти з місцевими жителями й медичним персоналом та про відсутність інформації щодо вбивства полонених. У цілому спостерігався значний рівень недовіри німецької сторони до радянських свідчень, що, очевидно, стало результатом недостатнього знання про особливо жорстокий характер війни на Східному фронті. Водночас слідство не використало в повній мірі механізм міжнародної правової співпраці у вигляді повторних запитів із проханням надати додаткові архівні документи або опитати свідків злочину⁴⁰.

³⁸ ВАР. В 162/8285. ВІ. 1971.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ці дані містилися в матеріалах НДК (ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 76. Спр. 833, 844).

Слідство припустило, що, «можливо [...] не всі свідки сказали правду», адже прагнули захистити себе або інших колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» «від подальших кримінальних переслідувань [...]. У цьому плані йдеться про припущення, яке неможливо підтвердити»⁴¹. Альтернативні свідчення, що дали б змогу принаймні порушити питання про відповідальність німецької сторони, програвали як з огляду на їх нечисленність, так і на змістовність («лише четверо колишніх військовослужбовців» згаданої дивізії СС «чули, згідно з їхніми свідченнями, що нібито були вбиті радянські поранені. Однак ці свідки також були не у змозі надати більш повні дані про перебіг подій і про винних»⁴²). Усі ці фактори не дозволили реалізувати поставлені перед слідством завдання.

Спроби встановлення імен загиблих

Жертв трагедії захоронили просто на території Харківського гарнізонного госпіталю у двох братських могилах, на яких установили пам'ятники [68, с. 500]. У 1983 р. за розпорядженням генерального штабу збройних сил СРСР відбулося перепоховання: останки радянських солдатів із братської могили біля лікувального корпусу було перенесено до братської могили за будівлею, де зараз розміщені клуб і бібліотека. У травні 1984 р. на могилі встановили новий пам'ятник у вигляді пораненого бійця, який помирає від ворожих куль⁴³. Згідно з архівними даними, загалом у цій братській могилі поховано 1100 військовослужбовців. Скоріш за все, крім 700—800 убитих у березні 1943 р., військкомат зарахував сюди й інших червоноармійців, захоронених на території госпіталю.

У 1980—1990-х рр. працівники Дзержинського районного військового комісаріату Харкова та співробітниця пошуково-видавничої наукової редакції «Книги Пам'яті України» у Харківській обл. Т. Величко й О. Булгакова спробували виявити імена загиблих у березні 1943 р. в госпіталі радянських військовослужбовців. Із цією метою велися архівні пошуки в Україні та РФ⁴⁴, листування з родичами, з музейними співробітниками, було вміщено відповідні звернення у пресі [69]. Ці заходи дозволили встановити 31 особу — солдатів, медичного персоналу, цивільних, які допомагали в догляді за пораненими, вояків 1-го окремого чехословацького піхот-

⁴¹ ВАР. В 162/8285. ВІ. 1971.

⁴² Ibid. ВІ. 1972.

⁴³ 3037-Ха Історична довідка. Братська могила радянських воїнів за адресою: м. Харків, вул. Данилевського, 4 (Трінклера, 5, Культури, 5) (див.: Поточний архів Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини).

⁴⁴ Письмо директора Черемшанского мемориального центра Государственного объединённого музея Республики Татарстан (Российская Федерация) Фролова Н.С. на имя военного комиссара Харьковской области полковника Макеева от 06.09.2002; Архивная справка Государственного архива Российской Федерации на имя директора Черемшанского мемориального центра Государственного объединённого музея Республики Татарстан от 01.04.2003 (див.: Поточний архів Харківської обласної редакції «Книги Пам'яті України»).

ного батальйону, похованих у братській могилі⁴⁵. У 1990-х рр. спроби ідентифікувати полеглих робили члени пошукової групи на чолі зі В. Старченком [41, с. 8]. Слід визнати, що успіх у встановленні імен загиблих, пошуках їхніх родичів із перспективи сьогодення видається малоімовірним⁴⁶, хоча певні надії може дати зіставлення архівних матеріалів та інформації електронних баз даних «Меморіал» і «Книга Пам'яті України».

* * *

Історія розслідування вбивства в березні 1943 р. у Харкові пацієнтів армійського сортувального госпіталю № 1 стала одним з епізодів ширшої проблеми переслідування воєнних злочинців, яка була актуальною для Німеччини декілька повоєнних десятиліть. Цей епізод віддзеркалив особливості документування скоєних у роки Другої світової злодіянь, специфіку дій німецької і транснаціональної юстиції щодо кримінального переслідування нацистських злочинців, роль політичних чинників та стереотипів стосовно подій війни.

Німецьке слідство здійснило масштабні заходи, пов'язані з виявленням доказової бази в архівах ФРН, аналізом та оцінкою отриманих радянських архівних документів, установленням свідків й учасників подій — колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», збором показань. Недостатня, з перспективи німецьких слідчих, якість наданих радянською стороною матеріалів, смерть ключових свідків — командирів німецьких з'єднань, котрі, ймовірно, були причетними до цих злочинів і могли б надати відповідну інформацію, очевидне небажання значної кількості колишніх німецьких військовослужбовців говорити про те, що могло б заплямувати їхню репутацію та суперечило б міфу про «чистий вермахт» (на той час він домінував у німецькому суспільстві), стали на заваді успішному розслідуванню цієї справи. Далася взнаки й недооцінка можливості подальшої юридичної співпраці радянської та німецької юстицій, яка могла допомогти німецькій стороні досягти більш вагомих результатів під час слідства. Так, не було враховано перспективи додаткових запитів до радянської сторони з метою надання інформації, проведення допитів радянських свідків тощо.

Очевидно й те, що реалії «холодної війни», існування взаємних стереотипів, маргіналізація теми трагедії радянських полонених і ретушування «особливого характеру» бойових дій на Східному фронті — де в багатьох випадках не знаходилося місця дотриманню законів і звичаїв війни — також стали вагомою перешкодою для діяльності німецької юстиції.

Але, можливо, настане час, коли трагедія радянських військовополонених (якщо цьому не завадить подальша політична інструменталізація історії Другої сві-

⁴⁵ Див. прим. 43.

⁴⁶ Письмо директора Черемшанского мемориального центра Национального музея Республики Татарстан (Российская Федерация) Фролова Н.С. на имя научного сотрудника областной редколлегии «Книги Памяти Украины» Величко Т.Ю. от 13.03.2003 (див.: Поточний архів Харківської обласної редакції «Книги Пам'яті України»).

тової війни) стане предметом більш пильної уваги дослідників. Особливо з огляду на те, що події нинішнього, наймасштабнішого від 1945 р., воєнного протистояння в Європі дають підстави замислитися про одвічність проблеми воєнних злочинів, дотримання законів і звичаїв війни у ставленні до полонених, а також про, можливо у віддаленому майбутньому, юридичну співпрацю колишніх ворогів...

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. 80. Jahrestag des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941 und Eröffnung der Ausstellung “Dimensionen eines Verbrechens. Sowjetische Kriegsgefangene im Zweiten Weltkrieg”. URL: https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2021/06/210618-D-Russ-Museum-Karlsruhe.html;jsessionid=81F626D1216652A47FC605F670F86A9D.1_cid505 [in German] (дата звернення: 17.01.2022).
2. Streit, C. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1978 [in German].
3. Streim, A. Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg: Berichte und Dokumente. Heidelberg: Müller, Juristischer Verlag, 1982 [in German].
4. Osterloh, J. Sowjetische Kriegsgefangene 1941—1945 im Spiegel nationaler und internationaler Untersuchungen. Forschungsüberblick und Bibliographie. Dresden: Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung, 1995 [in German].
5. Berkhoff, K.C. The Russian Prisoners of War in Nazi-Ruled as Victims of Genocidal Massacre. *Holocaust and Genocide Studies*. 2001. 1(15). 1-32.
6. Römer, F. Der Kommissarbefehl: Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2008 [in German].
7. Hilger, A., Overmans, R. & Polian, P. (Hgs.). Rotarmisten in deutscher Hand: Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung Sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2012 [in German].
8. Chaikovskii, A.S. Plen: Za chuzhie i svoi grekhi (Voennoplennye i internirovannye v Ukraine 1939—1953 gg). Kiev, 2005 [in Russian].
[Чайковский А.С. Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939—1953 гг.). Киев: Парламентское издательство, 2005].
9. Levykin, V. & Pastushenko, T. Po obydvі storony frontu: problema viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pobliad z XXI st.: Istorychni narysy*. V. 2. Kyiv: Naukova dumka, 2011. 340-385 [in Ukrainian].
[Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема в'їськовополонених у роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси*. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2011. С. 340—385].
10. Pastushenko, T. Viiskovyi polon na terytorii RUK za materialamy zvitiv kerivnyka vermakhtu v Ukraini 1941—1943 rr. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 19. 2017. 172-184 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. Військовий полон на території РКУ за матеріалами звітів керівника вермахту в Україні 1941—1943 рр. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 19. Київ, 2017. С. 172—184].
11. Marinchenko, O.O. Demografichniy vymir porazky 1941 r.: masshtaby vtrat RSChA viiskovopolonenyumu na terytorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2013. 3: 151-171 [in Ukrainian].
[Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА в'їськовополоненими на території України. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 151—171].

12. Lysenko, O.Ye. & Pastushenko, T.V. Suchasnyi dyskurs Druhoi svitovoi viiny kriz pryzmu publikatsii "Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu" ostannoho desiatylyttia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2017. № 6. 140-162 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140—162].
13. Donskoj, Ya. & Shapiroval, A. Bojtsy v belykh khalatakh. Kharkov: Prapor, 1966 [in Russian].
[Донской Я., Шаповал А. Бойцы в белых халатах. Харьков: Прапор, 1966].
14. Ukrainska RSR u Velykii Vitchyznianiі viini Radianskoho Soiuzu 1941—1945 rr. V. 2: Radianska Ukraina v period korinnoho perelomu v khodi Velykoi Vitchyznianoі viiny (lystopad 1942—1943 rr.). Kyiv: Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1968 [in Ukrainian].
[Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942—1943 рр.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968].
15. Melnikov, D.E. & Chernaia, L.V. Imperiia smerti: Apparat nasiliia v natsistskoj Germanii: 1933—1945. Moscow: Politizdat, 1989 [in Russian].
[Мельников Д.Е., Чёрная Л.В. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии: 1933—1945. Москва: Политиздат, 1989].
16. Karner, S. Arkhipelag GUPVI: Plen i internirovanie v Sovetskom Soiuze 1941—1956. Moscow, 2002 [in Russian].
[Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе 1941—1956. Пер. с нем. Москва, 2002].
17. Sharpe, M. & Davis, B. Leibstandarte: Hitler's Elite Bodyguard. Ian Allan Publishing, 2002.
18. Skorobohatov, A.V. Kharkiv u chasy nimetskoі okupatsii (1941—1943). Kharkiv: Prapor, 2004 [in Ukrainian].
[Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). Харків: Прапор, 2004].
19. Yarmysh, O. etc. (Comps.). Istoriia mista Kharkova XX st. Kharkiv, 2004 [in Ukrainian].
[Історія міста Харкова ХХ ст. Упор. О. Ярмиш та ін. Харків, 2004].
20. Plenkov, O.Yu. Tajny Tret'ego Rejkhа: Gibel vermakhta. Moscow, 2010 [in Russian].
[Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха: Гибель вермахта. Москва, 2010].
21. Korol, V.Yu. Stanovyshche radianskykh viiskovopolonenykh na okupovanii terytorii Ukrainy v 1941—1944 rr. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*. 2015. 3: 72-82 [in Ukrainian].
[Король В.Ю. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941—1944 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. Вип. 3. Глухів, 2015. С. 72—82].
22. Prokopenko, S. & Diakova, E. Istoriia Kharkova: tragediia v kharkovskom hospitale v marte 1943 g. URL: <https://mykharkov.info/interesno/istoriya-harkova-tragediya-v-harkovskom-gospitale-v-marte-1943-goda-78511.html> [in Russian].
[Прокопенко С., Дьякова Е. История Харькова: трагедия в харьковском госпитале в марте 1943 г. URL: <https://mykharkov.info/interesno/istoriya-harkova-tragediya-v-harkovskom-gospitale-v-marte-1943-goda-78511.html> (дата звернення: 12.01.2023)].
23. Sudebnyi protsess o zverstvakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov na territorii gor. Kharkova i Kharkovskoi oblasti v period ikh vremennoi okkupatsii. Moscow: OGIЗ-Gospolitizdat, 1943 [in Russian].
[Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат, 1943].

24. Dokumenty obviniauiut: Sb. dok. o chudovishchnykh prestupleniyakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov na sovetских territoriakh. Вып. II. Moscow: OGIZ; Gospolitizdat, 1945 [in Russian].
[Документы обвиняют: Сб. док. о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советских территориях. Вып. II. Москва: ОГИЗ; Госполитиздат, 1945].
25. Ni davnosti, ni zabveniiia...: Po materialam Niurnbergского protsessа. Moscow, 1984 [in Russian].
[Ни давности, ни забвения...: По материалам Нюрнбергского процесса. Москва: Юрид. лит-ра, 1984].
26. Nemiatiyi, V. etс. (Comps.). Sovetskaia Ukraina v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941—1945): Dok. i mat. T. 2: Ukrainskaia SSR v period korenного pereloma v khode Velikoi Otechestvennoi voiny (19 noiabria 1942 g. — konets 1943 g.). Kiev: Naukova dumka, 1985 [in Russian].
[Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945): Док. и мат. Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. — конец 1943 г.). Сост. В.Н. Немятый и др. Киев: Наукова думка, 1985].
27. Prestupnye tseli — prestupnye sredstva: Dokumenty ob okkupatsionnoi politike fashistskoi Germanii na territorii SSSR (1941—1945 gg.). Moscow, 1985 [in Russian].
[Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1945 гг.). Москва, 1985].
28. Klee, E., Dreßen, W. & Rieß, V. “Gott mit uns”: Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939—1945. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 1989 [in German].
29. Kharkivshchyna u roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: dok. i mat. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: док. і мат. Укл. О.В. Дьякова. Харків, 2010].
30. Znat i pomnit: Prestupleniya fashizma v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Moscow, 2012 [in Russian].
[Знать и помнить: Преступления фашизма в годы Великой Отечественной войны. Авт.-сост. Н.К. Петрова. Москва, 2012].
31. Bez sroka davnosti: prestupleniia natsistov i ikh posobnikov protiv mirного naseleniia na vremenno okkupirovannoi territorii SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941—1945 gg.: Sb. dok. Ch. 2. Moscow, 2020 [in Russian].
[Без срока давности: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. док. Ч. 2 Москва, 2020].
32. Nikolaev, L. Pod nemetskim sapogom: Vypiski iz dnevnika: oktiabr 1941 g. — avgust 1943 g. Pod nemetskim sapogom. URL: <https://magazines.gorky.media/sp/2010/12/pod-nemetskim-sapogom.html> [in Russian].
[Николаев Л. Под немецким сапогом: Выписки из дневника: октябрь 1941 г. — август 1943 г. URL: <https://magazines.gorky.media/sp/2010/12/pod-nemetskim-sapogom.html> (дата звернення: 12.01.2025)].
33. Z shchodennyka kharkivianky. Zbirnyk statei pro nimetskyi rozbiї v Ukraini. Kyiv; Kharkiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo, 1944. 70-71 [in Ukrainian].
[З щоденника харків'янки. Збірник статей про німецький розбій в Україні. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. С. 70—71].
34. Vospominaniia vracha Georgiia Zakharovichа Dzhinchveladze. Vustamy spohadiv i pamiaty: Vysbcha medychna shkola Kharkivshchyny v roky Druhoї svitovoї viiny. Kharkiv: KhNMU, 2015. 26-31 [in Russian].

- [Воспоминания врача Георгия Захаровича Джинчвладзе. *Вустами спогадів і пам'яті: Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни*. 2-ге вид. випр. й доп. За заг. ред. В.М. Лісового та Ж.М. Перцевої. Харків: ХНМУ, 2015. С. 26—31].
35. Vert, A. *Rossia v voine 1941—1945*. Moscow: Progress, 1967 [in Russian]. [Верт А. *Россия в войне 1941—1945*. Пер. с англ. Москва: Прогресс, 1967].
 36. Фільм «Битва за нашу Советскую Украину» (1943). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wDK0sgdjb1U> (дата звернення: 25.04.2022).
 37. Фільм «Суд идёт» (1943). URL: <https://www.net-film.ru/film-48038/> (дата звернення: 26.04.2022).
 38. Barbat, V. *Evidence and Soviet Rhetorical Devices: Staging Justice at the Nuremberg Trial. Seeking Accountability for Nazi and War Crimes in East and Central Europe: A People's Justice?* Rochester: University of Rochester Press, 2022. 106-141.
 39. Кнyга Пам'яті України: Kharkivska obl.: Kharkiv, Dzerzhyn. r-n, Zhovtnevyi r-n, Kyivskiy r-n, Kominternivskiy r-n. Kharkiv, 1994 [in Ukrainian]. [Книга Пам'яті України: Харківська обл.: Харків, Дзержин. р-н, Жовтневий р-н, Київський р-н, Комінтернівський р-н. Обл. ред. кол.: О.Л. Сидоренко (кер.) та ін. Харків: Наук. редакція Харків. обл. видання Книги Пам'яті України, 1994].
 40. Кнyга Пам'яті України: Kharkivska obl. Т. 14 (dodatk.): м. Kharkiv, Kharkivskiy, Vovchanskyy, Derhachivskyy та Zmiivskyy raionu. Kharkiv, 1999 [in Ukrainian]. [Книга Пам'яті України: Харківська обл. Т. 14 (додатк.): м. Харків, Харківський, Вовчанський, Дергачівський та Зміївський р-ни. Обл. ред. кол.: В.Ф. Мещеряков (кер.) та ін. Харків: Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України, 1999].
 41. Кнyга Пам'яті України: Kharkivska obl. Т. 20. Kharkiv, 2003 [in Ukrainian]. [Книга Пам'яті України: Харківська обл. Т. 20. Обл. ред. кол.: В.Г. Дулуб (кер.) та ін. Харків: Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України, 2003].
 42. Кнyга Skorboty Ukrainy: Kharkivska obl. Kharkiv, 2003 [in Ukrainian]. [Книга Скорботи України: Харківська обл. Обл. ред. кол.: В.Г. Дулуб (кер.) та ін. Харків: Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України, 2003].
 43. Bezsmertia: Кнyга Пам'яті України: 1941—1945. Kyiv, 2000 [in Ukrainian]. [Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941—1945. Київ: Пошук.-видавн. агентство «Книга Пам'яті України», 2000].
 44. Rückerl, A. *Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945—1978: Eine Dokumentation*. Karlsruhe: Juristischer Verlag Mueller, 1979 [in German].
 45. Weinke, A. *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst: Die Geschichte der Zentralen Stelle in Ludwigsburg 1958—2008*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008 [in German].
 46. Hofmann, K. *“Ein Versuch nur — immerhin ein Versuch”: Die Zentrale Stelle in Ludwigsburg unter der Leitung von Erwin Schüle und Adalbert Rückerl (1958—1984)*. Berlin: Metropol, 2018 [in German].
 47. Söhner, J. *NS-Verbrechen ermitteln: Die Justizkooperation zwischen der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen und der Sowjetunion (1955—1973): Doktorarbeit, Manuskript*. Universität Heidelberg, 2022 [in German].
 48. Tytarenko, D.M. *Radiansko-nimetska pravova spivpratsia shchodo rozsliduvannia natsyst-skykh zlochyniv. Oblicza Wojny. T. 8: Narzędzia wojny*. Łódź, 2023. 206-221 [in Ukrainian]. [Титаренко Д.М. Радянсько-німецька правова співпраця щодо розслідування нацистських злочинів. *Облича Войны. Т. 8: Нарzędzia wojny*. Red. T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogańska-Pol, M. Voloshchuk. Łódź, 2023. S. 206—221].
 49. Radchenko, O.M. *Medychnyi personal yevreiskoho pokhodzhennia v shtalahakh dlia radianskykh viiskovopolonenykh v Umani ta Kremenchuzi. Mizh Buhom i Dniprom:*

- Naukovo-kraieznauvchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy*. Вуп. XIII. Кропуньський, 2020. 114-118 [in Ukrainian].
[Радченко О.М. Медичний персонал єврейського походження в шталагах для радянських військовополонених в Умані та Кременчузі. *Між Бугом і Дніпром: Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. XIII. Кропивницький, 2020. С. 114—118].
50. Tytarenko, D.M. “Dokazova baza nedostatnia...”: rozsliduvannia natsystryklykh zlochyniv u misti Kostiantynivtsi Donetskoi oblasti v svitli vzaiemodii nimetskoï i radianskoï yustyt-sii. *Pravovyi chasopys Donbasu*. 2020. 3: 65-78 [in Ukrainian].
[Титаренко Д.М. «Доказова база недостатня...»: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції. *Правовий часопис Донбасу*. Вип. 3. Кривий Ріг, 2020. С. 65—78].
51. Pastushenko, T.V. Zlochynu proty radianskykh viiskovopolonenykh u roku Druhoi svitovoi viiny ta peresliduvannia natsystryklykh zlochynstiv u povoiennii Nimechchyni. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2025. 29: 144-166 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т.В. Злочини проти радянських військовополонених у роки Другої світової війни та переслідування нацистських злочинців у повоєнній Німеччині. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 29. Київ, 2025. С. 144—166].
52. Tippelskirch, K. Istoriiia Vtoroi mirovoj voiny. Krushenie. Moscow, 2011 [in Russian].
[Типпельскірх К. История Второй мировой войны. Крушение. Москва, 2011].
53. Vtoraia mirovaia vojna 1939—1945 gg.: Voенno-istoricheskii ocherk. Moscow: Voenizdat, 1958 [in Russian].
[Вторая мировая война 1939—1945 гг.: Военно-исторический очерк. Под общ. ред. С.П. Платонова (отв. ред). Москва: Воениздат, 1958].
54. Hrytsiuk, V.M., Lysenko, O.Ye., Pyliavets, R.I. & Sydorov, S.V. Stratehichni ta frontovi operatsii na terytorii Ukrainy u 1943—1944 rr. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Грицюк В.М., Лисенко О.Є., Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943—1944 рр. Київ: Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського; Інститут історії України НАН України, 2015].
55. Krivosheev, G.F., Andronikov, V.M., Burikov, P.D. & Gurkin, V.V. Velikaia Otechestvennaia bez grifa sekretnosti: Kniga poter: Novejshee spravochnoe izdanie. Moscow, 2009 [in Russian].
[Кривошеєв Г.Ф., Андроников В.М., Буриков П.Д., Гуркин В.В. Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. Москва, 2009].
56. Tytarenko, O.O. Protsesy nad natsystryklymy zlochynstiamy u svitli suspilnykh reaktsii naselennia URSR. *Holokost v Ukraini: akademichnyi, komemorialnyi ta osvittinii aspekt: Mat. Vseukr. nauk. konf.* (Kharkiv, 28 veresnia 2021 r.). Kharkiv: KhNPU im. H.S. Skovorody, 2021. 97-104 [in Ukrainian].
[Титаренко О.О. Процеси над нацистськими злочинцями у світлі суспільних реакцій населення УРСР. *Голокост в Україні: академічний, комеморіальний та освітній аспект: Мат. Всеукр. наук. конф.* (Харків, 28 вересня 2021 р.). Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2021. С. 97—104].
57. Mitchem, S. & Miuller, Dzh. Komandiry “Tretego Rejka”. Smolensk, 1997 [in Russian].
[Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего Рейха». Пер. с англ. Смоленск, 1997].
58. Butler, R. SS-Leibstandarte: The History of the first SS Division 1933—45. Staplehurst, Spellmount, 2001.
59. Afanasenko, V.Y. & Krinko, E.F. 56-ia armiiia v boiakh za Rostov. Pervaia pobeda Krasnoi armii. Oktiabr — dekabr 1941. Moscow, 2013 [in Russian].
[Афанасенко В.И., Кринко Е.Ф. 56-я армия в боях за Ростов. Первая победа Красной Армии. Октябрь — декабрь 1941. Москва, 2013].

60. Najttsel, Z., Veltser, Kh. Soldaty vermakhta: Podlinnye svidetelstva boev, stradanii i smerti. Moscow, 2013 [in Russian].
[Найтцель З., Вельцер Х. Солдаты вермахта: Подлинные свидетельства боёв, страданий и смерти. Пер. с англ. Москва, 2013].
61. Vette, V. Obraz vruga: rasistskie elementy v nemetskoj propagande protiv Sovetskogo Soiuz. *Vtoraia mirovaia vojna: Vzgliad iz Germanii*. Moscow, 2005. 94-124 [in Russian].
[Ветте В. Образ врага: расистские элементы в немецкой пропаганде против Советского Союза. *Вторая мировая война: Взгляд из Германии*. Москва, 2005. С. 94—124].
62. Shtrait, K. Sovetskie voennoplennye — massovye deportatsii — prinuditelnye rabochie. *Vtoraia mirovaia vojna. Diskussii. Osnovnye tendentsii. Rezultaty issledovaniia*. Moscow, 1997. 589-600 [in Russian].
[Штрайт К. Советские военнопленные — массовые депортации — принудительные рабочие. *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований*. Пер. с нем. Москва, 1997. С. 589—600].
63. Simonov, K. Raznye dni voiny. T. II. Moscow: Izvestiia, 1981 [in Russian].
[Симонов К. Разные дни войны. Т. II. Москва: Известия, 1981].
64. Gurchenko, L. Moe vzrosloe detstvo. URL: https://royallib.com/book/gurchenko_lyudmila/moe_vzrosloe_detstvo.html [in Russian].
[Гурченко Л. Моё взрослое детство. URL: https://royallib.com/book/gurchenko_lyudmila/moe_vzrosloe_detstvo.html (дата звернення: 20.09.2023)].
65. Nikolaev, L. Storinky mynuloho. *Slidy fashystskyykh zviriv: Zbirnyk statei pro nimetskyi rozbiu i Kharkovi*. Kyiv; Kharkiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo, 1944. 34-38 [in Ukrainian].
[Николаев Л. Сторінки минулого. *Сліди фашистських звірів: Збірник статей про німецький розбій у Харкові*. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. С. 34—38].
66. Nidermajer, G., Valters, J. Esesovskaia gvardiia v boiu: Frontovye memuary veteranov 1-j tankovoj divizii SS "Lejbshtandart Adolf Gitler". Moscow, 2011 [in Russian].
[Нидермайер Г., Вальтерс Й. Эсэсовская гвардия в бою: Фронтовые мемуары ветеранов 1-й танковой дивизии СС «Лейбштандарт Адольф Гитлер». Москва, 2011].
67. Sydnor, Ch. Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933—1945. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
68. Pamiatniki istorii i kultury Ukrainskoi SSR: Katalog-spravochnik. Kiev: Naukova dumka, 1987 [in Russian].
[Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. Киев: Наукова думка, 1987].
69. Stolbetsov, A. V istorii ne dolzhno byt belykh piaten. *Vechernii Kharkov*. 29.08.2001 [in Russian].
[Столбецов А. В истории не должно быть белых пятен. *Вечерний Харьков*. 29.08.2001].

Надійшла / Received 05.06.2025

Dmytro TYTARENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Research Fellow at the Historical Seminar,
Heidelberg University (Heidelberg, Germany)
titarenko_tit@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

A CRIME WITHOUT PUNISHMENT: THE MURDER
OF PATIENTS AT THE MILITARY HOSPITAL
IN KHARKIV IN MARCH 1943 IN THE LIGHT
OF THE GERMAN JUSTICE INVESTIGATION

This article analyses the investigation by the West-German justice authorities into the murder of several hundred wounded Red Army soldiers in Kharkiv in March 1943. **The article aims** to present the Soviet version of events and the efforts of the German justice system to determine the circumstances of the crime and identify the perpetrators, and to highlight the factors that hindered the investigation's success. **Methodology.** Problem-chronological, comparative-historical, and biographical methods were used. A significant role is given to source-study methods, in particular, identification, selection of sources, and formation of source complexes, attribution, verification, and determination of the degree of their reliability. **The scientific novelty** of the article is as follows: the author discusses the activities of the German justice authorities in investigating war crimes committed by the Wehrmacht on the Eastern Front, examines the peculiarities of Soviet-German legal cooperation in the prosecution of war criminals, and brings to light several new sources from German and Ukrainian archives. **Conclusions.** The German prosecutors conducted extensive activities focusing on the analysis and evaluation of Soviet archival documents related to the crime, collecting testimonies from the former members of the 1st SS Panzer Division Leibstandarte SS Adolf Hitler. However, successful investigations were hindered by several factors, including insufficient information in the materials provided by the Soviet authorities, the underestimation of prospects for further legal cooperation between the Soviet and German justice systems, the death of key witnesses (SS division commanders who had participated in the battles for Kharkiv), the reluctance of former SS soldiers to testify about the crimes they had committed, and the marginalisation of the topic of crimes against Soviet prisoners of war within German society. **Further research** could include the search for archival materials and the identification of the facts of individual and mass killings of wounded Soviet prisoners of war on the battlefield, in hospitals, and prisoner of war camps. It could also include the identification of those crimes that were investigated by German and / or Soviet justice.

Keywords: *war crimes, Kharkiv, military hospital, Red Army, 1st SS Panzer Division Leibstandarte SS Adolf Hitler, Central Office of the Land Judicial Authorities for the Investigation of National Socialist Crimes.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.141>
УДК 930.1(330:477)“Драгоманов”

Анастасія ШЕВЧЕНКО

докторка філософії, старша наукова співробітниця,
Швейцарський національний науковий фонд,
Лозаннський університет (Лозанна, Швейцарія)
anastasiia.shevchenko@unil.ch
<https://orcid.org/0000-0001-9227-3978>

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexuys@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ПОСТУП ЯК СВІТОГЛЯДНА МАКСИМА: ЄВРОПЕЙСЬКА ПОДОРОЖ 1870—1873 рр. В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ БІОГРАФІЇ М. ДРАГОМАНОВА*

Мета — висвітлити та проаналізувати наукові, політичні, культурні, соціальні впливи, обставини й перебіг мандрівної історії М. Драгоманова у світлі його становлення як інтелектуала. **Методологія** дослідження спирається на поєднання аналітичних, компаративних і типологічних стратегій із репрезентацією М. Драгоманова як історика, громадського діяча та політичного мислителя. Розвідка побудована як сполучення і разом нюансування кількох ракурсів і пло-

* Стаття підготовлена в рамках швейцарсько-українського проекту «Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи» (Лозаннський університет, Інститут історії України НАН України), який фінансується Швейцарським національним науковим фондом.

Цитування: Шевченко А., Ясь О. Поступ як світоглядна максима: європейська подорож 1870—1873 рр. в інтелектуальній біографії М. Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 141—164. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.141>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

щин інтелектуальної біографії науковця. Висвітлюються основні колізії його мандрівки 1870—1873 рр., аналізується концепція поступу М. Драгоманова та його візія реформування / модернізації Російської імперії. Розглядаються його зацікавлення місцевими самоврядуваннями і провінційними літературами у Франції, Німеччині, Італії, Австро-Угорщині. Показано, що концепція поступу М. Драгоманова постанала в душі культурних патернів позитивізму, зокрема ідей пізньопросвітницького раціоналізму, космополітизму й гуманізму. **Наукова новизна.** З'ясовано, що візія М. Драгоманова щодо реформування Російської імперії спиралася на його концепцію поступу як соціальної, культурної та політичної еволюції. Ця візія передбачала політичну лібералізацію, державну децентралізацію, організацію місцевого самоврядування, справедливого судочинства, народної освіти за найкращими європейськими взірцями. **Висновки.** Мандрівна історія М. Драгоманова причинилася як до важливих світоглядних та інтелектуальних зрушень, так й усвідомлення можливого повороту його життєвого сценарію — політичної еміграції з Російської імперії. Відзначено, що політична концептуалізація М. Драгоманова акумулювала різні візії, зокрема О. Герцена, П.-Ж. Прудона, А. де Токвіля, Е. де Лабурє та ін. Обстоюється думка, що саме європейські рефлексії науковця спричинилися до формування його ідеалу державного устрою, котрому якнайкраще відповідала модель швейцарського федералізму, меншою мірою — конституційні системи Британської імперії та США.

Ключові слова: М. Драгоманов, інтелектуальна біографія, позитивізм, космополітизм, гуманізм, концепції суспільного поступу, модернізація, централізм, децентралізм, федералізм, літературний автономізм, українство, Стара громада, Європа, Швейцарія, Цюрих.

Європейський інтелектуал 1860 — початку 1870-х рр. був свідком й очевидцем істотного зсуву державно-політичного ландшафту. Два великі національні та зарозумілі монархічні проекти увінчалися постановням нових держав на політичній мапі Старого світу — об'єднаних Німеччини й Італії. Рісорджименто виплекало Італійське королівство, а серія переможних прусських воєн — Німецьку імперію. Ці метаморфози державної палітри континенту збіглися з поширенням оновлених політичних доктрин як передвісників масових ідеологій, передусім соціалізму та лібералізму. Кожна з них пропонувала оновлення світу в розмаїтих змаганнях за політичну свободу, соціальну, економічну, культурну, освітню, мовну, а почасти навіть гендерну емансипацію. Тож доба імперій, націй і національних відроджень чимдалі сильніше змінювалася, приривчалася до нових історичних акторів — партій, великих соціальних спільнот, яких тодішня політична традиція нарекла класами.

Європа останньої третини ХІХ ст. була обширом різючих державно-політичних, соціо- й етнокультурних контрастів. Вони немовби увиразнювалися неоднозначними потугами суспільної модернізації, котрі нині доволі часто маркуються як вторинні, запізнілі, навздогінні чи палативні за своїми наслідками. Наприклад, британський історик Е. Гобсбаум називав Російську імперію останнім бастионом кріпосного господарства в Європі. Він обстоював думку, що реформа 1861 р. так і не спричинила модернізацію сільського господарства, хоч і перетворила цю державу на одного з найбільших світових експортерів збіжжя [1, с. 292—293].

Недаремно перетворення 1861 р. в Російській імперії чи Груднева конституція 1867 р. в Австро-Угорщині генерували розмаїті суспільні сподівання, очікування, візії, потрактування. Ці масштабні зміни формували складну авансцену політичного, культурного, соціального буття багатьох інтелектуалів як панівних, так й інших

націй у конкурентних проектах. Тим паче, що політичні концепції соціалістичного та ліберального спрямування на теренах Східної Європи мали тенденцію не до зближення, а до диференціації й розмежування.

Особливо заплутаними, суперечливими були політичні, соціо- та етнокультурні підмостки українського проекту, котрий на той час представляли діячі Старої громади. Тодішнє українство було поділене не тільки кордонами двох імперій, а й відмінними політичними, національними, соціальними, культурними середовищами буття та їх багатоманітними впливами. Тож гострота суспільно-політичних і громадсько-культурних контрастів формувала як нові обрії життєвих сценаріїв українських діячів, так і політичних практик, стратегій, пов'язаних із можливостями й перспективами еміграції на зорі ери масових ідеологій.

В українській інтелектуальній історії ХІХ ст. знакова роль піонера-емігранта та політичного мислителя випала М. Драгоманову. Недаремно О. Прицак і Дж. Решетар навіть трималися думки про женеvський період чи окрему стадію (1870—1880-ті рр.) українського національного руху, котру ототожнювали саме з еміграційною добою М. Драгоманова [2, с. 252—253].

Сучасні дослідники розглядають М. Драгоманова як найвпливовішого українського діяча другої половини ХІХ ст., який створив поступову ідеологію. Вважають, що ця ідеологія домінувала в політичному українстві до Першої світової війни й революційних потрясінь 1917 р. [3, с. 86—94]. Водночас йому слушно відводять роль сміливого ревізійста культу Т. Шевченка [4, с. 211], а в багатьох аспектах — провідних орієнтирів українського проекту кінця ХІХ ст.

Утім, еміграція не тільки висувала на перший план політичні та життєві практики, обмежені чи зовсім заборонені в імперії Романових, а й спонукала до адаптації вигнанців у чужомовних та інокультурних середовищах. У певному сенсі еміграція формувала своєрідний стиль життя, котрий дозволяв не тільки засвоїти політичні, культурні, соціальні ідеї, а й відкрити та досягнути інший світ.

Отож женеvська доба (1876—1889 рр.) М. Драгоманова не тільки відіграла особливу роль завдяки новим політичним практикам і стратегіям, а й стала першорядним каналом трансферу на українські терени модерних політичних ідей, пізнавальних патернів, культурних і соціальних концептів.

Тут уповні логічно постає щонайменше кілька питань. Чому ця роль випала саме М. Драгоманову? Чи стала вона вислідом гри подієвої історії, котра в якийсь момент вирвала цю постать зі звичного річища фахових і життєвих сценаріїв його сучасників? Чи, навпаки, еміграція науковця у своєрідний спосіб відобразила найважливіші метаморфози українського проекту пореформеної доби (коли взяти до уваги схожі повороти в біографіях і світоглядах М. Зібера, С. Подолинського, Ф. Вовка й інших діячів)?

Ця стаття присвячена одному із ключових періодів інтелектуальної біографії М. Драгоманова — європейській мандрівній історії 1870—1873 рр., яку в багатьох аспектах варто розглядати як предтечу його женеvської доби.

Передусім відзначимо, що серед українських інтелектуалів ХІХ ст. М. Драгоманов вирізнявся низкою виняткових рис. На відміну від багатьох учених-

гуманітаріїв він розпочинав фахову кар'єру як історик античності. Одна з перших публікацій — друкована версія його лекції на здобуття звання приват-доцента київського Університету св. Володимира — стосувалася становища жінки за часів Римської імперії. Послугуючись «Анналами» Тацита як історичним джерелом, автор дошукувався інших мірил цінностей. Він намагався пояснити патріархальні уявлення про жіночу підпорядкованість інакше, аніж більшість істориків класичної давнини. Молодий фахівець апелював до ідей Ж. Мішле та П.-Ж. Прудона про культуру й соціальну емансипацію [5, с. 17, 31].

Ще виразніше позиція М. Драгоманова щодо тодішньої сучасності поставала в його магістерській дисертації 1869 р. про представлення Римської імперії у викладі Тацита. Навіть більше, його студія інспірувала уяву читача злободенними ідеями, позаяк пропонувала низку рефлексій щодо європейських політичних, інтелектуальних, культурних контекстів. Приміром, автор характеризував ХІХ ст. як «століття національностей» і «вік злиття Італії й Німеччини». Водночас він сприймав тодішню сучасність як спадкоємицю «віків гуманізму та декларації прав людини» і «століття космополітичних заходів» [6, с. 328].

Ці розмаїті та, здавалося б, мозаїчні складові генерували доволі складну концепцію розгортання суспільного поступу як на авансцені історії, так і тогочасних реалій. Певна річ, така концептуалізація постала у загальному річищі вчення про прогрес, яке тоді вважалося науковим і було однією з провідних ідей філософії історії ХІХ ст. [7, с. 216]. Ба більше, погляди М. Драгоманова в багатьох аспектах варто трактувати у світлі візій і концептуалізацій мислителів, котрі обстоювали ідею раціонального, наукового суспільства. За висловом німецько-американського історика Г. Іггерса такий розвій уявлявся як певний рух історії до «нормативного суспільства» [8, с. 4].

Однак у багатьох аспектах кореляція ідей і переконань М. Драгоманова з базовими ідеями й настановами першого позитивізму була невикінченою та неоднозначною. У широкому сенсі його концептуалізація поставала як динамічна рівновага політичних ідей, соціальних і культурних новацій, що увінчувались інтелектуальними метаморфозами.

Водночас ідея нації якнайтісніше сполучалась у світогляді М. Драгоманова з ідеалами вселюдського гуманізму й космополітизму. Загалом він розглядав європейську культуру як єдину та нерозривну цілісність у розвої суспільного поступу від античності до сучасності. В такому річищі космополітизм трактував у гуманістичному сенсі — як незаперечну повагу до людини й заразом спосіб звільнити особистість із полону «станових, національних, політичних умов» [9, с. 50].

У робочих записках до викладів в Університеті св. Володимира він тлумачив космополітизм як поняття, котре маркує суспільне життя на певному культурному ступені¹. Заразом молодий історик тримався думки, що саме в давньогрецьких містах-державках уперше постало питання про громадянську свободу як свободу особистості².

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф. 172. Спр. 1. Арк. 168.

² Там само. Ф. 1. Спр. 44072. Арк. 4.

В певному сенсі космополітизм М. Драгоманова був його ідеалістичною світоглядною настановою й етичним мірилом цінності, котра сполучалась із гуманізмом та увінчувалась ідеєю прогресу. Йому імпонувало розуміння поступу в історії як подвійного поліпшення «природи» — людської й суспільної. Останнє було наближене до уявлень одного із засновників позитивізму О. Конта та відображало відому традицію пізньопросвітницького раціоналізму.

Певні рефлексії щодо представлення прогресу на обширах Клію, властивого М. Драгоманову, постають на полі тричленної типології концептуалізацій поступу XVIII—XIX ст. Останню запропонував ізраїльський філософ Н. Ротенштрайх. Він стверджував про три типи потрактувань тодішньої раціональності історії, скерованих на: 1) реалізацію рівності; 2) усвідомлення свободи; 3) осягнення людяності й гуманності [10, с. 210—211].

За такого маркування концептуалізація М. Драгоманова є своєрідною комбінацією другого і третього типів. Його розуміння поступу подано в багатьох ранніх текстах як невпинний, але переважно еволюційний рух до покращення людини й суспільства та водночас шлях до свободи на засадах гуманізму, космополітизму. Недаремно сучасні дослідники тлумачать його концепцію прогресу як еволюційну, котра відображала й акумулювала інтелектуальні, культурні, політичні досягнення цивілізації [11, с. 152—153].

Вповні очевидно, що М. Драгоманов мав власну візію не тільки реформи 1861 р., а й дореформених і пореформених часів. Ця візія своєрідним чином переломлювалася крізь позитивістський світогляд. Навіть більше, саме метаморфози світосприйняття окреслювали й пояснювали його практики, тексти як інтелектуала та громадсько-політичного діяча.

Зауважимо, що М. Драгоманов розглядав реформу 1861 р. як незворотний соціальний і культурний злам у новітній історії імперії Романових. На його думку (тут і далі курсив наш — Авт.), «основне діло наше, соціальне, т. е. мужицьке зроблено вже у 1861—64 рр. так, як тепер вже не переміниш» [12, с. 261]. Проте незавершена еволюція соціальних зрушень потребувала дальших перетворень щонайменше у вигляді трьох реформ — селянського самоврядування, судового устрою та земства [12, с. 14]. Автор гадав, що саме вони мали забезпечити послідовну політичну й культурну емансипацію величезної селянської маси на імперських обширах, зокрема на теренах підросійської України.

За візією М. Драгоманова, період громадсько-політичного життя 1856—1862 рр. продукував усі підстави для обнадійливих, хоч і доволі повільних соціокультурних зрушень [13, с. 192]. Вододілом став польський виступ 1863—1864 рр., який породив хвилю урядової реакції, загальмувавши реформістські перетворення та дальшу стану емансипацію. Навіть більше, саме Січневе повстання значною мірою спричинилося до сумнозвісного Валуєвського циркуляра 1863 р., скерованого супроти українства.

Відзначимо, що М. Драгоманов складно сприймав Польське повстання, позаяк оцінював його у світлі вимог суспільного поступу. Він зіставляв його з низкою інших народних / національних відроджень в Російській імперії — українським, білорусь-

ким, литовським, латиським, себто якоюсь мірою сприймав як конкурентний проєкт. З огляду на космополітичні й гуманістичні підвалини світосприйняття науковця таке ставлення видається неоднозначним. Однак визначальними в його рецепції повстання були два чинники. По-перше, він негативно ставився до станових потуг польської шляхти, котра його очолила й переважно відкидала чи відклала проблеми політичної, культурної, соціальної емансипації, отже поставала як незаперечна перепона суспільному поступу. До того ж польський успіх у боротьбі з імперією уявлявся як своєрідна реставрація кріпацтва, себто повернення до колишнього становища селянства у старій Речі Посполитій. По-друге, молодий інтелектуал звертав увагу на ту шкоду, котрої волею-неволею поляки завдали українській справі. Тут доречно згадати про персональний досвід М. Драгоманова, який за юнацьких років брав активну участь у розгортанні роботи народних недільних шкіл. Він, зокрема, відзначав, що «нігде правди діти, — *перший, хто став проти української народної педагогіки, були Поляки*» [14, с. 474]. На його думку, згодом вони вдало переорієнтували гостру російську урядову реакцію на українофілів, що їх відтоді розглядали як прибічників «українського сепаратизму». А вже на тлі тотальної заборони в 1863 р. українського друку польські видання продовжували виходити на імперських обширах і після Січневого повстання. Цей факт був чималим подразником для багатьох українських діячів, особливо тих, які прагнули активної участі в реформістських заходах.

У такому світлі початок 1870-х рр. був для М. Драгоманова часом, коли період «монархічної диктатури» в новітній соціально-політичній історії Росії мав незабаром змінитися лібералізацією [12, с. 29]. Він щиро сподівався на послаблення у ближчій перспективі урядових заборон щодо українства. М. Драгоманов метафорично назвав час після 1863 р. «антрактом з історії українофільства» [14]. Молодий учений стверджував, що українські діячі й інтелектуали мають апелювати до російської громадськості на імперському культурному полі, аби період «диктатури» якомога швидше добіг кінця. За його візією, гуманістичні та космополітичні зацікавлення поєднують усіх «поступових людей», зокрема українофілів і російських прозахідних лібералів.

Разом з іншими громадівцями М. Драгоманов докладав неабияких зусиль, аби поставити українську справу на наукову й культурну основу. Ще напередодні його подорожі до Європи проєкт підготовки збірки українських історичних пісень із ґрунтовним академічним супроводом (реалізований у 1874—1875 рр.) перейшов у площину практичної реалізації. Утім, він сприймав його лише як початковий етап включення української історії та культури до європейського і світового обігу. Л. Ушкалов, автор цікавої есеїстичної й наукової біографії мислителя, влучно називає студіювання історичної пісенності справою його життя [15, с. 163]. Все розпочалося з розподілу ролей авторського тандему цього проєкту: В. Антонович постав як інтерпретатор історико-географічного тла фольклористики, а М. Драгоманов — як тлумач її європейських і світових контекстів [12, с. 157]. Так сформувалися його первісні зацікавлення у царині порівняльної етнографії та філології.

Ці орієнтири визначали видноколо політичних і культурних настроїв М. Драгоманова, з якими молодий учений вирушав у подорож Європою. Саме тоді його

гуманістичні й космополітичні настанови пройшли перші випробування на міцність. З одного боку, йдеться про тодішню динамічну європейську дійсність, а з іншого — про швидку політизацію устремліль емігрантів з імперії Романових, яка набувала дедалі більшого розмаху.

На той час практика відряджень учених до європейських країн була в Росії доволі звичною. Вона передбачалась університетським статутом 1863 р. Щоправда, у випадку М. Драгоманова справа ускладнилася: по-перше, через його репутацію «неблагонадійної особи»; по-друге, внаслідок переплетіння двох подій — схваленої закордонної подорожі (рішення Міністерства народної освіти від 24 липня) [16, с. 76] й успішного балотування на посаду штатного доцента.

Затвердження М. Драгоманова на цій посаді за представленням ради університету від 12 жовтня 1870 р. № 1733 попечитель переніс до повернення вченого [17, с. 12—13]. До цього спричинилася позиція міністра народної освіти графа Д. Толстого, котрий поклав відповідальність щодо ухвалення рішення на керівництво Київського навчального округу. Паралельно розгорнулися змагання щодо збільшення виплат науковцеві на закордонну подорож [16, с. 77—81]. Це питання було пов'язане з його затвердженням чи незатвердженням як доцента.

Невирішені бюрократичні питання заклали ще одну колізію його мандрівної історії — повсякчасний, інколи дуже напружений пошук грошей на прожиття з родиною (дружиною та донькою), адже ця подорож тривала не два (як планувалось), а три роки.

Восени 1870 р. через Варшаву й Познань Драгоманови вирушили в Берлін. Учена мандрівка розпочалася з неприємної пригоди на прусській митниці в Торуні, де речі подорожніх передали на дезінфекцію [18, с. 391—392], тож до пруської столиці родина дісталась із запізненням і не в доброму настрої.

За автобіографічним свідченням у Берліні Драгоманови мешкали впродовж восьми місяців [19, с. 96], зокрема взимку 1870—1871 рр., у переломний період франко-прусської війни. Саме в той час сформувалася складна рецепція Німеччини, притаманна М. Драгоманову. В багатьох аспектах варто вести мову про його калейдоскопічне сприйняття. Ця рецепція відображала подальше формування його концепції поступу й політичних проєкцій її реалізації. З одного боку, учений захоплювався німецьким академічним і культурним світом, його впорядкованістю, систематичністю, раціональністю, науковою свободою. Приміром, у Берлінському університеті він слухав лекції корифеїв: Т. Моммзена — найвизначнішого історика античності в ХІХ ст. і Й.Г. Дройзена — фундатора класичної методології історії. Виклади останнього з новітньої історії (після 1815 р.) роздратували М. Драгоманова з огляду на очевидну тенденційність у національному питанні, особливо щодо росіян і Російської імперії. Найбільше ж М. Драгоманова вразила неприхована «ганноверська говірка» Т. Моммзена (можливо, це був фризський діалект, поширений у землі Шлезвіг-Гольштайн, де народився історик). Молодий інтелектуал із захватом зауважував, що чимало вчених без жодних застережень спілкувалися й читали лекції діалектами. Він із захопленням сприймав і коментував таку манеру викладу Т. Моммзена як вияв академічної свободи великої єв-

ропейської нації. Цей контраст особливо болісно відчувався в порівнянні з недавніми глузливими закидами щодо його недосконалої російської мови [20, с. 180].

Поза цими контекстами листування М. Драгоманова виказує шире захоплення як бездоганно організованим німецьким побутом, так і культурно-освітнім рівнем берлінців. Спершу був шок і дразлива адаптація до іншомовного середовища Берліна, де чимало містян (особливо крамарі, майстри, власники готелів) сприймали подорожніх, їх зовнішній вигляд, одяг, поведінкову манеру, культурні прикмети майже як дикунські. Яскравим прикладом цієї адаптаційної зміни стала гордовита згадка М. Драгоманова про те, як він швидко переіменув досі звичну шубу на більш відповідне до культурних обставин німецьке пальто. Берлінський стиль життя навіть нижчих верств (Драгоманови винаймали дві кімнати в типографського робітника) різко виігравав у зіставленні з повсякденними й культурними практиками мешканців Петербурга [18, с. 392—394].

З іншого боку, М. Драгоманов споглядав істотну метаморфозу німецького національного проєкту, котрий швидко набував імперських і мілітаристських ознак. 18 січня 1871 р. на берлінських вулицях він спостерігав за войовничою та експресивною реакцією містян на проголошення прусського короля німецьким імператором Вільгельмом I. Показово, що саме в момент найвищого тріумфу німецького національно-державного проєкту науковець категорично протиставляв йому приклад Швейцарії. На його думку, лише у цій країні не було «горезвісної національної єдності», а найголовніше — безглузких змагань за «державну національність і національну державу» [18, с. 393, 395]. Історик навіть відзначав, що «Європа ввійшла в період ненависті», котрий є зворотною стороною «сумнозвісного принципу національностей» [18, с. 394]. Зауважимо, що німецькі рефлексії молодого автора справили чималий вплив на І. Франка і його друзів [21, с. 123].

М. Драгоманов із головою поринув у студіювання політичного й культурного ландшафту Німеччини. Його репертуар читання німецькомовної преси вражає різнобічністю, ретельністю, ґрунтовністю. Він висвітлював та детально коментував численні публікації, вміщені на шпальтах «Allgemeine Zeitung», «Augsburger Allgemeine Zeitung», «Historische Zeitschrift», «Kölnische Zeitung», «Kreuz-Zeitung», «Neue Freie Presse», «Presse», «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft» тощо.

На перший погляд, тодішні захоплення й рефлексії М. Драгоманова якнайкраще демонстрували його дальший космополітичний зсув на уявних світоглядних терезах. Утім, вони яскраво виявляли його дивовижну здатність сполучати у своїх візіях зовнішні та внутрішньополітичні процеси, котрі розгортались у низці європейських країн. До них органічно інтегрувалися культурні, освітні, мовні, історичні й інші контексти. Скажімо, проблеми місцевого самоврядування, змагання централізму та децентралізму, взаємовідносини держави й церкви. Невипадково він повсякчас обстоював думку про шкідливість єдиної чи панівної державної конфесії на полі суспільного поступу.

Саме ці практики виплекали ще одну засадничу настанову М. Драгоманова як інтелектуала, котра викристалізувалася під час цієї мандрівки. Він уважав, що

успіх українства вирішальною мірою залежить від міжнародних передумов й обставин, зокрема вимагає засвоєння європейського досвіду.

Зрештою, споглядання шовіністичного та войовничого флеру перетворень об'єднаної Німеччини згенерувало несподівану стратегію М. Драгоманова як дописувача російських ліберальних видань — «Вестника Европы», «Санкт-Петербургских ведомостей». Історик висунув і прагнув донести думку про великі національні й культурні суперечності на обширах Російської імперії.

Звісно, він не був поодиноким інтелектуалом, який наголошував на загрозі нової воєнної катастрофи в Європі після війни 1870—1871 рр. Однак у його фокусі опинився несподіваний ракурс — зіставлення понімечення на сході Європи і зросійщення на західних околицях імперії Романових. Використовуючи компаративні сюжети, він рішуче намагався достукатися до раціональних елементів російської культурної свідомості.

М. Драгоманов висунув та обґрунтував несподівану тезу — Російська імперія дуже вразлива. Вона кардинально поступається за багатьма можливостями кайзерівській Німеччині, котра перетворилася на найпершу військово-політичну потугу Європи. Проте джерело цієї вразливості автор пов'язував не з військовою міццю, а з державним централізмом і гвалтовним російщенням народів.

У листуванні того часу М. Драгоманов підкреслював своїм галицьким адресатам, що його праця спрямована супроти централістичної схеми «московських слов'янофілів» [22, с. 101]. Та в листі до російського етнографа О. Пипіна, котрий належав до російських симпатиків українофільства, автор відзначав, що хоче викласти широкий публіці «недавню минувшину» [23, с. 70]. Він гадав, що його пов'язують із О. Пипіним спільні світоглядні й культурні ідеали — західництво та космополітизм [12, с. 238]. Навіть більше, він тримався думки про органічну співпрацю українофілів і російських західників-космополітів, які уособлювали для нього «свіжу й нову Росію» супроти «старої та смердючої Росії» [12, с. 231—232].

На думку М. Драгоманова, жорстка реакція на різні проекти національного відродження — український, білоруський, литовський, латиський — незаперечне джерело слабкості імперії Романових. Ба більше, обстоював тезу, що децентралізм і виважена освітня й культурна політика на її західних «околицях» спроможні не тільки оновити, але скріпити державу, зокрема надати їй конкурентних переваг. За його візією, «московське слов'янофільство» (М. Драгоманов називав його «великорусофільством»), як і українофільство та білорусофільство, мають спільну романтичну природу, себто є різновидами «обласного патріотизму» [13, с. 113—116]. Зауважимо, що для нього як адепта універсальних цінностей — космополітизму й поступу, ця ідея поставала як можливість віднайти певний баланс зацікавлень у річищі модернізації суспільства за європейськими рецептами.

М. Драгоманов наголошував, що згадані національні проекти відображають аналогічні процеси в Європі (приміром, чеське відродження). На його думку, вони є природними союзниками російського суспільства в боротьбі з полонізацією, а потенційно й у прийдешній війні з Німеччиною. Така ідея була парадоксальною та незвичною навіть у сприйнятті прозахідної російської громадськості,

налаштованої на підтримку реформ. Тим паче, що цей культурний шар виявився значно тонкішим, аніж це уявлялося молодому інтелектуалу.

Отож, М. Драгоманов запропонував оригінальну стратегію виправдання, назвавши гурт українських діячів «російським українофільством» і ворогом полонофільства [13, с. 78—79]. У широкому сенсі він щиро прагнув показати абсурдність репресивних заходів щодо українофільства. Причому автор категорично наголошував — апелює не до урядових кіл (такі риторичні й нериторичні пасажи-заклики були доволі звичними для багатьох видань), а суто до російської громадськості. Він був переконаний — саме вона (мирові посередники, земські діячі, передові вчені, освітяни, публіцисти), а не уряд, виступає агентом суспільних трансформацій.

Вочевидь концептуалізація М. Драгоманова прагнула оперти ідею поступу на космополітичне, гуманістичне, соціальне, культурне підґрунтя. Відзначимо, що навіть на початку 1870-х рр. вона не дуже вписувалась у рефлексії діячів Старої громади. Скажімо, його близький товариш мовознавець П. Житецький у листі від 12 вересня 1871 р. формулював цю розбіжність у вигляді полемічного питання: який саме момент в історії запускає «машину поступу» — соціальний чи національний? [24, с. 110].

Повернімося до європейської подорожі М. Драгоманова, основні віхи якої вимальовуються у світлі його епістолярію. У квітні 1871 р. Драгоманови виїхали до Саксонії, відвідали Ляйпциг і Баутцен, а звідти вирушили до Праги.

Баутцен (Будишин) був одним із культурних осередків лужицьких сербів у німецькомовному середовищі, що, природно, зацікавило науковця. За його споминами, саме тут він познайомився з діячами серболужицького відродження — етнографом Я.А. Смолером і філологом М. Горником (Гурником) [19, с. 163]. Водночас уважають, що Саксонія цікавила вченого як місцевість зі своєрідною аграрною минувиною, зокрема історією селянського руху [25, с. 203].

Ще важливішими були праязкі й богемські рефлексії. М. Драгоманов згадував, що відвідував Прагу за часів «провалу федералізму Гогенвартівського» [19, с. 173]. Це була невдала спроба конституційної реформи, котра мала встановити федеральні взаємини Богемії та Австрії. Її пов'язували з тодішнім урядовим очільником графом К. фон Гогенвартом. Виглядає, що з тих часів ідеї австрійського федералізму М. Драгоманов сприймав із неприхованим скепсисом і навіть певною упередженістю.

Із Праги він переїхав до Відня, де контактував із діячами товариства «Січ» — галицькими студентами. Поміж віденськими «січовиками» поважну роль відігравав фольклорист і майбутній адвокат М. Бучинський. І Драгоманов, і Бучинський були дуже наполегливими, енергійними й відкритими до інтелектуальних та культурних новацій особами, хоч по-різному сприймали багато проблем, гостро полемізували в епістолярних дописах.

Відтоді М. Драгоманов прагнув якнайповніше зрозуміти перебіг політичного, освітнього, літературного, культурного життя на підавстрійській Галичині. Він засипав галицьких кореспондентів, передусім М. Бучинського й В. Навроцького, заскочених його невтомною енергією, питаннями з культурних, літературних, освітніх, політичних, громадських, релігійних, соціальних і навіть побутових тем.

Саме тоді нового імпульсу набула давня ідея науковця — відкрити та представити Галичину не тільки наддніпрянському українству, а й на культурних обширах імперії Романових. Значною мірою за його ініціативою розгорнулася комунікація галичан зі Старою громадою.

Та зносини з галичанами змінювали й самого М. Драгоманова. Йому доводилося відповідати на незручні питання, гострі закиди (як-от про використання російської мови). Він був змушений не тільки посідати, а й захищати, аргументувати певну позицію. М. Грушевський слушно відзначав, що у цій комунікації галичани часто-густо сприймали його як «русифіла» [26, с. 8].

Скажімо, М. Драгоманов наголошував, що розглядає російську мову лише як культурного посередника, аби донести українську думку всьому вченому світу. Він гадав, що схожу посередницьку роль в імперії Габсбургів виконувала німецька мова [12, с. 13—14]. Епістолярні контакти спонукали його систематично пояснювати свої погляди, візії, оцінки. Історик відзначав, що вони спираються на три категорії — «реалізм по методу, гуманізм по ідеалах і федералізм по політиці» [12, с. 93].

Показовим видається ставлення М. Драгоманова до ідеї народу («народності»). Це питання було дуже дражливим з огляду на народовецьке й романтичне світосприйняття багатьох галицьких діячів. Його відкритість і безапеляційна манера висловлювань генерували справжнє полемічне змагання. Приміром, він рішуче відкидав потрактування народу чи «народного духу» як метафізичної основи історичного буття в дусі класичного романтизму. Проте він визнавав роль народу як можливої потуги у царині соціально-політичних трансформацій, тобто в розрізі концепції суспільного поступу.

На цьому підґрунті поставала теза М. Драгоманова — не ідеалізувати народ. Він формулював її в такому вигляді: «я маю амбіцію бути позитивно думającym чоловіком, превище усяких заповідей держусь: „не сотвори собі кумира“. І не для того я розбив для себе ідола попа, або генерала, щоб сотворити його з мужика, як тим же попом, або генералом водимого, так і своїй непросвіщенній голові ісключно предоставленого» [12, с. 154].

У листуванні з галичанами М. Драгоманов неодноразово висловлювався за перевагу «культурного прогресу». Він трактував цей концепт у найширшому розумінні — в науковій, соціальній, політичній і, найголовніше, гуманістичній площинах. На його думку, поступ, спертий винятково на національну основу, обмежує культурні й соціальні перетворення — поліпшення як людини, так і громадськості.

М. Драгоманов посилався на приклад чеського національного відродження, котре досягло неабияких успіхів. Однак він відзначав, що «передові люде їх досі у союзи з попами і феодалами і що у белетристиці у них тільки і у руки можна узяти, що Немцову (чеська письменниця, перекладачка — *Авт.*), а у науці, як умре Палацкій, то нічого і не зостанеться...» [12, с. 230].

Відзначимо, що листування М. Драгоманова вирізнялося надзвичайною емоційністю, відкритістю, динамізмом і полемічною заостреністю. Остання лише посилювалася, коли він формулював свою позицію, хоч аргументував її напрочуд багатослівно — деякі листи складаються з кількох десятків сторінок. Іноді вони писалися

з перервою у дні й навіть тижні. Наприклад, пишучи в Гайдельбергу великий лист М. Бучинському 31 серпня — 4 вересня [12, с. 9—31], автор опрацював не тільки Положення від 19 лютого 1861 р. про звільнення селян, а й підшивки московського тижневика «День» за кілька років і не один том документів [22, с. 127].

Із Відня Драгоманови повернулися в Німеччину та впродовж серпня, вересня і двох декад жовтня 1871 р. мешкали в Гайдельбергу. У третій декаді жовтня вони перебралися до Мюнхена, відвідали Тіроль, а згодом через Альпи дісталися Венеції. В листопаді 1871 р. опинилися у Флоренції (столиці Італійського королівства в 1865—1871 рр.). Залишались у цьому місті (з тимчасовими роз'їздами) приблизно до середини травня 1873 р. [12, с. 310—313].

Досвід і практики італійського життя були доволі важливими у становленні М. Драгоманова як інтелектуала, хоч із ним резонували трагічні обставини родинної історії. 29 лютого 1872 р. подружжя втратило другу доньку Ольгу [12, с. 100], котра народилася наприкінці серпня чи початку вересня 1871 р. в Гайдельбергу [12, с. 31].

Затяжна депресія та постійні хвороби дружини, пошуки помешкання, лікарів, подорожні й побутові негаразди, затримки поштової кореспонденції, перманентна грошова криза формували повсякденні ритми під час перебування в Італії. Безгрошів'я навіть змушувало М. Драгоманова позувати місцевому скульптору [12, с. 94]. Саме недуги його дружини стали однією з причин, які спонукали Ольгу Косач (майбутню Олену Пчілку), рідну сестру вченого, приїхати в Італію влітку 1872 р. Вірогідно, що ці відвідини припали на другу половину літа, коли Драгоманови були на морському курорті В'яреджо в Тоскані [12, с. 146].

Упродовж 1872 р. М. Драгоманов уперше замислився про можливість залишитися на чужині й не повертатися в університет у Києві. В березні він просив М. Бучинського докладно з'ясувати та підрахувати витрати на річне прожиття з родиною у Відні, навіть висловлював думку про ймовірність провести там 1—2 роки [12, с. 103]. Та попри родинні колізії він вирізнявся винятковою енергійністю. Наголошував, що не хоче бути «холодним позитивістом» і відстороненим спостерігачем [22, с. 107].

І така настанова не була порожньою декларацією. Як тільки трохи поліпшилося фінансове становище, М. Драгоманов із родиною протягом другої половини квітня й у травні 1872 р. відвідав Перуджу (2 дні), Рим (3 дні), Неаполь (17 днів), знову Рим (17 днів) [12, с. 135]. Він не полишав напруженої роботи навіть улітку 1872 р., коли перебував із родиною у В'яреджо. Саме тут довершив свою відому розвідку про «антракт з історії українофільства», про що свідчило місце допису [14, с. 633].

На той час сформувалася доволі виразна ієрархія пріоритетів М. Драгоманова. Приміром, студіюючи французьку бібліографію у «Journal général de l'imprimerie et de la librairie», він окреслював такі евристичні напрями: провінціалізм у літературі; децентралізація в політиці; університетська спеціалізація — антична історія [12, с. 94].

Це підштовхувало М. Драгоманова до студій із класичної давнини, зокрема торувало шлях до Рима й Неаполя. За версією М. Грушевського, він збирав ма-

теріали для докторської дисертації про культ Мітри в римлян (божество сонця, справедливості, угод і доброзичливості давньоіранської міфології) [26, с. 5]. Ймовірно, ця гадка постала на основі фрагментів з «Австро-руських споминів» М. Драгоманова [19, с. 171, 176].

Зазначимо, що в листі до М. Бучинського від 9 лютого 1873 р. він згадував, що опрацьовує велику студію про «азіатські культури у Римській імперії» [12, с. 269]. Однак в автобіографічних рефлексіях М. Драгоманова фігурував ширший контекст його праці — «церква і держава в Римській імперії» [19, с. 96]. Щоправда, в епістолярних дописах до М. Стасюлевича (редактор «Вестника Европы») вже йшлося про серію нарисів щодо взаємин церкви й держави в європейській історії, головню Західної Європи, до новітніх часів [27, с. 198]. Можемо припустити, що первісний задум дисертаційної праці зазнав помітної еволюції чи, навпаки, доповнився супутніми зацікавленнями, котрі наблизили академічну проблематику до «гарячих» запитів автора.

Нову італійську столицю М. Драгоманов повторно відвідав у жовтні 1872 р. [12, с. 174]. Згодом він написав велику розвідку про дослідження Палатинського пагорба — головного з семи пагорбів стародавнього Рима. Та навіть у цій академічній розвідці з показово безстороннім викладом автор не втримався: згадав про національну й культурну асиміляцію, розуміння гігієни та комфорту за доби античної цивілізації [28, с. 259], тобто розглядав її у світлі концепції прогресу.

Натомість інші пошукові запити спонукали М. Драгоманова в липні чи серпні 1872 р. відвідати Південну Францію (Прованс), де його цікавили провінційні літератури і змагання громадськості за децентралізм [12, с. 152; 27, с. 200]. У листі до В. Навроцького від 23 січня 1873 р. він зазначав, що придивлявся до «появ таких літератур у Германії (Plattdeutsch (нижньонімецька мова — *Авт.*) і у Франції (Прованс, у котрий я нарочно їздив прошле літо і познакомивсь з головними вожаками діла))» [22, с. 107].

На сторінках «Вестника Европы» в 1875 р. публікувалася велика студія М. Драгоманова про новокельтський і провансальський рухи у Франції, котра спиралась як на його подорожні рефлексії, так і на зібрані матеріали. В певному сенсі вона також адресувалася російській громадськості. Та цього разу допис науковця пропонував погляд на проблеми реформування / модернізації у світлі представлення практик і змагань французького децентралізму та літературного автономізму.

Зауважимо, що на той час Франція з королівською, імперською й нещодавньою революційною минувшиною була взірцевою централізованою державою [29, с. 703]. М. Драгоманов неодноразово зіставляв її та Російську імперію. Навіть більше, провідний мотив його студії — народні рухи, спрямовані на децентралізацію державного і громадського буття у Франції. Цей сюжет по-справжньому захоплював автора. Тим паче, що децентралізація органічно генерувала питання про мовну підоснову народної освіти й культурний потенціал провінційної літератури чи літературного автономізму [29, с. 188]. Вповні очевидно, що він сприймав ці проблеми переважно у практично-політичній і порівняльній площинах, передусім у світлі можливих перспектив українства в імперії Романових.

Ця студія надзвичайно важлива для розуміння того, як формувалося політичне мислення М. Драгоманова. Показово, що він апелював до розмаїтих джерел французького децентралізму, як-от праць мислителя-анархіста П.-Ж. Прудона, ліберального політика й історика А. де Токвіля, політика, романіста, правника Е. де Лабуле [29, с. 689]. Саме останньому приписують авторство ідеї знаменитої статуту Свободи — символічного дару французьких громадян Америці.

Ідеї П.-Ж. Прудона, особливо його федеративний ідеал, безперечно, приваблювали вченого. Проте він зі скепсисом сприймав прудонівську «теорію народностей» стосовно трактування революції 1848 р. [29, с. 712]. За висловом О. Прицака, від П.-Ж. Прудона М. Драгоманов перейняв недовіру до політичної влади, вираженої в гаслі «свобода проти влади» [30, с. 259].

Звісно, давалися взнаки життєві та професійні практики, митарства й конфлікти в академічному, громадському житті М. Драгоманова в Російській імперії. До того ж ідеї П.-Ж. Прудона, котрого називали «анархістом-позитивістом» або «філософом позитивної анархії» [31, с. 110], висували на перше місце у соціальних і господарських взаєминах особистість. Тому його думки вабили М. Драгоманова, хоч деякі з них сприймалися вже як архаїчні настанови.

Натомість спостереження А. де Токвіля у студії «Давній порядок і Революція» чудово ілюстрували природу централізму в революційній та пореволюційній Франції, передусім той спосіб, в який централістична традиція як «частина давнього порядку змогла перейти цілком до нового суспільства» [32, с. 59]. Коли взяти до уваги еволюційні й космополітичні орієнтири М. Драгоманова, то стає зрозумілим його зацікавлення думками цього французького інтелектуала. Відзначимо, що І. Лисяк-Рудницький, один із найкращих інтерпретаторів спадщини науковця, також уважав працю А. де Токвіля класичною саме у цьому сенсі [33, с. 42, 208].

Доречно відзначити візію Е. де Лабуле — палкого прихильника американської демократії й парламентаризму, котрий також висував на перше місце самоцінність свободи людини. Таку політичну настанову М. Драгоманов безперечно сприймав. Але найголовніше те, що ідея децентралізації державного, суспільного й культурного життя суттєво, ба навіть кардинально розширювала громадську та особисту свободу. На його думку, саме децентралізація державного й суспільного буття як найкраще сприяла «поступу людських зносин» [29, с. 187]. Більше того, децентралізація мала стати імпульсом для культурного, освітнього, літературного розвитку.

Отож, децентралізація цілком уписувалась як у драгоманівську концепцію поступу, так і в його візію реформування / модернізації імперії Романових. Та й французьке селянство і його залучення до політичних, громадських, культурних практик було вельми цікавим предметом студювання. Увагу М. Драгоманова, зокрема, привертала нетипові політичні й соціальні ролі тамтешніх провінційних поміщиків і клерикалів, які ставали союзниками народних рухів. Ці ролі було практично неможливо уявити на обширах Росії.

Звісно, згадані французькі мислителі лише окреслювали загальні вектори інтелектуальних і політичних зацікавлень М. Драгоманова на полі змагань централізму й децентралізації. Загалом у його студії представлена насичена інтелек-

туальна палітра, зокрема праці істориків О. Тьєррі, А. Мартена, філософа та мовознавця Е. Літтре, економіста А. дю Шательє про французьку аграрну культуру, філолога А. Гейдоза про кельтську культуру й чимало інших.

На відміну від Франції, в об'єднаній Італії М. Драгоманова приваблювало розмаїття мовних діалектів, які ще оминула «реторта єднання». Вони природно вписувались у колоритний італійський літературно-культурний процес. Це різоче контрастувало з тодішньою російською дійсністю, де лише натяк на українське слово зазвичай генерував звинувачення у «сепаратизмі».

Видається, що саме ці порівняльні рефлексії спонукали М. Драгоманова написати до «Rivista Eugorea» огляд української літератури в імперіях Габсбургів і Романових. Автор гадав, що потреба такого нарису пов'язана зі з'ясуванням «літературного й соціального напрямку» розвою українства, котре на шляху поступу здобуває «призначне місце між проявами обходячими усю просвічену Європу» [34, с. 79].

За спостереженням М. Возняка, провідна ідея огляду полягала в обстоюванні тези про три літератури на російських теренах: «спільну російсько-європейську» і «дві народні місцеві» — московську й українську [35, с. 250]. Причому М. Драгоманов розглядав піднесення української літератури як неодмінну частину реформування імперії, що мало посісти місце поряд зі здобуттям «*громадянської свободи, автономії провінціальної і громадської і розширенням образования і науки між народом*» [34, с. 88].

Однак учений обмежував значення української літератури межами народно-просвітнього вжитку чи культурного автономізму. Це дуже дратувало його галицьких кореспондентів. В. Навроцький, зокрема, зауважував, що хотів би, аби М. Драгоманов мав більшу віру в українське письменство, позаяк «повставане нових, чисто народних, демократичних літератур — лежить у духу нашого поступового часу» [35, с. 252]. Так чи інакше, проте його публікація в «Rivista Eugorea» викликала чималий резонанс й інвективи в російській, польській, французькій пресі [35, с. 254].

Ще 1872 р. М. Драгоманов під впливом різноманітних комунікацій, наукових і публіцистичних практик склав амбітний план репрезентації українства в Європі. Він передбачав уміщення систематичних оглядів українських справ в італійській, британській, російській пресі, а поновленій львівській «Правді» відводилася роль галицького рупора. «Я було розігнався на таку систему: “Правда” буде усестороннє у фактах подавати картину Галичини, а наші земляки у одвіт будуть у ній також показувати дзеркало України, — я пристану до цієї роботи і окрім того буду найцікавіше роздзвонювати на Росію і через С[анкт]П[етербургские] Вед[омости] и В[естник] Евр[опы], а то і на усю Європу через Revista Europ[ea] и Atheneum», — писав М. Драгоманов [12, с. 172].

Однак повільність редакційних практик, гострий брак фінансів, кричуща архаїчність дописів «Правди», суперечлива реакція на політичні й культурні новації вкрай розчарували М. Драгоманова. Певна річ, він не міг сповна досягнути галицькі обставини, зокрема складні умови, в яких виходила «Правда». Давалися знаки чималі розбіжності з поглядами галицьких народовців. Водночас він прагнув навіязати контакти з європейськими вченими й передати їм видання з українсько-

го фольклору та етнографії. В його листуванні йдеться про розмаїту комунікацію з італійськими філологами графом А. де Губернатісом і професором університетів у Пізі та Флоренції Д. Компаретті, французькими філологом-славістом і майбутнім професором Колеж де Франс Л. Леже та лінгвістом, редактором часопису «*Revue celtique*» і лідером новокельтського культурно-літературного руху А. Гейдозом, а також із професором Оксфордського університету мовознавцем В. Морфіллом, співробітником Британського музею й письменником В. Ральстоном тощо. Відзначимо, що більшість контактів не були принагідними, а мали свою доволі цікаву історію. Приміром, варто згадати низку публікацій М. Драгоманова в італійському журналі «*Rivista Eugorea*», редагованому А. де Губернатісом, зокрема огляд роботи III Археологічного з'їзду в Києві у серпні 1874 р. [36].

Прикметною стала публікація про Південно-Західний («київський») відділ Російського географічного товариства в лондонському часописі «*Athenaeum*». Ця замітка розпочиналася зі згадок про фольклорні студії В. Ральстона, якому М. Драгоманов закидав, що той висвітлює лише «великоросійську» традицію та не враховує малоросійський / південноруський / український фольклор [37, с. 695].

У 1871—1873 рр. в епістолярних дописах М. Драгоманова часто згадувався В. Морфілл. Український учений надіслав йому збірку А. Метлинського (вірогідно, «Народные южнорусские песни», видану в Києві 1854 р.) [12, с. 270]. В одному з листів до В. Навроцького він просив вислати В. Морфіллу низку видань, передусім «Кобзар». Оксфордський професор цікавився поезіями Т. Шевченка й готувався до читання публічного курсу про слов'янську літературу [22, с. 123].

Привертає увагу й тональність некролога В. Морфілла на смерть М. Драгоманова, де британський учений називав його автором важливих праць з історії та літератури, пісень і традицій України. Він навіть наголошував на конфлікті М. Драгоманова з урядом, унаслідок якого той був змушений покинути рідну країну [38, с. 31]. Автор помертньої замітки виявив чималу обізнаність із біографією та діяльністю небіжчика.

В певному розумінні М. Драгоманов ще 1872 р. усвідомлював і потенційно намічав, навіть коментував можливість радикального повороту свого життєвого сценарію. Це влучно зауважив П. Житецький, який улітку 1872 р. припускав, що друзі можуть уже не побачити М. Драгоманова в Києві [24, с. 128].

1 жовтня 1872 р. добіг кінця дворічний термін відрадженьня. В листуванні він згадував про можливість розриву офіційного зв'язку з Київським університетом [12, с. 174—175]. Проте історик неодноразово звертався з клопотаннями щодо продовження. Зрештою його прохання задовольнили — повернення відтермінували до 1 січня 1873 р. [19, с. 30].

На такі насиченої та складної мандрівної історії М. Драгоманова вражає діапазон його зацікавлень як українськими, так і європейськими справами. Наприклад, опрацьовуючи огляд української літератури для «*Rivista Eugorea*» він просив М. Бучинського не тільки надати йому відомості, а й вислати чимало галицьких видань.

Водночас М. Драгоманов швидко реагував на новації. Він, зокрема, не тільки помітив французький переклад німецькомовного роману Л. Захера-Мазоха «Дон Жуан із Коломиї», уміщений в одному з найстаріших паризьких журналів

«Revue des Deux Mondes» (1872 р.), а й просив з'ясувати всі доступні відомості про цього автора. М. Драгоманов закидав йому «двойний гріх проти реалізму: галицький і німецький», але водночас відзначав, що «в усякому разі цей Сахер-Масох (що за ім'я!) дуже мене займає» [12, с. 171].

Ще категоричніше вчений висловився у згаданому вище огляді на сторінках «Rivista Europea». Він стверджував, що редакцію «Revue des Deux Mondes» увели в оману. На його думку, сюжет згаданого роману є очевидною містифікацією на теми галицької реальності, де неможливо віднайти героїв із таким інтелектуальним і культурним розвоєм [34, с. 104].

1873-й рік став важливим і поворотним у мандрівній історії М. Драгоманова. Зауважимо, що йому знову продовжили термін відрадженьня — тепер до 1 травня. Навіть більше, саме ця дата визначалась як фінальна у закордонній подорожі в його службових документах [16, с. 82, 97]. Утім, за іншими свідченнями, він хотів відкласти своє повернення на час літніх вакацій — до 15 серпня 1873 р. [19, с. 30] (що зрештою і сталося).

В ту пору М. Драгоманов цілковито, іноді до нестями занурювався в літературні й публіцистичні практики. Він опрацьовував кілька праць одночасно. Епістолярна саморефлексія напрочуд добре демонструє його почуття початку 1873 р.: «У голові почало три сюжети битись і три мови. Стратив я сон і почав як дурний ходити і трохи не сам з собою говорити» [12, с. 269—270].

У 1873 р. мандрівна історія М. Драгоманова перетнулася із життєвими траекторіями інших молодих інтелектуалів, передусім М. Зібера й С. Подолинського. У середовищі громадівців М. Зібера вважали справжнім корифеєм в економічних питаннях [26, с. 15]. Після успішного захисту магістерської дисертації про теорію капіталу Д. Рікардо він (із 1871 р.), як і М. Драгоманов, перебував у закордонному відрадженьні. С. Подолинський студіював медицину у Цюрихському університеті, але водночас занурився в нелегальну роботу місцевої «російської колонії». Отож неформальне цюрихське середовище (за різними оцінками від 100 до 300 осіб) стало своєрідним простором, в якому зіткнулися паростки соціалістичних ідей, анархічних візій і народницьких уподобань підданих або вихідців із Російської імперії. З-поміж них було чимало осіб українського походження, а також дехто з галичан.

На той час М. Драгоманов доволі широко рефлексував щодо багатьох питань недавньої європейської минувшини й сучасності. Його спостереження здебільшого ґрунтувалися на ідеї поступу як універсального мірила цінності. Причому драгоманівський ідеал мав очевидне еволюційне спрямування. Відзначимо, що він негативно реагував на крайнощі революційних практик (як Паризької комуни 1871 р., так і терористичного замаху Д. Каракозова 1866 р. на імператора Олександра II), гостро коментував зародження традиції революційних убивств і насилля (на ґрунті сумнозвісної «нечаєвщини» 1869 р.). Ці практики торували шлях до культу професійних революціонерів та їхньої максималістської, точніше екстремістської етики. В епістолярних дописах М. Драгоманов протиставляв цим крайнощам «новий люд», який постав у просторі селянської, земської, судової реформ, хоч визнавав, що їх обмаль, аби «посунути уряд далі, ніж він сам хоче» [12, с. 259].

Власне, «поступовий ідеал» М. Драгоманова був тим наріжним дороговказом, за яким розміщувалися злободенні питання і проблеми на уявній ціннісній шкалі мислителя. На його думку, «*питання соціально-культурні главніші для чоловіка, — і усі другі, політичні, національні і т. д. тільки тоді і ціну мають, коли ведуть до будування лучшої основи чи домовини для соціально-культурного життя животом і головою*» [12, с. 282].

Очевидно, що літографовану програму соціалістичного журналу «Вперёд!», отриману на початку 1873 р., М. Драгоманов сприйняв із великим скепсисом. На його думку, «*з еміграції і її плодів ніколи багато проку не було. Виключаю Герцена, бо на те він був талант незвичайний, да й той мав успіх тільки 3—4 года, поки був його час...*» [12, с. 259].

Попри сумніви початку 1873 р. мандрівна історія М. Драгоманова здобула ще один орієнтир — Цюрих. Тим паче, що його рефлексії дедалі частіше зверталися до швейцарського прикладу. Він навіть тримався думки, що ретроспективні пошуки взірця, приміром, довкола Переяславського трактату 1654 р., є перестарілими. Натомість зауважував: «*Скоріш усього тут би підійшла мірка швейцарська, а ще скоріш американська*». Утім, одразу додавав, що справа швидше «спечеться» десь на «*земських собраниях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху*» [12, с. 261].

Із «цюріхською молодіжжю» М. Драгоманов увійшов у зносини за посередництва М. Зібера, С. Подолинського й віденських «січовиків». На прохання С. Подолинського він виступив із дописом на роковини Т. Шевченка, надісланим і зачитаним у Цюриху [19, с. 179—180]. Стислий переказ цієї статті надрукувала львівська «Правда».

Прикметними видаються додаткові зауваги М. Драгоманова про студенток із Російської імперії, також подані у цій замітці. Вони відображали його погляди щодо культурної та соціальної емансипації жіноцтва. Автор рішуче обороняв їх від закидів німецької та польської преси, де стверджувалося, що молоді жінки «у Цюриху справді “вольною любов’ю” займаються». Натомість він наголошував, що «головніший гріх русскої громадки у Цюриху: прихильність до соціально-демократичних ідей» [39, с. 475]. Та його пізніші рефлексії на практики тамтешніх студенток, які наслідували брутальні елементи чоловічої поведінки, були вже не такими прихильними.

Публікації М. Драгоманова у «Правді», його комунікація з галичанами окреслили дуже дражливі питання. Передусім негативно сприймалася теза мислителя про «загальноруськість» як вислід космополітичної та поступової спільності на теренах імперії Романових. Адаже навіть у редакційній примітці до драгоманівської публікації про роковини Т. Шевченка застерігалася незгода з авторськими поглядами [39, с. 473]. М. Грушевський відзначав, що «український націоналізм Галичан, з котрим Драгоманов завязав таку завзяту боротьбу, кінець кінцем зробив сильний вплив на нього і змусив здати багато з свого общеросійства» [26, с. 12].

Ще однією проблемою було те, що М. Драгоманов здебільшого негативно сприймав австрійську конституцію 1867 р. З одного боку, він визнавав, що вона надає великі можливості для громадської, культурної, наукової, соціальної та навіть політичної роботи. З іншого ж підкреслював, що автономія «коронних зе-

мель» насправді передала галицьких українців під панування поляків, точніше їхньої старої аристократії [40, с. 118]. В одному з листів він у запалі зауважив: «у Вас, у Галичині, так тільки слова що конституція, а малостю енергії і незалежності русини доведени до того, що їм не дають і тих льгот конституційних, які мають усе таки другі народи» [35, с. 259].

У червні 1873 р. М. Драгоманов через Страсбург збирався дістатися Парижа. Проте з його пізніших дописів можемо встановити, що до цього міста родина так і не доїхала, вірогідно через хворобу дружини. Вчений був змушений обмежитись Ельзасом (Страсбург) і Швейцарією (Цюрих) [23, с. 71]. За його спомином в останньому він провів півтора місяця (липень — серпень) [19, с. 99], хоч часом і повертався у Страсбург [22, с. 132—133].

Цюрихська колонія розчарувала М. Драгоманова, настрої якого, ймовірно, коливалися від неприхованого скепсису до завищених очікувань. Ця неформальна спільнота поділялася на два табори. Прихильники М. Бакуніна дотримувались ідей російського та французького анархізму, хоч і з помітною домішкою бунтарського народництва. Їхні федералістські устремління були йому симпатичні, проте він не сприймав руйницький спосіб досягнення такого ідеалу. Послідовники М. Бакуніна сподівались успішно розбурхати величезну селянську масу, котра начебто вже була готова до масових виступів. Натомість інший табір — прибічники П. Лаврова — були досить близькі до ідей німецького соціалізму. М. Драгоманов гадав, що вони подібні до «інтернаціоналістів фракції Маркса» [19, с. 99]. Раціоналізм марксистської теорії був ще однією версією руху історії до «нормативного суспільства», доволі близькою до позитивістських потрактувань. Вона також нав'язувала ідею детермінізму. Однак спосіб досягнення «кращого суспільства» — класова боротьба та її вінець диктатура пролетаріату не міг сподобатися М. Драгоманову. За його споминами, він запропонував спершу домагатися політичної свободи в Російській імперії й лише згодом висувати інші завдання. Цю візію цюрихська колонія не сприйняла. Тож де-факто він опинився поза межами обох таборів і навряд чи міг віднайти своє місце у цьому середовищі. М. Грушевський припускав, що серед українців ліве крило у Цюриху посідав С. Подолинський, котрий, попри свій марксизм, найбільше тяжів до позиції «бунтарства» як своєрідної предтечі майбутніх соціалістів-революціонерів [26, с. 25]. Натомість М. Зібера переважно розглядають майже як «чистого» марксиста.

Цюрихський епізод змушував М. Драгоманова реагувати на соціалістичні ідеї як політичні й ідеологічні новації. Досвід його мандрівної історії спонукав замислитися щодо перспектив політичної еміграції, принаймні стосовно можливостей реалізувати громадські практики поза межами Російської імперії. Однак політичний дрейф молодого інтелектуала до соціалізму не був миттєвим, хоч соціалістичні ідеї в їх поміркованій, еволюційній версії вписувалися в його уявлення про шляхи «поліпшення» людини й суспільства.

Отож, М. Драгоманов їхав із Цюриха до Мюнхена разом із С. Подолинським (той перевозив журнал «Вперёд!») у збудженому стані [19, с. 206]. Власне, про його тодішні почування промовисто свідчив гострий закид В. Навроцькому, ймовірно також написаний дорогою з Цюриха до Мюнхена 26 серпня 1873 р.

Роздратований черговими епістолярними порахунками, М. Драгоманов зауважував: «*підберіть хоть 5—6 сотрудників, заведіть строго опозиційну радикальну газету, — тоді я кину київське професорство — і до Вас у робітники, щоб приложити свою руку до розкидання того гною, що давить наш народ. — Але де вони, ці робітники?»* [35, с. 256—257]. Та реальних можливостей на той час заснувати такий часопис практично не було — ані у Відні, ані у Львові. У цьому він переконався особисто, позаяк його мандрівка завершилася відвідинами цих двох міст.

У столиці імперії Габсбургів М. Драгоманов побував на Всесвітній виставці 1873 р., котра проходила під гаслом «Культура й освіта!». Утім, попри таку публічну настанову, в угорському відділі йому так і не показали слов'янських шкільних книжок, а лише дали «один номер урядової шкільної газети з руським виділом» [19, с. 187]. У Львові він познайомився з галицькими діячами, літераторами, вченими, зокрема з письменником-романтиком О.-Ю. Федьковичем. Водночас брав участь у попередніх перемовинах щодо програми майбутньої інституції — Товариства імені Шевченка. Її планували заснувати як усеукраїнську організацію — галичан та наддніпрянців — і створили у Львові наприкінці 1873 р.

До Російської імперії М. Драгоманов повернувся лише на початку нового навчального року. Саме тоді повною мірою добігла кінця його мандрівка. В київському листі від 28 вересня 1873 р., адресованому О. Пипіну, він підбив підсумки цієї подорожі. Гадав, що її вразливе місце — розмаїття предметів, які опинились у фокусі його уваги. До того ж хвороби дружини розділили поїздку на дві виразні половини, тому друга частина була часом, коли родинні проблеми сильно дошкуляли вченому. Однак він уважав, що заклав фундамент для майбутніх праць. Сподівався згодом відвідати Францію, аби зібрати матеріали з федералізму й централізму, а також Британію, щоб вивчити питання історії релігій у світлі космополітизму [23, с. 71].

* * *

Убрана у шати академічного відрядження мандрівна історія М. Драгоманова вирізнялася цілою низкою самобутніх рис. Вона сполучила різноманітні складові, як-от подорожні враження й розмаїту адаптацію до проживання в інокультурних середовищах, «відкриття» європейського «іншого» та усвідомлення «свого», особливо на полі галицької політики, літератури, культури. Певна річ, подорож поєднала академічні практики і громадсько-культурну діяльність, родинні травми та складні психологічні колізії на чужині, різноманітні плани й болючу невизначеність щодо ближчої прийдешності.

Три роки європейського буття М. Драгоманова стали періодом випробування сил і пошуку прийнятної культурної, громадсько-політичної авансцени. Відтоді він сприймав дійсність не з висоти дніпровських круч, а розмаїтого національно-державного та політичного ландшафту Європи. Проте його мандрівка була часом не тільки відкриття, а й усвідомлення різючих контрастів півдавістрійського та підросійського українства.

Зазнала змін і драгоманівська концепція поступу, позаяк космополітизм дедалі сильніше ототожнювався з європеїзмом, поступовість — з еволюціонізмом, а нігілізм

тлумачився як заперечення станових, культурних і національних стереотипів. Водночас «відкриття» Галичини спонукало М. Драгоманова до перегляду власних орієнтирів і настанов, зокрема співвідношення космополітичного й національного ідеалів.

Найдраматичніша проблема як М. Драгоманова, так і тогочасного українського проекту полягала в тому, що старі культурницькі й незавершені просвітницькі завдання в межах строкатої імперії Романових швидкоплинно сполучилися з європейськими політичними устремліннями та ідеологічними новаціями. Таке поєднання генерувало нові виклики й загостило недавні суперечності. З цієї перспективи мандрівна історія демонструвала очевидну претензію молодого інтелектуала на прийдешню роль ревізійера в українському русі.

Недаремно М. Драгоманов під час мандрівки та після повернення з Європи постійно зважував можливості еміграційного повороту свого життєвого сценарію. На його уявних терезах Швейцарія вже не була абстрактним книжним прикладом, а співвідносилася з конкретними образами і враженнями недавнього цюрихського життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hobsbawm, E.J. *The Age of Empire, 1875—1914*. New York: Vintage books, 1989. 404 p.
2. Pritsak, O., Reshetar, J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. *Slavic Review*. 1963. 22 (2): 224-255. DOI: <https://doi.org/10.2307/3000673>
3. Zayarnyuk, A., Sereda, O. *The Intellectual Foundations of Modern Ukraine*. London; New York: Routledge, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429445705-1>
4. Bilenky, S. *Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772—1914*. London; Chicago; Edmonton; Toronto, 2023. 596 p.
5. Dragomanov, M. *O sostoyanii zhenshchiny v pervii vek Rimskoi imperii*. Kiev, 1864 [in Russian].
[Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи. Киев: В университет. тип., 1864. 33 с.]
6. Dragomanov, M.P. *Vopros ob istoricheskom znachenii Rimskoi imperii i Tatsit*. Kiev, 1869. Ch. 1 [in Russian].
[Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Киев: В университетской тип., 1869. Ч. 1. 415 с.]
7. Iggers, G. The Idea of Progress in Recent Philosophies of History. *The Journal of Modern History*. 1958. 30 (3): 215-226. DOI: <https://doi.org/10.1086/238228>
8. Iggers, G. The Idea of Progress: A Critical Reassessment. *The American Historical Review*. 1965. 71 (1): 1-17. DOI: <https://doi.org/10.2307/1863033>
9. Dragomanov, M. *Imperator Tiberii (rassuzhdenie pro venia legendi)*. Kiev, 1864 [in Russian].
[Драгоманов М. Император Тиберий (рассуждение pro venia legendi). Киев: В университет. тип., 1864. 112 с.]
10. Rotenstreich, N. The Idea of Historical Progress and Its Assumptions. *History and Theory*. 1971. 10 (2): 197-221. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504292>
11. Kruhlyashov, A.M. *Drama intelektuala: Politychni idei Mykhaila Drahomanova*. Chervivtsi, 2001 [in Ukrainian].
[Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2001. 488 с.]
12. Pavlyk, M. (Comp.). *Perepyska Mykhaila Drahomanova z Melitonom Buchynskym 1871—1877*. Lviv, 1910 [in Ukrainian].

- [Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877. Зладив М. Павлик. Львів: НТШ, 1910. 353 с.]
13. Dragomanov, M.P. Vostochnaya politika Germanii i obrusenie. *Dragomanov M.P. Politicheskie sochineniya*. Moscow, 1908. T. 1. 1-216 [in Russian].
[Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение. *Драгоманов М.П. Политические сочинения*. Под ред. И.М. Гревса, Б.А. Кистяковского. Т. 1. Москва, 1908. С. 1—216].
 14. Ukrainets [Drahomanov, M.]. Antrakt z istorii ukrainofilstva (1863—1872). *Pravda*. 1876. 12: 471-479; 13/14: 523-529; 15: 575-581; 16: 624-633 [in Ukrainian].
[Українець [Драгоманов, М.]. Антракт з історії українофільства (1863—1872). *Правда*. 1876. № 12. С. 471—479; № 13/14. С. 523—529; № 15. С. 575—581; № 16. С. 624—633].
 15. Ushkalov, L. Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і літера, 2019. 600 с.]
 16. Volotova, H., Butych, I., Hrabova, N., Kupchynskiy, O., Pelts, D., Soroka, H. (Comps.). Mykhailo Drahomanov: Dokumenty i materialy: 1841—1994. Lviv: NTSh u Lvovi, 2001 [in Ukrainian].
[Михайло Драгоманов: Документи і матеріали: 1841—1994. Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. Львів: НТШ у Львові, 2001. 731 с.]
 17. Protokoly zasedanii Soveta [universiteta Sv. Vladimira]. *Universitetskie izvestiya*. 1871. 6: 1-30 [in Russian].
[Протоколи засідань Совета [університета Св. Владимира]. *Університетские известия*. 1871. № 6. С. 1—30].
 18. Dobrovolskyi, L. Do pervisnoi ideolohii M. Drahomanova (Lyst do M.M. Shulzhenka). *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddiliv VUAN*. 1926. (7/8): 385-399 [in Ukrainian, in Russian].
[Добровольський Л. До першої ідеології М. Драгоманова (Лист до М.М. Шульженка). *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Кн. 7/8. 1926. С. 385—399].
 19. Hrytsenko, I.S., Korotkyy, V.A., Tomenko, M.V. (Comps.). Mykhailo Drahomanov: avtozhyttierys. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Михайло Драгоманов: автожиттєпис. Укл. І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. Київ: Либідь, 2009. 444 с.]
 20. Kistiakivskiy, M. Drahomanov u Florentsii. *Za sto lit*. 1928. 2: 176-188 [in Ukrainian, in Russian].
[Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. *За сто літ*. Кн. 2. Київ, 1928. С. 176—188].
 21. Hrytsak, Ya. Prorok u svoii Vitchyzni: Franko ta yoho spilnota (1856—1886). Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота (1856—1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.]
 22. Studynskiy, K. Perepyska M. Drahomanova z V. Navrotskyum (Z pochatkiv sotsiialistychnoho rukhu v Halychyni). *Za sto lit*. 1927. 1: 83-153 [in Ukrainian].
[Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині). *За сто літ*. Кн. 1. Київ, 1927. С. 83—153].
 23. Doroshkevych, O. Lysty M.P. Drahomanova do O.M. Rypina. *Za sto lit*. 1928. 3: 66-96 [in Ukrainian, in Russian].
[Дорошкевич О. Листи М.П. Драгоманова до О.М. Рипіна. *За сто літ*. Кн. 3. Київ, 1928. С. 66—96].
 24. Arkhiv Mykhaila Drahomanova. Warszawa, 1937. T. 1: Lystuvannia Kyivskoi Staroi hromady z M. Drahomanovym (1870—1895 rr.) [in Ukrainian, in Russian].

- [Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Варшава: Друкарня НТШ у Львові, 1937. 442 с.].
25. Doroshenko, V.V. Zhizn i deyatelnost Mikhaïla Dragomanova. *Novyi zhurnal*. 1963. 71: 197-216 [in Russian].
[Дорошенко В.В. Жизнь и деятельность Михаила Драгоманова. *Новый журнал*. Вып. 71. Нью-Йорк, 1963. С. 197—216].
26. Hrushevskiy, M. (Comp.). Z pochyniv ukrainskoho sotsiialistychnoho rukhu: Mykh. Drahomanov i zhenevskiy sotsiialistychny hurtok. Wien, 1922 [in Ukrainian].
[З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський. Wien, 1922. 212 с.].
27. Lemke, M.K. (Ed.). M.M. Stasyulevich i yego sovremenniki v ikh perepiske. T. 5. St.-Petersburg, 1913. 187-221 [in Russian].
[М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке. Под ред. М.К. Лемке. Т. 5. Санкт-Петербург, 1913. С. 187—221].
28. Dragomanov, M. Palatinskii kholm v Rime po noveishim raskopkam (1847—1872). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. 1873. 169 (10): 221-259 [in Russian].
[Драгоманов М. Палатинский холм в Риме по новейшим раскопкам (1847—1872). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1873. Ч. 169, № 10. С. 221—259].
29. Dragomanov, M. Novo-keltskoe i provansalskoe dvizhenie vo Frantsii. *Vestnik Yevropy*. 1875. 8: 688-740; 9: 153-203 [in Russian].
[Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции. *Вестник Европы*. 1875. Кн. 8. С. 688—740; Кн. 9. С. 153—203].
30. Pritsak, O. Lypynskyj's Place in Ukrainian Intellectual History. *Harvard Ukrainian Studies*. 1985. 9 (3/4): 245-262.
31. Mervaud, M. Herzen et Proudhon. *Cahiers du Monde russe et soviétique*. 1971. 12 (1/2): 110-188 [in French]. DOI: <https://doi.org/10.3406/cmr.1971.1837>
32. Tokvil, A. de. Davnii poriadok i Revoliutsiia. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Токвіль А. де. Давній порядок і Революція. Пер. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.].
33. Rudnytsky, I. Essays in Modern Ukrainian History. Ed. P. Rudnytsky. Edmonton: University of Alberta, CIUS, 1987. 497 p.
34. Ukraino [Drahomanov, M.]. Il movimento letterario Ruteno in Russian e Galizia 1798—1872. [La] *Rivista Europea* (anni IV, vol. 1 e 2. Firenze. 1873) (Pravda, rik VI, 1873, chch. 7-11). *Tvory Volodymyra Navrotskoho*. Vol. 1. Lviv, 1884. 78-111 [in Ukrainian].
[Україно [Драгоманов М.]. Il movimento letterario Ruteno in Russian e Galizia 1798—1872. [La] *Rivista Europea* (anni IV, vol. 1 e 2. Firenze. 1873) («Правда», рік VI, 1873, чч. 7—11). Пер. В. Навроцький. *Твори Володимира Навроцького*. Т. 1. Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, 1884. С. 78—111].
35. Vozniak, M. Z lystuvannia M. Drahomanova z V. Navrotskym. *Literaturno-naukovyj vistyuk*. 1923. 79 (3): 249-259 [in Ukrainian].
[Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким. *Літературно-науковий вістник*. Т. 79. Кн. 3. Львів, 1923. С. 249—259].
36. Dragomanoff, M. Il Congresso archeologico a Kiev nell'agosto 1874. *La Rivista Europea*. 1874. 1 (1): 412-416 [in Italian].
37. Dragomanof, M. The Kiev section of Russian geographical society and the last minstrel of the Ukraine. *Atheneum*. 1873. (2405): 695-696.
38. W.R.M. [Morfill, W.R.]. Prof. Dragomanov. Obituary. *The Academy: A weekly review of Literature, Science and Art*. 1895. 48 (1210): 31.
39. M. [Drahomanov, M.]. Z Tsiurykha. (Sviatkovanie rokovyn Shevchenka v "russkomu obshchestvu". Rossiiski studentky). *Pravda*. 1873. 13: 473-476 [in Ukrainian].

- [М. [Драгоманов М.]. З Цюриха. (Святковане роковин Шевченка в «руському обществу». Російські студентки). *Правда*. 1873. Ч. 13. С. 473—476].
40. Т-ов, М. [Драгоманов, М.]. Russkie v Galitsii: Literaturnye i politicheskie zametki. *Vestnik Evropy*. 1873. 1: 115-152; 2: 769-798 [in Russian].
- [Т-ов М. [Драгоманов М.]. Русские в Галиции: Литературные и политические заметки. *Вестник Европы*. 1873. Кн. 1. С. 115—152; Кн. 2. С. 769—798].

Надійшла / Received 02.06.2025

Anastasiia SHEVCHENKO

Doctor of Philosophy (Ph. D.), Senior Research Fellow, Swiss National Science Foundation, University of Lausanne (Lausanne, Switzerland)

anastasiia.shevchenko@unil.ch

<https://orcid.org/0000-0001-9227-3978>

Oleksii YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Leading Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

alexias@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

PROGRESS AS A WORLDVIEW MAXIM:
THE EUROPEAN JOURNEY OF 1870—1873 IN THE
INTELLECTUAL BIOGRAPHY OF M. DRAHOMANOV

The aim is to highlight and analyse the scholarly, political, cultural, and social influences, circumstances, and course of M. Drahomanov's travels in light of his formation as an intellectual. **The research methodology** is based on a combination of analytical, comparative, and typological strategies with a representation of M. Drahomanov as a historian, public figure, and political thinker. The study is constructed as both a combination and a nuanced interweaving of several angles and dimensions of M. Drahomanov's intellectual biography. The main conflicts of his journey in 1870—1873 are explored. The concept of progress in M. Drahomanov's thought and his vision of reforming / modernising the Russian Empire are analysed. His interest in local self-governance and provincial literatures in France, Germany, Italy, and Austria-Hungary is examined. It is shown that M. Drahomanov's concept of progress emerged in the spirit of cultural patterns of positivism, particularly the ideas of late-Enlightenment rationalism, cosmopolitanism, and humanism. **Scholarly novelty.** It is established that M. Drahomanov's vision of reforming the Russian Empire was based on his concept of progress as a social, cultural, and political evolution. This vision entailed political liberalisation, state decentralisation, the organisation of local self-government, fair judiciary, and public education based on the best European models. **Conclusions.** M. Drahomanov's journey led to important worldview and intellectual shifts, as well as an awareness of a potential turn in his life path — political emigration from the Russian Empire. It is noted that M. Drahomanov's political conceptualisation accumulated various visions, including those of A. Herzen, P.-J. Proudhon, A. de Tocqueville, É. de Laboulaye, and others. It is argued that M. Drahomanov's European reflections contributed significantly to the formation of his ideal of state structure, best embodied by the model of Swiss federalism, and to a lesser extent by the constitutional systems of the British Empire and the USA.

Keywords: *M. Drahomanov, intellectual biography, positivism, cosmopolitanism, humanism, concepts of social progress, modernisation, centralism, decentralism, federalism, literary autonomism, Ukrainianness, Old (Stara) Hromada, Europe, Switzerland, Zurich.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.165>

УДК 94(477.82)“1921/1939”:351.74

Олег РАЗИГРАЄВ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)

razygraev@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ П РЄЧІПОСПОЛИТОЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ*

Мета полягає в аналізі історіографічної візії суспільно-політичного життя у Волинському воєводстві П Речіпосполитої в контексті польсько-українських взаємин. Особливу увагу приділено дискусії навколо врядування воєводи Г. Юзевського та його «волинського експерименту», а також партійному життю й діяльності українців Волині в польському парламенті. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціальних історичних методів дослідження, в тому числі проблемно-хронологічного, синхронного, діакронного, порівняльно-історичного та ін. Залучено також методи, притаманні історіографічним студіям, а саме історіографічного аналізу й типологізації наукових напрямів. **Наукова новизна** полягає у спробі узагальнення особливостей висвітлення обраних аспектів суспільно-політичного життя міжвоєнної Волині у працях українських і польських істориків новітньої доби. **Висновки.**

* Продовження розгляду теми сучасної історіографії польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві П Речіпосполитої. Початок див. у № 2 «Українського історичного журналу» за 2025 р. (ред.).

Стаття стала результатом дослідження, виконаного в рамках стипендіальної програми «Досліджуйте в Україні» Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

Цитування: Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві П Речіпосполитої: суспільно-політичне життя. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 165—181. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.165>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що «волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського знайшов широке висвітлення у працях українських і польських фахівців. Менш вивчені підходи до національної політики інших керівників державної адміністрації Волинського воєводства, зокрема у 1921—1928, 1938—1939 рр. Попри наявність спеціальних і загальних праць з історії партійного життя міжвоєнної Волині залишається низка нез'ясованих питань, наприклад щодо організації та діяльності нелегальних у міжвоєнній Польщі Комуністичної партії Західної України й Організації українських націоналістів. Нових академічних студій потребує активність українців Волині в парламенті II Речіпосполитої у другій половині 1930-х рр. (IV—V каденції), адже більшість наявних досліджень висвітлюють вибори 1922, 1928 та 1930 рр. і парламентське життя українських політиків у I—III каденціях. Уваги вимагає питання розвитку польського політикуму у краї між двома світовими війнами.

Ключові слова: *Західна Волинь, Волинське воєводство, Польща, Україна, суспільно-політичне життя, Г. Юзевський, політичні партії, парламент.*

Актуальність тематики дослідження зумовлена тим, що в українській історіографії за останні 25 років не було підготовлено комплексної наукової праці, де аналізувалася б історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої. З огляду на значний масив історіографічного матеріалу, висвітлення проблеми представляємо в кількох публікаціях. Уже, зокрема, йшлося про правовий статус краю та національну політику польських урядів у працях польських й українських авторів [1]. Метою цієї статті натомість буде аналіз репрезентації в історіографії суспільно-політичного життя у Волинському воєводстві в контексті польсько-українських взаємин. Особливу увагу приділено дискусії навколо врядування воєводи Г. Юзевського та його «волинського експерименту», а також партійному життю й діяльності українців із Волині в польському парламенті¹.

«Волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського як спроба польсько-українського порозуміння

Однією з перших спроб вивчення в польській історіографії досліджуваного періоду «волинського експерименту» стала знакова праця В. Менджецького 1988 р., де цьому питанню присвячено окремих підрозділ [2, с. 144—173]. Пізніше він неодноразово повертатиметься до вказаної проблеми [3, с. 191—227; 4].

Життя та діяльність Г. Юзевського висвітлив вроцлавський дослідник Я. Кенсік, який 1995 р. опублікував монографію на цю тему. Автор розглянув київський період життя майбутнього волинського воєводи, Великої війни та участі в уряді С. Петлюри, політичну активність у другій половині 1920-х рр., десятиліття керу-

¹ У запропонованій публікації ми розглядаємо окремі аспекти польсько-українських відносин у Волинському воєводстві, оминаючи проблематику взаємин з іншими національними групами (євреями, чехами, росіянами, німцями й т. д.). З огляду на встановлений редакцією «Українського історичного журналу» обсяг статті, аналізуємо лише вибрані студії польських та українських авторів.

вання Волинським краєм, конспіраційну діяльність у роки Другої світової, повенний час. Безпосередньо «волинському експерименту» присвячені два розділи книжки Я. Кенсіка, в яких детально проаналізовано початок роботи воєводи в Луцьку, ідейні засади його програми та її практичну реалізацію, національну політику Г. Юзевського на Волині в контексті різних підходів до українського питання в Польщі [5]. Проблема українсько-польських відносин Я. Кенсік порушує також у численних статтях, зазначаючи, що політичну програму згаданого адміністратора варто розглядати у зовнішній і внутрішній площинах. Перша була пов'язана з прометеївсько-федералістичною концепцією ослаблення СРСР, друга становила програму внутрішньої національної політики [6, с. 119].

Український погляд на «волинський експеримент» представив Ю. Крамар, який у 1998 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену політиці державної асиміляції у краї в 1928—1938 рр. Дослідник висвітлив бачення основними польськими санаційними силами підходів до вирішення українського питання, проаналізував форми й методи реалізації «волинської програми» Г. Юзевського, а також простежив її кризу у другій половині 1930-х рр. [7]. В іншій праці Ю. Крамара в контексті проблематики «волинського експерименту» було узагальнено вивчення міжнаціональних і міжконфесійних взаємин на Волині міжвоєнного періоду [8, с. 132—155, 325].

Окремі аспекти системи заходів Г. Юзевського досліджували Р. Давидюк, В. Комар, М. Кучерепа [9—11]. Загалом українські історики більш позитивно характеризують «нову політику» воєводи, зокрема в контексті розширення участі українців у різних сферах політичного, господарського й культурно-релігійного життя краю. Важлива роль відводиться підтримці українізації православ'я на Волині, зокрема проведенню в Луцьку 1927 р. Українського православного з'їзду [8, с. 323; 12, с. 196].

В більшості праць українських і польських істориків згадується виступ Г. Юзевського на початку грудня 1929 р. на нараді керівників адміністрацій східних воєводств у Луцьку, де він представив основні засади «волинської політики» [2, с. 147—148; 13, с. 29; 14, с. 63]. Дослідники згадують ще одне представлення ним загальних аспектів цієї програми, що відбулося 20 серпня 1928 р. в Луцьку на з'їзді волинських парламентарів із Безпартійного блоку співпраці з урядом. «Темою промови воєводи (20 серпня — *О. Р.*) була приналежність Волині до Речі Посполитої в її історичному аспекті та перспективи майбутнього польсько-українського зближення в регіоні. Г. Юзевський заявив, що саме на Волині має бути розв'язана проблема «братнього співжиття польського і українського народів». При цьому воєвода підкреслював специфіку відносин між поляками й українцями в європейській історії, в основі яких, на його думку, лежало «взаємне проникнення культур обох народів»», — зазначив Ю. Крамар [14, с. 62—63].

На думку В. Менджецького, свідченням найвищої державної підтримки програми Г. Юзевського став візит на Волинь президента Польщі І. Мосцицького в 1929 р. [4, с. 285]. Аналізуючи бачення воєводи і зміст його «волинської програми» дослідник стверджує: «Оцінюючи суспільну й політичну ситуацію на Волині Юзевський допустив засадничі помилки. Вони полягали в поясненні антипольських постав

українського руху зовнішніми чинниками, а також відсутністю розуміння справжніх причин польської неприхильності до українців. Поляки [...] не бажали прийняти [...] існування українського національного руху на Волині, трактуючи місцеве населення як “русинів”, навіть як “регіональну групу” польського народу» [2, с. 149].

У працях українських істориків простежується негативне ставлення до обмеження Г. Юзевським галицьких впливів на Волині — до появи «сокальського кордону», закриття філій товариства «Просвіта» чи осередків українського кооперативного руху [15—17; 18, с. 14]. Я. Кенсік зазначав, що практична реалізація концепції «сокальського кордону» не мала реальних перспектив з огляду на залізничне сполучення між Волинню та Східною Галичиною, а також тісні контакти між українцями по обидва боки цього «політичного кордону». На думку фахівця, стримування адміністративними заходами політичної інтеграції мешканців обох країв було «ілюзією воеводи Юзевського» [6, с. 126, 129; 19].

Українські й польські історики у своїх студіях торкаються також протидії з боку Г. Юзевського діяльності товариства «Просвіта». За оцінками Ю. Крамара, пік розвитку його осередків на теренах Волинського воєводства припав на 1928—1929 рр., коли їх було 640 (об’єднували 16 700 членів) [20, с. 59]. Дослідник так пояснює розгалужену мережу організації: «Наприкінці 1920-х рр. діячі Сель-робу (Українського селянсько-робітничого соціалістичного об’єднання — *О. Р.*), керуючись директивами Комуністичної партії Західної України [...] почали масово переходити до гуртків і бібліотек-читалень “Просвіти”, щоб використати їхній легальний статус для активізації своєї діяльності. Це дало можливість і “Просвіті” значно розширити мережу своїх осередків на місцях. [...] Тому велика кількість низових осередків “Просвіти” опинилася під безпосередніми впливами КПЗУ (Комуністичної партії Західної України — *О. Р.*) та Сель-робу». Ю. Крамар підводить до висновку щодо офіційних причин припинення роботи цієї організації: «Це дало підстави польській владі звинуватити товариство в антидержавній діяльності, й наприкінці 1920-х рр. розпочати підготовку до його ліквідації» [20, с. 60]. У 1932 р. було закрито повітовий осередок «Просвіти» в Луцьку [21—22]. Станом на 1935 р. на Волині їх функціонувало лише 7. Решту організацій заступили лояльні до Г. Юзевського нові культурно-освітні структури — «Просвітянські хати» [20, с. 61].

Українські історики закидають Г. Юзевському переслідування з кінця 1920-х рр. кооперативного руху, що підпорядковувався Ревізійному союзу українських кооперативів із центром у Львові [23]. В одній із публікацій, присвячених інкорпорації волинських осередків у систему польських ревізійних союзів, зустрічаємо характеристику «реакційної антиукраїнської позиції» воеводи [24]. Така політика не сприймалася позитивно й місцевими поляками. Я. Кенсік називає це своєрідною «дихотомією», як приклад цитуючи одного осадника з Ковельського повіту: «Погоджуюсь на співпрацю з українцями через те, що цього вимагає наша польська влада, але серцем відчуваю інше. Відчуваю, що українець це мій ворог, це гад (змія)» [6, с. 129]. В. Менджецький зазначає, що осадники впродовж міжвоєнного періоду не інтегрувались у суспільний організм волинського села: «Мешкали в окремих селах чи осадах, мали власні політичні, громадські та господарські організації» [25, с. 170].

Я. Шабала вказує, що «основними причинами цього наступу було те, що українська кооперація вийшла за межі господарського руху і почала відігравати важливу роль у громадсько-політичному, культурному житті краю. Вона [...] зміцнювала позиції українців [...] ставала серйозною перешкодою на шляху державної та національної асиміляції українців» [26, с. 166]. Я. Кенсік стверджує, що кооперативи відігравали важливу роль в українському політичному житті й неодноразово трактувалися як політичні підрозділи. На підтвердження цієї тези польський історик зазначає, що 85 % українських кооперативів на Волині контролювала партія «Сельроб». Водночас він погоджується з тим, що формальні причини закриття цих кооперативів (недотримання законодавства, порушення санітарних норм тощо) були надуманими, справжня ж полягала в реалізації політичної програми Г. Юзевського [6, с. 127].

Р. Давидюк, вивчаючи діяльність української політичної еміграції на теренах Волинського воєводства (на яку спирався Г. Юзевський), порушує питання її ідеології, складу, структури, спроб самоорганізації та громадсько-політичних практик. Ключове місце відводиться участі наддніпрянських емігрантів у реалізації «волинського експерименту», зокрема у створенні Волинського українського об'єднання (ВУО), у процесах українізації православної церкви, кооперативному й культурно-освітньому рухах [11].

Значне місце у студіях українських і польських фахівців у контексті вивчення «волинського експерименту» посідає дослідження створеного 1931 р. провладного Волинського українського об'єднання на чолі з П. Певним. Р. Давидюк, зокрема, констатує неможливість однозначної оцінки цієї організації, яка була одним з інструментів польської національної політики у краї. Водночас авторка зазначає, що активність ВУО «без сумніву сприяла зростанню національної свідомості українців [...] об'єднувала українців з різними інтересами» [29, с. 55].

Генезу і програмні основи цієї політичної сили, її діяльність й організацію досліджував люблінський історик З. Запоровський, зазначаючи, що ВУО «майже зовсім невідома» як у польській, так і в українській літературі [30, с. 7]. Побіжно здійснюючи огляд історіографії він не згадав жодного українського автора. В бібліографії знаходимо лише польськомовну статтю М. Кучерепа «Політика II Речіпосполитої щодо українців Волині в 1921—1939 рр.», яку він розкритикував [30, с. 161; 31]. Очевидно, польський історик не був добре обізнаний із багатим доробком української дослідниці Р. Давидюк, яка ще з другої половини 1990-х рр. публікувала результати власних студіювань із цієї теми. У 2001 р. в Луцьку побачило світ монографічне дослідження з історії ВУО Р. Давидюк у співавторстві з М. Кучерепою, де висвітлено генезис цієї структури, політичну, культурно-освітню, кооперативно-господарську роботу, а також активність у напрямі українізації православної церкви [32].

Р. Давидюк наголосила на важливості церковно-релігійного питання у практичній діяльності ВУО, проблемі українізації православ'я. У цьому контексті дослідниця згадувала створення в листопаді 1931 р. Товариства ім. Петра Могили, яке стало одним з інструментів такої політики. «Віра православна, служба Божа, для українського народу на українській мові, поширення релігійного виховання серед народних мас і додержання соборного начала у всіх галузях життя, почина-

ючи від парафій і закінчуючи собором святої автокефальної православної церкви у Польщі», — так окреслював засади діяльності новоствореного товариства голова ВУО П. Певний [33, с. 41—42].

Позитивно оцінює ініціативу ВУО щодо створення Товариства ім. Петра Могили й В. Оніщук, зазначаючи, що ця регіональна партія активно підтримувала питання знеросійщення православної церкви, в тому числі через Українську парламентську репрезентацію Волині [34, с. 119]. Діяльність зазначеного товариства, інших українських громадських і політичних організацій у контексті розвитку національно-церковного руху на Волині в міжвоєнний період знайшли ґрунтовне висвітлення у працях В. Борщевича [35]. На думку польського дослідника В. Менджецького, успіхи ВУО в напрямі українізації православної церкви у краї зумовили прихильне ставлення до цієї партії українських політиків, зокрема І. Власовського, М. Чучмая, І. Братуня та ін. [2, с. 156].

Українські й польські фахівці згодні в тому, що «волинський експеримент» Г. Юзевського не став успішним і не досяг своєї основної мети. Я. Кенсік зазначав, що ВУО очолили «українські політики з Києва, давні співпрацівники Юзевського з уряду УНР», які не мали жодного авторитету серед місцевого населення: «Багато волинських українців трактували їх як чужих, скерованих воєводою для реалізації його власної національної політики» [6, с. 135]. В. Менджецький стверджував, що українські партії сприйняли ВУО вороже, а поляки — легковажно та з нехиттю. Він додає, що Волинське українське об'єднання не доклалося до створення жодної державної української школи [2, с. 152—153].

Досить дискусійним видається твердження польського історика З. Запоровського про те, що у середині 1930-х рр. ВУО за допомогою адміністративних важелів «усунуло з воєводства крайні антипольські партії: КПЗУ й ОУН». Результати досліджень автора цих рядків свідчать натомість про зовсім протилежне [36]. Водночас організація і практична діяльність зазначених політичних сил на теренах міжвоєнної Волині все ще чекає на ґрунтовне дослідження.

«Волинська програма» Г. Юзевського мала багато критиків як з українського, так і з польського боку. В 1930-х рр., зокрема, критикував політику воєводи, вважаючи її ультраантисхідською, князь Я. Радзивілл. Як зазначає Я. Дурка, цей консерватор уважав, що національні меншини можуть плекати свої національність і культуру, але демонструючи лояльність до польської держави [37, с. 157—158].

Новому баченню додаткових підстав для критики Г. Юзевського сприяють результати студіювань польських істориків П. Ціхорацького та Я. Межви. Вони разом зі вроцлавською дослідницею Й. Дуфрат опублікували монографію, яка стала результатом грантового проекту в рамках Національної програми розвитку гуманістики [38]. Автори навели вичерпний перелік демонстрацій, страйків, збройних виступів проти влади на теренах Волині в 1929—1935 рр. П. Ціхорацький і Я. Межва наголошували, що впродовж 1934—1936 рр. у краї дійшло до найбільших селянських виступів на тлі наслідків світової економічної кризи. Місцева людинність виступала проти державної влади, уособленням якої був воєвода Г. Юзевський. Історики стверджують про «кризу адміністрування» в той час,

звертаючись до дисциплінарних проваджень проти повітових старост Волинського воєводства в 1936—1937 рр. та інших місцевих урядників. Це торкалося насамперед фінансових зловживань, порушень у господарських справах тощо [39]. Зокрема Я. Межва, аналізуючи прояви корупції в оточенні воєводи Г. Юзевського, наводить історію про придбання державним коштом у серпні 1935 р. рівненським старостою А. Каньським лімузина «Крайслер Ейр». Причому в купівлі цієї дорогої автівки по суті не було потреби, адже в Рівненському повіті практично відсутні дороги належної якості для її експлуатації. Староста Любомльського повіту К. Сераковський у другій половині 1930-х рр. асигнував місцевому відділенню Ліги повітряної та протигазової оборони кошти на придбання вживаного автомобіля марки «Форд» — для особистих потреб [40, с. 93—94]. «Видається [...], що чергові дисциплінарні провадження проти волинських старост були додатковим аргументом, який отримали у свої руки противники “волинської програми” в таборі Пілсудського», — резюмує Я. Межва [40, с. 97].

Завершуючи оцінку «волинського експерименту» в історіографії, варто погодитися з думкою Я. Кенсіка: «З повною впевненістю починання Юзевського, попри певні обмеження, принесли незаперечний розвиток національної свідомості українців. Воєвода не досягнув запланованих цілей — створення сильного пропольського руху серед українців і відродження в польському середовищі традиції “проникання культур” [...]. Підсумовуючи десять років діяльності Юзевського треба сказати, що “волинський експеримент” зазнав фіаско» [6, с. 135—136]. Аналогічно оцінює заходи воєводи В. Менджецький [4, с. 123, 285], а також абсолютна більшість українських дослідників.

Партійне життя. Українці з Волині в парламенті Польщі

Проблематика партійного життя та парламентської діяльності українців у II Речі-посполитій порушувалась у багатьох працях українських і польських авторів, які слушно звертали увагу на зростання національної свідомості волинян у міжвоєнний час, що спонукало їх до активної політичної роботи.

Вагомими напрацюваннями у висвітленні суспільно-політичного життя того періоду відзначився М. Кучерепа, котрий у численних працях розглядає не лише проблеми національної політики урядових коаліцій щодо українського населення регіону, але й різні аспекти громадсько-партійного життя краю [41—42]. У спільній монографії М. Кучерепа та рівненського дослідника Я. Цецика йдеться про діяльність на Волині Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), Організації українських націоналістів (ОУН) [43—44].

Окремі прояви активності у краї УНДО, а також інших українських політичних сил розглянуто у працях І. Соляра [45—46]. Згадки щодо діяльності на Волині прокомуністичної Української соціал-демократичної партії (УСДП) віднаходимо у студіях І. Райківського. Зокрема автор зазначає, що саме під її впливом у 1923—

1924 рр. виходив тижневик «Селянська доля», а також відбувалися партійні наради й зібрання [47, с. 45, 47, 49]. 30 січня 1924 р. влада заборонила УСДП з огляду на її ліворадикальну позицію. Навесні того ж року в Ковелі за антидержавну діяльність до різних термінів ув'язнення було засуджено чотирьох членів цієї вже нелегальної організації [48, с. 272—273].

Українські й польські історики, звертаючи увагу на активність лівих і центристських партій, які репрезентували українську громаду, справедливо наголошують на широкій популярності в регіоні створеного у Львові 1926 р. прокомуністичного «Сельробу» й водночас незначних впливах УНДО [8, с. 145; 49, с. 109—110; 50—51]. На думку М. Шуміла, спроби «вкорінення» на Волині цієї найбільшої галицької української організації не були вдалими [52, с. 291].

Чимало важливих питань з історії партійного життя міжвоєнного Волинського краю залишаються поза дослідницькою увагою, наприклад проблематика організації та діяльності нелегального сегмента українського політикуму — КПЗУ й ОУН. Уважаємо обидві теми дуже важливими з різних аспектів, зокрема з огляду на необхідність глибокого вивчення та розуміння чинників загострення польсько-українських стосунків у роки Другої світової війни.

Про значущість і масштаби комуністичного фактора свідчить не лише неконтрольований польською владою розвиток більшовицького диверсійного руху на Волині в 1920-х рр. (можемо згадати діяльність Загородоту й інших законспірованих збройних формувань у той час), але також численні судові процеси над прорадянськими активістами. Варто пам'ятати і про збройний виступ селян на порубжжі Волинського та Поліського воєводств улітку 1932 р., що був інспірований комуністами й детально досліджений польським істориком П. Ціхорацьким [53]. Ця подія стала ще одним підтвердженням значного впливу комуністів у регіоні. Практично невивченим залишається Луцький судовий процес 1934 р., що мав як загальнопольський, так і міжнародний резонанс.

Цілоком зрозуміло, що перенасичена комуністичною добою українська історіографія оминала більшість питань, пов'язаних із діяльністю КПЗУ. Це, на нашу думку, створює серйозну прогалину в розумінні багатьох процесів, які відбувалися на Волині між двома світовими війнами. В останні роки автор цих рядків уже порушував тематику діяльності ліворадикалів [54—55]. Глибока аналітика притаманна праці польського історика Р. Висоцького [56]. На важливості комуністичного чинника в політичному житті Волинського воєводства наголошує Б. Гудь. Це стосується не лише підпільної КПЗУ, але також її сателітів, зокрема й легального «Сельробу», який мав вплив на більшість українських кооперативів [57, с. 54].

Діяльність у Волинському воєводстві ОУН — ще одна маловивчена тема. Єдиною дисертацією, присвяченою їй, стала захищена 2007 р. у Львівському національному університеті ім. І. Франка праця О. Дарованця. Автор досліджує методи боротьби владних структур Польщі з українським націоналізмом на Волині, а також торкається становища українських політв'язнів [58]. Оунівська тематика наявна й у згадуваній монографії М. Кучерепи та Я. Цецика, а також у кількох статтях [43—44, 59]. Окрім того, деякі аспекти діяльності ОУН на Волині у за-

гальнопольському контексті присутні у студії Р. Висоцького [60]. Водночас проблематика розвитку на Волині структур, особового складу Організації українських націоналістів залишається недостатньо вивченою.

Питання участі волинян у парламентському житті Польщі висвітлено у студіях О. Зайцева [61], а також польського історика М. Шуміла [52]. Вперше до вищого законодавчого органу Польщі країни ввійшли 1922 р. Передувала цьому вдала виборча компанія у складі Блоку національних меншин, який здобув перемогу в регіоні. Тоді до Сейму й Сенату потрапили, відповідно, 12 і 5 волинян, серед яких були відомі діячі періоду УНР, у тому числі колишні члени Української Центральної Ради. Надзвичайно успішні результати виборів 1922 р. призвели до створення Української парламентської репрезентації [4, с. 123; 6, с. 113; 18, с. 13; 61, с. 82—83; 62, с. 100—101]. Колективний портрет волинян у парламенті Польщі 1922—1927 рр. з урахуванням соціального походження, освітнього рівня, професійної належності та ідеологічних поглядів створив М. Шуміло [63]. Згадки про діяльність окремих ліворадикальних парламентарів, пов'язаних із Волинню, зокрема А. Пащука, віднаходимо в дослідженні М. Пиріг [64].

На парламентських виборах 1928 р. перемогу на Волині здобув Безпартійний блок співпраці з урядом — політичне угруповання, що об'єднувало прибічників політики Ю. Пілсудського й обстоювало зміцнення виконавчої влади та незалежність президента від законодавчих палат. Польський історик Я. Дурка зазначає, що під час виборів 1928 р. на першому місці у виборчому списку Безпартійного блоку співпраці з урядом в окрузі № 57 (Луцьк — Рівне) й під № 6 у загальнодержавному списку був князь Я. Радзивілл. Я. Дурка слушно вказує, що успіхи урядового блоку в деяких виборчих округах пов'язані з використанням адміністративного ресурсу. Зокрема на Волині перед виборами було заарештовано кількох кандидатів від Польської народної партії «Визволення». Крім того, з партійного приміщення викрадено печатки й документи. Наслідком таких порушень виборчого законодавства стала втрата Я. Радзивіллом мандата парламентаря в 1930 р. у зв'язку з анулюванням Верховним судом результатів у Луцькому виборчому окрузі [37, с. 141—152, 184].

Підсумок виборів 1928 р. на Волині був також позитивним для українців: вони змогли делегувати до Сейму 10 представників від різних політичних сил, а також 1 — до Сенату (від партії «Сельроб») [61, с. 154—155]. На думку Я. Кенсіка, ці вибори засвідчили сильні її позиції. Успіх цієї прокомуністичної політичної сили автор пояснює вдалим використанням лівою пропагандою соціального незадоволення місцевого населення, а також національних гасел [6, с. 118]. Ю. Крамар зазначає, що «парламентські вибори 1928 р. засвідчили дуже небезпечну для українців тенденцію — розкол українських політичних сил на прорадянську, самостійницьку й пропольську орієнтації» [65, с. 199]. Водночас «політика так званого польського регіоналізму, яку проводив уряд [...] щодо різних регіонів, населених українцями, розбивала єдність українського національного руху, загострювала міжпартійні протиріччя в політичному таборі українців» [8, с. 322; 65, с. 202].

Сумнозвісні «брестські вибори» 1930 р. проходили на Волині вже за врядування Г. Юзевського. У загальновоєводському вимірі найбільшу кількість ман-

датів знову здобув провладний Безпартійний блок співпраці з урядом. До сейму вчергове було обрано князя Я. Радзивілла, який разом із своїми соратниками зі «Стронніцтва національної прависи» отримав парламентські мандати у складі зазначеного блоку, ставши фактично головним представником консерваторів у парламенті [37, с. 186—187].

Вибори 1930 р. були успішними і для українського лояльного табору Волинського воєводства — представників унерівської еміграції. Зокрема члени ВУО П. Певний, С. Тимошенко, С. Скрипник та інші здобули парламентські мандати у складі Безпартійного блоку співпраці з урядом. Відтак постала Українська парламентська репрезентація (група) Волині (6 послів, 2 сенатори), яка активно підтримувала уряд і політичну програму Г. Юзевського [2, с. 150—152; 65, с. 201—202]. Загалом результати виборів свідчили про надзвичайний успіх воєводи та його угодовської української «команди» [6, с. 126—127]. Висвітлюючи участь українських політичних партій у парламентських виборах 1930 р. на Волині та подальшу їх діяльність, Ю. Крамар доходить висновку, що дії національного представництва у Сеймі хоч і не призвели до розв'язання українського питання в Польщі, проте відіграли важливу роль у протистоянні асиміляційній політиці [65, с. 202].

Внаслідок виборчих кампаній 1935 й 1938 рр. Українська парламентська репрезентація Волині мала 5 мандатів послів та 1 мандат сенатора. О. Зайцев, аналізуючи діяльність цієї структури в 1930—1938 рр., зазначає: «Поряд із беззастережною лояльністю до Польщі, прикметною рисою волинських парламентарів була непримиренна ворожість до комуністів, яка часом доходила й до рукоприкладства» [61, с. 263]. Загалом парламентська робота українців із Волині в 1930-х рр. значно менш досліджена в порівнянні з їх активністю в першій декаді міжвоєнного періоду, тож потребує додаткових студіювань.

* * *

Аналіз представлення в історіографії суспільно-політичного життя у Волинському воєводстві II Речіпосполитої в контексті польсько-українських взаємин дозволяє стверджувати, що «волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського знайшов широке висвітлення у працях як українських, так і польських дослідників. Менш вивченими залишаються підходи до національної політики інших керівників державної адміністрації краю, зокрема в 1921—1928, 1938—1939 рр.

Партійне життя міжвоєнної Волині крізь призму польсько-українських відносин теж має низку нез'ясованих питань: насамперед це стосується організації та діяльності нелегальних у міжвоєнній Польщі Комуністичної партії Західної України й Організації українських націоналістів. Наскільки сильним був національний чинник у роботі КПЗУ? Чи були потужними впливи центральних організацій Варшави й Москви? Яким був вплив комуністів на «Просвіти» наприкінці 1920-х рр. і чи був він достатнім для звинувачень в «антидержавній» діяльності? Який характер мав комуністичний рух на Волині? Всі ці й багато інших питань потребують додаткових студій. У цьому контексті варто пам'ятати оцінку, що її дав волинським комуністам галицький адвокат С. Шухевич (дядько майбутнього головнокомандувача

УПА), який, виконуючи функції захисника на Володимирському процесі 1926 р., зазначав, що серед підсудних лише кілька осіб дійсно сповідували комуністичну ідеологію, інші ж були «українцями, мешканцями Володимира і околиці», котрі «про комуну і комуністів знали [...] тільки з книжок, часописей або зі слуху, а вина їх лежала в тому, що були членами “Просвіти”, яку треба було зліквідувати» [66, с. 311].

Недостатньо вивченою залишається розбудова на Волині мережі Організації українських націоналістів, діяльність її місцевих ланок тощо. Глибшого дослідження потребує підготовка замаху оунівців на Г. Юзевського та його соратників із ВУО. Ми практично нічого не знаємо про ідеологічний доробок волинян-членів ОУН. Чи були такі праці? І якщо були, то як у них висвітлювалася польська присутність у краї? Чи мали ці праці вплив на загострення польсько-українських відносин у роки Другої світової війни?

Нових академічних студій потребує активність українців із Волині в парламенті Польщі у другій половині 1930-х рр. (IV—V каденції), адже більшість наявних досліджень висвітлюють вибори 1922, 1928 і 1930 рр. та парламентське життя українських політиків у I—III каденціях. Поглиблених досліджень вимагає питання розвитку польського політикуму у краї між двома світовими війнами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Razyhraiev, O. Suchasna istoriografia polsko-ukrainskykh vzaiemyn u Volynskomu voievodstvi II Rechipospolytoi: pravovyi status ta natsionalna polityka. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 2 (581): 191-208 [in Ukrainian].
[Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: правовий статус та національна політика. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 191—208].
2. Mędrzecki, W. Województwo wołyńskie (1921—1939): Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 202 s. [in Polish].
3. Mędrzecki, W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo Neriton IH PAN, 2005. 332 s. [in Polish].
4. Mędrzecki, W. Odzyskany śmietnik: Jak radziliśmy sobie z niepodległością w II Rzeczypospolitej? Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2022. 496 s. [in Polish].
5. Kęsik, J. Zaufany komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 213 s. [in Polish].
6. Kęsik, J. Województwo wołyńskie 1921—1939 w świetle liczb i faktów. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV. Zesz. 1 (13): 99-137 [in Polish].
7. Kramar, Yu. Polityka derzhavnoi asimiliatsii na Volyni (1928—1938 rr.) (*Candidate's thesis*). Lviv, 1998 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Політика державної асиміляції на Волині (1928—1938 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1998. 16 с.].
8. Kramar, Yu. Zakhidna Volyn 1921—1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia. Lutsk, 2015 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Західна Волинь 1921—1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015. 404 с.].
9. Komar, V. Politychnyi eksperyment voievody Henrika Yuzevskoho na Volyni u 1928—1935 rr. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii*. 2000. 3: 98-106 [in Ukrainian].

- [Комар В. Політичний експеримент воєводи Генріка Юзевського на Волині у 1928—1935 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 3. Івано-Франківськ, 2000. С. 98—106].
10. Kucherepa, M. "Volynskiy eksperyment" voievody H. Yuzevskoho. *Proekt "Ukraina": Nalychyna ta Volyn u skladі mizhvoiennoi Polshchi*. Kharkiv, 2017. 111-131 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. «Волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського. *Проект «Україна»: Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі*. Харків, 2017. С. 111—131].
 11. Davydiuk, R. *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyku na terytorii Volynskoho voievodstva*. Lviv; Rivne, 2016 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. 703 с.].
 12. Maleonchuk, H. *Mizhvoiennyi Lutsk: suspilno-politychnyi, sotsialno-ekonomichnyi, kulturnyi rozvytok (1919—1939)*. Lutsk, 2022 [in Ukrainian].
[Малеончук Г. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919—1939). Луцьк, 2022. 216 с.].
 13. Kucherepa, M. *Natsionalna polityka Polshchi shchodo ukraintsv naperedodni Druhoi svitovoi viiny. Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriia: Istoriiia*. 2001. 11: 27-34 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Вип. 11. Луцьк, 2001. С. 27—34].
 14. Kramar, Yu. *Polityka "volynskoho rehionalizmu": evoliutsiia problemy (1921—1939 rr.)*. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriia: Istorychni nauky*. 2013. 21 (269): 60-66 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921—1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Вип. 21 (269). Луцьк, 2013. С. 60—66].
 15. Davydiuk, R. "Sokalskyi kordon" u natsionalnii politytsi pilsudchukiv. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: Naukovi zapysky RDHU*. 2006. 10: 280-287 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. «Сокальський кордон» у національній політиці пільсудчиків. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 10. Рівне, 2006. С. 280—287].
 16. Kalishchuk, O. *Do problemy Sokalskoho kordonu (za materialamy mizhvoiennoi presy). Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2012. 21: 354-360 [in Ukrainian].
[Каліщук О. До проблеми Сокальського кордону (за матеріалами міжвоєнної преси). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21. Львів, 2012. С. 354—360].
 17. Kalishchuk, O. "Sokalskyi kordon" i ukrainsko-polski vzaiemny mizhvoiennoi doby. *Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: vybrani pytannia*. Odesa, 2021. 179-189 [in Ukrainian].
[Каліщук О. «Сокальський кордон» і українсько-польські взаємини міжвоєнної доби. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Одеса, 2021. С. 179—189].
 18. Demianiuk, O. *Volynske voievodstvo (1921—1939 rr.) u skladі Druhoi Rechi Pospolytoi. Pedagogichnyi poshuk*. 2023. 3: 10-16 [in Ukrainian].
[Дем'янюк О. Волинське воєводство (1921—1939 рр.) у складі Другої Речі Посполитої. *Педагогічний пошук*. Вип. 3. Луцьк, 2023. С. 10—16].

19. Kęsik, J. “Kordon sokalski”: Problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921—1939. *Acta Universitatis Wratislaviensis*. 1993. 11 (51): Studia z dziejów prowincji galicyjskiej. 127-151 [in Polish].
20. Крамар, Ю. Likvidatsiia tovarystva “Prosvita” na zakhidnovolynskykh zemliakh (1928—1932 rr.): prychny ta naslidky. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. 2016. 3 (328): 58-63 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928—1932 рр.): причини та наслідки. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Вип. 3 (328). Луцьк, 2016. С. 58—63].
21. Пономаренко, С. Z istorii zasnuvannia tovarystva “Prosvita” v Lutsku. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia: Istoriiia*. 1997. 3: 47-50 [in Ukrainian].
[Пономаренко С. З історії заснування товариства «Просвіта» в Луцьку. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 3. Луцьк, 1997. С. 47—50].
22. Filipovych, M. Lutska “Prosvita”: 1918—1935 rr. Lutsk, 2007 [in Ukrainian].
[Філіпович М. Луцька «Просвіта»: 1918—1935 рр. Луцьк, 2007. 240 с.].
23. Visyna, T. Likvidatsiia ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu na Volyni u 30-kh rr. XX st. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia: Istoriiia*. 2001. 5: 156-159 [in Ukrainian].
[Вісина Т. Ліквідація українського кооперативного руху на Волині у 30-х рр. XX ст. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 5. Луцьк, 2001. С. 156—159].
24. Visyna, T. Inkorporatsiia ukrainskykh kooperatyviv Volyni v systemu polskykh reviziinykh soiuziv. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia: Istoriiia*. 2001. 11: 54-60 [in Ukrainian].
[Вісина Т. Інкорпорація українських кооперативів Волині в систему польських ревізійних союзів. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 11. Луцьк, 2001. С. 54—60].
25. Mędrzecki, W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917—1921. *Metamorfozy Społeczne*. T. 1. Warszawa, 1997. 137-170 [in Polish].
26. Shabala, Ya. Polska vlada i ukrainska kooperatsiia na Volyni u 1921—1939 rr. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia: Istoriiia*. 2001. 5: 164-167 [in Ukrainian].
[Шабала Я. Польська влада і українська кооперація на Волині у 1921—1939 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 5. Луцьк, 2001. С. 164—167].
27. Davydiuk, R. Z poliakamy za Ukrainu: Naddnyprianska emihratsiia v suspilno-politychnomu zhytti mizhvoiennoi Volyni. Rivne, 2014 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. Рівне, 2014. 174 с.].
28. Davydiuk, R. V interieri mizhvoiennoi Volyni: Biohramy politychnykh emihrantiv — uchasnykiv Ukrainskoi revoliutsii. Rivne; Lviv, 2023 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів — учасників Української революції. Рівне; Львів, 2023. 284 с.].
29. Davydiuk, R. Istoriiia vynyknennia ta diialnist Volynskoho ukrainskoho obiednannia. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia: Istoriiia*. 1997. 2: 51-56 [in Ukrainian].

- [Давидюк Р. Історія виникнення та діяльність Волинського українського об'єднання. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 2. Луцьк, 1997. С. 51—56].
30. Zaporowski, Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. Wołyńskie Ukrainśke Obiednannia. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. 162 s. [in Polish].
 31. Kucherepa, M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec Ukraińców na Wołyniu w latach 1921—1939. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV. Zesz. 1 (13): 139-154 [in Polish].
 32. Kucherepa, M., Davydiuk, R. VUO. Volynske ukrainske obiednannia (1931—1939 rr.). Lutsk, 2001 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Давидюк Р. ВУО. Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.). Луцьк, 2001. 420 с.].
 33. Davydiuk, R. Volynske ukrainske obiednannia ta ukrainizatsiia tserkvy. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii: Istoriiia*. 2001. 11: 40-43 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. Волинське українське об'єднання та українізація церкви. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 11. Луцьк, 2001. С. 40—43].
 34. Onishchuk, V. Pravoslavna tserkva na Volyni u druhii polovyni 30-ky rr. XX st. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii: Istoriiia*. 2000. 1: 117-122 [in Ukrainian].
[Оніщук В. Православна церква на Волині у другій половині 30-х рр. XX ст. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 1. Луцьк, 2000. С. 117—122].
 35. Borshcheych, V. Ukrainśke tserkovne vidrozhennia na Volyni (20—40-vi rr. XX st.). Lutsk, 2000 [in Ukrainian].
[Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20—40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000. 254 с.].
 36. Razyhryayev, O. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym. Warszawa: IPN, 2019. 456 s. [in Polish].
 37. Durka, J. Janusz Radziwiłł 1880—1967: Biografia polityczna. Warszawa, 2011. 390 s. [in Polish].
 38. Cichoracki, P., Dufnat, J. & Mierzwa, J. Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby Wielkiego Kryzysu. Uwarunkowania, skala, konsekwencje. Kraków: Historia Jagellonica, 2019. 634 s. [in Polish].
 39. Cichoracki, P. & Mierzwa, J. Wołyń i jego administracja u schyłku “eksperymentu” wojewody Henryka Józewskiego. Wytyczne dla starostów województwa wołyńskiego z października 1937 r. *Europa Orientalis: Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich*. 2022. 13: 241-257 [in Polish].
 40. Mierzwa, J. “Wołyński układ korupcyjny” na tle przestępczości urzędniczej w Drugiej Rzeczypospolitej. *Metamorfozy Społeczne. T. 6: Margines Społeczny Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo IH PAN, 2013. 85-101 [in Polish].
 41. Kucherepa, M. Ukrainśkyi politychnyi rukh na Volyni u 1920-ky rr.: sproba kontseptualnoho bachennia. *Velyka Volyn*. 2003. 30: 139-149 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. Український політичний рух на Волині у 1920-х рр.: спроба концептуального бачення. *Велика Волинь*. Т. 30. Луцьк, 2003. С. 139—149].
 42. Kucherepa, M. Z istorii polsko-ukrainskoho porozuminnia na Volyni (1921—1939). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2015. 27: 122-135 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. З історії польсько-українського порозуміння на Волині (1921—1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 27. Львів, 2015. С. 122—135].

43. Kucherepa, M. & Tsetsyk, Ya. Ukrainski natsionalni partii na Volyni (1921—1939 rr.). 1: Monohrafiia. Lutsk, 2011 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921—1939 рр.): у 2-х ч. Ч. 1: Монографія. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 304 с.]
44. Kucherepa, M. & Tsetsyk, Ya. Ukrainski natsionalni partii na Volyni (1921—1939 rr.). 2: Dokumenty i materialy. Lutsk, 2011 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921—1939 рр.): у 2-х ч. Ч. 2: Документи і матеріали. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 292 с.]
45. Soliar, I. Ukrainiske natsionalno-demokratychnе obiednannya: pershyi period diialnosti (1925—1928). Lviv, 1995 [in Ukrainian].
[Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925—1928). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 72 с.]
46. Soliar, I. Zovnishni oriientatsii natsionalno-derzhavnytskykh partii Zakhidnoi Ukrainy (1923—1930). Lviv, 2011 [in Ukrainian].
[Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923—1930). Львів, 2011. 354 с.]
47. Raikivskiy, I. Perekhid halytskoi USDP u komunistychnyi tabir na pochatku 1920-kh rr. *Komunizm: system — ludzie — dokumentacja: Rocznik naukowy*. 2015. 4: 31-52 [in Ukrainian].
[Райківський І. Перехід галицької УСДП у комуністичний табір на початку 1920-х рр. *Komunizm: system — ludzie — dokumentacja: Rocznik naukowy*. 4. Warszawa, 2015. S. 31—52].
48. Razyhraiev, O. Polska derzhavna politsiia na Volyni u 1919—1926 rr. Lutsk, 2011 [in Ukrainian].
[Разиграев О. Польська державна поліція на Волині у 1919—1926 рр. Луцьк, 2011. 432 с.]
49. Kęsik, J. Stosunki narodowościowe na pograniczu galicyjsko-wołyńskim w okresie międzywojennym. *Granice i pogranicza: Historia codzienności i doświadczeń*. Т. II. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, 1999. 103-112 [in Polish].
50. Soliar, I. Selrob: vid stvorennia do rozkolu. *Halychyna*. 2006-2007. 12-13: 126-132 [in Ukrainian].
[Соляр І. Сельроб: від створення до розколу. *Галичина*. Вип. 12-13. Івано-Франківськ, 2006—2007. С. 126—132].
51. Soliar, I. Radianofilstvo u Zakhidnii Ukraini (1920-i rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2009. 1: 55-67 [in Ukrainian].
[Соляр І. Радянофіліство у Західній Україні (1920-і рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 55—67].
52. Szumiło, M. Ukrainśka Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928—1939). Warszawa: Nertion, 2007. 325 s. [in Polish].
53. Cichoracki, P. Polesie nieidylliczne: Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w. Łomianki: LTW, 2007. 276 s. [in Polish].
54. Razyhrayev, O. Policja Państwowa II Rzeczypospolitej Polskiej wobec ruchu komunistycznego na Wołyniu w latach 1926—1939. *Komuniści w II Rzeczypospolitej: Ludzie — struktury — działalność*. Rzeszów: IPN, 2015. 447-463 [in Polish].
55. Razyhrayev, O. W obronie więzionych komunistów: Czerwona Pomoc Zachodniej Ukrainie: struktura organizacyjna i działalność na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2020. 35 (1): 252-274 [in Polish].
56. Wysocki, R. Komuniści versus nacjonałiści: Konfrontacja i walka o wpływy pomiędzy Komunistyczną Partią Ukrainy Zachodniej a Organizacją Українських Nacjonalistów w

- Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach trzydziestych XX w. *Rocznik Chełmski*. 2007. 11: 177-198 [in Polish].
57. Hud, B. Vid Volynskoi hubernii do Volynskoho voievodstva: do problemy henezy "Volyn 43". *Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: vybrani pytannia*. Odesa, 2021: 28-62 [in Ukrainian].
[Гудь Б. Від Волинської губернії до Волинського воєводства: до проблеми генези «Волинь 43». *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Оdesa, 2021. С. 28—62].
58. Darovanets, O. Polityka polskoi vlady shchodo Ukrainkoi viiskovoi orhanizatsii ta Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv na Volyni (1927—1939) (*Candidate's thesis*). Lviv, 2007. 23 s. [in Ukrainian].
[Дарованець О. Політика польської влади щодо Української військової організації та Організації українських націоналістів на Волині (1927—1939): автореф. дис. ... канд. іст. н. Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2007. 23 с.].
59. Kucherepa, M. & Davydiuk, R. Vidnosyny Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv (OUN) i Volynskoho ukrainskoho obiednannia (VUO) u 1931—1939 rr. *Naukovy visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii: Istoriiia*. 1999. 5: 107-111 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Давидюк Р. Відносини Організації українських націоналістів (ОУН) і Волинського українського об'єднання (ВУО) у 1931—1939 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 5. Луцьк, 1999. С. 107—111].
60. Wysocki, R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939: Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003. 433 s. [in Polish].
61. Zaitsev, O. Ukraintsi v Seimi ta Senati Polshchi. Lviv, 2022 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Українці в Сеймі та Сенаті Польщі. Львів: Вид-во УКУ, 2022. 326 с.].
62. Kucherepa, M. Ukrainskiy natsionalnyi politychny tabir na Volyni u 1921—1939 rr. *Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: vybrani pytannia*. Odesa, 2021. 97-139 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. Український національний політичний табір на Волині у 1921—1939 рр. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Оdesa, 2011. С. 97—139].
63. Szumiło, M. Ukraińcy z Wołynia w Sejmie i Senacie RP pierwszej kadencji (1922—1927). *Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: vybrani pytannia*. Odesa, 2011. 140-159 [in Polish].
[Szumiło, M. Ukraińcy z Wołynia w Sejmie i Senacie RP pierwszej kadencji (1922—1927). *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Оdesa, 2011. С. 140—159].
64. Pyrih, M. Ukrainskiy livoradykalnyi rukh u Polshchi (1919—1929 rr.): Candidate diss. of the historical sci. Lviv, 2016. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0416U005479> [in Ukrainian].
[Піриг М. Український ліво-радикальний рух у Польщі (1919—1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 245 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0416U005479>].
65. Kramar, Yu. Uchast ukrainskykh politychnykh partii u parlamentskykh vyborakh 1930 r. na Volyni. *Naukovy visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii: Istoriiia*. 2007. 1: 198-203 [in Ukrainian].

- [Крамар Ю. Участь українських політичних партій у парламентських виборах 1930 р. на Волині. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 1. Луцьк, 2007. С. 198—203].
66. Shukhevych, S. *Moie zhyttia: Spohady*. London, 1991 [in Ukrainian].
- [Шухевич С. *Моє життя: Спогади*. Лондон: Вид. Укр. вид. спілки, 1991. 619 с.].

Надійшла / Received 10.06.2025

Oleh RAZYHRAIYEV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Professor at the Department of World History,

Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

razygraev@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>

MODERN HISTORIOGRAPHY OF POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN THE VOLYN VOIVODESHIP OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: SOCIO-POLITICAL LIFE

The purpose is to analyse the presentation in historiography of socio-political life in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic in the context of Polish-Ukrainian relations. Particular attention is paid to the discussions around the governance of voivode H. Józewski and his “Volyn experiment,” as well as party life and activities of Ukrainians from Volyn in the Polish parliament. **The research methodology** is based on the use of general scientific and specifically historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical, and others. The methods inherent in historiographical research, namely historiographical analysis and typology of scientific trends, are also involved. **The scientific novelty** lies in the fact that the author has tried to summarise the coverage of selected aspects of the socio-political life of interwar Volyn in some works of Ukrainian and Polish historians of the modern era. **Conclusions.** The analysis of the presentation in historiography of socio-political life in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic in the context of Polish-Ukrainian relations allows us to state that the “Volyn experiment” of the controversial voivode H. Józewski was widely covered in the works of both Ukrainian and Polish scholars. At the same time, the approaches to national policy of other heads of the state administration of the Volyn Voivodeship, in particular in 1921—1928 and 1938—1939, are less studied. The party life of interwar Volyn through the prism of Polish-Ukrainian relations, despite the wide range of special and general works, also has a number of unresolved issues. First of all, this concerns the organization and activities of the Communist Party of Western Ukraine and the Organization of Ukrainian Nationalists, which were illegal in interwar Poland. The parliamentary activity of Ukrainians from Volyn in the Sejm and Senate of the Second Polish Republic in the second half of the 1930s (IV—V parliamentary cadences) requires new academic research, as most existing studies cover the elections of 1922, 1928, and 1930 and, accordingly, the parliamentary life of Ukrainian politicians in the parliament of the I—III cadences. The development of Polish socio-political life in Volyn between the two world wars also requires in-depth research.

Keywords: *Western Volyn, Volyn Voivodeship, Poland, Ukraine, socio-political life, H. Józewski, political parties, parliament.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.182>
УДК 94(477)(930)“1918”

Руслан ПИРІГ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ruslan_pyrig@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

СПОГАДИ НАЧАЛЬНИКА ШТАБУ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО Б. СТЕЛЛЕЦЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: СПРОБА СУЧАСНОЇ ВЕРИФІКАЦІЇ

Мета — аналіз тексту спогадів генерала Б. Стеллецького для визначення вірогідності наведених фактичних матеріалів, оцінок історичних подій і постатей. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, неупередженості. Застосовуються методи логічного, текстологічного, порівняльного аналізу, а також проблемно-хронологічний, персоніфікаційний. **Наукова новизна** визначається першою в українському джерелознавстві спробою верифікації мемуарів одного з найвищих посадовців гетьманської адміністрації. Висвітлюється бачення мемуаристом історичної долі українців, відносин їх із росіянами, подій на українських землях після краху Російської імперії, оцінки провідних діячів революційної доби. **Висновки.** Автор спогадів, виходячи з власних монархічних переконань, доводив іманентну бездержавність «хохлів», закономірність панування над ними «москалів», уникав термінів «Україна», «Центральна Рада», «УНР», «українці», спрощував їхню боротьбу за власну державність, досить суб'єктивно й суперечливо подавав політичні портрети лідерів Української революції, вважаючи, що вони ввійдуть в історію

Цитування: Пиріг Р. Спогади начальника штабу гетьмана Павла Скоропадського Б. Стеллецького як історичне джерело: спроба сучасної верифікації. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 182—199. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.182>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Росії «сепаратистами», «руйнівниками держави». Використання спогадів Б.С. Стеллецького як історичного джерела вимагає вдумливого підходу й неодмінної верифікації наведених фактів та оціночних суджень.

Ключові слова: Б. Стеллецький, соціалісти-революціонери, Тимчасовий уряд, П. Скоропадський, С. Петлюра, М. Грушевський, В. Винниченко.

Із проголошенням незалежності України, демократизацією суспільного життя, посиленням інтересу до історичного минулого розпочався активний процес актуалізації історичних джерел. Оскільки реалізація археографічних проєктів інституційного рівня вимагала більших зусиль і часу, то першопочатковим стало перевидання матеріалів особового походження — мемуарів, щоденників, епістолярію тощо. За цих умов новітня українська історіографія отримала запит на вироблення сучасних теоретичних та методологічних засад використання історичних джерел. З'явилися праці Я. Калакури, С. Макарчука, С. Павленко та ін. [1—3]. Ці напрацювання були узагальнені у ґрунтовному виданні «Історичне джерелознавство» [4]. Автори визначили / уточнили предмет, об'єкт, завдання, методологічні принципи й місце джерелознавства в історичній науці. У пропонованій ними схемі класифікації джерел виокремлено документи особового походження — мемуари (спогади), щоденники, записки, листування, автобіографії, сповіді тощо.

Саме перевидання мемуарної спадщини українських державних і політичних діячів революційної доби 1917—1921 рр., створеної в міжвоєнний період (спогади М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, Д. Дорошенка, М. Галагана, І. Мазепи, П. Феденка та ін.), розпочало цей процес [5—9]. Окрему групу перевиданої спадщини становлять спомини військових діячів того часу — М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, М. Капустянського, Н. Махна, Ю. Тютюнника [10—14].

Матеріали цих видань стали потужним інформаційним джерелом для новітньої української історіографії, розширили межі академічного дискурсу, були використані при підготовці наукових монографій, статей, конференцій, в історичній публіцистиці. Природний суб'єктивізм документів особового походження вимагав обґрунтування теоретичних засад вивчення мемуарної літератури [15, с. 152—161; 16, с. 66—104; 17, с. 31—39; 18, с. 148—153; 19, с. 31—58; 20, с. 243—264]. Новітню класифікаційну схему історичних джерел подав Г. Папакін у ґрунтовній енциклопедичній статті. Характеризуючи документи особового походження, автор наголосив, що «мемуари та щоденники цілком суб'єктивні, в них відбилися особиста думка автора, позиція певної групи населення, до якої він належав, стану, класу тощо»¹.

Інакшим був процес актуалізації мемуарів тих учасників революційних подій в Україні, чії світоглядні переконання привели їх до проросійського емігрантського середовища в міжвоєнній Європі. Насамперед ідеться про представників еліти гетьманської держави — міністрів В. Колокольцова, І. Черниша, В. Рейнбо-

¹ Папакін Г.В. Писемні джерела. *Енциклопедія історії України*. Т. Україна — українці. Кн. 2. Київ, 2019. С. 24—32.

та, М. Чубинського, урядовців М. Могилянського, В. Ауербаха, Р. Будберга, генералів Б. Стеллецького, В. Мустафіна, П. Залеського, С. Гребенщикова та ін., котрі після падіння гетьманату пішли на цивільну чи військову службу до Збройних сил Півдня Росії, а потім опинилися в еміграції. На початку 1920-х рр. вони намагались осмислити події революції та «громадянської війни» в Росії, власне місце в їх перебігу. Тільки деяким із них удалося тоді опублікувати свої роздуми, зокрема заступникові міністра торгівлі та промисловості В. Ауербаху, заступникові державного секретаря М. Могилянському, міністрові юстиції М. Чубинському [21, с. 5—38; 22, с. 134—186; 23, с. 268—310].

Більшість рукописів провідних діячів гетьманату відклались у Російському закордонному історичному архіві у Празі (РЗІА) — найбільшому сховищі матеріалів російської еміграції в Європі. В 1928 р. він став частиною архівної системи Чехословаччини, а після звільнення Праги від нацистів був «подарований» чехословацьким урядом Радянському Союзу (575 фондів). Насправді ж цей документальний комплекс комуністичний режим попросту «вилучив» для «оперативно-чекістського опрацювання» з метою пошуку давніх і нових «ворогів». Десятиліттями документи перебували на спеціальному зберіганні у Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР (ЦДАЖР). У добу хрущовської «відлиги» частину справ передали до інших архівів, зокрема 1964 р. ЦДАЖР УРСР (нині ЦДАВО України) отримав рукопис мемуарів генерала Б. Стеллецького — начальника штабу гетьмана П. Скоропадського.

Автор спогадів

Борис Семенович Стеллецький (23 серпня 1872 — 25 лютого 1939 рр.) — офіцер російської армії, випускник Академії генерального штабу. Службу проходив на штабних посадах, зокрема при штабі Київського військового округу. В 1909—1911 рр. був редактором часопису Київського відділу Російського військово-історичного товариства «Военно-исторический вестник» (Київ). Автор статей «Польсько-козацька війна з Туреччиною 1621 р.», «Замок у Клевані», «Родовід вельможних князів дому Рюрика». Учасник Першої світової війни (начальник військових сполучень Дунайської армії Румунського фронту). Бойових нагород не мав.

Із 27 червня до 24 жовтня 1918 р. — начальник штабу гетьмана України П. Скоропадського, генерал-хорунжий. На цій посаді замінив генерала В. Дашкевича-Горбачького, який не порозумівся з урядом. Себе Б. Стеллецький позиціонував як «ставленика найближчих друзів Скоропадського і Палтова» [25, с. 689]. Однак пізніше гетьман у спогадах визнавав, що призначення Б. Стеллецького було великою помилкою [24, с. 214]. Дослідники діяльності гетьманської адміністрації стверджують, що саме йому вдалося регламентувати функціональні обов'язки структурних підрозділів штаб-квартири і стати однією з найвпливовіших фігур в оточенні очільника держави. Мав сталі проросійські монархічні погляди, рішуче виступив проти українізації Кабінету Міністрів під час жовтневої урядової кризи та звільнення з в'язниці С. Петлюри (що, до речі, вважав головною причиною своєї відставки [25, с. 747]).

Життєвий шлях Б. Стеллецького після падіння гетьманату був типовим для російського офіцерства. Служив у Збройних силах Півдня Росії, наприкінці 1920 р. евакуювався з Севастополя, осів у Белграді, куди дісталися його сини. Емігрантський період його життя незнаний. Доля родини виявилася драматичною. Дружина Олена Федорівна, здібна вокалістка й випускниця Петербурзької консерваторії, залишилася в Києві через хворобу доньки Ксенії. Якийсь час намагалася концертувати, давати уроки співу, але дуже бідувала й у 1931 р. покінчила життя самогубством. Ксенія Борисівна була освіченою людиною, знала вісім іноземних мов. Вийшла заміж за перекладача та видавця Петра Чикаленка, сина відомого українського діяча й мецената. Її чоловік потрапив під репресії, був засуджений і в 1928 р. помер у Курській пересильній тюрмі. Сам Б. Стеллецький пішов із життя в лютому 1939 р. в Белграді [26, с. 84—101].

Мемуари Б. Стеллецького

Спомини одного з найближчих співробітників гетьмана П. Скоропадського, посвяченого в деталі відносин глави держави з німецьким командуванням, урядом, опозицією, взагалі у життя гетьманського палацу, становлять досить цінне, хоч і суперечливе історичне джерело. Написані вони в Белграді й датовані жовтнем 1923 р. Потрапили до РЗІА у Празі не випадково, оскільки генерал був одним із представників архіву в тодішній столиці Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. Рукопис готувався до друку. У вересні 1926 р. його рецензував член ради архіву історик В. М'якотін, а у грудні на засіданні ради установи про них доповідав завідувач відділу документів О. Ізюмов [24, с. 194, 198]. Однак спогади так і залишилися в рукописному вигляді. У грудні 1964 р. були передані з Москви до ЦДАЖР УРСР, зберігались у спецфонді, розсекречені у червні 1990 р.

Спогади Б. Стеллецького досить великі — понад 300 арк. Текст структурований, має вступ, кілька тематичних блоків: життя й діяльність П. Скоропадського як гетьмана; уряд тих часів; військове міністерство; церковне питання в Україні; діяльність С. Петлюри та В. Винниченка; останні дні гетьманату. Очевидно, автор хотів надати своїм споминам певного історико-дослідницького формату. Вступ датований жовтнем 1923 р., що означає їх завершення саме у цей час у Белграді. Оповідь ведеться від першої особи. Авторський рукопис із правками зберігається в Києві². Вперше спогади повністю опубліковані 2014 р. [25, с. 638—752].

Дослідження мемуарів Б. Стеллецького ставить двоєдине завдання: аналіз авторських текстів і верифікація вірогідності викладених фактів, характеристик, оцінок історичних подій та постатей. Безперечно, рамки цієї статті не дозволяють детально розглянути кілька сотень сторінок складного наратива, тому обмежимося вивченням тих авторських візій, які стосуються «України», «малоросів», їх походження, місця в Російській імперії, відносин «хохлів» і «москалів», а також Центральної Ради та її лідерів, інших політичних діячів [25].

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4547. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1—170; Спр. 2. Арк. 1—135.

Українська історіографія про Б. Стеллецького представлена лише кількома працями, що можна пояснити тривалою недоступністю спогадів. Насамперед це студії П. Гая-Нижника, присвячені діяльності особистого штабу гетьмана, його начальників, зокрема й Б. Стеллецького [27, с. 175—183; 28, с. 45—56; 29, с. 162]. Відомості зі спогадів генерала про формування гетьманської армії наводяться у працях Ю. Каліберди [30; 31, с. 85—93]. Розвідку про діяльність Б. Стеллецького як члена Київського відділення Імператорського військово-історичного товариства в 1909—1911 рр. опублікувала Л. Федорова [32, с. 263—274]. Короткі відомості про нього подано в окремих довідкових виданнях [33, с. 844—845; 34, с. 188—189].

У своїх спогадах Б. Стеллецький відносить себе до «російських біженців», які ставилися до «України» байдуже або негативно й бажали знати тільки «Велику Росію». Тодішні видання географічних атласів і статистичних збірників у Франції, Англії, Німеччині, Австрії ділили Росію на частини, причому одну з них називали «Україною» — автор обурювався тим, що відтепер «навіть учні народних шкіл Заходу будуть учити, що існує окрема країна, яку називають “Україною”» [25, с. 639].

Довести зворотне стало одним зі спонукальних мотивів підготовки спогадів, хоч їх мета задекларована вповні об'єктивістські: не наводити ніяких доказів ані для захисту, ані для заперечення України. Автор акцентував кілька важливих, на його погляд, принципів історієписання: «літописець» не повинен мати «фальшиве авторське самолюбство»; має точно й об'єктивно передавати характеристики та ідеологію особи, не вдаючись до критики та викладу своїх міркувань; відтворювати події з фотографічною точністю, пишучи лише про те, свідком чого був особисто. Б. Стеллецький також пояснював, чому в його спогадах немає жодного посилання на документи: «багатий, старанно підібраний матеріал залишився в радянській Росії» [25, с. 644—646].

Слід зауважити, що попри задекларовані хронологічні межі мемуарів — «від Грушевського до Петлюри», тобто від Центральної Ради до Директорії — автор робив історичні екскурси у часи царя Олексія Михайловича, гетьмана Богдана Хмельницького, Переяславської ради, в добу Петра I й Івана Мазепи, доводячи бездержавність українського народу. Визначаючи територіальні межі описуваних подій, він підкреслював, що «відбувалися вони на незначній частині території великої Російської імперії, а саме на її південно-західній частині, *так званій України*» (курсив мій — *Р. П.*) [25, с. 645].

Спогади Б. Стеллецького містять чимало суперечливих, контрверсійних тверджень. Так, в іншому контексті він характеризував Україну як «багату й колись самостійну країну, колиску всієї держави Російської та незаперечне джерело, яке до останнього часу живило Північ своєю високою культурою». Наголошував, що «невдячний чиновницький Петербург» забороняв українські видання, театр, вивчення у школах «малоросійської мови», а «народний поет і борець Шевченко вважався небезпечнішим за Пугачова й Разіна» [25, с. 698].

Примітні уявлення Б. Стеллецького про національні риси українця та росіянина: «Хохол себелюбний, волелюбний, але до крайнощів ледачий, у той час як москаль

старанний, працелюбний і винахідливий». Тому «москаль» у більшості випадків виступає елементом, який експлуатує «ледачого хохла». На думку автора, особливої ворожнечі між «хохлами» й «москалями» не спостерігалось [25, с. 658]. А вже в іншому місці він писав про «штучно створену» російським чиновництвом ворожнечу між «хохлою» і «москалем» [25, с. 698]. Удаючись до історичних екскурсів, Б. Стеллецький стверджував, що «між Київською Руссю й Московським царством ніколи не було збройної боротьби. Ці два слов'янських племені за свою тисячолітню історію не знаходили підстав ворогувати між собою». Вважав незаперечною істиною, що вони один без одного існувати й бути сильними не могли [25, с. 727].

Про державні символи УНР генерал писав, що населенню «жовто-голубі» прапори відразу стали «ненависними», а коли прийшли більшовики і зняли їх, то це «багатом принесло відчуття внутрішнього задоволення». Що ж до тризуба, автор сприймав його як «знак диявола» [25, с. 657].

Досить промовистим було абсолютно негативне ставлення мемуариста до Української Центральної Ради та її лідерів. Він жодного разу не вжив офіційної назви цього представницького органа (як, до речі, й УНР). Зокрема писав: «Група українців, які організувалися в Києві, посилає в Брест-Литовськ своїх делегатів для участі в переговорах про мир» [25, с. 647]. Б. Стеллецького зовсім не дивував той факт, що цих «делегатів» визнали дипломати центральноєвропейських імперій, уклавши з «групою українців» перший в історії Великої війни 1914—1918 рр. міждержавний мирний договір.

У подібному ж зневажливому тоні зображені у спогадах і лідери Української революції. Щоправда, мемуарист не посягав на науковий авторитет М. Грушевського, проте досить упереджено пояснював причини його антиросійської налаштованості. Б. Стеллецький як виходець із генеральської родини наголошував, що М. Грушевський — «син дрібного чиновника з Облaсті Війська Донського» [25, с. 648]. Насправді ж батько майбутнього голови УЦР Сергій Федорович був відомим у Росії педагогом, директором народних училищ Ставропольської губернії й Терської області, мав чин дійсного статського радника, який прирівнювався до звання генерал-майора [35, с. 33—45]. Опозиційність М. Грушевського до Російської імперії мемуарист пояснював доволі примітивно — бажанням «жорстоко мстити» за переслідування петербурзьким чиновництвом його вчителя В. Антоновича, що й змусило, мовляв, «кинутися у крайнощі» [25, с. 650].

Розлого та натхненно описував генерал невадалу спробу М. Грушевського посісти посаду професора Київського університету, куди той відправив «цілу підводу своїх виданих праць», але рада університетських професорів відхилила його кандидатуру й обрала зовсім невідомого молодого претендента, тож начебто саме тоді М. Грушевський остаточно вирішив залишити Росію та прийняв запрошення Львівського університету [25, с. 651]. Тут, як бачимо, суцільна плутанина. Насправді М. Грушевський очолив кафедру української історії у Львові після захисту магістерської дисертації в 1894 р., а події з недопущенням його на кафедру російської історії в Києві відбулися в 1907—1908 рр., коли вчений виношував плани перенесення своєї діяльності до Наддніпрянської України [36, с. 220—221].

Б. Стеллецький писав, що у Львові М. Грушевський із метою ще більше «відмежуватися» від Росії «винайшов нову українську мову», котра була сприйнята інтелігенцією, але не зустріла співчуття серед нижчих прошарків населення, яке й надалі вважало себе «або галичанами, або росами чи малоросами» [25, с. 652]. Очевидно, генерал не був знайомий із численними працями М. Грушевського з мовного питання та захисту української мови [37, с. 382—397].

Характеризуючи В. Винниченка як обдарованого белетриста, Б. Стеллецький підкреслював, що той абсолютно негативно ставився до «малоросійської» музики, сцени, поезії. Автор спогадів не помічав алогічності своїх тверджень: чому успішний драматург мав не любити український театр, у репертуарі якого його п'єси займали левову частку, який приніс йому європейську популярність і чималі статки? І вже щоб остаточно огудити В. Винниченка, додав, що в молодості той, мовляв, «занедужав на погану хворобу, яка позначилася на мозку» [25, с. 652].

Голова Ради Народних Міністрів УНР В. Голубович і без Б. Стеллецького зажив недоброї слави серед сучасників, але генерал виводив, як він писав, «Голубовського» і студентом, і креслярем, і молодшим техніком одного з тилкових військово-шляхових управлінь [25, с. 655—656]. Та за звичкою додавав «компрогат»: нібито при призначенні до Генерального Секретаріату УЦР В. Голубович просив дозволу свого безпосереднього начальника обійняти посаду й отримати безплатний залізничний квиток, а ставши прем'єром — відмовився його прийняти. Насправді ж В. Голубович — випускник політехнічного інституту, дипломований інженер-залізничник, у 1916—1917 рр. начальник відділу водних, шосейних і ґрунтових шляхів Румунського фронту. Хоч прем'єрство його, дійсно, виявилось невдалим [38, с. 45—74].

Однак найдетальніше Б. Стеллецький описував постать С. Петлюри, наголосивши, що його необхідно поставити цілком окремо, оскільки той був «одним з ідейних соціал-революціонерів, який не боявся щось втратити, міг повести за собою» [25, с. 736], або зі ще поважнішої причини — «значно перевершив Скоропадського своїм організаторським талантом, і можна лише щиро пошкодувати, що не він у той час був гетьманом» [25, с. 737]. Дещо парадоксально, але С. Петлюра зображений у привабливішому світлі, ніж М. Грушевський, В. Винниченко, В. Голубович і навіть П. Скоропадський, адже сам Б. Стеллецький визнавав, що йому «довелося залишити свою посаду через небажання підкоритися вимозі звільнення Петлюри» [25, с. 747]. Тут генерал суперечив сам собі: якщо він так високо цінував С. Петлюру, то навіть опирався його звільненню з в'язниці, тим більше ціною втрати посади?

Генерал продемонстрував цілковиту необізнаність із біографією С. Петлюри, подав її вкрай схематично. Молодий «малорос», виходець із бідної родини, схильний захоплюватися, закоханий у свою Батьківщину, потрапляє в Петрограді у середовище «малоросійствующих вельмож», котрі через неробство й задля оригінальності створили там свій гурток. Але для «бідного бухгалтера, яким у той час був Петлюра, це стало метою і смыслом життя» [25, с. 653].

Насправді відомо про два петербурзьких періоди життя С. Петлюри: 1906 і 1908—1911 рр. Він приїздив до столиці після участі в антиурядовій діяльності

на Полтавщині, Кубані, після перебування у Львові, маючи досвід пропагандистської, журналістської та редакторської роботи. Про його перебування в Москві Б. Стеллецький узагалі не згадував [39, с. 112—126].

Складний процес формування світогляду й політичних поглядів С. Петлюри мемуарист подавав спрощено: «Поет у душі, філософ-мрійник Петлюра створює собі цілу українську ідеологію» [25, с. 653]. Далі він цитував кількасторінковий фрагмент нібито тексту С. Петлюри про історичну долю «України» від польського панування й до оголошення Тимчасовим урядом вільного вибору кожним народом своїх правителів. І саме тут С. Петлюра ставить питання: чи не час «уважати договір царя Олексія Михайловича з гетьманом Богданом Хмельницьким таким, що втратив значення й силу?» [25, с. 655]. З цією ідеологією він розвиває колосальну діяльність, спираючись на духовенство, вчителів, кооперативи. Але почався більшовицький наступ і через відсутність у соціалістів-революціонерів іншого лідера С. Петлюра перебирає на себе роль військового керівника [25, с. 655].

Для біографічних наративів Б. Стеллецького характерне ігнорування хронології подій. Наприклад, про діяльність С. Петлюри на чолі Українського генерального військового комітету й Генерального секретарства військових справ він не згадував, але вважав, що, незадоволений урядом М. Грушевського, С. Петлюра вийшов з його складу та взяв на себе роль голови з'їзду земських управ. Уточнимо, що вийти його змусили з уряду В. Винниченка у грудні 1917 р., а головування у Всеукраїнському земському союзі — це події квітня 1918 р. Потім ідеться про відступ «соціалістів-революціонерів» до заходу Волині на початку лютого 1918 р., де вони згурпувалися навколо С. Петлюри, а головно генерала К. Прісовського. Дійсно, і С. Петлюра на чолі Гайдамацького коша Слобідської України, і К. Прісовський з Окремою Запорізькою бригадою склали кістяк українських військ, які разом із дивізіями союзників звільняли Україну від більшовиків. За домовленістю з німецьким командуванням першими вступили в Київ. Однак наступні твердження автора спогадів уже далекі від дійсності — «за ними йшли невеликі частини німців, які фактично не брали участі в цій боротьбі» [25, с. 659]. Після цього виникає питання: чим займалися десятки німецьких дивізій і яка їх роль у звільненні України від більшовиків? Вичерпну відповідь на нього дають сучасні німецькі й австрійські історики [40—41].

Керуючись переконанням, що «хохли й москалі між собою ніколи не воювали» [25, с. 727], Б. Стеллецький першу та другу російсько-українські війни 1918—1919 рр. називав «наступом більшовиків на Південно-Західний край», хоч і розрізняв події — «їх тепер заведено називати “першими більшовиками” на відміну від “других”, які з'явилися після Директорії Петлюри» [25, с. 658].

Б. Стеллецький у споминах демонстрував абсолютну необізнаність із розкладом партійно-політичних сил в Україні 1917 р. Для нього М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Голубович — соціалісти-революціонери, але не за належністю до УПСР (насправді В. Винниченко й С. Петлюра були лідерами УСДРП), а як адепти соціалістичної ідеології. Про жодну з провідних українських партій — соціал-демократів, соціалістів-федералістів, соціалістів-самостій-

ників — не йдеться. Він уважав, що в Києві дуже легко організувався окремий український уряд, позаяк Тимчасовий уряд скасував владу на місцях і дозволив населенню заповнювати адміністративні місця виборними особами [25, с. 647].

На думку автора спогадів, саме в такий спосіб на київській політичній сцені з'явилася «соціал-революційна» організація, яка захопила всю владу у свої руки. Очевидно, такою Б. Стеллецькому представлялася Українська Центральна Рада, хоч її офіційної назви він жодного разу не вжив. Ані про складні відносини з Тимчасовим урядом, ані про універсали також не згадав. А щодо М. Грушевського, то він, мовляв, «майже насильно, за волосся був притягнутий як націоналіст українського гатунку» [25, с. 648]. Насправді ж учений був переконаним і послідовним українським патріотом, щоправда з неподоланими федералістськими поглядами навіть після проголошення самостійності УНР. До жодної з політичних партій, представлених у Центральній Раді, не належав, але підтримував найбільшу з фракцій — соціалістів-революціонерів.

І, нарешті, підсумкова оцінка діяльності М. Грушевського й В. Винниченка як взірць генеральської «аналітики»: «Взагалі ці дві особи здійснювали багато галасу, але ні користі, ні шкоди не робили. І в період українського уряду нічим себе не проявили» [25, с. 653]. Цей пасаж викликає питання: таких висновків Б. Стеллецький дійшов через необізнаність із тогочасними подіями в Україні чи свідомо фальсифікував їх з огляду на переконання про «споконвічну» бездержавність «України»? На наш погляд, саме друге.

Служачи у транспортному відділі штабу Румунського фронту, був свідком українізації окремих з'єднань, до чого ставився упереджено: «якась група нікому невідомих дотепер осіб у Петрограді порушує питання про українізацію частини армії» [25, с. 646]. На його думку, першим було українізовано корпус генерала П. Скоропадського. Поза сумнівом, Б. Стеллецький знав і про створення на базі Південно-Західного й Румунського фронтів Українського фронту, командувачем якого генеральний секретар військових справ С. Петлюра призначив його шефа генерала Д. Щербачова. До того ж із кінця 1917 р. він мешкав у Києві, тож не мав уявлення про діяльність Центральної Ради й уряду УНР просто не міг. Примітно, що заходи німецького командування з організації повалення української влади у квітні 1918 р. мемуарист описував досить детально та загалом об'єктивно. Поза сумнівом, Б. Стеллецький цілком свідомо уникав висвітлення процесу створення української державності, применшував роль її лідерів.

Хоча в іншому контексті автор мемуарів усупереч попереднім твердженням писав: «Грушевський і Петлюра довго ще залишаться особистостями, про яких багато будуть говорити. Їхня українська ідеологія залишить глибокий слід в історії Росії як виправдання сепаратистських устремлінь й інших частин Російської імперії» [25, с. 727]. Цілком очевидно, що для Б. Стеллецького вони насамперед «сепаратисти», руйнівники російської держави.

В розлогіх і несистемних спогадах можна знайти й міркування щодо українських діячів революційного періоду, які вже ближчі до дійсності. Очевидно, ієрархічний ряд їх він вибудовував свідомо: «Петлюра, Грушевський, Дорошен-

ко, Винниченко, Макаренко [...] усі вони були об'єднані ідеєю відновлення своєї Батьківщини — це було їх перше й основне завдання, на ньому всі вони сходились, але далі вже почалося розходження, [...] утворилися дві течії: сепаратистична й федералістична» [25, с. 734].

Автор також виділяв дві організації: «Батьюшковці — чисто націоналістична і Протофіс — чисто космополітична» [25, с. 736]. Під «батьюшковцями» він вочевидь мав на увазі військове товариство «Батьківщина», яке об'єднувало патріотично налаштованих українських офіцерів і перебувало під впливом партії соціалістів-самостійників. Його провідні члени генерали О. Греков, О. Осецький, В. Павленко та інші фактично були в опозиції до гетьманської влади й восени 1918 р. підтримали Директорію. Щодо Протофісу, то це корпоративно-власницьке об'єднання промислово-фінансових організацій, яке орієнтувалося на відродження єдиної Росії. Оскільки у промисловості була значна частка іноземного капіталу, то, на думку генерала, Протофіс мав ознаки космополітизму. Тим більше, що його лідери — князь О. Голіцин, граф О. Бобринський, М. фон Дітмар, А. Добрий — аж ніяк не пов'язували поняття «Вітчизна» з Україною.

Генерал Б. Стеллецький був переконаним монархістом і не приховував у спогадах свого негативного ставлення до міністрів-кадетів, які складали більшість гетьманського уряду. А щодо їхнього лідера П. Мілюкова він демонстрував ще й цинічний антисемітизм: «Цей жалюгідний політичний доктринер був смішним у своєму боягузстві та, хоч за своїм родоводом уважався слов'янином, але на вдачу був дуже схожим на чистокровного Ізраїля, так що навіть була можливість припустити, чи не потрапила випадково в нього кров цього племені через гріх його матері» [25, с. 749]. Насправді це гротескно-принизливе зображення постаті П. Мілюкова далеко від його реальної ролі у справах Української Держави. По-перше, він зовсім не був доктринером. У 1918 р. здійснив політичний дрейф від палкого антантиста до германофіла, а після поразки Німеччини знов став адептом держав Згоди. По-друге, «жалюгідного» діяча приймали генерал В. Гренер і посол А. Мумм, зацікавившись його ідеєю можливого протекторату Німеччини над Росією.

П. Мілюков мав досить великий вплив на членів гетьманського уряду. Міністри-кадети щотижня збиралися на засідання в голови управи Д. Григоровича-Барського. Тут обговорювалися нагальні питання державного життя та викристалізовувалася позиція, яка зобов'язувала виступати в уряді досить згуртовано [42, с. 100—102, 110]. Особливо яскраво це виявилось під час жовтневої кризи. Б. Стеллецький учергове суперечив самому собі й визнавав, що «мілюковські наради відразу подіяли на мирне життя Ради міністрів. Ярі кадети, окрилені своїм учителем, стали наполягати на проведенні повної кадетської програми». Таке твердження не відповідає характеристиці «жалюгідного боягуза» [25, с. 749].

Ще один сюжет зі спогадів Б. Стеллецького заслуговує на особливо прискіпливу увагу, оскільки спотворює картину взаємин П. Скоропадського й німецьких військово-дипломатичних кіл в Україні після вересневого візиту гетьмана до Берліна. Окремі українські дослідники, прийнявши на віру записки генерала, впевнено стверджують, що внаслідок зустрічі очільника Української Держави з імператором

Вільгельмом II ставлення німецьких представників у Києві до П. Скоропадського стало майже раболіпним [29, с. 162]. Процитуємо мемуариста: «Після того, як у Берліні німецькому послу А. фон Мумму в імператорській ложі театру було вказано сидіти за спиною гетьмана, його раніше зверхній тон змінився на лагідний» [25, с. 704—705].

Насправді нічого подібного не сталося. Посол А. Мумм уважав посаду гетьмана чимось середнім між президентом і монархом та ніколи публічно не допускав зверхнього ставлення до П. Скоропадського. Саме він рекомендував МЗС Німеччини форму звертання до гостя — «ясновельможний» — під час державного візиту. Змінити своє ставлення до нього він не міг фізично. Наприкінці свого перебування в Берліні П. Скоропадський 15 жовтня 1918 р. дав бенкет на честь В. Гренера й А. Мумма, де посол аж ніяк не міг виявити неповагу до господаря. Саме того дня він розпрощався з гетьманом і більше в Україну не повернувся, пішов у відпустку, а потім подав у відставку.

Призначений після вбивства фельдмаршала Г. Айхгорна командувачем німецьких військ генерал Г. Кірхбах постійно перебував у своїй штаб-квартирі у Вільні. Останній приїзд до Києва відбувся 1 вересня 1918 р., коли він був присутній на параді сформованої в Німеччині з військовополонених-українців Сірожупанної дивізії. За кілька днів П. Скоропадський поїхав до Німеччини, а Г. Кірхбах відбув до своєї ставки. В Київ він повернувся тільки у середині жовтня й мав нагоду тепло привітати гетьмана на прийомі в оберкомандо. Наступного разу Г. Кірхбах прибув до Києва для завершення евакуації німецьких військ наприкінці грудня 1918 р., коли санітарний поїзд уже віз П. Скоропадського під виглядом пораненого німецького солдата в Берлін. Тільки у середині січня 1919 р. він з оберкомандо через Брест виїхав до Німеччини.

Генерал В. Гренер не допускав зверхнього ставлення до П. Скоропадського, оскільки в особі гетьмана бачив рівного собі у військовому статусі: обидва генерал-лейтенанти, обидва командували корпусами. Німецький генерал — виходець із середнього класу, вихований у традиціях пруського ієрархізму, поважав шляхетне походження й належність гетьмана до почту колишнього російського імператора. В повоєнних спогадах він відзначав, що йому особисто П. Скоропадський був симпатичний, а «в усіх німецьких діячів, з якими він спілкувався, викликав увагу й повагу. Він був надійний і чесний» [43, с. 400].

Після від'їзду П. Скоропадського з Німеччини В. Гренер залишався в Берліні аж до початку жовтня і став свідком важливих політичних змін: канцлером було призначено ліберала Максиміліана Баденського, до кабінету ввійшли соціал-демократи, новим міністром закордонних справ став В. Зольф, військовики втратили вплив на визначення зовнішньої політики. За цей час лідери очолюваного В. Винниченком Українського національного союзу знайшли підтримку з боку лівих у Райхстагу. Нові директиви МЗС щодо України різко дисонували з дружньою атмосферою нещодавнього візиту П. Скоропадського. Вони мали абсолютно імперативний характер: дати вказівку гетьманові про українізацію уряду, при цьому він має спиратися на УНС, який у майбутньому повинен стати Національними зборами; видалити з України «великоросійські елементи» й агентів Антанти; Україна повинна офіцій-

но попросити залишити німецькі війська; для реалізації цих заходів до Києва прибуде спеціальна місія на чолі з соціал-демократом А. Зюдекумом. Ба більше, МЗС Німеччини планувало на прохання українських соціалістів відкликати з України найближчих помічників В. Гренера — майорів Г. Гассе та В. Яноша.

Зрозуміло, що після повернення до Києва В. Гренер не став одягати парадний мундир і просити аудієнції у П. Скоропадського. Навпаки, гетьман консультувався з генералом щодо можливого виведення німецьких військ після закінчення війни, і той порадив офіційно звернутися до Берліна з проханням їх залишити. В. Гренер активно зайнявся проблемами українізації гетьманського уряду. Змушений був особисто вести тривалі перемовини з В. Винниченком, намагаючись погамувати його вимоги повної відставки кабінету Ф. Лизогуба. Доручив радникові Г. Берхему й генконсулові Е. Тілю в контакт з гетьманом формувати уряд. Наприкінці жовтня В. Гренер був призначений першим генерал-квартирмейстером генштабу замість Е. Людендорфа. Він тепло попрощався зі П. Скоропадським і виїхав на Батьківщину, де на нього чекала важка місія провести капітуляцію німецької армії та вмовити імператора Вільгельма II зректися престолу [44, с. 140—183; 45, с. 144—189].

Щодо тверджень Б. Стеллецького про кардинальні зміни у ставленні до П. Скоропадського представників Німеччини після візиту, то вони виявилися суцільним міфом. І водночас свідченням необхідності критичного підходу до мемуарів тогочасних діячів (включаючи генерала Б. Стеллецького), в яких правдиві та унікальні відомості тісно переплелися з численними неточностями, а то й вигадками.

* * *

Російський офіцер, який волею обставин пішов на службу Українській Державі, Б. Стеллецький обіймав найвищу посаду в гетьманській адміністрації, був утаємничений у складні перипетії палацового життя, однак залишався ідейним монархістом і не поділяв поглядів П. Скоропадського на розбудову новітнього гетьманату. Весь пафос його мемуарів спрямований на доведення того, що української державності «не було, немає й бути не може». Цій меті підпорядковані розлогі екскурси в минуле «хохлів» і «москалів», твердження про їх мирне співжиття, визначену природою «невіддільність» цих народів. Панування росіян автор пояснював ледачою вдачею «хохлів», на відміну від працелюбних «москалів», а утиски української мови й культури творилися не царями та їхніми міністрами, а лихим петербурзьким чиновництвом.

Автор мемуарів переконаний, що при потуранні Тимчасового уряду «група українців» захопила владу в «Південно-Західному краї». Він послідовно відмовлявся називати, а отже й визнавати Україну як державу. Поняття «Україна» брав у лапки (або писав «так звана Україна», «територія Південно-Західного краю Росії»), уникав термінів «Центральна Рада», «УНР».

Політичні сили, які «захопили владу» «в частині колишньої Російської імперії» завдяки згаданому «потуранню» Тимчасового уряду, Б. Стеллецький називав «соціалістами-революціонерами», очевидно маючи на увазі ідейні соціалі-

лістичні погляди, а не формальну партійність. Жодної з українських партій періоду 1917 — початку 1918 рр. він не згадав.

Значне місце в мемуарах займають характеристики й оцінки провідних діячів «соціал-революційної організації» — С. Петлюри, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Голубовича. При цьому автор демонструє елементарну необізнаність з їхніми біографіями, примітивізує спонукальні мотиви революційної боротьби та дійсну роль у тогочасних подіях. У життєписах українських діячів вишукував факти, які надавали б негативу цим постатям.

Спогади вкрай далекі від задекларованих у вступі запевнень «точно й об'єктивно давати характеристику», «передавати події з фотографічною точністю», «викладати лише те, чому був свідком». Хронологія порушується, біографічні дані переплутані, окремі прізвища викривлені. Примітною рисою стали суб'єктивні, а нерідко й контрверсійні оцінки історичних явищ та фігур.

Загалом спогади Б. Стеллецького як джерело з історії України революційної доби 1917 — початку 1918 рр. характеризуються одновекторною візією минулих і тогочасних подій, детермінованою політичною позицією автора — російського шовініста, українофоба, який не допускав найменшої можливості існування «України» як держави.

Відзначимо, що антиукраїнським інвективам столітньої давнини, що вийшли з-під пера Б. Стеллецького, співзвучні твердження нинішнього новоявленого верховного кремлівського «історика», російських пропагандистів і «науковців» про «історичну єдність» росіян та українців, про «споконвічну відсутність» української державності, про «російські історичні території» тощо. Все це використовується для обґрунтування повномасштабної війни проти України, загарбницької політики, геноциду української нації.

За всіх хиб мемуарів Б. Стеллецького, обумовлених його ідейно-політичними поглядами, зокрема щодо історичного минулого України, національних політичних сил та їхніх лідерів, вони залишаються цікавим історичним джерелом, що містить чимало цінних свідчень про функціонування гетьманських адміністрацій, уряду, палацу, про стиль правління очільника держави, про побут його родини.

Грунтовне наукове вивчення тематики Української революції 1917—1921 рр., динамічна актуалізація джерельної бази, що включає широкий спектр праць мемуарного характеру, дають дослідникам можливість вдумливого підходу до використання спогадів тогочасних діячів, зокрема генерала Б. Стеллецького, фахової верифікації викладених у них фактичних даних та оціночних суджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kalakura, Ya. Ukrainiske istorychne dzhereloznavstvo: tradytsii i suchasnist. *Konstanty*. 1996. 2 (5): 31-34 [in Ukrainian].
[Калакура Я. Українське історичне джерелознавство: традиції і сучасність. *Константи*. 1996. № 2 (5). С. 31—34].
2. Makarchuk, S. Pysemni dzherela z istorii Ukrainy. Lviv, 1999 [in Ukrainian].
[Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів, 1999. 352 с.].

3. Pavlenko, S. Do pytannia pro periodyzatsiiu istoriohrafii ukrainskoho dzhereloznavstva. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka: Istoriiia*. 2001. 54: 17-18 [in Ukrainian].
[Павленко С. До питання про періодизацію історіографії українського джерелознавства. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Історія*. Вип. 54. Київ, 2001. С. 17—18].
4. Kalakura, Ya.S. (Eds.). *Istorychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk*. Kyiv: Lybid, 2002 [in Ukrainian].
[Історичне джерелознавство: Підручник. Я.С. Калакура (кер. авт. кол.), І.Н. Войцеховська, Б.І. Корольов та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.].
5. Vynnychenko, V. *Vidrodzhennia natsii*. Kyiv; Vienna, 1920. I—III [in Ukrainian].
[Винниченко В. Відродження нації. Київ; Відень, 1920. Ч. I. 348 с.; Ч. II. 328 с.; Ч. III. 535 с.].
6. Halahan, M. *Z moikh spomyniv... 1880-ti — 1920-ti*. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Галаган М. З моїх споминів... 1880-ті — 1920-ті. Київ, 2005. 655 с.].
7. Bilokin, S. (Ed.). *Hrushevskiyi M. Spomynu*. Kyiv. 1989. № 8-11 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Спомини. Підгот. тексту та прим. С. Білоконя. Київ. 1989. № 8—11].
8. Doroshenko, D. *Moi spomynu pro nedavnie mynule (1914—1920 rr.)*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.). Київ: Темпора, 2007. 632 с.].
9. Mazepa, I. *Tvorena derzhava (Borotba 1919 r.)*. Spohady. *Zbirnyk pam'iaty Symona Petliury (1879—1926)*. Kyiv, 1992. 16-75 [in Ukrainian].
[Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 р.). Спогади. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926)*. Київ, 1992. С. 16—75].
10. Kapustianskyi, M. *Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv — Odesu v 1919 r.* Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 р. Київ, 2004. 267 с.].
11. Makhno, N. *Vospominaniya, materialy i dokumenty*. Kiev, 1991 [in Russian].
[Махно Н. Воспоминания, материалы и документы. Киев, 1991. 192 с.].
12. Omelianovych-Pavlenko, M. *Spohady komandarma (1917—1920)*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917—1920). Київ, 2007. 608 с.].
13. Petriv, V. *Viiskovo-istorychni pratsi*. Spomynu. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ, 2002. 608 с.].
14. Tiutiunnyk, Yu. *Vid "Dviiky" do HPU: Dokumenty i materialy*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Тютюнник Ю. Від «Двійки» до ГПУ: Документи і матеріали. Київ, 2011. 606 с.].
15. Yelovskyykh, U. *Zahalnoteoretichni pytannia vuvchennia memuariv yak istorychnoho dzherela: istoriohrafiiia problemy*. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. 2006. 13: 152-161 [in Ukrainian].
[Єловських У. Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографія проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Вип. 13. Київ, 2006. С. 152—161].
16. Liubovets, N. *Vuvchennia memuariv yak istorychnoho i biohrafichnoho dzherela: do istoriohrafii problemy*. *Ukrainska biohrafistyka*. 2010. 7: 66-104 [in Ukrainian].
[Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного і біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. Вип. 7. Київ, 2010. С. 66—104].
17. Melnychenko, V. *Podii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr. na Cherkashchyni v memuarakh derzhavnykh i viiskovykh diiachiv*. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*. 2017. 1: 31-39 [in Ukrainian].

- [Мельниченко В. Події Української революції 1917—1921 рр. на Черкащині в мемуарах державних і військових діячів. *Вісник Черкаського університету. Серія: Іст. науки*. Вип. 1. Черкаси, 2017. С. 31—39].
18. Parkhomenko, V. Мемуарні свідчення про події 1917—1921 рр. в радянській Україні: до загальної характеристики. *Наукowyi visnyk MNU im. V.O. Sukhomlyns'koho. Seriia: Istorychni nauky*. 2014. 3.37 (105): 148-153 [in Ukrainian].
[Пархоменко В. Мемуарні свідчення про події 1917—1921 рр. в радянській Україні: до загальної характеристики. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. Вип. 3.37 (105). Миколаїв, 2014. С. 148—153].
 19. Rurik, R.Ya. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917—1921 рр. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy 1917-1921 rr.* 2009. 4: 31-58 [in Ukrainian].
[Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917—1921 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* Вип. 4. Київ, 2009. С. 31—58].
 20. Sychevskiy, A. Мемуари як ехо-документи: векторы автобіографічної нарації, засади використання та інтерпретація. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. 2023. 13: 243-264 [in Ukrainian].
[Сичевський А. Мемуари як ехо-документи: вектори автобіографічної нарації, засади використання та інтерпретація. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 13. Житомир, 2023. С. 243—264].
 21. Auerbakh, V. V Ukraine: Revolyutsionnoe obshchestvo po lichnym vospominaniyam. *Arkhiv russkoy revolyutsii*. 1924. 16: 49-99 [in Russian].
[Ауэрбах В. В Украине: Революционное общество по личным воспоминаниям. *Архив русской революции*. Т. 16. Берлин, 1924. С. 49—99].
 22. Mogilyanskiy, N. Tragediya Ukrainy (Iz perezhitogo v Kieve v 1918 g.). *Arkhiv russkoy revolyutsii*. 1923. 11: 74-105 [in Russian].
[Могилянський Н. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 г.). *Архив русской революции*. Т. 11. Берлин, 1923. С. 74—105].
 23. Chubinskij, M. Na Donu (Iz vospominanij ober-prokurora). *Donskaya letopis*. 1924. 3 [in Russian].
[Чубинський М. На Дону (Із wspomинаний обер-прокурора). *Донская летопись*. 1924. № 3].
 24. Babka, L., Koprshivova, A. & Petrusheva, L. (Comps.). Russkij zagranichnyj istoricheskij arkhiv v Prage — dokumentatsiya. Praha, 2011 [in Russian].
[Русский заграничный исторический архив в Праге — документация. Сост.: Л. Бабка, А. Копршилова, Л. Петрушева. Прага, 2011. 564 с.].
 25. Ivantsova, O.K. (Ed., comp.). Getman P.P. Skoropadskii. Ukraina na perelome. 1918 god.: Sb. dok. Moscow, 2014 [in Russian].
[Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сб. док. Отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова. Москва, 2014. 1087 с.].
 26. Ijlin, A. & Steletskij, G. Eshche raz pro rod shostakovskikh Stelletsikh. *Histarychnaia brama: Histryko-kraiaznavchy chasopis*. 2018. 1 (29): 84-101 [in Russian].
[Ильин А., Стелецкий Г. Ещё раз про род шостаковских Стеллецких. *Гістарычная брама. Гістарыко-краязнаўчы часопіс*. 2018. № 1 (29). С. 84—101].
 27. Hai-Nyzhnyk, P. Borys Stellets'kyi — nachalnyk holovnoi kvartyry ta vlasnoho shtabu hetmana P. Skoropadskoho. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. 7: Spetsvypusk "Pavlo Skoropadskiy — ostannii hetman Ukrainy (do 140-richchia vid dnia narodzhennia)". 2013. 175-183 [in Ukrainian].

- [Гай-Нижник П. Борис Стеллецький — начальник головної квартири та власного штабу гетьмана П. Скоропадського. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 7. Спецвипуск «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». Київ, 2013. С. 175—183].
28. Hai-Nyzhnyk, P. Nachalnyku osobystoho shtabu hetmana P. Skoropadskoho. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*. 2010. 2: 45-56 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Начальники особистого штабу гетьмана П. Скоропадського. *Виіськово-історичний альманах*. Вип. 2. Київ, 2010. С. 45—56].
29. Hai-Nyzhnyk, P. Pavlo Skoropadskyy i vlasnyi shtab hetmana vsiiei Ukrainy: borotba za vladu i derzhavnist. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і власний штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. Київ, 2019. 626 с.].
30. Kaliberda, Yu. Viiskova memuarystyka yak dzherelo vuvchennia istorii ukrainskykh viiskovykh formuvan 1917—1921 rr. (*Candidate's thesis*). Kyiv, 2003. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0404U000533> [in Ukrainian].
[Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917—1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 183 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0404U000533>].
31. Kaliberda, Yu. Viiskova memuarystyka yak dzherelo doslidzhennia viiskovoi polityky Ukrainskoi derzhavy doby hetmanatu Pavla Skoropadskoho. *Voienna istoriia*. 2002. 5-6: 85-93 [in Ukrainian].
[Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело дослідження військової політики Української держави доби гетьманату Павла Скоропадського. *Воєнна історія*. Вип. 5-6. Київ, 2002. С. 85—93].
32. Fedorova, L. Stellets'kyi Borys Semenovich — malovidomyi diiach pamiatkookhoronnoho rukhu v Ukraini. *Kraieznaustvo*. 2011. 2: 263-274 [in Ukrainian].
[Федорова Л. Стеллецький Борис Семенович — маловідомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні. *Краєзнавство*. Вип. 2. Київ, 2011. С. 263—274].
33. Lytvyn, M. & Naumenko, K. Stellets'kyi Borys Semenovich. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 9. Kyiv, 2012. 844-845 [in Ukrainian].
[Литвин М., Науменко К. Стеллецький Борис Семенович. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. Київ, 2012. С. 844—845].
34. Lytvyn, M. & Naumenko, K. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XX st.: Heneraly i admiraly. Lviv; Kharkiv, 2007 [in Ukrainian].
[Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів; Харків, 2007. 274 с.].
35. Kucherenko, M. Serhii Hrushevskyy: naukovec, osvitianyn i hromadianyn. *Ukranskyi istoryk*. 2004. 1-2: 33-45 [in Ukrainian].
[Кучеренко М. Сергій Грушевський: науковець, освітянин і громадянин. *Український історик*. 2004. № 1-2. С. 33—45].
36. Pyrih, R. & Telvak, V. Mykhailo Hrushevskyy: zhyttiepys na tli doby. Kherson, 2021 [in Ukrainian].
[Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон, 2021. 572 с.].
37. Hrushevskyy, M.S. Cherhova sprava. Shkilna mova. Kolyshnia osvita i teperishnia temnota. Mova panska i muzhytska. Promovyly. *Hrushevskyy M.S. Tvory u 50 t.* T. 3. Lviv, 2005. 382-397 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Чергова справа. Шкільна мова. Колишня освіта і теперішня темнота. Мова панська і мужицька. Промовили. *Грушевський М.С. Твори у 50 т.* Т. 3. Львів, 2005. С. 382—397].

38. Ostashko, T. Vsevolod Holubovych: portret na politychnomu tli. *Problemy vuvchennia istorii Ukrainської revoliutsii 1917—1921 rr.* 2011. 6: 45-74 [in Ukrainian].
[Осташко Т. Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* Вип. 6. Київ, 2011. С. 45—74].
39. Bezkhutryi, Yu. Zhurnalistska diialnist Symona Petliury v Peterburzi i Moskvi. *Naukovi zapysky NaUKMA.* T. 182: Istorychni nauky. 2016. 112-126 [in Ukrainian].
[Безхутрий Ю. Журналістська діяльність Симона Петлюри в Петербурзі і Москві. *Наукові записки НаУКМА.* Т. 182: Історичні науки. Київ, 2016. С. 112—126].
40. Dornik, V. & Karner, S. (Comps.). Okupatsiia Ukrainy 1918 roku: istorychnyi kontekst, stan doslidzhennia, ekonomichni ta sotsialni naslidky (Mat. mizhnar. nauk. konf.). Chervnivtsi, 2009 [in Ukrainian].
[Окупація України 1918 року: історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції). Упоряд. В. Дорнік, С. Карнер. Пер. з нім. Чернівці, 2009. 204 с.].
41. Dornik, V. (Comp.). Ukraina mizh samovuznachenniam ta okupatsiieiu: 1917—1922 rr. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Україна між самовизначенням та окупацією: 1917—1922 рр. Упоряд. В. Дорнік та ін. Пер. з нім. Наук. ред. Р. Пиріг. Київ, 2015. 512 с.].
42. Sorokina, V., Kirzhaev, S. (Comps.). Vernadskij V. Dnevniky 1917—1921. Kyiv, 1994 [in Russian].
[Вернадский В. Дневники 1917—1921. Сост. М. Сорокина, С. Киржаев. Киев: Наукова думка, 1994. 270 с.].
43. Groener, W. Lebenserinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. Gottingen, 1957. 400 S.
44. Pyrih, R. Heneral Vilhelm Hrener — nachalnyk shtabu Oberkomando. *Vidnosyny Ukrainy i Tsentralnykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 r.* Kyiv, 2018. 140-183 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Генерал Вільгельм Гренер — начальник штабу Оберкомандо. *Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 140—183].
45. Pyrih, R. Heneral Vilhelm Hrener — nachalnyk shtabu armiiskoi hrupy “Kyiv”. *Vidnosyny Ukrainy i Tsentralnykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 r.* Kyiv, 2018. 144-189 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Генерал Вільгельм Гренер — начальник штабу армійської групи «Київ». *Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 144—189].

Надійшла / Received 10.05.2025

Ruslan PYRIH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Chief Research Fellow,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ruslan_pyrih@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

MEMOIRS OF B. STELLETISKYI THE CHIEF
OF STAFF OF HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI AS A HISTORICAL
SOURCE: AN ATTEMPT AT MODERN VERIFICATION

The purpose is to analyze the text of the memoirs of General B. Stelletsnyi to determine the reliability of the factual materials presented in them, assessments of historical events and figures. **The methodological basis** is based on the principles of historicism, impartiality. Methods of logical, textological, comparative analysis, as well as problem-chronological, personification analysis are used. **The novelty** is determined by the first attempt in Ukrainian source studies to verify the memoirs of one of the highest officials of the Hetman's administration in June — October 1918. The memoir highlights the memoirist's vision of the historical fate of Ukrainians, their relations with Russians, events in the Ukrainian lands after the collapse of the Russian Empire, and assessments of leading figures of the revolutionary era. **Conclusions.** The author of the memoirs, based on his monarchist views, proves the *Khokhol's* immanent statelessness, the regularity of the domination of the *Moskals* over them, and avoids the terms *Ukraine*, *Central Rada*, *UPR*, and *Ukrainians*. It simplifies their struggle to create their state, presents political portraits of the leaders of the Ukrainian Revolution in a rather subjective and contradictory manner, and believes that they will go down in Russian history as *separatists* and *destroyers of the state*. The analysis shows that the use of B. Stelletsnyi's memoirs as a historical source requires a thoughtful approach and the indispensable verification of the facts and value judgments.

Keywords: *B. Stelletsnyi, Socialist-Revolutionaries, Provisional Government, P. Skoropadskyi, S. Petliura, M. Hrushevskyi, V. Vynnychenko.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.200>
УДК 001.891:930.85(477.54)“1940/1980”

Ірина СПОДЕНЕЦЬ

кандидатка культурології, начальниця музейного сектора,
Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут»
(Харків, Україна)
ira.rudavina25@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0702-3806>

СТІННІ ГАЗЕТИ ХАРКІВСЬКОГО ФІЗИКО-ТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ 1940—1980-х рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Мета — ввести до наукового обігу корпус історичних джерел — стінних газет одного з найпотужніших центрів фізичної науки в Україні та свого часу провідного осередку ядерно-фізичних досліджень — Харківського фізико-технічного інституту й надати їм розгорнуту джерелознавчу характеристику. **Методологія** ґрунтується на джерелознавчому підході, принципах системності, історизму, наукової неупередженості, що дозволило вивчати стінні газети ХФТІ як цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів, уникнути однобічності й суб'єктивного погляду на предмет дослідження, критично схарактеризувати об'єкт у взаємозв'язку з історичними реаліями. У процесі дослідження було також використано методiku джерелознавчої критики, методи класифікації, контент-аналізу. **Наукова новизна** визначена розкриттям інформаційного потенціалу стінних газет ХФТІ другої половини 1940—1980-х рр. у контексті нової дослідницької парадигми. Увагу зосереджено на аналітичній критиці стінгазет як своєрідного часопису, що документує інституційну пам'ять. Схарактеризовано диференційоване за жанровими ознаками текстове наповнення стіннівок. Запропоновано класифікацію їх за принципом видової належності в категорії писем-

Цитування: Споденець І. Стінні газети Харківського фізико-технічного інституту 1940—1980-х рр.: джерелознавча характеристика та інформаційний потенціал. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 200—216. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.200>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

них джерел. **Висновки.** Констатовано релевантність стінних газет ХФТІ для розширення джерельної бази й поглибленого аналізу історичної реальності в Україні в умовах радянського режиму, доповнення історичних знань деталями міського повсякдення.

Ключові слова: *стінна газета (стінгазета, стіннівка), історичне джерело, замітка, інформаційний потенціал стінної преси, Харківський фізико-технічний інститут.*

Одне з джерел, функції та завдання якого визначалися характером історичної епохи, — стінні газети. Цей різновид джерел у сучасній українській історичній науці недооцінений, його специфіка та інформаційний потенціал висвітлені недостатньо. До того ж кількість збережених оригіналів стінгазет радянської доби дужа обмежена. Тому виявлення понад 130 стіннівок періоду другої половини 1940—1980-х рр. є абсолютно унікальним. Ураховуючи той факт, що саме в повоєнне двадцятиріччя наукова діяльність стала масовою професією, наукова робота у сфері фізики — найбільш популярною спеціальністю, фізична наука стрімко розвивалась, а Харківський фізико-технічний інститут (ХФТІ) став визнаним і впливовим лідером у своїй галузі — розширення джерельної бази вивчення цього феномена напрочуд актуальне. Дослідження стінгазет у межах нової дослідницької парадигми, що виходить за рамки ідеологічної інтерпретації історичних джерел, допоможе подолати радянські стереотипи, що особливо важливо в умовах сучасного переосмислення ролі науки у суспільстві та збереження інституційної пам'яті. Встановлення автентичності, надійності й розкриття інформаційного потенціалу стінних газет сприятиме їх актуалізації як історичного джерела.

Історична довідка

Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» — найстаріша в Україні установа, де творилась історія фізики ХХ ст. Засновано його в 1928 р. як Український фізико-технічний інститут (УФТІ). У 1939 р. перейменовано на Фізико-технічний науково-дослідний інститут АН УРСР, 1946 р. — на Харківський фізико-технічний інститут АН УРСР. Статус першого в Україні національного наукового центру установа отримала 1993 р. Провідні наукові школи ХФТІ добре знані серед наукової спільноти світу. Свого часу тут працювали А. Вальтер, А. Ландау, О. Лейпунський, К. Синельников, А. Шубніков і багато інших, діяльність яких значно впливала на репутацію установи, формування її ідентичності. УФТІ неодноразово відвідували всесвітньо відомі вчені й нобелівські лауреати Н. Бор, П. Капіца, П. Ернфест, П. Дірак, В. Вайскопф та інші, що додавало інституту авторитету, статусу, світового визнання. Тут уперше в СРСР розщепили ядро атома літію, створили школу теоретичної фізики, збудували один із найпотужніших у світі на той час генераторів Ван де Граафа. В повоєнні роки ХФТІ брав активну участь у вивченні проблеми використання атомної енергії, зокрема в радянському ядерному проєкті під керівництвом І. Курчатова. Інтенсивний розвиток установи з другої половини 1940-х рр. сприяв тому, що в 1980-х рр. вона стала єдиним в УРСР центром термоядерних досліджень із сучасною експериментальною базою. Однак саме цей період — найменш відомий етап історії ХФТІ, оскільки інститут мав статус «режимного об'єкта».

Виявлення та первинне опрацювання стінгазет

Улітку 2023 р. під час обстеження стану даху головного корпусу Старого майданчика Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» (ННЦ «ХФТІ») співробітник фізико-технічного факультету¹ Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна В. Ковтун виявив на горищі значну кількість стінних газет, датованих другою половиною ХХ ст. Первинний огляд, проведений інженером лабораторії ядерної фізики цього факультету Ю. Щаповим, забезпечив попередню інвентаризацію колекції. Важливим етапом у подальшій роботі з історичним джерелом стало взяття стіннівок на облік відомчим науково-технічним музеєм ННЦ «ХФТІ», де й було започатковано їх системне вивчення. Проведений візуальний огляд стану стінгазет із подальшою класифікацією пошкоджень за критеріями фізичного зносу, біологічного враження та механічних дефектів дозволив визнати — 40 % їх збереглися у відносно доброму стані, а незначні дефекти не впливають на читабельність; 50 % мають суттєві сліди старіння, але придатні для подальшого реставраційного втручання; 10 % — у дуже поганому стані. З огляду на кількість випусків, формат (довжина деяких екземплярів перевищує 5 м) і незадовільний загальний стан (60 %) виникла потреба у залученні додаткових ресурсів для їх опрацювання. На початку 2024 р. весь масив було переправлено з Харкова до Львова, де у Центрі міської історії у серпні того ж року стартував масштабний дослідницький проект «Стінні газети Харківського фізико-технічного інституту як джерело з історії повсякдення (друга половина 1940-х — 1980-ті рр.)», що тривав шість місяців і мав на меті оцінку джерелознавчого потенціалу стіннівок та їх популяризацію серед широкої дослідницької спільноти. Перші результати було презентовано на відкритому семінарі «Стінні газети Харківського фізико-технічного інституту: побут, праця і дозвілля у місті фізиків».

Зовнішня аналітична критика стінних газет

Повноформатне опрацювання виявленого корпусу джерел потребує відповідного класифікаційного визначення. Однак пошук історіографічних здобутків із порушеної тематики дозволяє визнати її малодослідженою. Аналіз поодиноких наукових публікацій, де увага приділена проблемі притаманного радянській добі явища — стінгазетам, показав застосування різних підходів до вивчення такої преси й дозволив констатувати неоднозначність класифікації їх як історичного джерела. Так, українські дослідники розглядали стінгазети як різновид радянських багатотиражних видань (О. Вакульчук), або як окремих вид радянської місцевої періодики у системі друку УРСР (Н. Подоляка).

¹ У 2022 р. через російські обстріли будівля факультету зазнала значних руйнувань, тому навчальний процес тимчасово здійснюється в головному корпусі установи.

Оскільки об'єктом нашого дослідження є стінні газети конкретної науково-технічної установи, що мають специфічні особливості й деякі відмінності від уніфікованої стінної преси радянського періоду, доцільним убачається наукове обґрунтування їх класифікації. Підставою для неї є наявність властивих стінгазетам ХФТІ ознак, що віддзеркалюють дійсність крізь призму особистої участі або особистого моніторингу автора: хроніка, тобто послідовний запис подій, історико-хронологічні й особисті свідчення про події науково-технічного та соціального характеру чи деталі набутого індивідуального досвіду у цих сферах, листування, спогади, особисті історії. Як писемне джерело фактографічного змісту стінгазети не тільки акумулюють і зберігають текстову інформацію особового й колективного походження або свідків тих чи інших подій, але послідовно передають її читачеві, що виступає основною якісною ознакою нарративних джерел. За походженням, змістом, призначенням і реальністю відтвореної інформації стіннівки є своєрідним часописом, прототипом сучасних корпоративних медіа. Наявні в них малюнки, фотографії зумовлені потребою візуалізації та підсилення цілісного сприйняття тексту і зрозумілості його змісту для сучасників відображуваних подій та явищ, конкретизації фактів, засвідчень перебігу зафіксованих подій, — за призначенням виконують допоміжну функцію. Таким чином за принципом видової належності в категорії писемних джерел стінні газети класифіковані як нарративні.

Подальшу класифікацію стінгазет ХФТІ здійснено за кількома критеріями: за призначенням — корпоративні (оскільки орієнтовані на внутрішню аудиторію установи); за видом — тематичні, святкові, сатиричні, присвячені ювілейним і пам'ятним датам або окремим подіям (додаток), «блискавки» («молнии»); за періодичністю випусків — постійні; за тематикою — інформаційні; за змістовними характеристиками — первинні.

Традицію створення стінних газет започатковано в УФТІ ще в 1930-х рр. Жоден із тих випусків не вцілів, проте існують свідчення сучасників, наприклад про звіт теоргрупи за 2-й квартал 1935 р.: «Навіть Ландау писав замітки в стінгазету»². Більшість випусків, що збереглися до нашого часу, підготовлені або спільною редакційною колегією лабораторії «Н» і лабораторії «К»³ (стінгазета «Наука») (див. іл. 1.), або редколегією партбюро й місцевого комітету (стінгазета «Импульс») (див. іл. 2).

Безперечно, умови створення стінгазет визначалися специфікою радянського режиму, який передбачав їх утилітарну функцію. Стінна преса вважалась одним із засобів офіційної пропаганди й агітації, першочерговим завданням якої було вкорінення «в маси» соціалістичних і комуністичних ідей [1, с. 158—159]. Проте особливістю стіннівок ХФТІ можна вважати уникнення загальнополітичних оглядів і майже повну відсутність пропагандистських статей, переписаних із центральної преси. Хоча формування редакційної політики й відбувалося під загаль-

² Відомчий науково-технічний музей Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» (далі — Відомчий науково-технічний музей ННЦ «ХФТІ»). 1968. Ф. WR. Од. 1342. Стінна газета ХФТІ «Наука».

³ Наведено кодові назви лабораторій.

ним партійним наглядом і прив'язка редакційних дописів до загальнополітичних подій присутня, однак це не позначилося на інформативній цінності джерела. Акцент зроблено на науковій роботі та її результатах. Із другої половини 1960-х рр. простежуються зміни редакційної політики, спрямованої на вдосконалення рівня інформування й форм комунікації зі співробітниками. Так, у дописі «Редколегія розповідає про свою роботу в 1965 році» наведено факти впровадження прогресивних форм, оновлення формату і стилю, заміну схеми інформування «партбюро — стінгазета» на «партбюро — ухвалення рішень — відгуки в наступному номері стінгазети». Змінився і склад редколегії. В результаті стіннівка стала оперативнішою — своєрідним відгуком на події сьогодення зі зворотним зв'язком, інструментом внутрішніх комунікацій. Збільшилась і періодичність випусків, що перетворило стінгазети на безперервне джерело поточної інформації⁴. У них порушувалися принципово важливі для функціонування інституту питання, виявлялися причини вад, прорахунків, надавалися пропозиції щодо їх усунення.

Зміст, періодичність випусків, стилістика публікацій, формат, художнє оформлення, мова визначалися редакційною колегією (редактор, члени редколегії, художники, фотографи, друкарки). Прізвища наводилися наприкінці чергового випуску. Якість оформлення стінгазет була різною й залежала від наявності матеріалів, складу редколегії. Важливо відзначити соціокультурну роль стіннівок, оскільки процес їх створення об'єднував колектив і стимулював творчість.

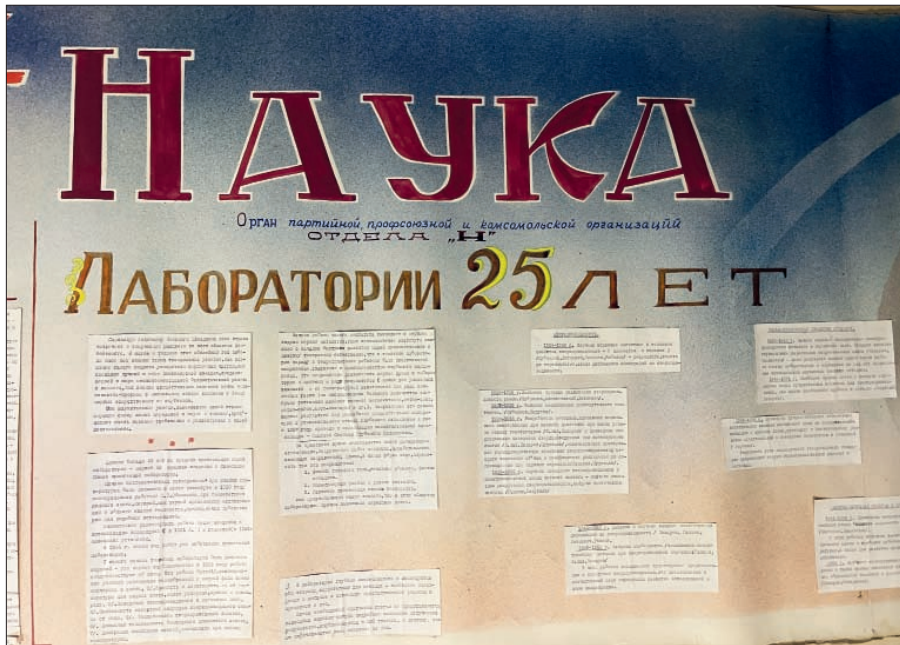
За спогадами М. Лазаревої, випуски готувала ініціативна група на самодіяльному, але достатньо високому журналістському й художньому рівнях, забезпечувалася комунікація між керівництвом і співробітниками, видання слугували формою підтримки «трудового ентузіазму», сприяли згуртованості колективу на виконання окреслених завдань. Значний обсяг оперативної інформації дозволяв тримати співробітників установи в курсі основних внутрішніх подій. Для більшості членів редколегії участь у створенні стінгазет була не громадським навантаженням, а радше реалізацією літературних і художніх здібностей. Найактивнішими авторами малюнків, віршів, фото стали І. Дмитренко Г. Ніколаєв, З. Штейнвард⁵.

Надзвичайно цінним історичним джерелом є рідкісні стінні газети сталінської доби. Інформація 37 випусків за 1945—1953 рр. сприятиме реконструкції життєдіяльності науково-технічної установи в умовах тоталітарного режиму.

Отже стінгазети ХФТІ виступали не тільки інструментом інформаційного забезпечення, формування спільного бачення, покращення комунікації та зміцнення соціальних зв'язків, але й особливою формою спільного інтелектуального продукту, що створювався колегами для колег. Джерелом різнобічної інформації були безпосередні фіксатори перебігу подій, що унеможлиблює деперсоналізацію наведених фактів. Оскільки за реальністю наданої інформації матеріали стінгазет є фактографічними, рівень довіри та надійності наведених фактів, точності їх відтворення не залишають сумніву.

⁴ Відомчий науково-технічний музей ННЦ «ХФТІ». Ф. WP. Од. 1358. Стінна газета ХФТІ «Наука». № 9. 1965 р.

⁵ Там само. Ф. АІ. Од. 1454. Інтерв'ю з М.Б. Лазаревою (10.01.2025).

Іл. 1. Фрагмент стінної газети ХФТІ «Наука». 1957 р. (Відомчий науково-технічний музей ННЦ «ХФТІ». Ф. WR. Од. 1364)

Іл. 2. Фрагмент стінної газети ХФТІ «Импульс» № 32-(6), 1947 р. (Відомчий науково-технічний музей ННЦ «ХФТІ». Ф. WR. Од. 1398)

Аналіз текстового наповнення стіннівок

Загальний вид текстового наповнення стінгазет ХФТІ — замітки, де знайшли віддзеркалення різноманітні аспекти життєдіяльності спільноти «уфтінів», як називали себе співробітники інституту (див. іл. 3). За визначенням О. Кузнецової, формат замітки — «це втілення сукупності жанрових ознак виду, застосування методу повідомлення, відповідність обсягу, виконання функцій, досягнення мети, дотримання етичних принципів та норм, вимог формату газети чи журналу, де буде вона оприлюднена» [2, с. 142]. Найбільш поширений жанр заміток у стінгазетах — інформаційний, який надає уявлення про виробничу діяльність, наукову роботу, соціальні й адміністративні процеси, історичне минуле установи тощо. Замітки диференційовано за жанровими ознаками на види і представлено відповідно до сучасних наукових уявлень щодо жанрової структури газетних текстів.

Надзвичайно цінним джерелом інформації для вивчення історичного минулого ХФТІ стали замітки, що виходили за часові межі номера — спогади, які найчастіше вміщувались у випусках, присвячених загальнодержавним «червоним дням календаря», ювілейним датам інституту або його структурних підрозділів, міським святкам, і пов'язувались з історією установи. Про важливість збереження для майбутніх поколінь малопомітних подій, незначних подробиць повсякденного життя наголошував один з уфтінів у передмові до спогадів «Два роки»⁶. Достатньо інформативні для дослідження реальних проблем, з якими стикалися співробітники в довоєнний період та в першій половині 1940-х рр., наприклад, спогади «УФТІ у дні війни»⁷, «З історії УФТІ»⁸, «Знову у Харкові», «Руїни», «Повернення», «Перше літо», «У боротьбі з холодом і темрявою», «Два роки»⁹, «Весною 1945-го»¹⁰ та ін. В ювілейному випуску стінгазети «Наука» під загальною назвою «До 30-річчя звільнення Харкова» представлено історико-хронологічні свідчення про евакуацію УФТІ, приватні мініісторії уфтінів¹¹. Про складнощі виробництва в евакуації, зокрема запалів БВ-УФТІ¹², обставини повернення обладнання і співробітників з Алма-Ати й перші кроки з відродження інституту в 1943—1944 рр. згадують у присвяченому 40-річчю криогенної лабораторії випуску стінгазети «Наука» М. Федорова («Ми зустрічаємо») та Л. Кан («Ідемо додому») ¹³. Детальну інформацію, наприклад, про значущі науково-технічні події містять спомини одного з провідних співробітників цієї лабораторії (першої у СРСР) В. Хоткевича, який ділився подробицями роботи фізиків-експеримен-

⁶ Там само. Ф. WP. Од. 1401. Стінна газета ХФТІ «Імпульс», № 15. 1946.

⁷ Там само. Од. 1350. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

⁸ Там само. Од. 1389. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

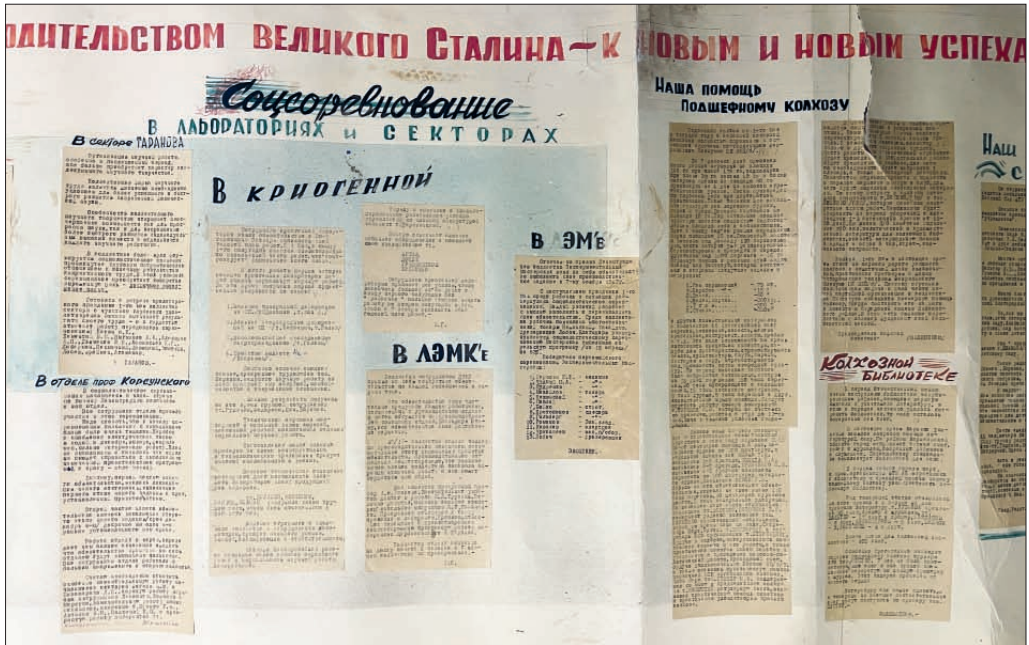
⁹ Там само. Од. 1401. Стінна газета ХФТІ «Імпульс», № 15. 1946 р.

¹⁰ Там само. Од. 1430. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

¹¹ Там само. Од. 1432. Стінна газета ХФТІ. 1973 р.

¹² Там само. Од. 1391. Стінна газета ХФТІ. 1975 р.

¹³ Там само. Од. 1342. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1968 р.

Ил. 3. Фрагмент стінної газети ХФТІ «Импульс» № 33-(7). 1947 р. (Відомчий науково-технічний музей ННЦ «ХФТІ». Ф. WR. Од. 1386)

таторів: «Як це починалося»¹⁴, «Перший гелій»¹⁵, «Спогади кріогенника»¹⁶. Насичені фактами і згадки сучасників про заснування й функціонування комплексної виробничої бази УФТІ — центральної експериментальної майстерні¹⁷. Про спільні культурні заходи, захоплення уфтінців самодіяльністю тощо свідчить Л. Лазарева¹⁸. Унікальні замітки мемуарного характеру дозволяють зрозуміти історичний контекст та обставини згаданих подій.

Особливо інформативні для вивчення результатів реалізації стратегічних цілей і завдань ХФТІ, науково-виробничих досягнень, темпів науково-технічного розвитку, заходів щодо інтеграції фізичної науки у виробництво замітки-звіти, замітки-підсумки й замітки-рапорти, характерна риса яких — деталізація подій. Приміром, «Підсумки роботи лабораторії з виконання науково-тематичного плану»¹⁹, «Підсумки роботи на 1 травня відділу Н»²⁰, «Річна підсумкова конференція щодо результатів наукової роботи»²¹, підсумки виробничих зборів «Про робо-

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. Од. 1364. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1957 р.

¹⁶ Там само. Од. 1072. Стінна газета ХФТІ. Д. п. 1940-х рр.

¹⁷ Там само. Од. 1073. Стінна газета ХФТІ. Д. п. 1940-х рр.

¹⁸ Там само. Од. 1381. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1967 р.

¹⁹ Там само. Од. 1373. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

²⁰ Там само. Од. 1435. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1958 р.

²¹ Там само. Од. 1444. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

ту машинних залів і майстерні»²², «Річний план виконано»²³, «Нашу діяльність схвалено»²⁴. Невіддільною частиною виробничого життя в умовах радянського режиму були «соціалістичні змагання» [3, с. 257—260]. Так, із заміток «Рапорт про виконання соціалістичних зобов'язань до XXIV з'їзду КПРС колективу співробітників відділу "Н"»²⁵, «Підсумки соцзмагання»²⁶ тощо, можна отримати інформацію про результати науково-технічної діяльності, передовий досвід. Причому, у замітці «Шахерезада або чотири дні, які вразили відділ (річна підсумкова конференція)»²⁷ критично аналізувалося виконання провідними співробітниками й керівниками груп відділу «Н» своїх професійних функцій.

Доповнити згадані відомості специфічними подробицями поточної роботи структурних підрозділів інституту можна інформацією, отриманою з хронікальних заміток, наприклад про діяльність відділу електромагнітних коливальних, рентгенівської та криогенної лабораторій, препаратурської, лабораторії кристалів²⁸, центральної експериментальної майстерні²⁹, лабораторій електромагнітних коливальних³⁰ й електростатичних генераторів³¹ тощо.

Найпоширенішими у стінгазетах були замітки-повідомлення, наприклад про співпрацю з молоддю («Треба допомагати в навчанні»³², «Закінчується навчальний рік»³³, «Наші дипломники»³⁴), про відрядження молодих наукових співробітників на всесоюзні наукові конференції³⁵, про захисти дисертацій³⁶, написання й публікацію наукових статей³⁷, про обговорення нових напрямів фізичної науки на регулярних лабораторних і загальноінститутських реферативних та філософських семінарах³⁸, науково-теоретичних конференціях³⁹, про огляди новітніх технологій⁴⁰, про обмін результатами наукових досліджень, новими технологіями на всесоюзних і міжнародних нарадах та конференціях («Всесоюзна криогенна нарада»⁴¹,

²² Там само. Од. 1443. Стінна газета № 2. ХФТІ. 1965 р.

²³ Там само. Од. 1397. Стінна газета ХФТІ «Імпульс». № 36-(10). 1947 р.

²⁴ Там само. Од. 1407. Стінна газета ХФТІ. 1979 р.

²⁵ Там само. Од. 1348. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1971 р.

²⁶ Там само. Од. 1386. Стінна газета ХФТІ «Імпульс». № 33-(7). 1947 р.

²⁷ Там само. Од. 1444. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

²⁸ Там само. Од. 1390. Стінна газета ХФТІ «Імпульс». № 16. 1946 р.

²⁹ Там само. Од. 1375. Б. д. Стінна газета ХФТІ «Імпульс». № 19.

³⁰ Там само. Од. 1390. Стінна газета ХФТІ «Імпульс». № 16. 1946 р.

³¹ Там само. Од. 1403. Стінна газета ХФТІ. 1945 р.

³² Там само. Од. 1381. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1967 р.

³³ Там само. Од. 1388. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1957 р.

³⁴ Там само. Од. 1434. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1958 р.

³⁵ Там само. Од. 1354. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1967 р.

³⁶ Там само. Од. 1419. Стінна газета ХФТІ. 1973 р.

³⁷ Там само. Од. 1398. Стінна газета ХФТІ «Імпульс», № 32-(6). 1947 р.

³⁸ Там само. Од. 1344. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1969 р.

³⁹ Там само. Од. 1399. Стінна газета ХФТІ «Імпульс». № 53-(27). 1949 р.

⁴⁰ Там само. Од. 1388. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1957 р.

⁴¹ Там само. Од. 1380. Стінна газета ХФТІ «Наука». № 4. 1956 р.

«Міжнародна магнітна нарада»⁴², «Міжнародна конференція з фізики магнітних явищ»⁴³) тощо. Вони дозволяють скласти уявлення про можливості, форми, умови й рівень освіти та самоосвіти в галузі фізики, професійний розвиток, розширення знань і кар'єрне зростання, визначити фактори, що підтримували зв'язок поколінь, формували професійну ідентичність спільноти, стимулювали науковий потенціал, підвищували репутацію фізичної науки в УРСР і впізнаваність ХФТІ на загальносоюзному й міжнародному рівнях.

Про побутові проблеми, з якими стикалися співробітники, шляхи їх вирішення, особливо в перше повоєнне десятиліття, можна дізнатися з повідомлень місцевому або цехкому. Приміром, у замітці «Соцпобутсектор МК УФТІ» докладно висвітлювалася робота місцевому в літній період 1947 р.: розподіл пільгових путівок у санаторії та будинки відпочинку (12), до піонерського табору (9), деякі співробітники отримали віконне скло, цвяхи, толь, а близько 60 % колективу забезпечили овочами для соління⁴⁴. З повідомлень цехкому можна дізнатись і про результати розподілу вугілля, путівок до будинку відпочинку⁴⁵ та квартир, а також про організацію оздоровлення дітей⁴⁶. Відомості про функціонування відділу робітничого постачання («Про роботу ВРП»⁴⁷) створюють уявлення про форми побутової підтримки співробітників.

Доволі цікава інформація міститься в повідомленнях про колективне активне дозвілля, зокрема заняття популярними тоді видами спорту: загальноінститутські заходи (змагання з настільного тенісу, баскетболу, футболу, волейболу⁴⁸, шахові турніри⁴⁹), що дозволяли зробити паузу в науковому процесі, або поза межами установи (альпінізм, гірськолижний спорт⁵⁰, турпоходи в гори⁵¹, сплави на байдарках⁵², біг на лижах⁵³). Усе це сприяло визначенню факторів налагодження комунікації між колегами, формування командної співпраці й рівня охоплення співробітників спортом. Наприклад, про специфіку гірських сходжень групи працівників ХФТІ розповідав керівник секції альпінізму Добровільного спортивного товариства «Наука» В. Хоткевич⁵⁴.

Певну кількість повідомлень присвячено культурно-побутовим подіям: замітки про спільний літній відпочинок⁵⁵, спільні культпоходи в кінотеатри⁵⁶ й філар-

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. Од. 1397. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 36-(10). 1947 р.

⁴⁵ Там само. Од. 1375. Б. д. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 19.

⁴⁶ Там само. Од. 1397. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 36-(10). 1947 р.

⁴⁷ Там само. Од. 1398. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 32-(6). 1947 р.

⁴⁸ Там само. Од. 1342. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1968 р.

⁴⁹ Там само. Од. 1402. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 32-(8). 1947 р.

⁵⁰ Там само. Од. 1352. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

⁵¹ Там само. Од. 1341. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1969 р.

⁵² Там само. Од. 1380. Стінна газета ХФТІ «Наука». № 4. 1956 р.

⁵³ Там само. Од. 1352. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Од. 1357. Стінна газета ХФТІ. 1956 р.

⁵⁶ Там само. Од. 1401. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 15. 1946 р.

монії⁵⁷, участь у специфічному виді дозвілля — художній самодіяльності⁵⁸, театралізованих привітаннях дітей співробітників із новорічними святами⁵⁹ тощо. Вони слугують джерелом для дослідження корпоративної культури ХФТІ, що також сприяла зміцненню позитивних неформальних взаємовідносин.

Уявлення про інтеграцію офіційних наративів на локальному рівні й форми їх адаптації створюють повідомлення партійних, комсомольських, профспілкових організацій інституту, що підтримували внутрішню діалогову співпрацю: «Наукове, партійне і громадське життя»⁶⁰, «Профспілкові справи»⁶¹, «На новому етапі»⁶², «Наша партшкола», «Агітробота»⁶³.

Інформацію про негативні явища, приміром нераціональне використання обладнання, неефективне застосування приладів⁶⁴, хиби виробничого побуту⁶⁵ можна отримати із дописів критичного змісту. Так, у замітці «Кожному по заслугах» викривалися «прогалини» в роботі місцевкому, ідальні, відділу робітничого постачання⁶⁶. Оперативна реакція колективу на факти порушень трудової дисципліни, відхилень від норм поведінки, невиконання громадських доручень присутня не тільки у чергових випусках стіннівок (наприклад, про «непристойну поведінку» В. Смолкіна, який перебував на робочому місці в нетверезому стані⁶⁷), але й в окремих випусках («Молния»). Найчастіше засуджувалося пияцтво (як-от агресивні дії слюсаря О. Пошибайлова, котрий під впливом алкоголю вчинив скандал, отримавши за це 15 діб арешту⁶⁸). Різко засуджувались і висміювалися невідповідні загальним моральним нормам дії й у замітках сатиричного жанру⁶⁹. Викриття негативних явищ властиве також заміткам-фейлетонам, що створювали образне уявлення про вади внутрішнього життя колективу («За матеріалами профспілкового зібрання»⁷⁰). Сатиричні та критичні дописи, спрямовані на викриття причин прорахунків, виховання трудової дисципліни й моральних цінностей, дозволяють визначити форми соціального контролю, що допомагали регулювати відносини всередині колективу, підтримувати морально-етичні стандарти.

Альтернативою стінгазетної критики були замітки-пропозиції, приміром щодо ефективного використання гелієвого обріджувача⁷¹, приладів⁷², ощадли-

⁵⁷ Там само. Од. 1447. Стінна газета ХФТІ. 1965 р.

⁵⁸ Там само. Од. 1381. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1967 р.

⁵⁹ Там само. Од. 1352. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

⁶⁰ Там само. Од. 1347. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1971 р.

⁶¹ Там само. Од. 1375. Б. д. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 19.

⁶² Там само. Од. 1397. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 36-(10). 1947 р.

⁶³ Там само. Од. 1375. Б. д. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 19.

⁶⁴ Там само. Од. 1346. Стінна газета ХФТІ «Наука». 1969 р.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. Од. 1397. Стінна газета ХФТІ «Импульс». № 36-(10). 1947 р.

⁶⁷ Там само. Од. 1420. Стінна газета ХФТІ. 1965 р.

⁶⁸ Там само. Од. 1425. Стінна газета ХФТІ. 1973 р.

⁶⁹ Там само. Од. 1367. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1966 р.

⁷⁰ Там само. Од. 1333. Стінна газета ХФТІ. 1970-ті рр.

⁷¹ Там само. Од. 1440. Б. д. Стінна газета ХФТІ. № 3.

⁷² Там само. Од. 1437. Стінна газета ХФТІ. № 36. 1965 р.

вого використання рідкого азоту⁷³, економії матеріалів, електроенергії, робочого часу⁷⁴, впровадження сучасних технологій та новачій у галузі фізики, зокрема в лабораторії ЕМ⁷⁵, доцільності об'єднання керівництва експериментальних майстерень при лабораторії № 1⁷⁶, які надають уявлення про застосування нових методів роботи й інноваційних підходів до організації праці.

Неодмінною частиною трудової культури радянської інтелігенції була обов'язкова шефська допомога колгоспам і радгоспам [4]. Найбільш інформативні щодо цього аспекту життєдіяльності колективу оперативні репортажі, безпосередніми учасниками яких були автори дописів. Характерна риса репортажів, опублікованих у стінгазетах графічного типу (головним засобом комунікації яких виступає візуальна складова) — наявність численних фото, що передавали колективний настрій. Спеціальні випуски-репортажі мали загальну тематичну назву: «На покосі»⁷⁷, «Колгоспники з УФТІ», «На полях радгоспних»⁷⁸, «З лопатами й вилами»⁷⁹. Участь у суботниках так само була обов'язковим елементом тогочасного життя трудових колективів [5, с. 108]. Цей аспект висвітлювався в репортажах: «Червона субота. Занки»⁸⁰, «Ми на суботнику»⁸¹, «Усі на сніг»⁸². Репортажі деталізували роботу добровільної народної дружини («Наша дружина»⁸³). Крім того, у цьому жанрі презентувались і культурні загальноінститутські заходи: «Сьогодні нарешті відбулась така довгоочікувана зустріч», де образно представлено зустріч наукової еліти, виступи легенд УФТІ⁸⁴.

Розширені замітки-привітання колегам до персональних дат («Наші ювіляри»⁸⁵, «До 60-річчя незмінного керівника криогенної лабораторії Б. Лазарева»⁸⁶), з приводу особистих наукових досягнень⁸⁷, у контексті ювілейних віх інституту («25 років у лабораторії»⁸⁸) або загальнодержавних свят (привітання Л. Лазаревій із 8 Березня⁸⁹) надавали відомості про співробітників установи, здобутки яких впливали на діяльність ХФТІ, творили його історію, формували ідентичність спільноти. Так, в ювілейному випуску стіннівки «Наука», присвя-

⁷³ Там само. Од. 1435. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1958 р.

⁷⁴ Там само. Од. 1426. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

⁷⁵ Там само. Од. 1402. Стінна газета ХФТІ. «Импульс». № 32-(8). 1947 р.

⁷⁶ Там само. Од. 1375. Стінна газета ХФТІ. «Импульс». № 19.

⁷⁷ Там само. Од. 1332. Стінна газета ХФТІ. 1970-ті рр.

⁷⁸ Там само. Од. 1333. Стінна газета ХФТІ. 1970-ті рр.

⁷⁹ Там само. Од. 1339. Стінна газета ХФТІ. 1970-ті рр.

⁸⁰ Там само. Од. 1337. Стінна газета ХФТІ. 1975 р.

⁸¹ Там само. Од. 1344. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1969 р.

⁸² Там само. Од. 1345. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1970 р.

⁸³ Там само. Од. 1422. Стінна газета ХФТІ. № 2.

⁸⁴ Там само. Од. 1431. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

⁸⁵ Там само. Од. 1427. Б. д. Стінна газета ХФТІ.

⁸⁶ Там само. Од. 1366. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1967 р.

⁸⁷ Там само. Од. 1419. Стінна газета ХФТІ. 1973 р.

⁸⁸ Там само. Од. 1364. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1957 р.

⁸⁹ Там само. Од. 1343. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1970 р.

ченому 45-річчю кріогенної лабораторії, оприлюднено маловідомі факти біографій жінок-учених, початок наукової діяльності яких збігся з організацією УФТІ⁹⁰. В комплексі інформація, отримана із заміток такого виду, дозволяє побачити «людське обличчя науки» в контексті реалій конкретного історичного часу крізь призму епізодів персональних, наукових, суспільних біографій.

Рамки журнальної статті не дозволяють навести ще багато інших прикладів, проте цілком зрозуміло, що текстовий контент стінних газет був інформаційно насиченим.

Характеристика візуального наповнення стінгазет

Підкреслити ключові повідомлення допомагав візуальний контент, який виконував допоміжну функцію (див. іл. 4). Аналіз художнього наповнення стіннівок ХФТІ дозволив виявити наступні особливості: використання різноманітних технік та їх комбінацій у процесі оформлення, а також застосування різних матеріалів. Так, малюнки аквареллю слугували для створення ніжних, легких і прозорих зображень, які додавали композиції естетичності, глибини. Найчастіше вони використовували для ілюстрації головного корпусу⁹¹, сцен із життя інституту⁹². Зображення, виконані олівцем, доповнювали інші техніки або були самостійними ілюстраціями подробиць повсякденної життєдіяльності ХФТІ⁹³. Використання олівця дозволяло передавати тонкі лінії, текстури і градації тіней, що надавало малюнкам реалістичності й чіткості. Гуаш використовували для створення яскравих і насичених кольорових зображень. Ця техніка дозволяла легко перекривати інші кольори, що робило її ідеальною при оформленні насичених плакатів та декоративних елементів. Особливо актуальним це було для стінгазет, присвячених ювілейним і святковим датам⁹⁴. Гуашню часто виконували заголовки, декоративні рамки або ключові ілюстрації, що мали привертати увагу⁹⁵. Нерідко практикували малюнки-шаржі з використанням олівця або гуаші, що дозволяло досягати різних художніх ефектів. Шаржі були популярною формою зображення співробітників або подій і вміщувалися у випусках соціально-виховного спрямування⁹⁶ або просто як дружній жарт⁹⁷. Ці карикатурні малюнки підкреслювали характерні риси об'єктів або осіб, додаючи стінгазетам гумору та живої атмосфери.

Ще одним важливим елементом художнього оформлення стіннівок були аплікації. Вирізані з паперу фігури або елементи композиції наклеювали на арку-

⁹⁰ Там само. Од. 1422/1. Б. д. Стінна газета ХФТІ. № 7.

⁹¹ Там само. Од. 1398. Стінна газета ХФТІ. «Імпульс». № 32-(6). 1947 р.

⁹² Там само. Од. 1374. Стінна газета ХФТІ. «Імпульс». 1946 р.

⁹³ Там само. Од. 1342. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1968 р.

⁹⁴ Там само. Од. 1402. Стінна газета ХФТІ. «Імпульс». № 32-(8). 1947 р.

⁹⁵ Там само. Од. 1418. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1968 р.

⁹⁶ Там само. Од. 1063. Стінна газета ХФТІ. 1968 р.

⁹⁷ Там само. Од. 1387. Стінна газета ХФТІ. «Імпульс». № 51-(25). 1949 р.

Ил. 4. Фрагмент стінної газети ХФТІ «Імпульс» № 48-(22). 1949 р. (Відомчий науково-технічний музей ННЦ «ХФТІ». Ф. WR. Од. 1394)

Ил. 5. Фрагмент стінної газети ХФТІ. 1973 р. (Відомчий науково-технічний музей ННЦ «ХФТІ». Ф. WR. Од. 1419)

ші, створюючи тривимірний ефект. Аплікації використовували для підкреслення основних сюжетів, наприклад при оформленні теми «40 років криогенної лабораторії», що додавало текстури і створювало декоративні елементи⁹⁸.

Реплікація в контексті стінгазет полягала у створенні точних копій певних зображень або графічних елементів, що повторювалися: сніжинки, візерунки, квіточки тощо, які відтворювалися вручну або за допомогою різних технік, стаючи частиною стінгазет⁹⁹. Реплікація дозволяла інтегрувати важливі візуальні символи в контекст тематики випуску.

Одним з ефективних засобів художнього оформлення стінгазет було поєднання різних технік, але з дотриманням єдиного стилю. Так, тло могло бути виконане аквареллю або створене за допомогою техніки аерографії, а ключові елементи — гуашшю чи олівцем для контрасту¹⁰⁰. Це дозволяло досягати цікавих візуальних ефектів, робило випуски більш динамічними і привабливими.

Характерною ознакою художнього оформлення стінгазет досліджуваного періоду стала дуже наочна та ошадлива техніка колажу. В її основі — використання вирізок із паперових плакатів «На допомогу стінгазетам», спеціальні серії яких випускалися з 1950-х рр. Вирізані елементи плакатів комбінувалися з метою досягнення бажаного ефекту, зокрема для створення візуально виразних композицій та сюжетно-тематичного фону випуску, конкретизації змісту¹⁰¹. Здебільшого за допомогою цієї техніки підсилювали політико-ідеологічний контекст, що дозволяло швидко й ефективно донести інформацію до широкої аудиторії. Отже художнє наповнення стіннівок створює ще й базу для досліджень художніх стилів епохи.

Однією з особливостей візуального наповнення стінгазет була значна кількість аматорських фотографій (див. іл. 5). Вони виконували ілюстративну функцію, підтверджували наведені факти, засвідчували перебіг зафіксованих подій. Більшість світлин збереглися лише на сторінках стіннівок. Серед них є й рідкісні, зокрема ті, де зафіксовано початок будівництва УФТІ¹⁰², відновлення інституту й установок¹⁰³ або криогенної лабораторії в повоєнний період¹⁰⁴. У подальших дослідженнях запланована переоцінка функціонального призначення фотоматеріалів з ілюстративного на самостійне джерелознавче, оскільки візуальний аналіз фотоджерел уможливує деталізацію фактографічного матеріалу.

⁹⁸ Там само. Од. 1342. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1968 р.

⁹⁹ Там само. Од. 1346. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1969 р.

¹⁰⁰ Там само. Од. 1364. Стінна газета ХФТІ. «Наука». 1957 р.

¹⁰¹ Там само. Од. 1415. Стінна газета ХФТІ. 1975 р.

¹⁰² Там само. Од. 1073. Стінна газета ХФТІ. Д. п. 1940-х рр.

¹⁰³ Там само. Од. 1432. Стінна газета ХФТІ. 1973 р.

¹⁰⁴ Там само. Од. 1070. Стінна газета ХФТІ. Д. п. 1940-х рр.

* * *

Отже результати проведеного дослідження дозволяють визнати, що стінні газети ХФТІ — унікальне, багатофакторне джерело з високим інформаційним потенціалом і репрезентативністю, здатне доповнити уявлення про складні історичні процеси в радянській Україні другої половини 1940—1980-х рр.

Текстове наповнення стінгазет охоплює широкий спектр історичних, соціокультурних, наукових і технічних аспектів, віддзеркалюючи певний зріз внутрішнього життя установи. У сукупності фактографічні свідчення утворюють багатовимірний наративний пласт, що надає інформацію, не зафіксовану іншими джерелами, розкриває невідомі факти історичного минулого.

Візуальне оформлення стіннівок виконує не тільки ілюстративну, допоміжну функцію, але й створює візуальну змістову єдність, підкреслює тематику випусків та являє собою цінний культурно-освітній ресурс, що надає уявлення про художні прояви й естетичні смаки професіональної спільноти фізиків в окреслений період.

Багатоаспектність тематики заміток і художнього оформлення випусків дозволяють долучити стінгазети не тільки до історичного, але й культурологічного, соціологічного, мистецтвознавчого та антропологічного аналізу.

Введення нових джерел до наукового обігу споріднених історії України дисциплінарних сегментів сприятиме формуванню глибшого міждисциплінарного підходу до вивчення інституційної пам'яті, комунікативних практик наукового середовища.

Наступний етап роботи буде орієнтований на осмислення та актуалізацію матеріалів стінгазет у контексті історії повсякдення, оскільки на сучасному етапі розвитку історичної науки відбувається зміщення центру історико-наукових досліджень у напрямку комплексного вивчення внутрішньої динаміки наукових спільнот.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kahanov, Yu.O. Radianska presa i konstruiuvannia masovoi i suspilnoi svidomosti v Ukraini. *Kahanov Yu.O. Konstruiuvannia "radianskoi liudyny" (1953—1991): ukrainska versiiia*. Zaporizhzhia, 2019. 140-168 [in Ukrainian].
[Каганов Ю.О. Радянська преса і конструювання масової і суспільної свідомості в Україні. *Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953—1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 140—168].
2. Kuznetsova, O. Format vydiv zamitky v ukrainiskii presi. *Masova komunikatsiia: istoriia, sobodennia, perspektyvy*. 2015. 7-8 (6): 137-142 [in Ukrainian].
[Кузнєцова О. Формат видів замітки в українській пресі. *Масова комунікація: історія, сьогоднішня, перспективи*. Вип. 7-8 (6). Луцьк, 2015. С. 137—142].
3. Likholat, A.V. (Ed.). Sotsialisticheskoe sorevnovanie v promyshlennosti. *Istoriia Ukrain-skoy SSR*. T. 10: Ukrainkaia SSR v usloviiakh razvitogo sotsializma (60-e — nachalo 80-kh gg.). Kiev, 1985. 257-265 [in Russian].
[Социалистическое соревнование в промышленности. *История Украинской ССР: в 10 т.* Т. 10: Украинская ССР в условиях развитого социализма (60-е — начало 80-х гг.). Ред. кол.: А.В. Лихолат (отв. ред.) [и др.]. Киев, 1985. С. 257—265].
4. Paskhover, O. Po kolhospakh shykuis: Protiahom dvokh desiatiyit radianska inteli-hentsiia razom iz selianamy bylas za vrozhai. *Korespondent*. 17.01.2013. URL: <https://>

ua.korrespondent.net/journal/1477298-korrespondent-po-kolgospah-shikujs-protyagom-dvoh-desyatilit-radyanska-inteligenciya-razom-iz-selyana [in Ukrainian].

[Пасхвер О. По колгоспах шикуйсь: Протягом двох десятиліть радянська інтелігенція разом із селянами билась за врожай. *Кореспондент*. 17.01.2013. URL: <https://ua.korrespondent.net/journal/1477298-korrespondent-po-kolgospah-shikujs-protyagom-dvoh-desyatilit-radyanska-inteligenciya-razom-iz-selyana> (дата звернення: 11.05.2025)].

5. Isaikina, O.D. Pobut i dozvillia miskooho naselennia Ukrainy v povoyennui period (*Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2005. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0406U003856> [in Ukrainian].

[Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період: дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2005. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0406U003856>].

Надійшла / Received 26.05.2025

Iryna SPODENETS

Ph. D. in Cultural Studies, Head of the Museum Sector,

National Science Center “Kharkiv Institute of Physics and Technology” (Kharkiv, Ukraine)

ira.rudavina25@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0702-3806>

WALL NEWSPAPERS OF THE KHARKIV INSTITUTE OF PHYSICS AND TECHNOLOGY 1940s—1980s: SOURCE STUDY CHARACTERISTICS AND INFORMATION POTENTIAL

The aim is to introduce into academic circulation a recently discovered corpus of historical sources — wall newspapers from one of the most prominent centers of physical science in Ukraine and formerly a leading institution of nuclear and physical research — the Kharkiv Institute of Physics and Technology (KhIPhT). It also seeks to provide a detailed source-study description of these materials. **The methodology** is based on the source-study approach and guided by the principles of systematicity, historicism, and scholarly impartiality. This makes it possible to examine the KhIPhT wall newspapers as an integral complex of interrelated elements, to avoid one-sided or subjective interpretations, and to assess the sources critically concerning specific historical contexts. The research also employs methods of source criticism, classification, and content analysis. **The scientific novelty** lies in revealing the information potential of untouched, authentic sources — wall newspapers from the KhIPhT dating from the late 1940s to the 1980s — within a new research paradigm. Special attention is paid to analytical critique of wall newspapers as a unique type of institutional memory documentation. The textual content of the wall newspapers is characterized by genre, and a classification of wall newspapers as a type of written historical source is proposed. **Conclusions.** The paper emphasizes the relevance of KhIPhT wall newspapers for expanding the source base and enabling a more in-depth understanding of historical realities in Ukraine under Soviet rule, while also enriching historical knowledge with details of urban everyday life.

Keywords: *wall newspaper, historical source, notice, information potential of wall press, Kharkiv Institute of Physics and Technology (KhIPhT).*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.217>

УДК 32.22/28(477.62)

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

докторка історичних наук, професорка, член-кореспондент НАН України,

завідувачка відділу історичної регіоналістики,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

verrosla@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКОВОГО ДИСКУРСУ РЕГІОНАЛІСТИКИ В УМОВАХ МІЛІТАРНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

Мета — аналіз концептуальних підходів до формування безпекового дискурсу регіоналістики як гуманітарного ресурсу оптимізації національної та регіональної безпекової політики України. **Методологія** базується на застосуванні парадигм безпекознавства, які орієнтовані на теоретичне обґрунтування стійкості безпекової сфери, осмислення феномена культури безпеки, вироблення методологічного інструментарію для вивчення проблем глобальної, національної й регіональної безпеки. **Наукова новизна.** Інноваційне використання методології безпекознавства обумовило репрезентацію безпекового дискурсу регіоналістики як онтологічної системи, підпорядкованої проясненню сутності регіональних конфліктів в українському соціокультурному просторі та моделюванню стратегій збалансованого регіонального розвитку у военний і повоєнний час. **Висновки.** Доведено, що лише усталена система культури безпеки може стати запорукою захищеності державних інтересів та національних цінностей, передумовою сталого розвитку суспільства, створення можливостей для реагування на мілітарні виклики й відновлення безпекового середовища України. У сучасних реаліях нагальною потребою стає окреслення концептуальних меж безпекового дискурсу регіоналістики як стратегічного ресурсу культури безпеки, що концентрується на питаннях ментальності, ідентичності, формує суспільну думку та впливає

Цитування: Верменич Я. Концептуалізація безпекового дискурсу регіоналістики в умовах мілітарних викликів сучасності. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 217—234. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.217>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

на ухвалення політичних рішень на регіональному рівні. Наголошено, що вдосконалення системи інформаційної безпеки й розвиток інформаційної культури мають розглядатись як стратегічні орієнтири української безпекової політики.

Ключові слова: інформаційно-культурна безпека, безпековий дискурс, регіоналістика, регіональний розвиток, стратегічний наратив.

У періоди стабільного еволюційного розвитку обрії майбутнього, доступні для споглядання, здаються максимально далекими й легко прогнозованими. Рух прямою дорогою дозволяє бачити перспективу та орієнтуватись у просторово-часових координатах її досягнення. Зовсім інша справа — період трансформаційних змін, коли обрії стискаються до мінімуму внаслідок присутності множинних «перехресних» шляхів і «крутих поворотів». Майбутнє починає лякати своєю невизначеністю й невідомістю, а впевненість у завтрашньому дні раптово зникає. За таких умов одним з онтологічних ресурсів осмислення варіативності, ризикованості та конфліктності людського буття стає безпековий дискурс («the discourse of security», «security discourse»); він же використовується і як дієва стратегічна модель подолання наявних викликів та небезпек. У мілітарних реаліях безпековий дискурс починає відігравати центральну роль у формуванні суспільних уявлень щодо масштабів реальних загроз, консолідації зусиль для протистояння небезпечним ситуаціям і мобілізації наявних ресурсів для відновлення безпекового середовища.

Феномен безпеки сьогодні розглядається не лише у військовому чи політичному вимірі — він дедалі частіше охоплює широкий спектр інформаційних, соціальних, економічних, культурних та екзистенційних аспектів. Відповідно виникає нагальна потреба в осмисленні концептуальних меж безпекового дискурсу як особливого виду комунікативно-інформаційних практик, що концентруються на питаннях безпеки, формують суспільну думку й чинять вплив на ухвалення політичних рішень. Безпековий дискурс є ключовим інструментом координації взаємодії суспільства та держави в розв'язанні питань, пов'язаних із загрозами, небезпеками, їх подоланням згідно з засадами усталеної безпекової політики. Очевидно, що вироблення теоретико-методологічних детермінант аналізу безпекового дискурсу й об'єднання різних наукових парадигм безпекознавства на засадах міждисциплінарності становить стратегічне завдання сучасної соціогуманітаристики.

Безпекознавство — науковий напрям, зосереджений на комплексному дослідженні стійкості у сфері національної безпеки — розглядається сьогодні як один із чинників реалізації державної безпекової політики. На безпекознавство покладається завдання розкриття сутності культури безпеки, актуалізації застосування принципу безпекоцентризму, вироблення теоретико-методологічного інструментарію та категоріально-понятійного апарату для вивчення проблем глобальної, національної, регіональної безпеки. В науковому просторі безпекознавства формується своєрідне поле концептуального аналізу, в якому органічно поєднуються напрацювання різних галузей знань, що дотичні до безпекової проблематики й акцентують на концептуально-методологічних інноваціях у дослідженні феномена безпеки.

Пошуки стратегій реагування на мілітарні виклики сьогодення виразно засвідчують, що доба усвідомлення необхідності ретельного студіювання проблем, пов'язаних із феноменом культури безпеки, нарешті настала. У світі формується нова система глобальної та регіональної безпеки, активізується діяльність міжнародних інституцій зі створення аналітичних центрів вивчення безпекової проблематики. Для України, яка є геополітичним центром Європи, надійна система безпеки виступає необхідною умовою її функціонування й повоєнного відновлення. Невідкладною стає потреба генерування прогностичних моделей стабілізації глобально-регіональної безпекової ситуації з метою максимальної реалізації національних інтересів. Варто розуміти, що в умовах існування реальних та екзистенційних небезпек безпековий дискурс постає одним з елементів стійкості безпекової системи держави в контексті ідентифікації загроз, мобілізації ресурсів для їх подолання й легітимації необхідних безпекових заходів.

У статті, спираючись на попередні публікації про застосування регіонально-просторових кластерів у формуванні українських безпекових студій [1, с. 30—43], зроблено спробу концептуалізації безпекового дискурсу регіоналістики як гуманітарного ресурсу державної безпекової політики України, що формується у відповідь на виклики глобалізації. Розглянуто теоретико-методологічні параметри безпекового дискурсу, проаналізовано його аналітично-прогностичний потенціал у мережі стратегічних наративів, які є ключовими інформаційно-безпековими інструментами сучасної геополітики. Суттєва актуалізація проблем, пов'язаних із формуванням системи інформаційної безпеки та культури у світовій і вітчизняній соціогуманітаристиці, дещо утруднюють репрезентацію узагальненого історіографічного масиву подібних студій. Можливо, у цьому й немає потреби в межах статті, адже зрозуміло, що теоретико-методологічні дослідження вибудовуються на основі ретельного аналізу наукових праць.

Стрімкі зміни архітектури глобальної та регіональної безпеки вчергове підтверджують думку про те, що гарантій повного захисту від небезпек і конфліктних ситуацій не існує. Жодне суспільство не може бути стовідсотково стійким у безпековому вимірі, втім досягнення й підтримання безпекової міцці має стати постійним процесом із заданою метою [2, с. 213—229]. Могутність держави вимірюється її ресурсно-соціальним потенціалом як сукупності наявних матеріальних і духовних можливостей, що використовуються для досягнення її геополітичних цілей та обумовлюють безпековий розвиток. Саме геополітична сфера є однією з тих, де настання загроз найбільш ймовірне, а їх наслідки можуть бути надто руйнівними. Високий ступінь невизначеності й непередбачуваності глобального безпекового середовища, посилення геополітичного суперництва потребують формування чіткої державної політики запобігання геополітичним загрозам та активного реагування на них.

Сформований міжнародними відносинами геополітичний простір держави існує як об'єктивна реальність. Утім, суб'єктивна модель геополітичної реальності репрезентується на символічно-дискурсивному рівні. Саме на ньому формуються моделі орієнтації людини й соціуму у просторі, які дають можливість визначати

вектори розвитку та стратегічні безпекові пріоритети. Інформаційно-символічна інфраструктура суспільства становить потужний ресурс для формування дискурсивного простору, в якому відбувається як взаємодія, так і зіткнення різних модусів реальності. В безпековому дискурсі таке зіткнення зазвичай контрверсійне й варіативно-інтерпретаційне. Дискурсивні практики реалізуються крізь призму діаметрально протилежних стратегічних наративів, а інтерпретації подій безпосередньо залежать від форм і параметрів їх концептуалізації. Невизначеність стратегічних наративів обумовлює множинність інтерпретацій реальності, зниження якості інтелектуального аналізу ситуації та появу гібридних когнітивно-смыслових систем.

Гібридні наративи здатні формувати потрібне семантичне поле в інформаційному просторі, вводити в масову свідомість ту чи іншу репрезентацію подій і смислів. Наратив сприймається як фрагмент моделі світу, котра структурує дійсність та утворює в ній потрібну логічність і системність. Реальність певним чином вкладається в дискурс наративу, що значно спрощує як отримання інформації, так і її адекватну оцінку. Історичні образи, що формуються в дискурсивних практиках у вигляді «картин-репрезентацій», мають властивість швидко відокремлюватися від суб'єктів пізнавальної діяльності, створюючи багато у чому ілюзорний світ символів, знаків, культурних кодів. Гібридна семантика набуває ознак реальної системи зі специфічною сукупністю явних і прихованих смислів. Віднайти та виявити такі смисли особливо важливо в мілітарних реаліях, в умовах активного впровадження моделей інформаційно-смыслових впливів. Без урахування чинника семантичних змін, який вважається одним із ключових у концептуалізації політичних дискурсів, протистояти гібридним наративам украй складно [3].

Ідея «текстуалізації» світу та його символічного бачення крізь призму текстів і контекстів не нова, спроби її розробки належать М. Фуко й Ж. Дерріді. Розглядаючи мову не як нейтрального посередника між реальністю та уявленням, а як утворення, іманентне реальності, Ж. Дерріда наголошував на текстуалізації, яка «заволодіває онтологією» та перетворює весь світ на «текстуалізований» простір. У його баченні, сенс поняття «не-договореного» не пов'язаний із приховуванням чи викривленням інформації, а близький до відчуття, що виникає внаслідок її «відкритості» і транспарентності. «Проблемне поле невизначеності» у «просторі текстуалізації» Ж. Дерріда пропонує опанувати за допомогою деконструкції — «роботою із частинами тексту, словами і реченнями, оскільки в процесі філософствування початкове слово здатне швидко перетворюватися на свій власний слід» [4, с. 59—72].

Сучасний «простір текстуалізації» набуває ознак (не)усвідомленої когнітивної парадигми й соціальної практики, в якій аналіз процесу генерування дискурсу важить більше, ніж сам дискурсивний продукт. Аналіз дискурсу відбувається за допомогою застосування аналітичних інструментів, які дають можливість структурувати норми, схеми і правила, за якими конструюється наратив та прогнозувати його можливі соціальні наслідки. За Т. ван Дейком, аналіз дискурсів є стратегічним завданням у консультуванні політиків, відповідальних за розповсюдження дискурсу, що впливає на дії громадян; просвітництві громадян щодо засобів маніпулювання й дезінформації в медіа; розробці професійних етичних кодексів для журналістів;

кооперації з громадськими організаціями в боротьбі проти проявів соціальної нерівності й дискримінації. На думку вченого, всі соціальні проблеми продуктивніше вивчати в єдиному трикутнику «дискурс — пізнання — суспільство», де «жодний із цих вимірів не може бути зрозумілим без іншого» [5, с. 8, 23—26].

Головний результат функціонування того чи іншого дискурсу полягає у спрямуванні його стратегічного вектора на об'єднання чи роз'єднання суспільства. Щоб зрозуміти цю направленість в українських реаліях, треба відповісти на низку питань, серед яких пріоритетними є ті, що пов'язані з формуванням простору ідентичності держави й означенням ресурсного потенціалу творення консолідаційної ідентичності українців. Завдання суттєво ускладнюється тим, що проблематика ідентичності традиційно репрезентується у вигляді амбівалентних дискурсів, спрямованих на актуалізацію різновекторних інтерпретацій, контекстів і смислів. Когнітивно-семантична дихотомія обумовлює ситуацію, за якою основоположні константи отримують суперечливі значення, що дозволяє конструювати гібридний дискурсивний простір. Безперечно мав рацію М. Фуко, зазначаючи, що дискурс — це «те, що є об'єктом очікуваного, те, заради чого йде боротьба, те, чим ведеться боротьба, влада, якою прагнуть заволодіти» [6, с. 89—102].

Комплекс пов'язаних з ідентичністю проблем безпосередньо корелює з такими домінантними соціально-політичними категоріями, як національна ідея та національний інтерес. З огляду на те, що конструювання ідентичності — це стратегія цілепокладання і смислоутворення нації, онтологічний аналіз закономірностей ідентифікаційної динаміки дозволяє репрезентувати «вузлові точки» формування й функціонування національної свідомості як багатовимірної синергетичної системи. Для творення ідентичності необхідний відповідний ресурсний потенціал, який базується на усталених переконаннях людини та соціуму, спільних історичному минулому, культурі, політичних принципах, соціальних практиках і просторі. Гетерогенність українського суспільства є наслідком об'єктивних просторових та культурно-історичних факторів, пов'язаних із поліетнічним складом населення, полікультурною історичною спадщиною, багатовекторним геополітичним розвитком і суттєвими регіональними відмінностями. До слушних думок Е. Сміта, який акцентував на ролі історичної території у формуванні ідентичності, а факторами консолідації нації визначав культурні зв'язки, що об'єднують в єдину політичну спільноту всіх, «хто має спільну історичну культуру та батьківщину» [7, с. 23—24], традиційно не дослуховуються...

Зрозуміло, що простір починає відігравати роль ідентифікаційного символу лише тоді, коли перестає бути просто життєвим середовищем і перетворюється на екзистенційну цінність. Сьогодні стало очевидним, що історію будь-якої країни неможливо зрозуміти без дослідження початків формування її частин і регіональних сегментів. Так само, як неможливо збагнути феномен європейської, хай і відносної, єдності без урахування ролі регіонального чинника в її становленні. Виникає чимало проблем, пов'язаних із геополітичною та історичною регіоналізацією, які в українському контексті небачено ускладнені мілітарними реаліями й нагальною потребою вироблення регіональних стратегій відновлення держави.

Знайти шляхи їх вирішення без використання ґносеологічного та аналітичного потенціалу сучасної регіоналістики навряд чи вдасться.

Всі ми є свідками істотного ускладнення динаміки глобального безпекового розвитку, позначеної присутністю нових регіональних конфліктів і девальвацією старих схем центр-периферійних відносин. Наслідком стає поява багатовекторних конфігурацій мережевих регіональних взаємодій, які не завжди підвладні аналізу без застосування спеціальної «оптики». Наївно було б уважати, що українська регіоналістика цю «оптику» вже повністю опанувала. І номенклатура видань із проблем регіонів та регіоналізації, й особливо мізерні їх тиражі поки що не дають підстав говорити про широке впровадження в Україні сучасних світових стандартів досліджень у сфері регіональних, а тим більше регіонально-безпекових студій. Але зміщення акцентів з етнічно орієнтованих національних гранднاراتивів у бік дослідження проблем, породжуваних територіальністю, уже саме по собі означає вихід у сферу регіонально-просторової історії [8—10]. Вона орієнтована на мережі, міграції, процеси взаємодії, «перехресні» зв'язки між соціальними групами, народами, країнами, культурами. У такому ракурсі в новому вимірі постають проблеми компаративного аналізу регіоналізації у європейському й світовому контекстах, а також транскордонних взаємозв'язків і взаємовпливів.

Осучаснена регіоналістика здатна виступати не лише як засіб моделювання оптимальної для кожної країни (і для міждержавних союзів) регіональної структури, але і як «теорія середнього рівня» для дослідження процесів, що в різні часи відбувались і відбуваються нині на рівнях, нижчих за глобальні й національні. Для нашої країни її значення беззаперечне. Завдання формування загальноєвропейського регіонального простору, в який прагне увійти й Україна, ставлять особливо високі вимоги щодо вироблення універсальної теорії регіоналістики та її модифікованих з врахуванням локальних особливостей варіантів. Майбутнє відновлення держави диктує необхідність як уважного вивчення історії її регіонального розвитку, так і вироблення алгоритмів теоретичного моделювання регіональних безпекових стратегій. Для цього уявляється важливим проаналізувати ті нові тенденції, які окреслюють предметне поле регіоналістики, простежити, як інтегрується нове бачення реалій повоєнного регіонального розвитку України у систему «дифузного світоустрою» і рухливої транскордонної динаміки, яку сформували сучасні глобалізаційні процеси. А також спробувати не просто окреслити науковий потенціал регіоналістики, але й диференціювати його за функціональними критеріями, пов'язаними з визначенням й обґрунтуванням довгострокових цілей сталого регіонального розвитку, які орієнтовані на відновлення країни й моделювання повоєнного безпекового середовища.

Зробити це цілком реально, адже сьогодні регіоналістика впевнено вступає у постнекласичний етап свого розвитку. Від попередніх (класичного та некласичного) цей етап відрізняє системний перегляд форм наукової діяльності: описово-пояснювальні трансформуються у проблемно-орієнтовані, вузько предметні інтегруються до комплексних програм із випереджувальними ідеями й прогнозними розрахунками. Людиноцентризм убачається головною прикметною рисою постнекласичного універсального еволюціонізму, який задає нові орієнтири цивілі-

зацийного розвитку і постулює нове бачення цілей та завдань наукового пізнання. Саме тому в теоретичній регіоналістиці увага фокусується насамперед на осмисленні соціальних функцій колективних регіональних кластерів і шляхів подолання проблеми «депресивності» й «конфліктності» регіональних суспільних систем.

Постнекласичні підходи до репрезентації регіону як суб'єкта політики обумовили істотне переосмислення усієї системи регіоналістики, насамперед тієї її частини, яка вивчає процеси регіоналізації у глобальному контексті. Політологи констатують усталення наукових основ міжнародного регіонознавства, покликаного вивчати закономірності процесу формування й функціонування соціально-політичних систем регіонів світу з урахуванням безпекових, історичних, демографічних, національних, релігійних, культурно-антропологічних, політико-правових, екологічних, природноресурсних особливостей, їх місця і ролі у міжнародному поділі праці й у системі міжнародних відносин [11]. Найчастіше цей новий напрям досліджень позначають терміном «world regional studies», але побутують і інші споріднені поняття: «international area studies», «global regional studies», «comprehensive regional studies».

Найбільш концептуалізованим у міжнародному регіонознавстві є геополітичний сегмент, орієнтований на дослідження процесів виникнення, трансформації, функціонування та взаємодії геопросторових політичних систем наднаціонального рівня, а також прогнозування їхнього розвитку. У геополітичних студіях акцент робиться на вивченні міжнародної регіоналізації, яка репрезентується як сукупність інтеграційних процесів у політичній, економічній, культурній та інших сферах суспільного життя, що призводить до формування наднаціональних геопросторових комплексів. Наголошується на «активному» характері міжнародної регіоналізації, що обумовлює виникнення у світі геополітичних макро-, мезо- й субрегіонів. Зрозуміло, що за сучасних умов пріоритетного значення набуває безпековий чинник геополітичної регіоналізації, пов'язаний з виробленням стратегій захисту від воєнних і терористичних загроз.

Чи має шанс українська регіоналістика вийти на рівень розвитку, який буде відповідати основним трендам міжнародного регіонознавства — поки що сказати важко. Утім, для вітчизняної соціогуманітаристики її оновлений когнітивний потенціал уже здатний запропонувати низку концептуальних новацій. По-перше, це можливість виявлення історичних початків регіональних проблем, які гальмують процеси сталого суспільного розвитку й формування консолідаційної моделі ідентичності. По-друге, підведення наукового фундаменту під визначення тенденцій регіоналізації, які мають довготривалий характер і з'ясування їх ролі в євроінтеграційних процесах. По-третє, інституалізація регіонального дискурсу українських безпекових студій та генерування стратегічних напрямів інформаційно-культурної безпеки, які здатні протистояти мілітарним викликам і загрозам на регіональному рівні. Без комплексного аналізу проблем і ризиків, створених браком цілісного бачення історичних особливостей формування простору ідентичності українських регіонів, займатись розробкою стратегічних пріоритетів державної регіонально-безпекової політики й прогнозуванням її ефективності навряд чи продуктивно.

Розробка й впровадження концепцій підвищення стабільності безпекового комплексу сучасних держав розглядається як один з провідних трендів світового регіонознавства. Акцентується важливість посилення інформаційно-культурної безпеки у зв'язку із загостренням минулих й активізацією нових регіональних конфліктів, які мають потужну ідентифікаційну частину. У цьому контексті вкрай важливо розуміти, що зі стабільністю інформаційно-культурної безпеки суспільства тісно пов'язана проблема відновлення й збереження ресурсу ідентичності нації. У форматі російсько-українського цивілізаційного протистояння вона набуває особливого загострення і потребує максимальної консолідації інтелектуальних зусиль, спрямованих на подолання історичних міфів, які міцно вкоренились у свідомості українців. В умовах екзистенційних викликів інформаційні дискурси й наративи варто розглядати як структурно-функціональні елементи безпекових практик і стратегічні вектори формування інформаційної культури суспільства.

Найбільш уразливим сегментом інформаційної культури є світоглядний дискурс минулого: пам'ять і «контрпам'ять», політизація історії та конструювання «місць пам'яті» [12]. Як сфера смислоутворення пам'ять формується в різних площинах — загальнонаціональній, регіональній і локальній, ретрансляторами яких виступають відповідні дискурси. Загалом історична пам'ять репрезентує колективні сприйняття минулого, утім її змістом є не стільки сутність і присутність факту, скільки його стереотипізовані образи й оціночні уявлення. За Л. Нагорною, історична пам'ять не стільки масове знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини, що стає інструментальною цінністю. «Коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком імовірним стає “зловживання пам'яттю”, а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни» [13, с. 311—312].

Ознакою трансформації усталених уявлень про військові протистояння стало їх переформатування у війни ідей, спрямовані на нав'язування власного виміру історичної пам'яті, світоглядних і ціннісних орієнтацій іншим народам і суспільствам. Війна ідей, захоплюючи віртуальний і когнітивний простори, програмує навколо людини інформаційно-культурне середовище, прямо чи опосередковано формує інформаційні канали сприйняття дійсності. Хоча маніпулювання смислами має здебільшого фонову дію, війна ідей має «подвійне дно», оскільки за певною фоновією інформацією прихований глибинний смисл, який і справляє основний вплив на суспільство. Поєднання «сміслових війн» з кардинальними зрушеннями у національному й регіональному інформаційних просторах обумовлює формування в Україні «ризикогенного ландшафту» з ознаками нової інформаційно-безпекової реальності.

У визначенні параметрів «ризикогенних ландшафтів» увага звертається на всі ризики, що містяться у ризиковому полі, інтерпретовані в широкому соціокультурному контексті. Для запобігання розширенню меж «ризикогенного ландшафту» застосовується багатокомпонентний комплекс заходів протидії інформаційній експансії, базований на виробленні дієвих стратегій реагування на інформаційні атаки супротивника й захисту національного інформаційного простору. Засобом подолання деструктивних впливів стає забезпечення медійної переваги, яка досягається жорст-

ким контролем за інформаційними потоками й репрезентацією об'єктивного дискурсивного аналізу контроверсійних проблем. Головною метою при цьому має бути реалізація завдань консолідації суспільства й утвердження національної ідентичності.

Очевидно, що в умовах сучасних мілітарних викликів державний простір є одним із потужних факторів відновлення ресурсу української ідентичності. Без усвідомлення народом приналежності до своєї території та культури, відповідальності за долю країни й підтримання базових спільних цінностей моделювання консолідаційних стратегій національної політики неможливе. Якими ж є ресурси відновлення української ідентичності? Якщо говорити про відновлення у національно-регіональному вимірі, то цей ресурсний потенціал перебуває у сфері інформаційно-культурної та регіональної політики, а також політики збереження національної та регіональної пам'яті. Сьогодні відбувається складний процес становлення нового образу територіальної спільноти-громади й нової логіки взаємодії просторових і соціокультурних ідентифікацій, що сприяють формуванню нового регіонального світосприйняття. Вибудовується асоціативний ряд «образів» регіонів як нерозривної цілісності національної території, а регіональна ідентичність перетворюється на вагомий політичний ресурс.

Дифузність і гібридність регіональних ідентичностей значно ускладнюють процес осмислення їхньої специфіки, утім без уявлення про цей феномен навряд чи вдасться відійти від тенденцій конфронтаційної логіки й обстоювання бінарних опозицій у розв'язанні просторово-ідентифікаційних проблем. Конфронтаційності логічних побудов здатні протистояти безпекові дискурси, орієнтовані на репрезентацію механізмів впливу на інтерпретацію подій, з'ясування векторів формування дискурсивних практик і прояснення траєкторій циркуляції різноманітних вимірів їх сприйняття суспільством. Безпекознавча парадигма розглядає безпеку як когнітивний процес, зміст якого полягає у свідомому й цілеспрямованому управлінні загрозами й небезпеками, створенні й гарантуванні достатніх і необхідних умов для забезпечення національних інтересів. Саме за таких умов і формується безпековий дискурс, який розглядається як ключовий елемент реалізації державної безпекової політики України в контексті сучасних мілітарних викликів.

Серед ознак безпекового дискурсу виокремлюють наступні:

- аксіологічність — проголошення найвищими цінностями життя і здоров'я людини, пріоритетність безпеки соціальної та інституційної систем;
- стратегічність — інтерпретація будь-яких питань крізь призму безпекової парадигми, інтеграція певного кола питань до категорії «безпекових»;
- динамічність — адаптація до нових соціальних і безпекових умов, трансформація відповідно до глобалізаційних викликів;
- гнучкість — потенціал використання як інструмента у політичних практиках, стимулювання розвитку безпекового законодавства;
- ідеологізація — підтримка й відображення певних ідеологічних позицій, створення умов для соціального сприйняття та легітиматії безпекових заходів;
- комунікативність — формування процесу комунікації між суб'єктами з вербальними й невербальними засобами передачі інформації, що дозволяє досягти максимального впливу на потенційну аудиторію;

- мобілізаційність — консолідація ресурсів суспільства (військових, економічних, громадських) для протидії загрозам;
- конструктивність — відображення соціальної реальності або її симулякрів, вплив на сприйняття суспільством певних подій та явищ як загрозливих, вибір допустимого інструментарію для розв'язання безпекових питань.

На підставі цих та інших ознак вибудовується типологізація безпекових дискурсів, яка обумовлює можливості для їх системного дослідження та структурування згідно з визначеними критеріями. Серед основних критеріїв виділяють соціальні, когнітивні, функціональні й ідеологічні. Соціальні критерії передбачають виокремлення безпекового дискурсу на основі зв'язку з різними соціальними групами або інституціями (політико-безпековий, юридично-безпековий, кібербезпековий, медіадискурс). За когнітивними критеріями безпековий дискурс типологізується на основі когнітивних процесів, які він відображає. Це можуть бути дискурси, пов'язані з певними способами мислення, пізнання або ухвалення рішень (науковий, релігійний, філософський). За функціональними критеріями безпековий дискурс класифікується за його функцією в суспільстві (інформативний, комунікативний, освітній, правоохоронний). Функціональний підхід дозволяє визначити, яким чином безпековий дискурс сприяє реалізації соціальних завдань і функцій держави. В основі ідеологічних критеріїв — підтримувані або пропаговані ідеології, які є пріоритетними для дискурсу (ліберальний, консервативний, мілітарний). Ідеологічний підхід дозволяє зрозуміти, яким чином дискурс формує і підтримує системи цінностей і переконань у суспільстві, а також якими силами й засобами здатна оперувати інституційна система для реалізації безпекової стратегії [14, с. 113—115].

Концептуалізація безпекового дискурсу міжнародних відносин пов'язана з теоріями рефлексіонізму. За О. Вайвером до них відносяться постмодернізм, критична теорія, соціальний конструктивізм і фемінізм, для яких дискурс є частиною їх парадигмальної системи [15, с. 149—185]. У пошуках нової методології пізнання соціополітичних процесів увага фокусується на осмисленні взаємозв'язків між мовою та політикою в контексті аналізу найважливіших аспектів інформаційно-комунікативного простору — сенсів та ідентичностей [16, с. 235—254]. Розрізняється система симетричних й асиметричних підходів до успішної реалізації інформаційно-безпекової політики держави в контексті концепцій управління суспільними рефлексіями. В основі «управління рефлексіями» перебувають комплексні заходи непрямого впливу на рефлексію об'єкта (геополітичного опонента) для його опосередкованого спонукування до ухвалення потрібних рішень. Акцент робиться на застосуванні інтелектуальних методів інформаційної війни й невербальних інформаційних контактах.

Суттєвий наголос у методологічних побудовах рефлексіонізму зроблено на утвердження необхідності уважного вивчення специфіки не стільки самого мовлення, скільки функціоналу наявного чи прихованого мовного контексту на двох рівнях: крізь парадигму особи (індивідуальному) й у громадсько-суспільному вимірі (колективному) [17, с. 1—13]. Розробляючи теорію інтерпретаційних парадигм, Р. Когейн центральне місце в ній відводив саме текстовим інтерпретаціям,

сенсам, контекстам і значенням у досягненні взаєморозуміння та налагодженні діалогічної культури суспільства [18, с. 379—396]. Недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані зі смисловими аспектами інформаційної зброї, за допомогою якої можна легко потрапити на «територію сенсів» супротивника, змінити систему його цінностей та нав'язати нову картину світу.

Методологічні стратегії соціального конструктивізму орієнтовані на усталення концепції «безпеки людини» («human security»), за якою фокус безпекового дискурсу переноситься з держави на людину, фактично утворюючи новий антропологічно-безпековий формат. Поняття «безпека людини» з'явилося у міжнародному дискурсі лише наприкінці ХХ ст., до цього часу загальноприйнятною концепцією була ідея безпеки у державному розумінні. ХХІ століття спричинило певні зрушення у генеруванні безпекових стратегій, які паралельно з національною безпекою, роблять акцент на соціально орієнтованих безпекових механізмах. Утім, до початку російсько-української війни подібні концепції майже не розроблялись в українській безпековій аналітиці, увага формуванню системи безпеки у «людському вимірі» не приділялась. Безумовно, сьогодні виникає нагальна потреба у визначенні основних компонентів «безпеки людини», нормативному забезпеченні цієї сфери й практичній реалізації її принципів на регіональному й локальному рівнях. Тим більше, що з 2012 р. концепція «human security» перебуває у наративі ООН у контексті перспектив глобального розвитку, зокрема у «Програмі сталого розвитку 2030», що наочно демонструє її стратегічний потенціал. «Безпека людини» визначається як захист «життєвого ядра всіх людських життів шляхом забезпечення свободи людини та її самореалізації, захист від критичних (інтенсивних) та масштабних (всеохопних) загроз та ситуацій» [19, с. 4].

Підходи соціального конструктивізму трактують безпековий дискурс як інструмент впливу на міжнародну політику в процесі формування стратегій «м'якої сили» («soft power») й використання дискурсивної культури в утвердженні іміджу держави на світовій арені. До атрибутів «м'якої сили» Дж. Най відносить «інтелектуально привабливий» компонент, що репрезентує найбільш розумну поведінку держави у конкретній ситуації, сукупність привабливих для інших держав аспектів національного буття і культури, сповідуваних політичних цінностей та зовнішньополітичного курсу. Разом з тим, він дотепно зазначає, що поняття «м'яка сила» можна порівняти з «погодою, від якої залежить все, але вплив якої не завжди піддається раціональному поясненню або математичному підрахунку» [20, с. 53—76].

Провідною концептуальною платформою у межах безпекових студій вважається теорія сек'юритизації («securitization»), яка базується на концепції конструктивізму, проте чітко орієнтована на осмислення проблем соціально-безпекової сфери. Автор терміна «сек'юритизація» О. Вайвер трактує її як процес, в якому актор будує свою риторику на акцентуванні й маркуванні питань безпеки, що реально загрожують його існуванню. Таким чином, за допомогою мовленнєвого акту політична проблема фактично трансформується в екзистенційну. Безпека, на думку О. Вайвера, це — мовленнєвий акт. Об'єкт міжнародної реальності стає безпековою проблемою саме в той момент, коли політична еліта заявляє про цей об'єкт як про

наявну чи можливу загрозу. Репрезентуючи концепцію безпеки на дискурсивному рівні, О. Вайвер доводить, що координати її визначення в реальному житті залежать від стратегій конструювання відповідної риторики. На його думку, безпека є соціальним дискурсом, що виник внаслідок соціалізації. Схвалення акту сек'юритизації громадськістю є обов'язковим, адже легітимізує її та заходи, які будуть вжиті задля відновлення стану безпеки. «Сек'юритизація є практичним втіленням ключового для дискурс-аналізу поняття: тотожності мовленнєвого акту і дії» [21, с. 123—134].

Розгляд концептуальних основ теорії сек'юритизації актуалізує дослідження не тільки проблеми дискурсу як стратегічного нарративу у сфері безпеки, а й усієї системи стратегічної комунікації держави. Ефективність стратегічних комунікацій великою мірою залежить від ступеня скоординованості їх діяльності й від узгодженості інформації, яка розробляється й розповсюджується для різних цільових аудиторій. Стратегічний нарратив є ключовим контентним елементом усієї інформаційної діяльності держави й на його утвердження в цільових аудиторіях (внутрішніх і зовнішніх) спрямовуються всі наявні стратегічно-комунікаційні можливості держави. Проблемою залишається те, що сьогодні відсутнє єдине розуміння самої концепції стратегічного нарративу.

Активно досліджується безпековий дискурс у світовій соціолінгвістиці. Дискурсивна соціолінгвістика розглядає його як інструмент мовленнєвої конструкції уявних та реальних загроз і небезпек. Мова репрезентується як засіб, крізь призму якого формуються уявлення про загрози й способи їх подолання. А мовні практики визначаються як системоформувальні у створенні й підтримці безпекових нарративів. Британські лінгвісти М. Макдональд і Д. Гантер наголошують на непересічному значенні «описів» дискурсивної конструкції безпеки у різноманітних національних і транснаціональних локаціях. Будь-який сучасний геополітичний конфлікт є боротьбою певних сенсів, що відображають спосіб життя й цінності сторін. Однією з ключових детермінант таких протистоянь завжди буде нарратив, який несе в собі стратегічні меседжі [22].

Зрозуміло, що в умовах сучасних мілітарних загроз дискурсивну політику національної безпеки України необхідно постійно вдосконалювати. Динаміка впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на національну безпеку зумовлює необхідність гнучкої адаптації її частин до глобальних, національних і регіональних викликів. Особливо це стосується тих сегментів, які одночасно інтегровані у систему національної й регіональної безпеки. Проблеми регіональної безпеки належать до найважливіших і найскладніших багатоаспектних й інтегральних факторів відновлення суспільно-політичного життя повоєнної України; серед основних компонентів регіональної безпеки, які вимагають посиленої уваги, виокремлюють політичний, економічний, військовий, соціальний, енергетичний та інформаційний. Зміцнення регіональної безпеки напряму залежить від того, наскільки раціонально будуть переосмислені традиційні догми й стереотипи в розумінні цього феномена, а також обрані форми й методи його забезпечення у мілітарних і повоєнних умовах.

У контексті оновлення засад регіональної безпеки важливо усвідомлювати значення її психологічно-ментального виміру, орієнтованого не лише на захист від

негативних явищ, але й на активне створення позитивного середовища для розвитку й відновлення особистості у кризових ситуаціях. На регіональному рівні стан ментальної безпеки тісно пов'язаний з динамікою формування комфортного ментального середовища. Традиційно людина сприймає регіональний простір крізь призму візуалізації окремих «ментальних образів», розпізнавання яких потребує знання символічних кодів, що притаманні цьому ареалу. Ментальний простір постає суб'єктивною проекцією відображення, динамічною формою ментального досвіду. Він актуалізується внаслідок інтелектуальної взаємодії суб'єкта зі світом і має здатність до одномоментної зміни суб'єктивних й об'єктивних координат. «Точки біфуркації» в ментальному просторі виникають у контексті дискурсивних практик і являють собою перебування ментальних конструктів у стані «переходу» від кризи до можливого вибуху. Міжетнічні проблеми, наявність двох і більше мов на території регіону, різниця у соціально-економічній інфраструктурі можуть істотно впливати на безпекову динаміку. А спроби впровадження різновекторних стратегій безпекової життєдіяльності здатні призводити до наслідків, діаметрально протилежних тим, на досягнення яких вони були спрямовані. Традиційно інститути й механізми регіонального управління виявляють специфічну «захисну реакцію», яка обумовлюється потребами актуалізації власних локальних інтересів задля стабілізації системи регіональних відносин.

Сьогодні стає очевидним і те, що пошук оптимальних шляхів розв'язання питань глобально-регіональної безпеки виходить за межі класичних парадигм. Шукати нові безпекові алгоритми необхідно у багатовимірному інформаційно-комунікативному просторі, де взаємодіють різноманітні суб'єкти міжнародних відносин, спостерігаються негативні наслідки непередбачуваних суспільно-політичних процесів національного й регіонального рівня, активізованих глобалізацією. Це призводить до нескінченних дебатів про найбільш ефективну концептуальну основу формування механізмів гарантування міжнародної, національної та регіональної безпеки. Ситуація значно ускладнюється тим, що досягнення стратегічних політичних цілей відбувається шляхом розв'язання війн і конфліктів, посилення дезінтеграційних дій, застосування політичного, економічного, інформаційного тиску на противника.

Військово-політичні конфлікти глобалізаційної доби вже неможливо уявити без потужної когнітивно-інформаційної складової. Інформаційна експансія активно використовується провідними державами світу для реалізації своїх геополітичних інтересів, що об'єктивно призводить до трансформації інформаційної боротьби в інформаційні конфлікти. Метою таких конфліктів є інформаційне домінування, «переформатування» інформаційного простору й використання його як фактора дисбалансу міжнародного безпекового середовища. А це означає, що тільки системні заходи з боку держави, спрямовані на впровадження інформаційної культури й налагодження механізмів управління інформаційною безпекою, здатні допомогти у подоланні глобальних і регіональних безпекових загроз і викликів.

Швидкий прогрес у галузі комунікаційно-інформаційних технологій перетворив інформаційну культуру на каталізатор нових типів глобальних викликів.

Глобалізаційна динаміка не залишає сумнівів у тому, що сучасне суспільство переходить на нову стадію «інформаційного соціуму», позначену масштабним зростанням ролі інформації та високим рівнем її ефективності. Чи можна вважати цю стадію етапом «третьої хвилі», представленій у теоретичних моделях побудови суспільства Е. Тоффлера, чи провісником «четвертої» — ще належить з'ясувати. Утім, очевидно, що за наявних умов інформаційна безпека репрезентується як базовий елемент інформаційної культури суспільства, функціонал якої полягає не лише у формуванні системи адекватного сприйняття, обробки й збереження інформації, а й у створенні можливостей для захисту від небезпечного інформаційного контенту як засобу ведення інформаційних війн.

Для активізації «захисних» можливостей феномен інформаційної культури варто розглядати у чотирьох вимірах: цивілізаційному — як складову становлення глобальної інформаційної мережі й новий тип культури інформаційного суспільства; національному — як чинник формування нації зі спільною історичною пам'яттю; регіональному — як ціннісно-культурний регулятор соціальної динаміки у конкретному ареалі й локальному — як інформаційну культуру особистості й соціуму. Забезпечення сталого розвитку інформаційної культури на національно-регіональному рівні можливе лише за наявності національної єдності та сформованої національної культури як сукупності спільних традицій і цінностей. Відповідно на українському «порядку денному» одним із пріоритетних має бути питання, пов'язане з усвідомленням ролі інформаційної культури як чинника формування національної ідентичності у сучасних глобалізаційно-мілітарних реаліях. Хочеться сподіватись, що це усвідомлення відбувається, адже чим вищий рівень розвитку інформаційної культури суспільства, яке протистоїть агресії, тим менше шансів у ворога перемогти в «гібридній війні». Українська держава конче потребує виваженої інформаційно-безпекової політики, спрямованої на обстоювання пріоритетних національних інтересів задля ефективності процесів демократичних трансформацій.

Деякий поступ у цьому напрямі є. У затвердженій президентським указом від 28 грудня 2021 р.¹ Стратегії інформаційної безпеки цілком обґрунтовано визначаються актуальні виклики й загрози національній безпеці України в інформаційній сфері та окреслюються стратегічні цілі й завдання, спрямовані на протидію таким загрозам. Метою стратегії є посилення спроможності щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, її інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами й заходами соціальної та політичної стабільності, оборони держави, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, демократичного конституційного ладу, забезпечення прав і свобод кожного громадянина [23]. Розрахована стратегія на період до 2025 р., тому зрозуміло, що концептуальні та практичні аспекти становлення інформаційної безпеки сучасної України потребують оновлення та удосконалення. Особливо це стосується регіонального виміру інформаційно-культурної безпеки.

¹ Указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р. «Про Стратегію інформаційної безпеки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/685/2021>

У контексті доопрацювання Стратегії інформаційної безпеки України варто звернути увагу на наявність регіональних викликів і загроз, пов'язаних з інформаційною реінтеграцією громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях, та підвищенням рівня культури регіонального діалогу. Регіони й територіальні громади України взяли на себе один із найбільш відчутних ударів російсько-української війни. Унаслідок знищення інфраструктури й втрати людських ресурсів, необхідності адаптації економічного й соціального потенціалу до умов воєнного стану перед ними стоїть невідкладне завдання зміни регіональних пріоритетів соціально-економічного розвитку. Такий стан вимагає актуалізації розробки нових підходів і моделей регіональної політики в Україні та заходів з її реалізації на рівні окремих громад і регіонів. Держава в особі своїх інституцій центрального, регіонального й субрегіонального рівнів має репрезентувати науково-інституційне підґрунтя формування стратегій повоєнного відновлення країни й майбутнього безпекового середовища, докласти неабияких зусиль для інтенсифікації соціально-економічної регенерації на регіональному рівні.

Отже, врахування закономірностей формування полікультурного регіонального простору України має стати одним із пріоритетних напрямів конструювання безпекових стратегій сучасності. Недооцінка владою просторових чинників трансформаційних процесів завжди загрожує серйозними ускладненнями. Регіональність як ознака специфічності певних частин території притаманна всім країнам світу та є атрибутом кожної держави; процеси регіоналізації мають свої історичні, соціокультурні, етнополітичні передумови, які потребують уважного вивчення. Аналіз нинішнього стану політичного поля України дозволяє фахівцям-політологам зробити висновок про реальність виникнення у ньому небезпечних ситуацій, пов'язаних із центр-периферійною динамікою та налагодженням стабільної системи взаємовідносин між центральною, регіональною і місцевою владою [23, с. 299—300].

В умовах повоєнного відновлення України регіональні характеристики набувають значення структурно-функціональних детермінант, які стимулюють і посилюють ефективність відбудовчих процесів у регіонах. Але варто наголосити, що без віднайдення механізму балансу національних і регіональних інтересів, врахування історичного досвіду геополітичної регіоналізації України й безпекових викликів сучасної соціокультурної динаміки, конструювати моделі майбутнього середовища безпеки безперспективно. Завдання регіоналістики, з якими вона здатна впоратись, — репрезентація ролі регіонального фактора у формуванні глобального безпекового середовища й вироблення алгоритмів осмислення феноменів просторовості й територіальності в контексті сучасних безпекознавчих парадигм. Інтелектуальний ресурс регіоналістики — це саме той методологічний інструментарій, який уможливає генерування інноваційних моделей розвитку глобально-регіональних суспільних систем, розробку стратегій європейської безпекової політики, дослідження історичного простору держави як основи національної ідентичності й утвердження нового просторово-безпекового мислення. Утім, без розбудови системи культури безпеки їх реалізація може виявитися проблематичною.

Тільки стабільна система культури безпеки обумовлює усталення нових форм безпекового мислення та формування психологічно-ментальної стійкості суспільства. Це довготривалий процес, який потребує постійних зусиль та інвестицій. Кристалізація стійкого безпекового світовідчуття людини — справа не одного покоління. Особливо важко вона відбувається у ситуації «гібридної невизначеності», коли інструментом творення реальності стає зіткнення контрверсійних уявлень і психологічний тиск, здійснюваний засобами інформаційних війн. Маніпулятивний вплив здатен перетворюватись на зброю, застосування якої призводить до смислових трансформацій реальності. Саме тому удосконалення системи інформаційної безпеки й розвиток інформаційної культури — невідкладні завдання для Української держави. Лише усталена система культури безпеки може стати запорукою захищеності державних інтересів і національних цінностей, надійним підґрунтям для створення можливостей «переходу» на якісно вищий рівень розвитку, джерелом відтворення та розбудови попри конфлікти й ризики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Vermenych, Ya.V. Rehionalno-prostorovi klasteri ukrayinskykh bezpekovykh studii: synerhiia: sotsiohumanitarnystyky. *Visnyk NAN Ukrainy*. 2024. 3: 30-43 [in Ukrainian].
[Верменич Я.В. Регіонально-просторові кластери українських безпекових студій: синергія: соціогуманітаристики. *Вісник НАН України*. 2024. № 3. С. 30—43].
2. Chandler, D. Resilience and human security. The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*. 2012. 43 (3): 213-229.
3. Ball, T., Farr, J. & Hanson, R.L. (Eds.) Political innovation and conceptual change. Cambridge: Cambridge University press, 1989. 380 p.
4. Derrida, Zh. Pozyzsii: Besidy z Anri Ransom, Yuliieiu Kristievoiu, Zhanom-Lui Udbinom, Hi Skarpetta. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Дерріда Ж. Позиції: Бесіди з Анрі Ронсом, Юлією Крістевою, Жаном-Луї Удбіном, Гі Скарпетта. Київ: Дух і літера, 1994. 160 с.]
5. Van Dijk, T.A. Discourse and power. New York: Palgrave, 2008. 324 p.
6. Fuko, M. Arkheolohiia znannia. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Фуко М. Археологія знання. Київ: Основи, 2003. 326 с.]
7. Smit, E. Natsionalna identychnist. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.]
8. Brekhunencko, V., Boiko, P. & Zaiats, A. Prostorovi mezhi ukraïnskoho svitu: kompleks uia- vlen ta yikhnia realizatsiia v rannomodernii Ukraini (XVI—XVIII st.). Lviv; Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.]
9. Hromenko, S. (Comp.). Ukrainykyi Multyfrontyr: Nova skhema istorii Ukrainy (neolit — pochatok XX st.). Kharkiv, 2024 [in Ukrainian].
[Український Мультифронтир: Нова схема історії України (неоліт — початок XX ст.). Упор. С. Громенко. Харків, 2024. 480 с.]
10. Vermenych, Ya.V. Ukraina: istorychnyi prostir identychnosti. Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
[Верменич Я.В. Україна: історичний простір ідентичності. Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. 667 с.]

11. Doroshko, M., Ihnatiev, P. & Kryvonos, R. Vstup do mizhnarodnoho rehionoznavstva. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Дорошко М., Ігнат'єв П., Кривонос Р. Вступ до міжнародного регіонознавства. Київ, 2018. 255 с.].
12. Nora, P. Tererishnie, natsiia, pamiat. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Нора П. Тетерішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.].
13. Nahorna, L. Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.].
14. Zinoruk, M.M. Bezpekovyi dyskurs v konteksti realizatsii derzhavnoi bezpekovoi polityky Ukrainy. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Pravo*. 2024. 1 (2): 113-115 [in Ukrainian].
[Зінорук М.М. Безпековий дискурс в контексті реалізації державної безпекової політики України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2024. № 1 (2). С. 113—115].
15. Waever, O. The rise and fall of the inter-paradigm debate. *International theory: positivism and beyond*. Cambridge: Cambridge University press, 1996. 149-185.
16. Lapid, Y. The third debate: on the prospects of international theory in a post-positivist era. *International studies quarterly*. 1989. 33: 235-254.
17. Godinho, L. Discourse and international relations: a theoretical and methodological approach. *Janus net. E-journal of international relations*. 2016. 7 (2): 1-13.
18. Keohane, R. International institutions: two approaches. *International studies quarterly*. 1988. 32 (4): 379-396.
19. Report of Commission on human security "Human Security Now". New York, 2003. 159 p.
20. Nye, J. Soft power: The means to success in world politics. New York: Public Affairs Group, 2004. 191 p.
21. Buzan, B. & Waever, O. Regions and powers: the structure of international security. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2003. 592 p.
22. MacDonald, M.N., Hunter, D. The discourse of security: language, illiberalism and governmentality. London: Palgrave Macmillan, 2019. 353 p.
23. Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia: Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 304 с.].

Надійшла / Received 22.05.2025

Yaroslava VERMENYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Regional History of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
verrosla@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

CONCEPTUALIZATION OF THE SECURITY
DISCOURSE OF REGIONAL STUDIES IN THE CONDITIONS
OF CONTEMPORARY MILITARY CHALLENGES

The purpose of the article is to analyze the conceptual approaches to the formation of the security discourse of regional studies as a humanitarian resource for optimizing the national and regional security policy of Ukraine. **The methodology** is based on the application of security science paradigms, which are focused on the theoretical substantiation of the stability of the security sphere, understanding the phenomenon of security culture, and developing methodological tools for studying the problems of global, national, and regional security. **Scientific novelty.** The innovative use of the security science methodology has led to the representation of the security discourse of regional studies as an ontological system, subordinated to clarifying the essence of regional conflicts in the Ukrainian socio-cultural space and modeling strategies for balanced regional development in wartime and post-war times. **Conclusions.** It is proven that only an established system of security culture can become a guarantee of protecting state interests and national values, a prerequisite for sustainable development of society, creating opportunities for responding to military challenges and restoring the security environment of Ukraine. In modern realities, there is an urgent need to outline the conceptual boundaries of the security discourse of regional studies as a strategic resource of security culture, which focuses on issues of mentality, identity, shapes public opinion, and influences political decision-making at the regional level. It is emphasized that the improvement of the information security system and the development of information culture should be considered as strategic guidelines for Ukrainian security policy.

Keywords: *information and cultural security, security discourse, regional studies, regional development, strategic narrative.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.235>
УДК “313”:316.32+93/94“XX ст.”

Ірина КОЛЕСНИК

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ikolesnyk2002@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

XX СТОЛІТТЯ З ПЕРСПЕКТИВИ ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Мета — показати роль і місце минулого століття, зокрема «українського» XX ст. в контексті глобальної історії. **Методологія.** Використовуються підходи глобальної історії, методи компаративної історії, концептуальної історії, принцип міждисциплінарності та ідея «множинних сучасностей». **Наукова новизна.** Ідеться про особливості XX ст. в економічній, політичній сферах, про специфіку соціальних відносин, досягнення й новачі в галузі культури та науки. Аналізуються різні трактування хронологічних меж XX ст., зокрема «короткого», «довгого» та «продовженого». «Українське» XX ст. окреслюється як «довге», починаючи з подій 1880-х рр., які заклали основу революційних циклів початку XX ст. Особливу увагу приділено політичній історії України, яка тісно переплетена з економічним та соціокультурним розвитком. Боротьба за незалежність України тривала впродовж цілого століття. **Висновки.** У XX ст. виникали різні форми української державності, що супроводжувалося підйомами і згасаннями національно-визвольного руху. Кульмінацією «потрясіння» 1980-х рр. стало здобуття Україною незалежності й міжнародного визнання. Проте історичний цикл не добіг свого кінця, про що свідчить російсько-українська війна, в якій наша країна виборює своє право на державний суверенітет і геополітичну суб'єктність. Сьогодні ведеться боротьба за здобутки та досягнення України в «довгому» XX ст.

Ключові слова: *множинні сучасності, історія України XX ст., «коротке XX ст.», «довге XX ст.», історичний цикл, російсько-українська війна, геополітична суб'єктність України.*

Цитування: Колесник І. XX століття з перспективи глобальної історії. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 235—250. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.235>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

Із погляду сучасного історика, минуле століття — це, дійсно, «час істориків». Для різних їх поколінь воно являє собою точку зіткнення пройдешнього та модерного, історії й політики, де поточне сприймається як близьке минуле, а недалеко прийдешне — як теперішнє життя. Взагалі останні три — чотири століття, насичені карколомними подіями, кризами, перетвореннями, революціями, війнами, старими-новими режимами, мають наче пульсуючий характер, виявляються «подовженими», як-от «довге XVII ст.» чи «довге XIX ст.». Нині історики заговорили і про «довге XX ст.».

XX століття: внесок в історію

Економіка XX ст. характеризується експансією фінансового капіталу, що практично не знає національних кордонів, та швидким розвитком виробництва. Основна її риса — це надзвичайна стрімкість технологічного прогресу [1, с. 4]. Винайдення нових засобів і способів зв'язку, передачі інформації, підкорення атома й розвиток ядерної фізики та інженерної думки в роки Другої світової війни, вихід у космос, а також низка «технологічних революцій» — комп'ютери, інтернет, мобільні телефони, різноманітні гаджети змінили картину світу, вплинули на поведінку людей.

Надзвичайна швидкість технологічного розвитку як засаднича риса XX ст., зачарованість феноменом акселерації довгий час відвертали увагу людства, як зазначає В. Сміл, від факту, що численні технологічні новації, переважна більшість технологій, які визначали особливості щоденного буття навіть на початку XXI ст., є продуктами періоду, який він називає добою синергії (1867—1914 рр.) [1, с. 18]. До речі, Д. Чаум, американський криптограф і винахідник-новатор, у 1980-х рр. створив цифрові гроші, а пізніше розробив додаток для електронної валюти, який забезпечував збереження анонімності користувача [2].

В умовах безпрецедентного розвитку технологій радикально змінюються уявлення про час і простір. Символом нового сприйняття соціального простору стає образ «глобального села» М. Маклюєна. Миттєва передача інформації та реагування, що руйнує лінійні уявлення про хронотоп. Тож втрачає сенс дихотомія центр — периферія, які опиняються в єдиному інформаційному просторі. При тому мобільність — швидкість подолання відстані між двома точками — визначає соціальний статус людини та характеризує ступінь соціальної поляризації у суспільстві, адже космополітичний спосіб життя, широко розрекламований у медіа, доступний далеко не кожному, і лише підсилює відчуття соціальної знедоленості.

Політичний профіль у XX ст. визначали дві світові війни, розпад колоніальної системи, криза лібералізму, підйом ісламу та «холодна війна», яка в ідеологічній, політичній, військовій сферах завершилася крахом комунізму. В умовах деколонізації почав формуватися постколоніалізм, який, на противагу антиколоніалізму, не просто заперечує колоніалізм, але усвідомлює саме його як такий. Сутність постколоніалізму полягає в реконструкції взаємовідносин колонізатора, колонізованого та постколоніального інтелектуала. Це історична реальність, що проявляється від практик повсякденного життя, масової та високої культури, аж до політичних структур й інституцій, як засвідчує досвід Б. Обама, Р. Сунака

й ін. У політиці постколоніалізм орієнтується на сучасність, мир, гармонію, свободу вибору, прагматизм і деідеологізацію.

У зв'язку з крахом колоніалізму, кризою марксизму та розпадом соціалістичної системи, лібералізм також зазнав кризи. Виникнення незалежних національних держав дало привід деяким ліберальним теоретикам ставити під сумнів не лише майбутнє держави як головного актора міжнародних відносин, але й перспективи самого існування національної держави. У 1970-х рр. серед прибічників ліберальної течії набула популярності метафора «верховної влади в безвиході» («sovereignty at bay»), та згодом вони зійшлися на думці, що національну державу вже не можна розглядати як єдиного (чи провідного) гравця на арені міжнародних відносин [3].

Важливо наголосити, що у XX ст. виникають такі нові поняття, які викривають криваві сторінки його історії: «геноцид», «Голодомор», «Голокост». Польсько-американський правник Р. Лемкін, котрий здобув освіту у Львівському університеті в 1920-х рр. і родина якого загинула під час Голокосту, досліджував злочини проти різних народів. У книжці «Правління держав Осі в окупованій Європі» (1944 р.) він запровадив термін «геноцид» [4]. Розробки Р. Лемкіна лягли в основу вироків Нюрнберзького трибуналу та Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, ухваленої Генасамблеєю ООН 1948 р. А вже 1953 р. він, маючи зв'язки з українською громадою Нью-Йорка, виступив із доповіддю «Радянський геноцид в Україні», присвяченою 20-м роковинам Великого голоду, в якій наголосив, що це не просто геноцид окремих осіб, але винищення нації та культури [5].

Від початку слово «голокост», означаючи «всеспалення», мало релігійний смисл. Згодом його використовували щодо соціальних (різанини вірмен турками 1915 р.) та природних (великі пожежі у США 1918 р.) катастроф. Із середини XX ст. завдяки Г. Арендт набуває поширення думка про те, що Голокост є проблемою всіх, а не лише причетних, убитих і тих, хто втратив рідних [6]. Як влучно зауважив Ш. Айзенштадт, «війна та геноцид були не новим явищем в історії. Але вони докорінно змінилися, посилювалися, породжуючи специфічно сучасні способи варварства» [7, с. 12].

Ознакою XX ст. у соціальній сфері стала поява мережевого суспільства. Теорія мережевого суспільства («theory of network society») М. Кастельса виникає в 1990-х рр. і фіксує новий тип суспільства, котре утворюється потоками інформації та комунікацій. Нове суспільство — це мережа взаємин, нічим не обмежена, відкрита й рухлива, що розширюється чи звужується.

М. Кастельс описує мережеве суспільство як безпрецедентну соціальну форму. Саме комп'ютерні технології дозволили сформувати гнучкі суспільні відносини незалежно від територій. В епоху інформації економіка та політика організовані не ієрархічним, бюрократичним шляхом, а у вигляді слабко структурованих горизонтальних мереж. Отже підстави щодо здійснення влади й розподілу ресурсів змінюються, сила виявляється не в команді або послузі, а базується на мережі, яка організована кожного разу для конкретної мети. Замість дихотомії репресії / експлуатація, верх / низ, центр / периферія визначальним принципом постає належність / включеність до мереж (або виключеність із них). Головна лінія розламу в «новому світі Кастельса» поділяє всіх на тих, хто в мережі, і на тих, хто виключений із мережі.

Звісно, в мережевому суспільстві змінюється сприйняття часу, відбувається його стиснення — ефект імплозії (внутрішнього вибуху). Дослідники заговорили про нову темпоральність — концепцію «позачасового часу». Основною рисою часу в мережевому суспільстві вважається гнучкість, що дозволяє його «стискати» й «розтягувати». Управління мережевим виробництвом, зазначає М. Кастельс, «спирається на гнучку темпоральність, на здатність прискорити або вповільнити цикли виробництва і прибутку, на розподіл часу, обладнання й персоналу» [8, с. 407]. Словом, в інформаційно-мережевому суспільстві формується новий образ часу, котрий містить численні темпоральні потоки. Культурною проекцією цього образу виступає культова кінострічка «Кримінальне читиво», де смисл подій і вчинків героїв проступає та сплітається з численних часових потоків. У цілому темпоральність кібернетичного простору — це темпоральність миттєвого поширення або темпоральність синхронії. Вважається, що просторово-часова компресія і стала вісю процесів глобалізації. При тому компресія, стиснення часу в новітньому світі, що глобалізується, є прямим наслідком низки технологічних і соціальних революцій ХХ ст. [9, с. 8].

Базові поняття мережевої теорії — «інформація» та «культура». В новому типі суспільства основою соціальної інтеграції виступає не виробництво, не «класова боротьба», не правові, культурні норми чи моральний імператив, а перш за все інформація. Саме інформаційна культура зв'язує та інтегрує сучасне суспільство. Вона пронизує всі сфери — від господарства до особистого життя й ідентичностей. Більше того, сучасна економіка, що живиться інформаційними технологіями, перетворюється на складову культури.

Політика також застосовує інформаційні технології задля маніпулювання свідомістю та суспільством. Влада, яка є грою з культурними кодами, зазвичай залежить від інформації. Мережеве суспільство трансформує соціальний та особистісний досвід, змінює ідентичності. Криза теорій нації-держави створює нові колективні ідентичності в межах інформатизованої культури. Влада в нинішніх умовах виходить із-під контролю таких традиційних інститутів, як держава, бізнес, церква та наче розчиняється в комунікаційних й інформаційних мережах.

Поряд із національною ідентичністю на прикладі Євросоюзу виникають подвійні чи потрійні ідентичності: європейська ідентичність, національна та різні релігійні ідентичності (Європа: католицький Південь, протестантська Північ, православний Схід), які відтворюють ієрархічні структури, подібні до церковних й авторитарних і тоталітарних режимів на територіях, характерних для країн із релігійним населенням.

Мережі комунікацій, розвиток системи транспорту, безпрецедентне поширення міграцій, сезонних, трудових, із політичних мотивів, а також туризму, подорожей, бізнес-турів, розповсюдження міжнародних освітніх програм, — усе це радикально перетворює національні ідентичності та поведінку людей по всьому світу, особливо серед молодих поколінь. Отже, в інтерпретації М. Кастельса, постіндустріальне, інформаційне суспільство і глобалізація є не чим іншим, як синонімом терміна «мережеве суспільство».

Маркером культурного простору другої половини XX ст. виступає постмодернізм. Як тип культури він починає домінувати з другої половини XX ст. Однак елементи постмодерну виникають раніше й визрівають у тілі культури модерну. Тож постмодерн у жодному випадку не можна протиставляти модерну. Постмодерн — це не «трансмодерн», або «антимодерн». Із погляду Ж.-Ф. Ліотара, постмодерн розташовується не після модерну та не проти нього; він уже потай міститься в модерні. Постмодерн настільки інклюзивний, принципово плюралістичний, що включає у свій простір і модерн, та вміщує його на почесне, однак не виняткове місце.

XX ст. постало на межі двох епох: модерну й постмодерну. Зіткнення цих двох культурних світів та ідеологій — модернізму й постмодернізму, у свідомості людини на рубежі XX—XXI ст. народжує відчуття розламу, катастроф, що призводить до психологічного дискомфорту, внутрішньої розгубленості. Постмодерн як тип культури можна сприймати як дзеркальне відображення модерну — з тими фігурами та символами, однак із протилежним знаком. Невипадково Ф. Джеймісон визначає постмодернізм як «нову консервативну культурну контрреволюцію» [10]. Ідеї універсалізму, ієрархії духовних цінностей модерну постмодернізм протиставляє принцип фрагментації, плюралізм, відсутність будь-якої ієрархії культурних, національних цінностей, політичних і психологічних лояльностей. Постмодерн поглинає ідею ієрархії, втім не відкидає її, це означає, що постмодернізм має дві мови — еліти й натовпу, мови, що були доступні вишуканому інтелектуалу та пересічному обивателю. Він заповнює простір між фаховістю й дилетантизмом, елітарним і буденним, високою культурою та масовою поп-культурою, космополітичним і регіональним, красою й потворністю, колективним та особистим. Це — культура розмаїття, емблемою якої є звичайний кліп, що поєднує музичний і візуальний ряди, мерехтіння ж відеокартинок символізує калейдоскоп смислів, а телепульт чи меню гаджета урівнює у правах політичні новини, аналітичні огляди, пізнавальні, розважальні програми, еротичу, драму, серіали, елітарне кіно, трилер, містику, блокбастери, детективи тощо.

Постмодернізм відроджує дух античності, реактуалізує ідею агона, змагання на рівних, принцип конкретності, боротьби. Між тим його не варто ототожнювати зі свавіллям, уседозволеністю, культурним хаосом, ідейною індиферентністю. Культура — не те, що залишається після економіки, політики, ідеології, а єдиний простір, котрий пронизує всі сторони життя суспільства. Отже риси постмодернізму (принциповий плюралізм, диференціація, деконструкція, культурний контекст, гібридність) сприяють творчій адаптації нових культурних елементів до вже наявних. Постмодернізм передбачає жанрове розмаїття — есеїстика, публіцистика, великі (монографії), малі (статті, рецензії, критика) форми. Для постмодерної науки характерна відмова від таких усталених цінностей модерну, як ідея детермінізму, закономірність пошуку істини, натомість культивуються принципи фрагментації, перервність, нелінійність. Культурна сфера — продукт маркетингу західних культурних індустрій — та сприймається як домінування американської масової культури: мода, поп-арт, музика, література, кінематограф, розквіт яких припадає на 1980-ті рр.

У сучасній науці не вщухають суперечки про те, в якій геологічній добі людство зустріло та розпрощалося з календарним ХХ століттям. Заклик Ю. Стормера* та П. Крутцена визнати антропоцен самостійною, відмінною від голоцену геологічною добою дав поштовх черговій переоцінці місця, ролі та впливу людства на планету [11]. Автор ідеї лауреат Нобелівської премії (1995 р.) хімік П. Крутцен виводить початок (звісно, символічний) нової епохи від 1784 р. — винайдення Дж. Ваттом парової машини, тобто старту промислової революції [12, с. 23; див. також: 13, с. 179]. Факторами виокремлення антропоцену вважаються зміни у складі атмосфери від часів промислової революції через збільшення спалення викопних ресурсів і виділення двоокису вуглецю; а також наслідки людської діяльності, як-от порушення біорізноманіття та зумовлені цим стан ґрунтів, вимирання видів живих істот тощо. За словами Е. Доманської, поєднання геологічного й історичного часів є «одним із найцікавіших ефектів мультидисциплінарної дискусії на тему антропоцену» як геологічної епохи та дискурсу. Ера антропоцену, що характеризується «людським домінуванням», по суті є «одним із симптомів кінця антропоцентричної парадигми». Тож прикметник «антропоценний» не означає «антропоцентричний». Якщо розглядати антропогенні кліматичні зміни, природні катастрофи, вимирання видів, то антропоцен стає також критичним дискурсом щодо ідеології людської винятковості, механістичної візії світу та інструментального трактування природи як засобу для задоволення людських потреб. Тому дискусії навколо антропоцену допомагають побудові екологічної свідомості щодо негативних наслідків домінування людського виду на Землі [13, с. 180—181].

Цілком очевидно, філософським підґрунтям ідеї антропоцену виступає планетарне мислення, а історичні рефлексії стосовно цієї ідеї приведуть до «перебудови історії» і «творення нових субдисциплін». Наприклад, біогуманістика інспірує такі субдисципліни, як багатовидова історія, нейроісторія, історія клімату, екологічна та зооісторія. Йдеться також про зміну «метамови» й теорії науки, адже внаслідок діалогу природничих і соціальних наук виникають поняття теорії «аутопоезису, антропогенних змін, теорії систем, моделювання, фракталів і т. ін.» [13, с. 181—182].

Водночас існує думка, що на новій хвилі глобалізації виникає й таке явище, як технонаука («technoscience»). Популяризатор цієї ідеї В. Шефер вважає її «гібридом наукових технологій і технологізованої науки». При цьому своє розуміння автор виводить із концепту завершеної, доопрацьованої науки («finalized science») [14, с. 311, 317].

Підсумовуючи, зазначимо, що визначальною рисою ХХ ст. стала нова хвиля глобалізація, яка почалася ще в ХІХ ст. й згодом охопила всі сфери життя людства: економіку, політику, соціальні відносини, культуру, науку. Проте ефект позитивних глобальних змін у ХХ ст. супроводжується певними ризиками та сумними наслідками. Нові технології, штучний інтелект, розгалужені соціальні мережі

* Американський еколог Ю. Стормер ще в 1980-х рр. використовував термін «антропоцен» — у значенні нової геологічної ери з високим рівнем людської активності.

створюють умови для глобального контролю над людьми і країнами. У глобалізованому світі до рівня пандемій підвищується ризик поширення інфекційних захворювань, суттєво зростають небезпеки й наслідки екологічних катастроф, кровопролитних локальних конфліктів і воєн нового покоління.

Хронологічні межі XX століття

Про хронологічні рамки XX ст. у західній літературі йшлося ще наприкінці 1990-х рр. По-різному визначають характер минулого століття. Йдеться про включення хронологічного XX ст. в різні перехресні періоди: «доба зв'язності» / «Age of Entanglement» [15], «доба популізму», «доба пари» [16], «доба виробництва», «доба тривожності», «цифрова доба», «ядерна доба» (про розважальний аспект ядерних випробувань свідчить приклад спеціальних турів у Лас-Вегасі, і лише згодом було доведено зв'язок між «ядерним туризмом» та онкозахворюваннями). «Доба зв'язності» / «Age of Entanglement» передбачає дослідження інтелектуальних контактів між настільки неочевидними «співрозмовниками», як, наприклад, Німеччина та Індія [17]. «Доба націоналізму» висвітлює зміни у сприйнятті феномена націоналізму Заходом: від переможної сили антиколоніальної боротьби в Африці та Азії в 1950—1960-х рр., через вектори модернізації в 1970-х рр. націоналізм почав сприйматися як складова етнічної політики та причина, чому у країнах третього світу люди вбивають один одного.

Питання хронологічних меж XX ст. дискусійне. Так, Е. Гобсбаум у праці 1984 р. з промовистою назвою «Епоха крайнощів: Коротке двадцяте століття, 1914—1991» визначає XX ст. як «коротке», обмежуючи його 1914—1991 рр. Для нього саме російська Жовтнева революція стала фактором, який визначив хід глобальної історії «короткого XX ст.», позначеного формуванням у суспільній свідомості мисленневих моделей, які діяли у просторі бінарної опозиції західного капіталізму та радянського комунізму [18, с. 4], полюсів, між якими впродовж кількох десятиліть вибудовувалася (в унісон з ухваленими відповідною системою нормами, або всупереч їй) уявна картина світу та ціннісні системи координат людей.

Про хронологічні контури XX ст. йдеться у працях британського дослідника К. Бейлі з не менш характерними назвами: «Народження сучасного світу 1780—1914: глобальні зв'язки та порівняння» (2004 р.), «Перетворення сучасного світу 1900—2015: глобальні зв'язки та порівняння» (2018 р.). Автор вважає XX ст. продовженням й окреслює його рамки 1878—2015 рр. [19—20]. Дискусію продовжив професор Каліфорнійського університету Е. Дікінсон, який видав у 2018 р. підручник для коледжів із виразною назвою «Світ у довгому двадцятому столітті: інтерпретуюча історія». В його розумінні XX ст. є «довгим», оскільки охоплює період від 1870 до 2010 рр., коли комплекс технологій перекроїв і зв'язав планету [21].

Новітні підходи до вивчення сучасності

Заслуговує на увагу принцип «множинності сучасностей», запропонований американсько-ізраїльським дослідником Ш. Айзенштадтом для вивчення сучасного світу, карколомних подій ХХ ст. За його визначенням, ідея «багатосучасностей» / «multiple modernities» означає «погляд на сучасний світ», що суперечить методам класичного соціологічного аналізу, зокрема «теоріям модернізації та конвергенції індустріальних суспільств»; вона розуміє сучасність «як історію безперервного створення та відновлення безлічі культурних програм» [7, с. 1—2]. Ідеться про реконструкцію численних інституційних та ідеологічних програм сучасності, які здійснюються конкретними політичними діячами, інтелектуалами, громадськими рухами.

Найважливіші серед них були рухи, що виникли в ХІХ ст. й поширилися у ХХ ст. — ліберальні, соціалістичні або комуністичні, фашистські або націонал-соціалістичні [7, с. 9]. У 1920—1930-х рр. в Європі з'являються перші «альтернативні» типи модерності — комуністичні / радянські та фашистські / націонал-соціалістичні. Перший тип модерності був «установлений у Росії в рамках культурної програми сучасності» та пов'язаний із критикою капіталістичного суспільства як незавершеної програми. Націоналістичні рухи, особливо фашистського й націонал-соціалістичного гатунків, були спрямовані «передусім на переоблаштування кордонів чужих територій [7, с. 11]. На цьому етапі символом колективної ідентичності була національна держава.

За твердженням Ш. Айзенштадта, перша «культурна та політична програма модерності» постала у Західній і Центральній Європі [7, с. 3]. Вона передбачала численні політичні режими, різні національні, суспільно-політичні рухи та згенеровані цими рухами різноманітні колективні ідентичності. До речі, кристалізація моделей модерності в Америці пройшла «через конфронтаційний дискурс з Європою, особливо з Англією та Францією», різко відрізнялася від європейської. США дедалі більше «сприймали себе як центр сучасності» [7, с. 13—14].

Розмаїття сучасностей зумовлювалося експансією воєнно-економічного імперіалізму та колоніалізму, внаслідок чого сучасність уперше вийшла за межі Заходу — в інші країни Азії, Середнього Сходу, пізніше поширилася до Африки. Наприкінці ХХ ст., як стверджує Ш. Айзенштадт, вона охоплювала майже весь світ і це була перша справжня хвиля глобалізації [7, с. 14].

Якщо численні різновиди сучасності виникали впродовж ХІХ ст. та в перші шість — сім десятиліть ХХ ст., втіленням яких уважалися національні держави, то, на думку Ш. Айзенштадта, з посиленням глобалізації ситуація кардинально змінювалася. Це пов'язано зі зростанням світових фінансово-комерційних потоків, міграціями, поширенням хвороб, організованої злочинності, насильства серед молоді, в культурній сфері — з розширенням впливів ЗМІ й американських культурних програм. Натомість національна держава як основний компонент культурної програми сучасності втрачала свої позиції та поставало нове бачення колективної ідентичності, спродуковане новими соціальними рухами, які «кинули виклик програмі модерності» [7, с. 16].

У більшості західних країн це були жіночі рухи й екологічне мислення, тісно пов'язані з постмодернізмом і мультикультуралізмом. Далі — посилення ролі та впливів фундаменталістських рухів. Мовиться про мусульманські, рухи в індуїзмі та буддистській культурі, які мали відчутні антимодерні та / або антизахідні орієнтації [7, с. 17]. Вони намагалися відокремити вестернізацію від сучасності, заперечуючи західну монополію на сучасність, відкидаючи західну культурну програму як утілення сучасності [7, с. 22].

Ще один важливий різновид нових рухів, який проявився в останні два десятиліття XX ст., за Ш. Айзенштадтом, «етнічний» рух, котрий виникає спочатку в республіках Радянського Союзу, потім у трагічний спосіб позначився в Африці та на Балканах, особливо в колишній Югославії. Отже всі три різновиди новітніх рухів розвивалися в тандемі з новими діаспорами, особливо мусульман, китайців, індійців [7, с. 17].

Звісно, нові типи колективної ідентичності в таких умовах, зазначає дослідник, виходять «за рамки класичної моделі національної держави, обираючи альянси з транснаціональними організаціями, такими, як Європейський Союз», або ґрунтуються на великих релігіях — ісламі, індуїзмі, буддизмі чи протестантських гілках християнства [7, с. 18].

У цілому, якщо колись вихідною точкою була саме культурна програма модерності, яка виникла на Заході, то наприкінці XX ст. з'явилися безліч культурних і соціальних програм, орієнтованих на «девестернізацію», котра позбавляла Захід «монополії на сучасність». Глобалізація, на думку Ш. Айзенштадта, потребує постійного переосмислення культурної програми сучасності; конструювання множинних сучасностей; перевизначення різними суспільствами «дискурсу сучасності у своїх власних нових термінах» [7, с. 24].

Водночас крихкість і мінливість різних сучасностей, а також руйнівні сили, притаманні певним сучасним програмам, проявилися в ідеологізації насильства, терору та війни. Ці руйнівні сили чи «травми» сучасності, що виникли після Першої світової та стали більше помітними у Другій і Голокості, згодом ігнорувалися або відкидалися в дискурсі сучасності в 1950—1970-х рр. Вони знову, нагадує Ш. Айзенштадт, з'явилися в новому «етнічному» конфлікті в колишній Югославії, в багатьох республіках Радянського Союзу, в Азії та Африці [7, с. 25]. І, варто додати, в найжорстокішій, найтривалішій в Європі з часів Другої світової — нинішній російсько-українській війні.

Концептуалізація історії XX століття

Історію минулого століття К. Бейлі, лідер інтелектуального руху глобальних істориків, змальовує широкими мазками як історію сучасного світу. Події минулого століття він висвітлює у двох працях, присвячених сучасному світу, його народженню та перетворенню [19—20]. Організуючи матеріал, дослідник послуговується поняттями «фактори» чи «рушії» змін, під якими він розуміє капітал, імперію, націоналізм. Унаслідок конфлікту між ними й виникали світові та локальні війни, технологічний прогрес, система комунікаційних мереж, культура суспільства споживання.

Перший акт історії саме ХХ ст. — це світова криза 1900—1930-х рр., що містила передумови Першої світової війни та її наслідки: розпад Російської, Австро-Угорської, Османської імперій, локальні воєнні конфлікти, активізація антиколоніальних рухів. Світова криза дала поштовх для розвитку комунікаційних мереж (радіо, телеграф, поштові послуги, преса), змін у соціальній політиці та духовності суспільства. Міжвоєнний період пов'язаний із ментальною кризою середнього класу, артикульованою Ф. Кафкою, З. Фройдом, М. Ганді та ін. [19, с. 15], появою системи міжнародного права й гендерних практик з огляду на залучення жінок у систему трудових відносин під час війни тощо. Результатом Першої світової К. Бейлі вважає виникнення авторитаризму та диктатур, Великої депресії, втручання держав і народний опір. Наступна фундаментальна подія в історії ХХ ст. — Друга світова війна, яка мала глобальні наслідки: кінець старих режимів, чисельні локальні конфлікти, крах світової системи колоніалізму та гегемонія США.

Вирішальна фаза в подіях ХХ ст. або, за визначенням К. Бейлі, «переломний момент» у світовій політиці та шок «довгих 1980-х», пов'язані з «холодною війною», крахом соціалістичної системи, комунізму, розпадом СРСР. Радикальні зміни відбуваються у житті особистості й суспільства, у сфері освіти та науки (успіхи соціальних наук, зокрема роль історії у формуванні ХХ ст., відкриття в галузі генетики, інтернет, мобільний зв'язок), у галузі мистецтва, літератури, духовності (релігія, етика, розваги, концепції людини, що усвідомлює себе і своє місце у цьому світі). Негативні ознаки минулого століття К. Бейлі вбачає в тому, що це «століття вбивств і століття злочинів», він указує на загрозу «тіні імперії» у сучасному світі. Безумовно, концепція історії ХХ ст. К. Бейлі має глобальний характер, він відмовляється від європоцентричного погляду, «відкидає всепроникний північно-західний європейський провінціалізм, котрий продовжує доминувати в багатьох історіях» [19, с. 30].

Концептуалізація історії ХХ ст. К. Бейлі має два принципових моменти. По-перше, він розуміє її як історію сучасного світу; по-друге, пролонгує минуле століття з 80-х рр. позаминулого до 10-х рр. нинішнього. У цілому ХХ ст. постає сукупністю досягнень і падінь, незворотних змін та перетворень, фундаментальними маркерами яких були модернізація, Перша і Друга світові війни, розпад системи колоніалізму, глобальна «холодна війна», крах комунізму. К. Бейлі визначає тенденції подальшого розвитку ХХІ ст.: деколонізація, транснаціональні зв'язки, співпраця, економічна лібералізація й політична фрагментація.

Е. Дікінсон свою схему ХХ ст. розгортає у праці «Світ у довгому двадцятому столітті: інтерпретуюча історія» (2018 р.). Він досліджує становлення сучасного світу як «взаємопов'язану модель глобальних подій». «Довге ХХ ст.», на його думку, формувалося тривалий час унаслідок серії політичних та економічних потрясінь, технологічних досягнень і перетворень навколишнього середовища.

У його рамках Е. Дікінсон виокремлює три періоди. Перший — це експансія, «залучення технологій Сходу й Заходу для збільшення продуктивності, що потягло за собою ряд економічних бумів, збільшення щільності населення, зміни моделей виробництва і споживання (друга половина ХІХ — до початку ХХ ст.)». Ідеться про глобальні передумови історії «довгого ХХ ст.»: біологічна трансформація сучаснос-

ті (демографічний вибух 1800—2000 рр., масові міграції 1840—1940 рр.); створення основ сучасної глобальної економіки (проект глобального розвитку 1850—1930 рр., науково-технічна революція 1850—1900 рр., технологічні зміни 1850—1930 рр., вільна торгівля та емансипація 1840—1890 рр., вільна торгівля й імперіалізм 1840—1920 рр.); локалізація і глобалізація (расизм, етнічність та націоналізм 1830—1940 рр., релігійні інновації 1800—1920 рр., культурна глобалізація 1890—1930 рр.).

Другий період — «великий вибух» («great explosion») початку ХХ ст. — 1950-х рр. Це «боротьба за владу в “новому” технологічному світі із залученням ідеологічного тиску (расове, класове, релігійне, національне питання)». «Великий вибух» містить такі події, як «глобальний революційний момент» 1890—1923 рр.; війна за світове панування (перша фаза 1914—1923, друга 1935—1950 рр.); селянське питання 1920—1930-ті рр.; деколонізація й «холодна війна» 1945—1990 рр.

Третій період — «висока сучасність» («high modernity»), або «велике прискорення» («great acceleration»), тобто друга половина ХХ ст. — 2010-ті рр. Маркерами цього часу є «велике прискорення» та «держава загального добробуту» 1950—1975 рр.; «контрглобалізація» 1960—1980 рр.; «велике вповільнення» 1975—1990 рр.; «екологічний момент» 1960—1990 рр. «Прискорення» мало наслідком поступове «визрівання» нової глобалізованої системи, в якій радикальні віяння хоч і продовжували відігравати важливу роль (більше того, деякі з них укорінювалися у системи масової свідомості), але не виливалися «назовні», а радше сприяли глибинним змінам суспільного ладу (поява так званого постмодерного суспільства) [21].

Виникає закономірне питання: як вписати історію України у загальні тренди сучасної історії? Адаже «довге» ХХ ст., бурхливі та крутозламні події якого позначилися на житті чотирьох поколінь українського народу, посідає особливе місце в переосмисленні нашої історії.

«Українське» ХХ століття

Історія України цілком корелюється із загальною картиною «довгого ХХ ст.», точка відліку якого починається з 80-х рр. ХІХ ст. і триває до 20-х рр. ХХІ ст. Індустріальна революція ХІХ ст. наклалася на соціальну, створивши «ідеальний шторм». Критична ситуація кінця ХІХ ст., підкріплена масовим зростанням політичної свідомості та активності українського суспільства, привела до того, що Україна опинилася у центрі революційних змін ХХ ст., вписавшись у «глобальний революційний момент» 1890—1923 рр., переживши антиімперську революцію 1905—1907 рр., Лютневу революцію 1917 р. та Українську революцію 1917—1921 рр. Верхня межа ХХ ст. — сучасна російсько-українська війна, яка спричинилася до зміни світового порядку та геополітичної суб'єктності Української держави.

ХХ століття в Україні поєднує універсальне й особливе, базові світові тенденції та локальні прояви, напрями, виміри, перетворення, трансформації. Осмислити, систематизувати потік подій, різних за характером і масштабом — складне завдання. Тому сьогодні цілком релевантним є проект «численних модерностей» Ш. Айзенштадта [7], котрий репрезентує сучасність у множині, причому

ці множинні складники сучасності кожна країна визначає по-своєму, враховуючи специфіку національного поступу. Цілком очевидно, що історія України у ХХ ст. також постає у множині. Вона сплітається з численних потоків: катастроф, воєн, революцій, модернізаційних рухів, лівого і правого спектрів, яскравої палітри лояльностей. Упродовж минулого століття відбувалася зміна форм національної державності (УНР, Українська держава, УСРР—УРСР, Україна), політичних режимів (тоталітарний, демократичний). «Українське» ХХ ст. — це історія глобальних катастроф: регулярні хвилі політичних репресій, голод, Голодомор, Голокост, геноцид, етнічні чистки, депортації. Україна опинилася в епіцентрі двох фаз боротьби за світове панування, стала театром бойових дій під час Першої та Другої світових воєн, пережила громадянську, локальні, «холодну» війни.

Попередні сто років в українській історії — це ера різноманітних суспільних трансформацій і технологічних переворотів, сталінської модернізації, хрущовських експериментів, економічних та політичних криз, НТР, космосу, цифрової революції. Ознакою епохи слугує зміна численних лояльностей українців (національних, етнічних, релігійних, політичних).

Стрижень історії України ХХ ст. являє собою хвилеподібне чергування періодів підйому та занепаду її як суб'єкта історичного процесу, із різноспрямованими векторами. Вирішальним, системоутворюючим фактором «українського» ХХ ст. є «політичний момент» (політичний устрій, ідеології, права та свободи людини), який міцно пов'язаний з економічною й соціокультурною сферами.

Перший етап — війна за світове панування 1914—1918 рр. та глобальний революційний момент 1890 — середини 1920-х рр. у широкому сенсі. На хвилі революційних подій 1917—1921 рр. Україна бореться за свою державність (УНР і ЗУНР, відтворення монархічних традицій у вигляді гетьманату, Директорія та анархічні рухи, створення соціалістичної республіки у складі радянської федерації). У цей період змінюється спектр політичних світоглядів: від федералізму, через самостійництво, ліву соціалістичну ідеологію до ідей націонал-комунізму, а з середини 1920-х рр. остаточне утвердження комуністичної ідеології. Світ економіки переживав занепад, руйнацію, яку на деякий час призупинила політика непу. У соціальній сфері спостерігалася ломка старої класової структури суспільства, на короткий період (українізації та політики коренізації кадрів) відбувалася лібералізація прав і свобод українського населення. Це не могло не відбитися на культурному житті України, піднесенні академічної науки, освіти, розвитку національного мистецтва та літератури.

Наступний період відзначений занепадом свобод, політичне життя й ідеологія перебувають під контролем комуністичної партії. Економічне життя України визначав курс на сталінську модернізацію, де ціною великих жертв створювався фундамент «соціалістичної економіки». Підйом важкої індустрії, реалізація великих промислових проєктів досягалися шляхом експлуатації населення, напруження всіх сил і можливостей. Модернізація відбувалася за рахунок сільськогосподарського сектора, який був практично зруйнований унаслідок політики колективізації. У соціальній сфері почалася насильницька урбанізація, пов'язана зі втечею селянського населення до міст. Розпочинається доба політичних репресій і Голодомор, що забрав

мільйони життів, був спрямований на придушення протестних настроїв українського селянства. Духовне життя українства було пов'язане з заборонами, гонінням на релігію, нехтуванням народними звичаями, традиціями, нав'язуванням ідеології комунізму. До того слід додати винищення культурного пласту, «Розстріляне відродження», руйнацію української академічної та утвердження «червоної науки», принципів «комуністичного виховання» й освіти.

Друга світова війна мала великі наслідки в історії України ХХ ст. Практично вся територія стала театром бойових дій і найбільше у СРСР зазнала руйнувань та втрат. У ході війни український народ виявив волю до перемоги, почуття патріотизму, продемонстрував згуртованість у боротьбі проти німецького нацистського режиму. З боку держави був дещо послаблений адміністративний та ідеологічний тиск (у сфері релігії). Економіка зруйнована, пограбовані культурні цінності. Під час війни сформувався повстанський визвольний / національний рух ОУН та УПА, який боровся на два фронти (проти нацистських загарбників і проти авторитарного радянського режиму) за державну незалежність. Участь українського народу у Другій світовій війні мала далекосяжні наслідки, заклавши ґрунт для подальших змін: реалізація територіальної програми України у складі СРСР, виникнення визвольного руху, який синхронізувався з антинацистською боротьбою, вихід УРСР на міжнародну арену як члена ООН.

Чергова фаза політичного моменту в Україні характеризується перетворенням жорсткого авторитарного режиму на тоталітарний. Це супроводжувалося масовими депортаціями кримських татар, болгар, греків та інших народів, посиленням політичних репресій проти «українських буржуазних націоналістів», діячів літератури, мистецтва, науки, кампаніями проти «космополітизму», Української греко-католицької церкви, політикою російщення (особливо на західноукраїнських землях). Важким було економічне становище України. Радикально погіршився соціальний стан населення: голод 1946—1947 рр., примусова праця на підприємствах, табори для порушників трудової дисципліни, фактичне закріпачення бездокументного селянства. Культура (кінематограф, мистецтво, література), наука й освіта перебували під жорстким контролем комуністичної пропаганди та ідеології.

Зміна політичної ситуації пов'язана з помітною лібералізацією політичної системи (припинення масових репресій, ХХ з'їзд КПРС, розвінчання культу особи Й. Сталіна). «Відлига» в УРСР протривала аж до першої половини 1970-х рр. та її маркером став розквіт культурного й духовного життя (рух інтелектуалів-шістдесятників, піднесення літератури, мистецтва, створення шедеврів українського кінематографа). Окремим рядком позначені успіхи історичної науки, зокрема початок перших науково-теоретичних видань. Імпульсом появи дисидентського руху стали події у Чехословаччині, що послужили містком між рухом опору ОУН, УПА та антиколоніальним рухом 1980-х рр. Спроби реформ в економіці, так званий «хрущовський експеримент», мали зворотний ефект, котрий призвів до ситуації «застою». Посилення політичного та ідеологічного тиску з другої половини 1970-х рр., активізація політики російщення, як це не парадоксально, сполучалися з поліпшенням побуту, ознаками чого стало вирішення «квартирного питання», вплив західної культури,

моди, музичного мистецтва («Beatles», «ABBA»). Ці віхи української історії певним чином корелюються з такими явищами «довгого ХХ ст.», як, зокрема, «держава загального добробуту» 1950—1975 рр., «велике вповільнення» 1975—1990 рр.

«Переломний» момент у політичній історії України починається з «довгих» 1980-х рр. Зміна політичного курсу, втіленням якого стали «перебудова» та «гласність», означала суттєву лібералізацію політичного режиму. Відродження національного руху, антиколоніального за змістом, масове зростання національної свідомості, заміна «класових» цінностей на загальнолюдські мали наслідком радикалізацію українського суспільства. Виникнення демократичного Народного руху й перетворення його на парламентську опозицію (1989, 1991 рр.), крах серпневого заклоту (1991 р.) та проголошення незалежності, розпад СРСР на тлі міжнародної «розрядки», падіння Берлінської стіни, «оксамитових революцій» початку 1990-х рр. цілком уписувались у «шоковую» 1980-ті. Ситуація розбудови національних інституцій, збройних сил, кордонів приховувала у собі ризики: кримська проблема та позбавлення України ядерного статусу. На цьому етапі економіка знаходилася у стані дезінтеграції: падіння ВВП, купонокарбованці, деномінація рубля, запровадження національної валюти, початок політики приватизації. Зміни відбувались і у соціальному житті: стрімке посилення майнової диференціації, важка кримінальна ситуація, формування олігархагу. Трагічною подією, що мала вплив на всі сторони життя, стала глобальна техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 р. У повсякденні українців рівень життя відчутно знижувався, зростала злочинність, «брудний бізнес». Проте в культурно-інтелектуальній сфері спостерігався вибух активності: свобода слова, вільні ЗМІ, які впливали на свідомість і настрої населення, суспільну думку, викриття злочинів тоталітарного режиму. Справжній переворот стався в історичній свідомості, історична наука спростовувала марксистські догми, створюючи націєцентричну концепцію українського минулого, «розкріпачувалися» архіви, встановлювалися міжнародні контакти, зокрема з діаспорою.

Здавалося б, ХХ століття закінчилося. Втім процеси, які визначали його сенс, а саме становлення української державності, котрі почалися наприкінці ХІХ ст., потребують свого завершення. *Історичний цикл не добіг кінця*. Отже формування політичної системи сучасної України відбувається в режимі чергування двох форм: парламентсько-президентської та президентсько-парламентської республіки («ефект маятника»), що має наслідком, з одного боку, політичну нестабільність, з іншого — коливання між цими двома моделями сприяє вдосконаленню політичної системи як такої. Водночас лібералізація економіки призвела до її зростання, перерваного «економічною революцією» 2008—2009 рр. У соціальних відносинах посилювалися глибинні процеси розшарування, формувався «середній клас» на тлі зростання кількості й ролі держaparату. Помітним стало підвищення життєвого й культурного рівня населення. На початку 2000-х рр. такі глобалізаційні процеси, як технічна та цифрова революції, зростання потоків комунікацій та інформації, активізація ЗМІ, інтернет, туризм, міжнародні освітні програми мали вплив на ідентичності та поведінку людей. У культурній сфері їх роль пов'язана з рекламою, модою, поп-артом, особливо музикою. Щоправда в духовно-інтелектуальній сфері виявилися суттєві

суперечності та зміни: релігійний ренесанс, «гаджетна свідомість» молодого покоління й водночас стагнація освіти та науки, зокрема гуманітаристики, історії.

Внаслідок нестабільності політичної системи, що тісно пов'язана з соціальною та економічною сферами, нерішучості й помилок на міжнародній сцені наша країна пережила ряд гострих соціально-політичних криз («Помаранчева революція», «економічна революція» 2008—2009 рр., «Революція гідності», криза 2014 р.). Вибухнула російсько-українська війна, яка є антиколоніальною за суттю та постколоніальною за методами. Її наслідки будуть вирішальними на шляху збереження національної державності, суверенітету, геополітичної суб'єктності України.

У цілому, якщо для XIX ст. визначальними були економічний і соціальний чинники, то у XX ст. провідну роль відіграє політичний момент. Отже за змістом «українське» XX ст. є століттям національної революції: наприкінці позаминулого століття були створені її передумови, на початку минулого відбувалися бурхливі революційні події 1910—1920-х рр., піднесення національної самосвідомості, виникнення різних форм українського державного буття, спалахи та згасання визвольного руху впродовж усього XX ст., активність українства у Другій світовій, шістдесятництво, що переросло в дисидентський рух, «шок» 1980-х рр. і проголошення незалежності, поява України на міжнародній сцені. Сьогодні, під час російсько-української війни, ведеться боротьба за здобутки та досягнення нашої країни в «довгому XX ст.».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Smil, V. *Creating the Twentieth Century: Technical Innovations of 1867—1914 and Their Lasting Impact*. New York: Oxford University Press, 2005.
2. Chaum, D. L. *Computer Systems Established, Maintained and Trusted by Mutually Suspicious Groups*. University of California, Berkeley, 1982.
3. Dunne, T. The Specter of Globalization. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 1999. 7: 17-34.
4. Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws Of Occupation, Analysis of Government, Proposals For Redress*. 1944.
5. Lemkin, R. *Radianskyi henotsyd v Ukraini*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian]. [Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. Ред. Р. Сербин; упоряд. О. Стасюк. Київ, 2009].
6. Arendt, Kh. *Banalnist zla. Sud nad Aikhmanom v Yerusalymi*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian]. [Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Київ, 2013].
7. Eisenstadt, S.N. Multiple Modernities. *Daedalus*. 2000. Vol. 129. 1: 1-29.
8. Kastels, M. *Informatsionnaia epokka: ekonomika, obshchestvo i kultura*. Moscow, 2000 [in Russian]. [Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва, 2000].
9. Osterhammel, J. & Petersson, N. *Globalization: A Short History*. Princeton, Princeton University Press, 2009.
10. Jameson, F. Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review*. 1984. 146 (July-August): 59-92.
11. Crutzen, P.J. & Stoermer, E.F. Anthropocene. *Global Change Newsletter*. 2000. 41 (May): 17-18.
12. Crutzen, P.J. Geology of Mankind. *Nature*. 2012. 3.
13. Domańska, E. Historia w epoce antropocenu. *Boucheron P., Gradwohl P. Spotkanie ze światem II. Dialog polsko-francuski*. Warszawa, 2015. 177-189.

14. Schäfer, W. Global Civilization and Local Cultures a Crude Look at the Whole. *International Sociology*. 2001. 16 (3): 301-319.
15. Sperber, J. The Age of Interconnection: A Global History of the Second Half of the Twentieth Century. 2023.
16. Darwin, J. Unlocking the World: Port Cities and Globalization in the Age of Steam, 1830—1930. 2020.
17. Manjapra, K. Age of Entanglement: German and Indian Intellectuals across Empire. Cambridge: Harvard University Press, 2014.
18. Hobsbawm, E.J. The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914—1991. Vintage Books, 1994.
19. Bayly, C.A. The Birth of the Modern World 1780—1914: Global connections and comparisons. Blackwell, 2004.
20. Bayly, C.A. Remaking the Modern World 1900—2015: Global connections and comparisons. Wiley Blackwell, 2018.
21. Dickinson, E.R. The World in the Long Twentieth Century: An Interpretive History. University of California Press, 2018.

Надійшла / Received 27.05.2025

Iryna KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ikolesnyk2002@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

THE TWENTIETH CENTURY FROM THE PERSPECTIVE OF GLOBAL HISTORY

This study **aims** to examine the role and significance of the twentieth century — particularly the *Ukrainian twentieth century* — within the context of global history. **Methodology.** The article adopts approaches from global history, employs methods of comparative and conceptual history, embraces the principle of interdisciplinarity, and engages with the concept of *multiple modernities*. **Scientific novelty.** The article investigates the defining features of the 20th century in the economic and political spheres, the particularities of social relations, and the achievements and innovations in culture and science. The author analyzes various interpretations of the chronological boundaries of the 20th century, including the *short*, *long*, and *extended* twentieth century. The *Ukrainian twentieth century* is framed as a *long* twentieth century, beginning with the events of the 1880s that laid the groundwork for the revolutionary cycles of the early 20th century. Special attention is devoted to Ukraine's political history, closely interwoven with economic and sociocultural developments. According to the author, the struggle for Ukrainian independence persisted throughout the entire century. **Conclusions.** Over the course of the twentieth century, various forms of Ukrainian statehood emerged, accompanied by the waxing and waning of the Ukrainian national liberation movement. The *shock* of the 1980s culminated in Ukraine's attainment of independence, sovereignty, and international recognition. However, the historical cycle has not yet reached its conclusion, as evidenced by the ongoing Russo-Ukrainian war. This war represents Ukraine's continued struggle for state sovereignty and geopolitical subjectivity. Today, amidst the brutality of war, Ukraine is defending the gains and achievements of its *long* twentieth century.

Keywords: *multiple modernities, Ukrainian twentieth-century history, short twentieth century, long twentieth century, historical cycle, Russo-Ukrainian war, Ukraine's geopolitical subjectivity.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.251>
УДК 94(477)“17”:329.7:930

Віталій ЩЕРБАК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

ОСТАННЯ КОЗАЦЬКА ТВЕРДИНЯ ЗАПОРОЖЖЯ (ДО 250-РІЧЧЯ РУЙНАЦІЇ ПІДПІЛЬНЕНСЬКОЇ СІЧІ, ТАК ЗВАНОЇ НОВОЇ)

Мета — довести недоцільність використання терміна «Нова Січ» як штучного конструкта, запропонованого російською історіографією для означення місця розташування Коша Війська Запорозького Низового на р. Підпільній упродовж 1734—1775 рр. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму й неупередженості з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення та спеціально-історичних (історико-генетичного, просопографічного, проблемно-хронологічного). **Наукова новизна.** Вперше висвітлено походження й застосування терміна «Нова Січ» до козацької Січі на Дніпрі у XVIII ст. **Висновки.** Наявні джерела й історіографічні здобутки дозволяють простежити генезу імперського терміна «Нова Січ», який ніколи не вживався у середовищі запорозького козацтва. Від нього слід відмовитися, повернувши до української історіографії назву «Підпільненська Січ» на означення місця дислокації останнього козацького Коша на Запорозжжі.

Ключові слова: Підпільненська Січ, Нова Січ, російський наратив, Військо Запорозьке Низове, козацтво.

Цитування: Щербак В. Остання козацька твердиня Запорозжжя (до 250-річчя руйнації Підпільненської Січі, так званої Нової). *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 251—256. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.251>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

Сучасна російсько-українська війна вкотре засвідчила важливість історичних символів для суспільства. Одним із них для українців є Запорозька Січ як уособлення потужної сили народу, незламності його героїчного духу. З різних причин місце розташування козацької твердині змінювалося, але запорозька громада витворила унікальну форму самоврядування, ґрунтовану на демократичних цінностях, яка підтверджувала свою ефективність упродовж трьох століть. Кожна чергова дислокація Коша позначалась, як правило, гідронімами: Томаківка, Базавлук, Чортомлик, Кам'янка, Підпільна, звідки походили й назви січей. Однак неусталеність української історичної термінології, від якої значною мірою залежить якість розуміння суспільних явищ і процесів, зумовила побутування в історичних дослідженнях рудиментів минулого. До таких належить означення місця перебування останнього козацького Коша на Запорозжі 1734—1775 рр., а саме — маркування його терміном російського походження «Нова Січ».

Документальним підтвердженням походження цього терміна можуть бути матеріали Колегії іноземних справ Російської імперії, якій підпорядковувалася Запорозька Січ у 1734—1756 рр. Вони зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ Російської Федерації в Москві та недоступні для українських дослідників. Водночас є можливість скористатися наративними джерелами — творами, які належать сучасникам останнього Коша на Запорозжі.

У праці військового інженера князя С. Мишецького, який упродовж 1736—1740 рр. перебував на Запорозжі під час зведення нової Січі, міститься детальний її опис. Його твір уперше опублікував О. Бодянский у часопису «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских» (1847 р.), а згодом окремою книжкою видало Одеське товариство історії та старожитностей (1852 р.). Автор зазначав, що відродження козацького осередку пов'язане з грамотою імператриці Анни Іоаннівни на ім'я кошового отамана від 31 серпня 1733 р., де містилося «пробачення» запорозців (за перебування на території Кримського ханства) й декларувалося прийняття їх під владу російської корони. В березні 1734 р. козаки на чолі з кошовим І. Малашевичем прибули з Кам'янської Січі на нове місце дислокації — до Краснокутського урочища на р. Підпільній. Згодом туди з Петербурга приїхав генерал-майор О. Тараканов для приведення запорозців до присяги на вірність імперії та передачі кількох тисяч рублів для побудови «нової Січі»¹. С. Мишецький ужив термін із маленької букви, адже вона зводилася дійсно на новому місці, як і всі попередні. У столиці урядовець написав донесення монархині про початок будівництва на Запорозжі, а інформацію про присягу було відправлено до Сенату². Очевидно, саме з цих повідомлень і з'явився термін «Нова Січ», який певний час міг фігурувати в імперській документації. На тому етапі історії російські топографічні назви на українській землі мали спільний елемент, який легко простежується: Новобогородицька фортеця, Нова Сербія, Нова Дніпровська лінія, Новоросійська губернія.

¹ Мышецкий С.И. История о козаках запорожских. Одесса, 1852. С. 17.

² Там же. С. 27—30.

Учасник російсько-турецької війни 1735—1739 рр. військовий інженер і топограф О. Рігельман упродовж 1740—1742 рр. брав участь у розмежуванні кордонів Російської імперії й Оттоманської Порти та був добре знайомий зі станом справ на Запорожжі. У своєму творі він указував на місце перенесення Запорозької Січі з Кам'янецького городища — «по Дніпру вище до річки Підпільної, яка знаходиться по течії Дніпра на правому боці й побудували тут свою Січ»³. Одночасно автор відзначав високу ефективність козацтва у прикордонній службі.

Відомості про Запорозьку Січ середини XVIII ст. залишив чернець Полтавського монастиря, згодом архімандрит Леонтій (Яценко-Зеленський). Подорожуючи Запорожжям, він описав козацьку «столицю» у формі неправильного трикутника, обнесеного дубовими палями, що «омивається двома невеликими річками Павлюком і Підпільною»⁴. Як і згадані вище автори, жодних згадок про «Нову Січ» не наводив — очевидно тому, що цю назву запорожці ніколи не використовували.

Дослідження історії Війська Запорозького Низового розпочалися одночасно зі становленням історичної науки як системи знань. Для російської історіографії важливо було означити захоплені у ході воєн проти Османської імперії у XVIII ст. території як так звану «Новоросію». Маркуванню нового місця перебування запорозького Коша з 1734 р. сприяла праця службовця канцелярії новоросійського й бессарабського генерал-губернаторства в Одесі А. Скальковського [1], написана на значному джерельному матеріалі архіву Коша XVIII ст. Резонно, що у працях, створених у річці російського історієписання, назва «Нова Січ» присутня (хоч і не завжди).

Д. Яворницький у дослідженні з історії козацтва, використовуючи матеріали Архіву Міністерства іноземних справ Російської імперії, детально висвітлив повернення запорожців на р. Підпільну та їх облаштування в непростих умовах постійних межових суперечок російської й турецької сторін [2, с. 417—451]. Подаючи розлогу картину життя запорозької громади, він послуговувався лише терміном «Запорозька Січ».

Функціонування Коша на р. Підпільній та його відносини з російським урядом акцентовані в монографії Н. Полонської-Василенко, опублікованій уже в еміграції — авторка не заперечувала проти назви «Нова Січ» [3, с. 129]. Натомість О. Апанович, висвітлюючи питання історії збройних сил України в першій половині XVIII ст., вживала винятково назву «Січ» [4, с. 99—124]. При тому, що вже набула широкого визнання книжка В. Голобуцького, присвячена місцю останнього козацького Коша [5]. В додатку до розвідки В. Ленченка про архітектурні обриси Підпільненської Січі міститься п'ять її картосхем різних авторів за 1739, 1740, 1745, 1766, 1773 рр. з однаковим підписом — «План Запорозької Січі» [6, с. 172—174].

Інерція та почасти необдумане повторення імперських концептів вплинули на означення Підпільненської Січі як «Нової» навіть уже в незалежній Україні [7, с. 227—237; 8—10]. Як результат, назва «Нова Січ» залишається у про-

³ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. С. 643.

⁴ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749—1750 і 1751 рр. Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев. Київ, 2012. С. 21.

грамах і підручниках для середніх шкіл, виданих 2021 р. [11, с. 228; 12, с. 214; 13, с. 185]. Чомусь їх автори не зауважили, що кожна Січ поставала на новому місці й з повним правом могла називатися «Новою».

Науковому тлумаченню терміна мало б посприяти видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України «Архів Коша Нової Запорозької Січі», адже серія заснована вже 1992 р. В передмові до 1-го тому зазначено, що «Архів Коша Запорозької Січі виконує величезну інформативно-наукову функцію»⁵, а публікація здійснюється за матеріалами ф. 229 ЦДІАК України. Одночасно в тексті відзначається — «так званої Нової Січі 1734—1775 рр.» та офіційна назва фонду — «Архів Коша Нової Запорозької Січі». На нашу думку, доречнішою була б назва видання «Архів Коша Війська Запорозького Низового», адже саме цей термін присутній в уміщених документах і відповідає історичним реаліям. Натомість публікація корпусу джерел зберегла російський наратив, що фігурує на обкладинці вже дев'яти томів. У першому з них бачимо навіть плани Запорозької Січі 1737, 1738, 1740, 1745 рр.⁶ Але найкурійозніше — повна відсутність терміна «Нова Січ» або підпису на зразок «кошовий отаман Нової Запорозької Січі» в опублікованих документах. Натомість бачимо традиційні: «Іван Малашевич, атаман кошової Войска Запорожского Низового, з товариством з Коша», «Іяков Тукало, судія, зо всіма атаманами Войска нашего Запорожского Низового з товариством», «Кошової атаман Григорій Федоров со всем Войском з Коша», «Атаман кошової Петр Калнишевский, войсковая старшина і товариство»⁷. Але впорядники видання над підписами очільників Підпільненської Січі, вочевидь, не замислювалися...

Підпільненська Січ стала своєрідною столицею краю Вольностей Війська Запорозького Низового, потужним прикордонним форпостом, доля якого, зважаючи на експансіоністську політику Петербурга, була передбачуваною. Маніфест Катерини II про ліквідацію Січі від 3 серпня 1775 р. чітко наголошував: «уважали ми себе нині зобов'язаними [...] зруйнувати Січ Запорозьку»⁸ (до речі, без будь-якої іменної ідентифікації). Проте знищивши Січ, російському царату не вдалося витравити зі свідомості народу й викреслити з історії феномен козацької республіки. Зрештою багатогранна історія Підпільненської Січі ґрунтовно висвітлена в колективній праці, що побачила світ 2024 р. [14, с. 159—195].

Отже наявні джерела та історіографічні здобутки засвідчують виразне російське походження терміна «Нова Січ», який був відповідно інтерпретований та введений до наукового обігу представником імперської історіографії. Натомість цей термін не використовувався у середовищі запорозького козацтва. Назву «Підпільненська Січ» слід повернути в українську історіографію для означення місця розташування останнього Коша Війська Запорозького Низового 1734—1775 рр.

⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734—1775. Т. 1. Київ, 1998. С. 14—15, 17.

⁶ Там само. С. 543—546.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. Санкт-Петербург, 1830. С. 193.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Skalkovskii, A.A. Istoriya Novoi Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo. Odessa, 1846 [in Russian].
[Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. 369 с.]
2. Yavornytskyi, D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv. T. 3. Kyiv, 1991 [in Russian].
[Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1991. 557 с.]
3. Polonska-Vasylenko, N.D. Zaporizhzhia XVIII st. ta yoho spadshchyna. T. 1. Munich, 1965 [in Ukrainian].
[Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Т. 1. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. 397 с.]
4. Аранович, О.М. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st. Kyiv: Naukova dumka, 1969 [in Ukrainian].
[Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 223 с.]
5. Holobutskyi, V.O. Zaporozka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia: 1734—1775. Kyiv, 1961 [in Ukrainian].
[Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування: 1734—1775. Київ, 1961. 415 с.]
6. Lenchenko, V. Rukopysni plany Zaporozkoï Sichi XVIII st. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*. 2004. 8/9: 157-189 [in Ukrainian].
[Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII ст. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Вип. 8/9. Київ; Нью-Йорк, 2004. С. 157—189].
7. Andriieva, S.S. Diialnist perekkladachiv Kolehii inozemnykh sprav Rosiiskoi imperii na pivdennykh kordonakh Zaporozkykh Volnostei v chasy Novoi Sichi. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 2010. 9/10: 227-237 [in Ukrainian].
[Андреева С.С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 9/10. Київ, 2010. С. 227—237].
8. Brovko, A.H. & Kotsur, H.H. Istoriohrafia istorii Novoi Sichi (1734—1775 rr.). Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Бровко А.Г., Коцур Г.Г. Історіографія історії Нової Січі (1734—1775 рр.). Київ, 2011. 280 с.]
9. Pletskyi, S.F. Orhanizatsiia okhorony kordoniv Novoi Sichi. Zaporizhzhia, 2011 [in Ukrainian].
[Плецький С.Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя, 2011. 178 с.]
10. Syniak, I. Atestaty v dilovodstvi Viiska Zaporozkoho Nyzovoho v dobu Novoi Sichi: klasyfikatsiia, osoblyvosti formuliaru, informatsiinyi potentsial. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*. 2016. 19/20: 31-59 [in Ukrainian].
[Синяк І. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Вип. 19/20. Київ, 2016. С. 31—59].
11. Vlasov, V., Panarin, O. & Topolnytska, Yu. Istoriiia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2021. 256 с.]
12. Hisem, O., Hisem, O. & Martyniuk, O. Istoriiia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 8 klasu z pohlyblenym vyvchenniam istorii zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kharkiv, 2021 [in Ukrainian].

- [Гісем О., Гісем О., Мартинюк О. Історія України: Підручник для 8 класу з поглибленим вивченням історії закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок, 2021. 256 с.].
13. Khlivovska, H., Naumchuk, O. & Kryzhanovska, M. *Istoriia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Ternopil, 2021 [in Ukrainian].
[Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М. Історія України: Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль, 2021. 223 с.].
14. Smolii, V. (Ed.). *Istoriia Zaporozkoï Sichi*. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Історія Запорозької Січі. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Арій, 2024. 240 с.].

Надійшло / Received 27.05.2025

Vitalii SHCHERBAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

THE LAST COSSACK STRONGHOLD OF
ZAPOROZHZIA (TO THE 250th ANNIVERSARY
OF THE DESTRUCTION OF THE PIDPILNENSKA SICH,
THE SO-CALLED “NEW SICH”)

The purpose is to deny the usage of the term *New Sich* as an artificial construct proposed by Russian historiography to denote the location of the Zaporozhian Cossack Kish on the Pidpilna River in 1734—1775. **The methodology** is based on the principles of historicism and impartiality, using general scientific methods of analysis, synthesis, generalization, and special historical methods: historical-genetic, prosopographic, and problematic-chronological. **Scientific novelty**. For the first time, the origins and application of the name *New Sich* to the Cossack stronghold on the Dnipro River in the 18th century are highlighted. **Conclusions**. The available sources and historiographical achievements allow us to trace the genesis of the imperial term, which was never used among the Zaporozhian Cossacks. Accordingly, this foreign narrative should disappear from Ukrainian history forever, and the name *Pidpilnenska Sich* should be returned to national historiography when referring to the location of the last Cossack Kish in Zaporozhzhia.

Keywords: *Pidpilnenska Sich, New (Nova) Sich, Russian narrative, Zaporozhian Host the Lower, Cossacks.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.257>
УДК 655.55:355.013“7129”94(100)“1939/1945”

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор,
завідувач центру дослідження українсько-польських відносин,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
lytvynmr@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри міжнародної інформації,
Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
l.khakhula@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

РАДЯНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ЗБРОЙНІ ЕКСПАНСІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

**Рецензія на книгу: *Michał Klimecki, Zbigniew Karpus.*
*Niewypowiedziane wojny i konflikty Związku Radzieckiego
i Rosji w latach 1945—2022: Przegląd wydarzeń***

Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2023. 240 s.

Професори Університету Миколая Коперника в Торуні (Польща) М. Климецький і З. Карпусь — добре відомі в Україні дослідники польсько-української війни 1918—1919 рр., радянсько-польсько-української війни 1920 р., української та російської військово-політичної еміграції в міжвоєнній Польщі, сучасної російської

Цитування: Литвин М., Хахула Л. Радянсько-російські збройні експансії після Другої світової війни [Рец. на кн.: Klimecki M., Karpus Z. *Niewypowiedziane wojny i konflikty Związku Radzieckiego i Rosji w latach 1945—2022: Przegląd wydarzeń*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2023. 240 s.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 257—261. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.257>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

агресії проти України, загалом новітньої історії нашої країни, а також як учасники міжнародних наукових семінарів «Україна — Польща: важкі питання» (Варшава, Торунь, Луцьк, Львів). Рецензована праця розкриває технології організації й утілення тоталітарним / авторитарним керівництвом СРСР і сучасної Росії гібридних операцій і збройних експансій в Європі, Азії, Африці, Латинській Америці з метою розширення ареалу країн так званої соціалістичної демократії, нав'язування правителям різних держав комуністичної ідеології або ідей «російського світу» («русского мира»), радянсько-російського озброєння задля зміцнення залежності їх від Кремля.

У першому розділі автори проаналізували роль і місце СРСР у повоєнній геополітиці, відзначили велику фінансову й матеріально-тех-

нічну допомогу союзників у боротьбі з нацистською Німеччиною, висвітлили сталінські плани щодо Китайської Народної Республіки, участь радянських військовослужбовців і політичних радників у громадянській війні на її території в 1946—1950 рр. (у боях та від хвороб тоді загинули 936 громадян СРСР, зокрема 155 офіцерів).

Досліджуючи перебіг Корейської війни 1950—1953 рр., автори відзначають, що СРСР за сприяння комуністичного Китаю підтримував режим Кім Ір Сена (випускник Хабаровського військового училища), якого Й. Сталін урочисто приймав у Кремлі 5 червня 1949 р., а невдовзі передав його армії 180 танків (здебільшого Т-34), 239 літаків (у тому числі 93 штурмовики Іл-10, 79 винищувачів Як-9), 1,6 тис. гармат, амуніцію. Історики стверджують, що плани дій комуністичних військ розроблялися радянськими «радниками». При цьому зауважують, що російська історіографія перебільшує успіхи північнокорейських артилеристів і пілотів у боротьбі з супротивником, якому активно допомагали американські війська. Дослідники піддали нищівній критиці радянсько-російську версію тієї війни, згідно з якою нібито Південна Корея за сприяння США напала на «демократичну» Північну Корею. Насправді сили ООН тоді підтримали владу Південної Кореї.

Оригінальним є сюжет про створення Німецької Демократичної Республіки в 1953 р., про вплив на її керівництво, формування на території НДР радянських військових гарнізонів, будівництво Берлінського муру та ін.

Чимало уваги приділено радянській «допомозі» Угорщині в 1956 р. Саме тоді керівництво КПРС й органи держбезпеки планували «втихомирити» уряд і партійне керівництво сусідньої держави, які всупереч Кремлю взяли курс на лібералізацію суспільно-політичного життя, допуск до влади некомуністів. Москва організувала інтервенцію (6 тис. вояків, 290 танків, 120 бронетранспортерів), яку координували начальник генштабу В. Соколовський, керівник КДБ І. Серов і радян-

ський посол у Будапешті Ю. Андропов, котрий був прихильником силових методів розв'язання проблем. Автори книжки реконструювали перебіг і поразку угорської революції, нав'язування офіційному Будапешту прокремлівських керівників. Зазначено, що у ході боїв із повстанцями, очолюваними Б. Кіраєм, загинули 185 офіцерів, 584 прапорщики й сержанти, було поранено та контужено 1540 радянських офіцерів і солдатів. З угорського боку втрати склали 2,5 тис. вояків і цивільних, близько 20 тис. було заарештовано. Не менше 200 тис. покинули країну, емігрувавши до Австрії, Югославії, США, Канади, Німеччини.

Автори проаналізували перебіг і наслідки Карибської кризи 1962 р., коли СРСР таємно розмістив на Кубі ядерні балістичні ракети (майже 60 одиниць) і стратегічні бомбардувальники, спричинивши погіршення американсько-радянських відносин та до небезпечної межі актуалізувавши загрозу ядерної війни.

Розкрито у видання й сутність радянської «допомоги» чехам і словакам у 1968 р. Вторгнення у серпні того року військ Варшавського договору (майже 500 тис. особового складу, 647 танків, 560 бронемашин) мало зупинити ліберальні реформи, проваджені керівництвом ЧССР. У відповідь у Празі, Братиславі, Брно та інших містах відбулися масові протести, які супроводжувалися збройними сутичками з окупантами. Польські історики стверджують, що під час «Празької весни» загинули понад 100 громадян країни (українські дослідники пишуть про 425), ще понад 1000 осіб зазнали поранень, 350—400 тис. емігрували впродовж 1968—1969 рр. Автори наводять дані про радянські безповоротні втрати за 21 серпня — 20 вересня 1968 р.: 98 військовослужбовців. Після придушення виступу у ЧССР було розміщено війська, які Москва вивела лише в 1991 р. У книжці, втім, не згадано про реакцію на тогочасні події, зокрема серед українців. Як відомо, 5 листопада 1968 р. уродженець Львівщини Василь Макух здійснив на Хрещатику акт самоспалення, вигукуючи гасла «Хай живе вільна Україна!», «Геть окупантів!».

Показано радянську політику щодо В'єтнаму й Китаю в 1960—1970-х рр. Автори вважають, що одним із важливих майданчиків протиборства між СРСР і США стала Демократична Республіка В'єнам (Північний В'єнам), якій Кремль у 1965 р. почав надавати військово-технічну допомогу проти американських авіанальотів. Після візиту до Ханоя голови радянського уряду О. Косигіна в'єтнамці отримували великі партії реактивних винищувачів МіГ-17, МіГ-19, МіГ-21 (145 із них були знищені в боях, загинули 70 пілотів) та іншу техніку, до країни вирушили військові спеціалісти, велася підготовка в'єтнамських льотчиків, артилеристів, ракетників. У книжці підсумовано наслідки війни: загинули близько 900 тис. північнов'єтнамських вояків, понад 600 тис. американців були вбиті й поранені. Дослідники вважають, що в тих подіях брали участь не менше 19 тис. радянських військовиків. Утім не згадано про участь представників польської та української еміграції, які служили в армії США в 1965—1973 рр. (генерали М. Кравців і С. Яскілко, майор М. Дідурик, сержант В. Степаняк, солдат П. Содоль, згодом дослідник УПА).

Актуалізовано радянський чинник Близькосхідної кризи 1967—1973 рр., висвітлено залучення техніки й озброєння (літаки МіГ-17, МіГ-21, Іл-14, Ан-12,

Ан-22, танки Т-54, артилерійські системи СУ-100), участь радянських військових спеціалістів на боці Єгипту й Сирії в їх агресії проти Ізраїлю. У 1977 р. у Сирії з'явилася військово-морська база СРСР, яка згодом перейшла до РФ.

Продемонстровано «африканські апетити» СРСР—Росії, зокрема вплив Кремля на формування промосковської влади й політики в Ефіопії, Малі, Гані, Гвінеї, Сомалі, Анголі, Мозамбіку та інших країнах у 1970—1980-х рр. У сомалійсько-ефіопському протистоянні 1978—1979 рр. на боці Ефіопії загинули 33 радянських «радників». Поряд із СРСР (11 тис. військовиків, чимало з яких мали афганський досвід) формуванням Народного руху за визволення Анголи допомагала Куба (15 тис. вояків). Про африканські операції радянських спецпризначенців та їхні втрати у СРСР традиційно замовчувалося.

Чимало уваги приділено перебігу останньої війни СРСР — в Афганістані 1979—1989 рр. План чергової збройної інтервенції (операція «Шторм-333») розробили голова КДБ Ю. Андропов, міністри оборони (Д. Устинов) і закордонних справ (А. Громико), завідувач міжнародного відділу ЦК КПРС Б. Пономарьов. Угрупованням військ командував генерал С. Соколов, якого згодом змінив В. Варенников. У перший рік війни було залучено 120 тис., а загалом — понад 620 тис. радянських солдатів й офіцерів. «Обмеженому контингенту», зокрема станом на 1987 р., протистояли 220 тис. афганських повстанців та добровольців із різних мусульманських країн, які були добре озброєні та вмотивовані. Загалом СРСР утратив у тій «інтернаціональній» акції 15 тис. вояків, 118 літаків, 333 вертольоти, 147 танків, 433 артсистеми.

Польські історики фахово показали вплив Росії на загострення азербайджансько-вірменського конфлікту наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., створення в 1995 р. у зоні протистояння російської військової бази, яка обслуговувала винищувачі МіГ-29, ракетні комплекси С-300 та «Іскандер», бронетехніку. Автори відзначили важливу роль Туреччини у нейтралізації впливу путінської Росії.

Матеріали рецензованого видання показують участь РФ у Придністровському конфлікті. В 1990 р. цей регіон Молдови проголосив «суверенітет», місцевих проросійських сепаратистів дієво підтримав контингент російських військ (1,2—1,5 тис.). На думку авторів, цей невирішений конфлікт Москва може використати для подальшої експансії та дестабілізації Молдови.

На сторінках книжки розкрито втручання Росії у внутрішні справи Таджикистану в 1992—1997 рр., ісламське населення якого симпатизувало антирадянській політиці Афганістану. Осередками базування «миротворців» стали російські гарнізони (7—7,5 тис. осіб), станція космічного зв'язку (фактично розвідки).

У праці відтворено передумови й наслідки російсько-грузинської війни 2008 р., до якої було залучено близько 70 тис. російських військовиків, 170 артсистем, 190 ракетних комплексів, близько 300 літаків і 100 вертольотів. Цьому угрупованню протистояли 32 тис. вояків збройних сил, 6,3 тис. представників МВС і 5,8 тис. прикордонників Грузії. Названо втрати сторін: 183 з грузинського боку, 65 з російського, 150 осетинських сепаратистів. Автори зауважують, що складові частини Грузії — Абхазію й Південну Осетію, які невдовзі проголосили «неза-

лежність», визнали, окрім РФ, лише Нікарагуа (2008 р.), Венесуела (2009 р.), Науру (2009 р.) та Сирія (2018 р.).

Розкрито політику Російської Федерації щодо України на початку 1990-х рр., коли Москві вдалося «приватизувати» більшу частину Чорноморського флоту, вивезти значну кількість ракетного озброєння та ін. Зрозуміло, що найбільше уваги приділено сучасній війні, яка триває від 2014 р. Підсумковий розділ книжки присвячено повномасштабному вторгненню з лютого 2022 р. Автори відзначають мужність захисників «Азовсталі», професійність українських ракетників, які вразили флагман російського Чорноморського флоту крейсер «Москва». Проаналізовано політику щодо України Євросоюзу й НАТО, військово-технічну допомогу, зокрема з боку Польщі, яка включала танки, бронетехніку, артилерію, системи зв'язку та ін. Дослідники вважають, що на перебіг війни може (й повинно) вплинути керівництво КНР, а також зміна / реформатування російської влади. Завершується видання бібліографією, до якої включено історичні та археографічні публікації дослідників із Польщі, Росії, України. Зауважимо, що хоч автори й використали праці українських фахівців зі вказаної тематики (публікації Т. Березовця, О. Задорожного, Є. Магди, Г. Перепелиці, С. Віднянського), але для розкриття окремих проблем доцільно було залучити розвідки О. Багана, Р. Постоловського, А. Слесаренка, В. Дмитрука, І. Короля, Л. Новак-Каляєвої, А. Киридон, А. Сороківської-Обіход тощо. Відзначимо також, що нариси вдало доповнюються численними кольоровими картосхемами окремих країн і регіонів. Рецензована праця зацікавить не лише дослідників, а й широке коло читачів.

Надійшла / Received 29.05.2025

Mykola LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
lytvynmr@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Liubomyr KHAKHULA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Researcher,
Docent at the Department of International Information,
Lviv Polytechnic National University
l.khakhula@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

SOVIET-RUSSIAN ARMS
EXPANSIONS AFTER WORLD WAR II

Book review:

Michał Klimecki, Zbigniew Karpus. Undeclared Wars and Conflicts of the Soviet Union and Russia 1945—2022: A Review of Events
Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2023. 240 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.262>
УДК 655.55:(560)+(477):(0.036)

Валерій МОРКВА

доктор філософії, Каппадокійський університет (Урґюп, Туреччина)
valeriy.morkva@kapadokya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0366-6599>

НОВІТНЄ ТУРЕЦЬКЕ ВИДАННЯ ПРО УКРАЇНУ

Огляд видання: *İsmail Aydıngün* etc. (Eds.). *Ukrayna*

Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2024. 792 s.

Навесні 2024 р. відбулася важлива подія в українсько-турецькому академічному й культурному діалозі — в Анкарі вийшла друком майже 800-сторінкова історія України турецькою мовою, яка стала результатом спільних зусиль вісімнадцяти турецьких та українських дослідників. Редакторами цього ґрунтовного видання виступили Ісмаїл Айдинґюн (Башкентський університет) і Валерій Морква (Каппадокійський університет).

Беручи до уваги поширення у світі (та, зокрема, в Туреччині) традиційних наративів кремлівської пропаганди про «один народ», про Україну як нібито «споконвічну частину» російського імперського простору, можна стверджувати, що поява цього видання є елементом інформаційного фронту. Воно призначене найперше для турецької аудиторії, знайомлячи її з українським поглядом на історію України і ключові історичні події, знання про які в Туреччині традиційно були доступні здебільшого опосередковано — через російську або західну історіографію (котра також упродовж тривалого часу перебувала під впливом кремлівських інтерпретацій історії).

Видання дає змогу турецьким читачам переосмислити минуле України, унезалежившись від пропаганди. Тут докладно розглядаються питання культурної взаємодії різних типів цивілізації на теренах сучасної України, значення Русі в історії формування українського народу, розвиток української державності й культури, Переяславська

Цитування: Морква В. Новітнє турецьке видання про Україну [Огляд вид.: Aydıngün İ. etc. (Eds.). *Ukrayna*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2024. 792 s.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 262—265. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.262>

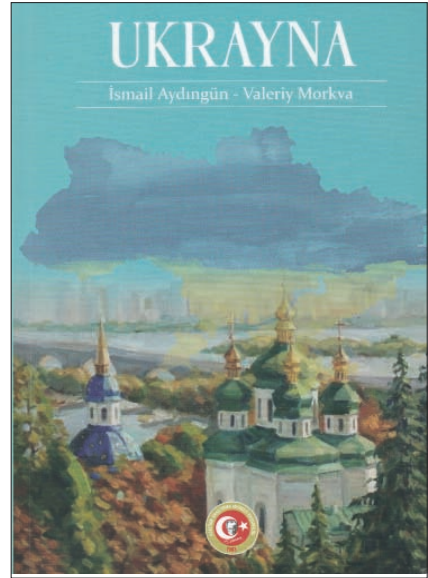
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Рада, знищення Запорізької Січі, українсько-кримські та українсько-османські відносини у XVII ст., асиміляційна політика російського царату й радянської влади у XVII—XX ст., Українська революція 1917—1921 рр., церковна історія, розвиток українського суспільства в пострадянський період, статус кримських татар як корінного народу, російська окупація Кримського півострова й частини Донеччини та Луганщини, початок повномасштабної російсько-української війни. Автори запропонували глибокий і детальніший погляд на історію України, який допоможе сформуванню чіткіше розуміння історичних коренів російської агресії.

Видання стало результатом співпраці багатьох дослідників, що надає йому особливої цінності. Серед українських авторів, котрі взяли участь у проєкті, О. Галенко — автор розділу «Україна в контексті світової історії», де подано широкий огляд взаємодії носіїв трьох різних типів цивілізацій (кочових скотарів євразійського степу, античних міст-держав Причорномор'я, осілих слов'ян) на території сучасної України, акцентовано значення цієї взаємодії у процесі формування українського народу. На думку О. Галенка, головні наслідки цієї взаємодії: а) розселення слов'ян із лісової зони у степ та на узбережжя у процесі землеробської колонізації й індустріалізації, перетворення України під впливом європейської цивілізації на аграрний та індустріальний центр світового значення; б) формування українського етносу, який став головним виконавцем колонізації й індустріалізації; в) утворення 1991 р. держави Україна та української нації, г) вибір українською нацією європейських перспектив.

В. Горобець розглядає Переяславську угоду 1654 р. в контексті історії Східної Європи й аналізує характер українсько-російських контактів напередодні, що мали амбівалентний характер і поєднували як прояви співпраці у військово-політичній і церковно-освітній сферах, так і приклади відвертої ворожнечі й конфронтації. Автор реконструює обставини, які зумовили зближення сторін у часи Козацької революції середини XVII ст., обґрунтовує договірний характер переходу Війська Запорізького під зверхність царя 1654 р., що з політико-правового погляду набуло форми протекції правлячої в Московській державі династії Романових над Україною, але при збереженні козацької автономії. В. Горобець звертає увагу на відмінності тлумачення угоди сторонами, вихованими в різних політичних культурах — московської деспотії і станової демократії Речі Посполитої, а також виявляє причини конфліктів у взаєминах Москви з Гетьманщиною, що з середини 1656 р. демонстрували тенденцію до радикалізації та зрештою призвели до фактичної денонсації Переяслава.

В. Мorkва підготував два розділи — про боротьбу України за незалежність після Першої світової війни й про політику російщення. Аналізуючи події Української революції 1917—1921 рр., автор звернув увагу на чіткі паралелі з сьогоденням: як у

1917 р. в Російській імперії, так і в 1991 р. у Радянському Союзі внаслідок глибокої політичної та соціально-економічної кризи імперського центру спочатку утворюється низка незалежних національних держав, з якими центр починає боротьбу, намагаючись повернути їх під свій вплив або знищити. В розділі, присвяченому російщенню України, висвітлено історичні основи й головні етапи процесу формування української мови та української культурної традиції, акцентовано мовну експансію Московської держави / Російської імперії / СРСР. Автор знайомить турецьку аудиторію з методами, засобами, наслідками, історичною тяглістю політики насадження російської мови, здійснюваної як в імперський, так і в радянський періоди.

Г. Касьянов розглянув основні віхи розбудови держави, політичного життя, економіки, розвитку людського потенціалу й утвердження української нації в період між 1991 і 2022 рр. Висвітлив також ключові моменти становлення громадянської ідентичності українців, акцентуючи на кризових етапах, вирішальних для її формування. Першим таким етапом була «Помаранчева революція» 2004 р., яка стала потужним імпульсом для політичних і соціальних змін. Другим важливим зламом виступили події 2014 р., коли окупація Кримського півострова та воєнні дії на сході України сприяли консолідації суспільства в умовах зовнішньої загрози. Третій етап розпочався під час повномасштабного російського вторгнення, що стало каталізатором радикального зміцнення громадянської самосвідомості й солідарності серед українців. Підтримка армії, волонтерський рух, значна матеріальна та моральна допомога з боку населення є свідченням того, що українці сформували згуртовану спільноту, об'єднану спільними цінностями. Це, на думку автора, ознака становлення модерної нації.

Н. Шліхта простежила складний процес унезалежнення української церкви від Московського патріархату, що розпочався на зорі ХХ ст. і триває донині. Авторка виокремила та схарактеризувала основні періоди у церковній історії: постановня автокефальних рухів у контексті українських націєтворчих процесів початку ХХ ст., період існування Українського екзархату РПЦ, відродження українських національних церков після проголошення незалежності України. Сучасний період у житті українських церков розпочався з «Революцією гідності» й російсько-українською війною. Отримання томоса про автокефалію від вселенського патріарха і пришвидшення руху «від Москви» серед духовенства та вірян УПЦ МП виступають його визначальними характеристиками.

І. Мурадов проаналізував етапи нинішньої російсько-української війни, описав хронологію «гібридної війни», яка передувала конвенційній фазі конфлікту, дослідив розвиток бойових дій у перші місяці вторгнення. Автор акцентував вимушену з боку України необхідність урахувати при формуванні своєї зовнішньої політики позицію Росії, що значно обмежувало Київ на міжнародній арені. Водночас західні країни, усвідомлюючи безпекові загрози з боку Москви, не могли надати Україні необхідну підтримку. Наприклад, у 2008 р. заявку на вступ у НАТО було відхилено, а відносини з Європейським Союзом обмежувалися рамками програми «Східне партнерство» без надання перспективи членства. Автор прагне пояснити причини й наслідки війни, оцінити її вплив на локальному та міжнародному рівнях, роблячи висновок, що перемога України сприятиме перегляду європейської безпекової архітектури, зміцнить принцип недопущення тиску й шантажу з боку авторитарних режимів.

Значний внесок у видання зробили турецькі дослідники: А. Устюн з Егейського університету (Ізмір) підготував розділ про тюрків, слов'ян і германців у Північному Причорномор'ї у VI ст.; Е. Шан з Університету образотворчих мистецтв ім. Мімара Сінана (Стамбул) дослідив роль Хозарського каганату як центру впливу на Русь у IX ст.; ще один представник Егейського університету М. Шен розглянув українсько-османські відносини за часів Богдана Хмельницького та його сина Юрія; С. Оджакли з Ускюдарського університету (Стамбул) висвітлив північну політику Кримського ханства у XVII ст.; У. Айкол з Університету Гаджеттепе (Анкара) показав вплив на Крим ліквідації Запорізької Січі; М. Яшар із Державного університету штату Нью-Йорк (Освіго, Нью-Йорк, США) проаналізував дипломатичні відносини гетьмана П. Дорошенка з Османською імперією в 1667—1678 рр.; Т. Тунджель із Центру євразійських досліджень (Анкара) простудіював соціально-політичні зміни під час «Помаранчевої революції» та «Євромайдану»; Філіз Тутку Айдин з Анкарського університету соціальних наук провела аналіз статусу кримських татар як корінного народу; Айшегюль Айдингюн із Близькосхідного технічного університету (Анкара) розглянула російські наративи про «денацифікацію», «демлітаризацію» та «захист росіян» у контексті війни проти України; О. Ураз і Ф. Денмез з Університету Гаджеттепе (Анкара) подивилися на російсько-українську війну з перспективи міжнародного права, критично оцінивши аргументи, якими Росія маніпулятивно намагається виправдовувати свої дії проти України, зокрема окупацію Кримського півострова та інших українських територій; С. Озчелік з Університету Чанкири дослідив внутрішньополітичні й геополітичні аспекти російсько-українських відносин від Кримської кризи 1994 р. до сучасної російсько-української війни.

За словами посла України в Туреччині у 2021—2024 рр. В. Боднара, видання стане надійним джерелом інформації про історію України для турецької аудиторії. В умовах, коли російська пропаганда продовжує впливати на громадську думку багатьох країн, ця книга відіграє критично важливу роль — вона спростовує кремлівські міфи про нібито «споконвічну належність» України до Росії та демонструє незалежний історичний шлях українського народу. Для турецького читача це не просто академічний науковий текст, а й можливість зазирнути в багатовікову історію боротьби українців за право бути собою, за свободу й незалежність.

Надійшов / Received 23.06.2025

Valerii MORKVA

Doctor of Philosophy, Cappadocia University (Ürgüp, Turkey)

valeriy.morkva@kapadokya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0366-6599>

THE LATEST TURKISH PUBLICATION ABOUT UKRAINE

Book review:

İsmail Aydınğün etc. (Eds.). *Ukraine*

Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2024. 792 p.

ЩОРІЧНА НАУКОВА УКРАЇНОЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ В ІНДІАНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У БЛУМІНГТОНІ

До значущих українознавчих заходів за кордоном, які залучають дослідників із різних країн, шість років тому доєднався Індіанський університет у Блумінгтоні (штат Індіана, США), заснувавши щорічну наукову конференцію ім. Тараса Шевченка. Ініціаторками й організаторками заходу стали аспірантки кафедри слов'янських і східноєвропейських мов та культур і керівниці Організації українських студій у цьому університеті Наталія Шпильова-Саїд й Ані Абрагамян. Конференція задумувалася як майданчик для дискусій про Україну, де фахівці зможуть не лише представити результати своїх досліджень, увести в обіг нові факти чи запропонувати нові інтерпретації, а й деконструювати російські наративи та концепції, що десятиліттями поширювалися в європейських, американських наукових середовищах, спотворюючи знання про Україну. Тож конференція створювалась як місце для дискусій про минувшину й сучасність України, де замість цитування колоніальних кліше відбуватиметься їх демонтаж. Із 2023 р. захід проводить організаційний комітет, до складу якого входять професорка кафедри антропології Сара Філіпс, професор кафедри слов'янських мов і культур Расселл Валентино і старша лекторка цієї ж кафедри Світлана Мельник.

Ключові риси конференції — міжгалузевість та міждисциплінарність. Наукові інтереси учасників охоплюють різні гуманітарні й суспільні науки: історію, мовознавство, філософію, політологію, міжнародне право, літературознавство, соціологію, медіадослідження. Водночас за шість років сформувалася традиція презентації студій, в яких науковці поєднують міждисциплінарні підходи й методології різних галузей знання. Це проявилось у доповідях про культуру пам'яті та історичну

Цитування: Гончаренко Н., Мельник С. Щорічна наукова українознавча конференція в Індіанському університеті у Блумінгтоні. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 266—270.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

пам'ять, про культурно-антропологічні, текстологічні, мистецтвознавчі дослідження, соціальні комунікації й безпекові студії. Ще одна важлива риса конференції — висвітлення історії України, її сучасного розвитку у ширшому світовому та європейському контекстах, з особливою увагою до посткомуністичного / постколоніального досвіду колишніх радянських республік і країн Центрально-Східної Європи.

Перша конференція відбулась у Блаумінгтоні 6—7 березня 2020 р. Відкрили захід доповіді *Віталія Чернецького* «Змінюючи українські дослідження. Змінюючи Україну: обіцянка й виклик глокальності», який наголосив, що поширення українознавчих студій у світі є нагальним завданням, та *Олександра Михеда* «Тарас Шевченко у сучасній масовій культурі: квантовий стрибок супергероя», котрий пояснював феномен Шевченкової актуальності у сучасній Україні. Проблема (не)присутності українських студій у світі, причини й наслідки цього обговорювалися на секції «Українські студії в міжнародному контексті». Виголошені доповіді стосувалися питання ідентичності, зокрема взаємин між національною політикою, історичною свідомістю, культурним простором та ідентичністю (секції «Ідентичність і національна політика», «Пошуки ідентичності у просторі конкуренції»), а також питань впливу на ідентичність мовної політики й медіадискурсу (секції «Українська мова та мовна політика», «Медіа у сучасній Україні»). Історична проблематика в поєднанні зі студіями пам'яті висвітлювалася на секціях «Історія: минулі й сучасні конфлікти», «Історія та пам'ять: місця пам'яті», а також на дискусійному круглому столі «Важливість Донбасу для України», організованому й модерованому американським істориком, автором праць з історії України *Гіроакі Куромією*. На другий день роботи конференції американські історики *Сергій Жук* і *Нік Купенський* представили доповіді «КДБ і Тарас Шевченко в Україні часів холодної війни», «Патріотизм і пародія: переосмислення радянського простору в постмайданній Україні».

Друга конференція відбувалася 19—21 березня 2021 р. в онлайн-форматі. Перше засідання відкрив *Гіроакі Куромія*, а основну доповідь «Злет і падіння Великого Альянсу» виголосив директор Українського наукового інституту Гарвардського університету *Сергій Плюхий*. Виступи, що висвітлювали історичну проблематику в поєднанні зі студіями пам'яті та музеєзнавчими дослідженнями, були представлені на секціях «Історія: минулі й сучасні конфлікти», «Історія: нація і територія», «Місця пам'яті», «Травма та пам'ять». Кілька секцій і дискусійних круглих столів присвячувалися обговоренню присутності українських студій у світі, а також проблемі перекладу українських історичних джерел, наукових праць і художньої літератури іноземними мовами («Українознавчі студії в міжнародному контексті», «Українська мова та культура в Україні й за кордоном», «Репрезентація України в / через опубліковані ресурси»). Віртуальний формат конференції вможливив участь значної кількості істориків, літературних критиків, мовознавців, політологів з України, США, Канади, Сполученого Королівства, Польщі, Японії, Угорщини, Німеччини, Італії.

Третя конференція проходила в мішаному форматі та складалася з двох сесій, що тривали впродовж 25—27 березня, 2—3 квітня 2022 р. Окрім двох основних доповідей, а також секційних засідань і круглих столів, у рамках заходу було організовано кілька спеціальних засідань, де за участі авторів відбувалось обговорення

книжок *Ольги Бертельсен* «У лабіринтах КДБ: українська інтелігенція в 1960—1970-х роках» (2022 р.) та *Вікторії Малько* «Українська інтелігенція і геноцид: Боротьба за історію, мову та культуру у 1920—1930-х роках» (2021 р.). Дві основні доповіді виголосили *Мирослав Шкандрій* («Лицемірна лють: націоналізм інших») і *Тамара Гундорова* («“Нова жінка” від Лесі Українки: біографія, психіатрія та письменництво»). Виступ М. Шкандрія, в якому аналізувалися російські колоніальні упередження, був суголосним із дискусією на круглому столі «Обговорення статті Путіна про “історичну єдність” росіян та українців», що відбулась у перший день роботи конференції. Доповіді на історичну проблематику виголошувалися на секціях «Україна: радянське минуле», «Голодомор і дослідження геноциду», «Російсько-українська війна», «Політика, історія й культура», «Історичні перспективи», «Українська книгознавча думка та Ярослав Ісаєвич: до ювілею Острозької Біблії 1581—2021». Історична проблематика звучала також на секціях, присвячених студіям пам'яті: «Пам'ять і меморіальні проекти», «Пам'ять та література», «Конфліктне минуле й сучасність», «Війна, пам'ять і музика». Відкрите вторгнення російських військ в Україну спонукало директорку Інституту міжнародної освіти та Програми ім. Фулбрайта Джессіку Зихович виступити з інформацією про масштабну фандрейзингову кампанію, розроблену для підтримки українців в академічних установах США, про додаткові джерела фінансування, спрямовані на сприяння студентам, науковцям і митцям з України. Після початку повномасштабної війни Індіанський університет започаткував програму для українських науковців-нерезидентів, котрі, попри загрози і труднощі, живуть та працюють в Україні. Директоркою програми стала професорка кафедри антропології С. Філіпс*.

Четверта конференція відбулася 23—25 березня 2023 р., залучивши переважно учасників-стипендіатів програми у 2022—2023 рр. Було виголошено дві основні доповіді: *Микола Рябчук* проаналізував проблему деколонізації уявлень про Україну у світі («Картографування “нідешньої нації”: імперське знання та виклики деколонізації»), *Віталій Чернецький* окреслив важливу проблему сучасної гуманітаристики — епістемічну несправедливість як поширену у західних наукових середовищах настанову щодо українських дослідників, їхніх праць («Розпізнавання та подолання епістемічної несправедливості: війна Росії проти України і зміна парадигми у славістиці та східноєвропейських дослідженнях»). Історична тематика, переплетена зі студіями пам'яті й аналізом російської історичної пропаганди, була представлена на секціях «Політика пам'яті в Україні в контексті посткомуністичної трансформації та війни», «Друга світова війна в Україні — нові свідчення, нові дослідження». Проблеми збереження ідентичності, культурного спротиву українців у нових історичних умовах обговорювалися на дискусійних круглих столах «Мистецтво, символ і медіа: українська стійкість та опір у воєнний час», «Довгострокова перспектива — соціально-політична динаміка й суспільні зміни з 1991 року», «Найдовший рік, крупним планом: наслідки війни в повсякденному житті». Підсумковий круглий стіл за-

* Більше інформації про учасників програми, а також її спонсорів див.: URL: <https://reei.indiana.edu/projects/iu-ukraine-non-resident-scholars-program/index.html>

ходу, де виступала письменниця *Вікторія Амеліна*, яка збирала свідчення про воєнні злочини росіян в Україні та загинула від російського обстрілу Краматорська влітку 2023 р., мав оптимістичну назву «Україна після перемоги». Йшлося про перспективи відновлення, збирання свідчень, організацію нових комеморативних практик зі вшанування героїв-захисників і жертв, похованих у місцях масових злочинів. Тепер очевидно, що збирання свідчень про злочини стає дедалі масштабнішим завданням, а відновлення України відсувається на невизначений термін...

21—23 березня 2024 р. відбулася п'ята конференція. Основну доповідь на тему «Українська культура на Заході: два роки деколонізації» виголосила письменниця *Оксана Забужко*, оглянувши, що вдалося досягти впродовж двох років російської агресії, а що перешкоджає процесу деколонізації уявлень про українську культуру. Історична тематика була широко представлена на секціях «Національна ідентичність vs імперіалізм у контексті війни Росії проти України», «Голокост і сучасні дослідження Голокосту в Україні», «Деколонізація української історії та культури: практичне втілення і проблеми, що потребують вирішення». Проблеми мовної та освітньої політики, збереження культурної спадщини в умовах воєнного стану, антропологічні виміри війни розглядалися на секціях і круглих столах «Війна в Україні: опис та зображення крізь міждисциплінарні лінзи», «Викладання української мови у світі: досягнення і стратегії розвитку», «Людина й російсько-українська війна». Підсумкову основну доповідь «Російсько-українська війна в історичній перспективі» з аналізом її історичних причин і передумов представив *С. Плохій*.

Фокус уваги доповідачів на шостій конференції, яка проходила 26—28 березня 2025 р., був зосереджений на питаннях освіти, мови, культури, культурної спадщини як важливих елементів ідентичності. Висвітлення цих питань неможливе без розуміння історичного контексту. Тож у доповідях на секціях «Ідентичність, пам'ять і трансформації в українському літературному дискурсі: від Шевченка до сучасної війни», «Формування стійкості через мову, освіту та культуру» йшлося про історичні контексти формування наукових концепцій і світоглядних настанов, притаманних сучасним українцям. Історична проблематика також була частиною доповідей, в яких проаналізовано спотворення російською пропагандою історичних фактів для просування антиукраїнських наративів (секція «Медіа, пропаганда, інформаційні війни», круглий стіл «Деколонізація крізь мову: публічний простір, суспільна свідомість, освіта»). Доповіді на секції «Релігійне життя України: минуле й сьогодення» висвітлювали історичні передумови формування релігійних ідентичностей, функціонування релігійних інституцій у минулому та їх вплив на сучасне суспільство. На секції «Від забування до пригадування: пам'ять про вибір ідентичності, масові злочини та геноциди в Україні першої половини ХХ ст.» було представлено доповіді, що поєднували результати історичних досліджень із методологією студій пам'яті: «Хай наші діти будуть вільні українці: битва за Північну Слобожанщину» (*Валерій Томазов*), «“Так званий Голодомор”: заперечення Голодомору як інструмент гібридної війни Росії проти України» (*Андрій Козицький*), «Меморіалізація жертв комуністичного і нацистського режимів: Биківня і Бабин Яр — подібне й відмінне» (*Надія Гончаренко*), «Акція 1005 у Києві» (*Марина*

Михайлюк). Основну доповідь конференції — «Зворотна галюцинація: випадок Криму», в якій проаналізовано зусилля російського колоніалізму зі знищення або привласнення історико-культурної спадщини Кримського півострова та України, представив професор Кембриджського університету *Рорі Фіннін*.

Наукові українознавчі конференції ім. Тараса Шевченка, які проводяться в Індіанському університеті у Блумінгтоні, перетворилися на важливий осередок українських студій у світі, стали майданчиком для дискусій, обміну думками, презентації результатів роботи в різних сферах гуманітарного знання. Для багатьох учених із різних країн це місце знайомства і співпраці, заснування спільних наукових проєктів та підтримки українських дослідників у непростий період історії.

Надійшла / Received 28.05.2025

Надія ГОНЧАРЕНКО

Інститут культурології Національної академії мистецтв України (Київ, Україна)

Nadiia HONCHARENKO

Institute for Cultural Research of the National Academy of Arts of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Світлана МЕЛЬНИК

Індіанський університет у Блумінгтоні (Блумінгтон, Індіана, США)

Svitlana MELNYK

Indiana University Bloomington (Bloomington, IN, USA)